

Jiří K U B E Š

Dějiny každodennosti II
(1500-1750)

Díl 1

Pardubice 2007-2012

Základ těchto skript vznikl jako výstup z projektu FRVŠ č. 1008/2006, jenž byl řešen na půdě Katedry historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice, na počátku roku 2007. Od té doby je k nim každoročně doplňována jedna kapitola tak, aby postupně vznikla obsáhlejší příručka mapující rozsáhlou problematiku každodenního života v raném novověku ve střední Evropě. Skripta jsou určena především posluchačům oborů kulturní dějiny, dvouoborová historie, spisová a archivní služba a historicko-literární studia, kteří se zapsali do kurzu Dějiny každodennosti II v letním semestru (KAZ2).

OBSAH

Úvod	7-9
Kapitola I Vybrané příběhy o hledání nových úhlů pohledu na dějiny	10-28
I. 1. Škola Annales I. 2. Historická antropologie I. 3. Mikrohistorie Slovníček základních modernizačních (evolučních) teorií	
Kapitola II Člověk v prostoru raně novověkých českých zemí	29-73
II. 1. Prostor raně novověkých českých zemí II. 2. Hranice v raném novověku – oddělují nebo spojují? II. 3. Geografické horizonty cest obyvatel českých zemí II. 4. Typologie cest obyvatel českých zemí raného novověku II. 4. 1. <i>Obchodní cesty</i> II. 4. 2. <i>Politické a diplomatické cesty</i> II. 4. 3. <i>Cesty podnikané z náboženských důvodů</i> II. 4. 4. <i>Kavalírské cesty</i> II. 5. Obraz cizího v českých cestopisech II. 6. Reflexe českých zemí očima zahraničních cestovatelů	
Kapitola III Mediální revoluce ve střední Evropě v raném novověku?	74-97
III. 1. Pošta ve Svaté říši římské a v habsburských zemích III. 2. Poslové III. 3. 16. století – doba letáků a ručně psaných novin III. 4. 17. století – doba prvních tištěných periodik a vznik veřejného mínění	
Kapitola IV Čas v životě člověka v raném novověku	98-111
IV. 1. Užívané kalendáře IV. 2. Způsoby datování IV. 3. Jak se měřil čas a jak byl vnímán?	
Kapitola V Člověk na okraji raně novověké společnosti	113-154
V. 1. Demografický charakter českých zemí V. 2. Mor v českých zemích v raném novověku V. 3. Čest jako jedna ze základních hodnot raně novověkého člověka V. 4. „Bezectní lidé“ aneb Marginální vrstvy raně novověké společnosti	

- V. 4. 1. *Rybníkáři*
- V. 4. 2. *Cikáni*
- V. 4. 3. *Prostitutky*
- V. 4. 4. *Kati a pohodní*
- V. 4. 5. *Žebráci*
- V. 4. 6. *Židé v českých zemích v raném novověku*

Kapitola VI

Člověk v konfliktu s normami života raně novověké společnosti

155-175

- VI. 1. Proměna trestního práva v raném novověku
- VI. 2. Organizace hrdelního soudnictví v raném novověku
- VI. 3. Prameny pro dějiny kriminality před dobou vlády Josefa II.
- VI. 4. Druhy deliktů
- VI. 5. Druhy trestů
- VI. 6. Trestní normy versus praxe

Kapitola VII

Raně novověká víra a zbožnost

176-214

- VII. 1. Základní mezníky náboženského vývoje raně novověkých českých zemí (1500-1800)
- VII. 2. Tridentský koncil a jeho význam pro katolickou církev
- VII. 3. Potridentští (arci)biskupové v českých zemích
- VII. 4. Rozmach řádů v českých zemích v 17. a první polovině 18. století
 - VII. 4. 1. *Jezuité (Societas Iesu)*
 - VII. 4. 2. *Františkáni*
 - VII. 4. 3. *Servité (řád Služebníků Panny Marie)*
 - VII. 4. 4. *Pauláni (Řád Nejmenších bratří, Ordo minimorum)*
- VII. 5. Rozmach kultů svatých v českých zemích období baroka
 - VII. 5. 1. *Kult sv. Jana Nepomuckého*
 - VII. 5. 2. *Kult sv. Isidora sedláka*
- VII. 6. Náboženská bratrstva
- VII. 7. Poutě a život na poutních místech v českých zemích
- VII. 8. Novokřtění v českém prostoru

Kapitola VIII

Strava a stolování ve stavovské společnosti českých zemí v raném novověku

215-236

- VIII. 1. Kuchařské knihy a další prameny k dějinám jídla a stolování
- VIII. 2. Kuchyně a jejich personál
- VIII. 3. Konzumované potraviny
- VIII. 4. Zásobování
- VIII. 5. Stolování

Kapitola IX

V zajetí přechodových rituálů: šlechtické křty, svatby a pohřby v raném novověku

237-271

- IX. 1. Životní cyklus a přechodové rituály
- IX. 2. Svatby ve šlechtickém prostředí
- IX. 3. Těhotenství, porod, křest a jeho role ve šlechtickém prostředí
- IX. 4. Smrt a pohřeb urozených

Přílohy

.....272-277

- A) Základní edice pramenů k dějinám raného novověku
- B) Významné internetové stránky pro kulturní historiky

ÚVOD

V 70. a 80. letech 20. století se rozšířila vlna postmoderní kritiky základních předpokladů historického bádání. Zpochybňovány byly zejména událostní dějiny, tak jak byly pěstovány v tradici pruského dějepisce Leopolda von Ranka, a sociální dějiny, jež přinesli ve 20. století marxisté nebo druhá generace francouzské školy Annales. Kritiky se dočkala i idea kontinuálního pokroku (modernizace, racionalizace – viz slovníček v závěru I. kapitoly) v dějinách a víra v jediné správné objektivní poznání neměnné historické pravdy. Zejména kritika možnosti objektivního poznání byla útokem na samotné principy historické vědy, protože kritici nedělali rozdíly mezi historickým textem, mýtem a literárním dílem. Dějepis však pod nápozem této kritiky nezaniknul, ba právě naopak.

Georg G. Iggers a s ním i řada významných historiků se po prozkoumání této kritiky shodují na tom, že dějepis je vědou. Není to sice experimentální věda pátrající po zákonech (jako matematika, fyzika...), ale je to interpretativní věda, jež pátrá po významu dějin. Dějepisem je ovšem jen to, na čem se shoduje rozhodující, mocensky etablovaná většina vědců, a s objektivní skutečností to nemá téměř nic společného. Věda je do jisté míry souhlas s většinou a víra, že je to pravda. Tohoto souhlasu je možné dosáhnout, pokud se řídíme logikou oboru a pokud doložíme svá tvrzení v pramenech, což je považováno za dva základní znaky vědeckosti jakéhokoliv historického textu. (Iggers 2002)

Samozřejmě si dnes uvědomujeme, že absolutní objektivita v pohledu na minulé děje není možná; už proto ne, že vše můžeme popsat pouze skrze jazyk. Ten je považován jen za formu, nepoukazuje na nic reálného, ležícího mimo něj, nýbrž strukturuje skutečnost tím, že vytváří difference, které teprve dovolují produkci smyslu. Jazyk nic nepojmenovává, nic, co by už existovalo, ale vytváří to tím, že rozlišuje. Každý víme, že žena není muž. Slova žena a muž jsou ale jen znaky a smysl mají jen proto, že mezi označovanými skutečnostmi existuje rozdíl. Existují jen označující slova a označované má smysl teprve rozlišováním mezi slovy. Skutečný vědecký jazyk by musel být nadčasový a nadkulturní a to nejde. Historikové tedy něco popisují a popisem to vytváří; píšeme-li dějiny, zhmotňujeme svůj subjektivní, časově a civilizačně podmíněný pohled na dějiny. Navíc používáme do určité míry různé literární formy. Přesto jsme schopni do jisté míry poznat minulou pravdu. Neexistuje sice jedna neměnná pravda, ale vždy konstruujeme jeden z možných modelů minulé skutečnosti.

Takových „pravd“ můžeme vytvářet nekonečné množství, nesmíme ale vytvářet pouhé smyšlenky, které nerespektují logiku oboru a jsou v rozporu s prameny. Ty není možné považovat za dějepisné dílo.

Iggers o tom píše: „*Ovšemže existuje skutečná minulost, tj. jak lidské bytosti žily, cítily a jednaly, minulost, jež není přístupná bezprostředně, nýbrž musí být aktivně rekonstruována. To vždy zahrnuje subjektivistické, perspektivistické prvky. Proto má objektivita jisté meze. Konstruování pravdivých dějin je pochopitelně složitější, než se domnívali historikové rankovské tradice. Rekonstrukce minulosti jsou zajisté velmi různorodé, nejsou však pouhými výplody představivosti. Proto sice existuje nepřeborné množství interpretací minulosti, ty však spočívají na pramenných dokladech a na obecně sdílené logice bádání.*“ (Iggers 2002, s. 9)

Jedním z mnoha dnes uznávaných úhlů pohledu na dějiny, který přináší množství nových interpretací minulých dějů, se v poslední době stala i každodennost (něm. *Alltag*, angl. *Everyday life*, franc. *la vie quotidienne*). Její rozvoj souvisí s „demokratickým“ přístupem k dějinám a pokusům hledat jiné úhly pohledu na historii, než jaké nabízely politické a vojenské „událostní“ dějiny pěstované zejména v 19. století. Řada událostí z „velkých dějin“ totiž každodenní život společnosti téměř neovlivňovala. Výzkum dějin každodenního života umožnil opustit soustředění se na mocenskou elitu a odtud byl již jen krůček k objevu svébytných dějin ostatních společenských skupin. Záhy se navíc zjistilo, že lidé prožívali podle konkrétních situací a svého sociálního postavení velmi odlišné „skutečnosti“. Každý člověk žil ve své každodennosti, která se lišila podle regionu, vyznání, pohlaví, věku, společenské třídy a postavení. Rytmus proměn každodennosti neodpovídá politickým událostem a jen částečně jej ovlivňují hospodářský a duchovní život dané epochy.

Rozkvět dějin každodennosti přišel až v druhé polovině 20. století a byl zásadním způsobem ovlivněn dvěma přístupy. Na jedné straně se historikové soustředili na výzkum hmotných daností lidského světa a pokusili se poznat jejich proměnu v delším časovém trvání. Zabývali se tedy široce pojatou hmotnou kulturou a věnovali pozornost vnímání času a prostoru, biologickému řádu, hospodářství, výživě, nápojům, bydlení, odívání, energiím, dopravě, technickým inovacím nebo peněžnictví. (Braudel 1979) Některým jejich kolegům ale přišel tento přístup jako příliš objektivizující, a tudíž determinující. Konkrétní jedinec se prý použitím tohoto úhlu pohledu v dějinách vytrácí. Zdálo se, že se člověk stal téměř vězněm okolního světa, protože jeho možnosti změnit dané struktury byly upozaděny. Proto se celá řada historiků snažila věnovat nemateriálnímu světu, aby se pokusila odpovědět na otázku, do jaké míry může být člověk aktivním spolutvůrcem svého života. Neocenitelnou službu zde prokázaly mikrohistorické analýzy, jejichž autoři dokázali zásadním způsobem analyzovat

myšlenkový svět a hodnoty některých lidí v konkrétních dějinných kontextech. Slavnými se staly zejména studie o furlanském mlynáři Domenicu Scandellovi (Ginzburg 2000) nebo o bigamii, kterou zavinil muž, jenž se vydával za někoho jiného. (Zemon Davis 1998) Tyto i jiné práce založené na unikátně dochovaných pramenech sice ukázaly, že vybraní lidé dokázali tvůrčím způsobem formovat své životy, ale jejich příklady nelze bez dalšího výzkumu jednoduše zobecnit. Badatelé přeci jen musí umět najít kompromis mezi mikro- a makropohledem, mezi subjektem a objektem. (Pokoušel se o to zejména sociolog Pierre Bourdieu, srov. např. Schwingel 2005; Šotola 2007; ne zcela se to zdařilo například v práci Dülmen 1999.)

Historikové se dnes shodují v tom, že každodennost v sobě zahrnuje velké množství různých metodologických přístupů, které jsou inspirovány zejména etnografií a sociologií (dějiny mentalit, historická antropologie, mikrohistorie). Stejně tak se pokouší věnovat rozličným tématickým okruhům. Dynamicky se rozvíjí například dějiny kriminality (zejména čarodějnických procesů), dějiny životních cyklů a životního stylu, nebývalá pozornost je věnována dějinám žen (a obecně kategorii gender) či komunikační revoluci v raném novověku. To je však jen špička ledovce. Shoda panuje také v tom, že objekt zájmu dějin každodennosti i pramenná základna jsou prakticky nevymezené. Vychází se sice nadále ze studia reliktní hmotné kultury, ale stranou se nenechává ani jejich subjektivní vnímání, a proto se historikové pokouší zejména na základě pramenů osobní povahy interpretovat myšlení a pocity (mentalita), stejně jako opakující se rutinní chování (rituály, hry), rozličná média a symbolické systémy (řeč, vyznání, umění, kultura, věda). Někteří badatelé se domnívají, že dějiny každodenního života plní spojovací funkci mezi rychle se měnícími událostmi na povrchu běhu času a hluboko pod nimi pozvolně se proměňujícími dějinnými strukturami. (Behringer 2005)

V bezbřehé oblasti dějin každodennosti se očekává další dynamický vývoj, který otevře další dimenze poznání. Zvláště to platí pro raný novověk, který zatím poskytoval takto orientovaným historikům nejvíce pramenného materiálu. Vždy ale bude záležet na schopnosti najít nový úhel pohledu na dějiny položením nových otázek.

KAPITOLA I

VYBRANÉ PŘÍBĚHY O HLEDÁNÍ NOVÝCH ÚHLŮ POHLEDU NA DĚJINY

I. 1. Škola Annales

V 19. století byly pod vlivem nástupců Leopolda von Ranka marginalizovány kulturní a sociální dějiny a naopak se značné pozornosti těšily dějiny politické, jež byly pěstovány v duchu pozitivismu, tj. úkolem historické vědy bylo shromáždit co nejvíce faktů a psaly se zejména chronologicky navazující událostní dějiny. Až okolo roku 1900 nastal v západní Evropě prudký rozvoj sociologie. Uznání se dočkala zejména díla *Pojednání o sociologii* (1851-1854) Augusta Comta, *Základy sociologie* (1876-1896) Herberta Spencera. Jejich následovník Émile Durkheim se dokonce s velkým despektem vyjadřoval právě o událostní historii (Keller 2005). Zejména výsledky práce těchto prvních sociologů nastartovaly první pokusy o interdisciplinární práci v historii, kterou však programově požadovali až zakladatelé školy Annales.

Jejími zakladateli byli Lucien Febvre (1878-1956; je autorem disertace *Filip II. a Franche-Comté*, která má geografický úvod pod vlivem jeho učitele zeměpisu) a Marc Bloch (1886-1944; právě on byl nejvíce inspirován sociologem Durkheimem). Oba se sešli na nově otevřené univerzitě ve Štrasburku a působili tu v letech 1920-1933. Právě tady prorazili a teprve později se přesunuli do Paříže. Oba své disertace odmítli psát v duchu událostní historie a pojali je problémově, což lze nejlépe ukázat na Blochovi, který publikoval svou práci v roce 1924 a jmenovala se *Králové divotvůrci* (česky Bloch 2004). Zvolil si pro své zkoumání delší epochu, aby odpovídala problému, tj. fenoménu královských zázraků, léčby dotekem, který trval od středověku až do 17. století. Ústřední otázkou této práce je, proč obyčejní lidé věřili v tyto zázraky ještě v 17. století. Bloch nakonec dospěl k závěru, že víru nelze falzifikovat. Práce je oceňována jako průkopnická na poli dějin mentalit, ovšem sám Bloch to nazýval „psychologií náboženství“ nebo „kolektivní reprezentací“. Již zde se také objevila snaha porovnat tento úkaz s podobnými fenomény v jiných kulturách (Polynésie).

Febvre zase přišel se sociálně historickou interpretací renesance a revoluce 16. století. (Burke 2004; Matějka 2004; <http://www.marcbloch.fr>)

Spolu s dalšími kolegy začali oba zmínění historikové vydávat 15. ledna 1929 časopis *Annales d'histoire économique et sociale*, tj. časopis pro sociální a hospodářské dějiny. Bloch do něj psal studie o agrárních dějinách středověku, z nichž později vznikla práce *Feudální společnost* (900-1300). Nadále se zabýval též historickou psychologií a v jeho pracích je stále nejcitelnější vliv sociologa Durkheima. V druhé půli třicátých let se oba pokusili institucionalizovat školu Annales. Febvre vášnivě útočil na empiriky a specialisty v historii, požadoval novou historii, interdisciplinární a problémově zaměřenou.

Během války sloužil Bloch v armádě, byl zajat a později zastřelen, ale stačil v zajetí napsat práci o historickém řemesle. Febvre byl starší, proto nesloužil a psal v ústraní. Plodem jeho tehdejší práce bylo dílo *Problém bezvěrectví v 16. století: náboženství Rabelaise*. Dodnes je tato práce základem pro dějiny myšlení, protože Febvre zde inovačně používal lingvistické rozbory. Dospěl k názoru, že Rabelais – jehož někteří moderní autoři považovali za ateistu – byl křesťanem erasmovského zaměření, kritizoval soudobou církev, ale nepřestal věřit ve vnitřní hodnoty náboženství. Ateismus podle Febvra v 16. století neexistoval a že to, co někteří považovali za ateismus, byla jen jejich moderní projekce do raně novověkých dějin. Dnes je sice tato práce kritizována, ale je to další typický příklad problémově pojeté historie. Po válce již Febvre nic zásadnějšího nenapsal, ale pomohl prosadit „novou historii“ v Paříži, kde byla v roce 1947 založena Šestá sekce na Ecole pratique des Hautes Etudes. Febvre se stal jejím prezidentem a osadil ji svými žáky, mezi nimiž vynikli především Fernand Braudel a Robert Mandrou.

Tito žáci bývají někdy označováni za druhou generaci školy Annales, jinde se o této době píše jako o éře Fernanda Braudela (1902-1985), jenž byl vůdčí osobností školy. Přes Alžír a Brazílii se vrátil za 2. světové války do Evropy a v zajetí dopisoval svou disertaci *Středozemní moře*. (Braudel 1973) Obhájil ji v roce 1947, měla tehdy 1200 stran a 3 části (III. díl má název „Události, politika a lidé“ a jedná se o tradiční politické dějiny, události jsou ale v jeho koncepci jen povrchem hlouběji plynoucích dějin; II. díl měl název „Kolektivní osudy a obecné trendy“ a jednalo se vlastně o dějiny struktur, v nichž se projevují volnější změny v delším období a pod sociálními dějinami dějiny cyklů člověka a přírody; I. díl byl sepsán ve znamení geohistorie). Nejvýraznější kritika Braudelovy disertace vzešla z řad amerických historiků, kteří mu vytýkali přílišný determinismus, tj. uzavření jedince do struktur, proti nimž podle Braudela nemůže konkrétní člověk nic dělat. Navíc mu vytýkali přílišný pohled „z výšky“, v němž se vytrácí konkrétní člověk. Pozitivně byl naopak hodnocen Braudelův

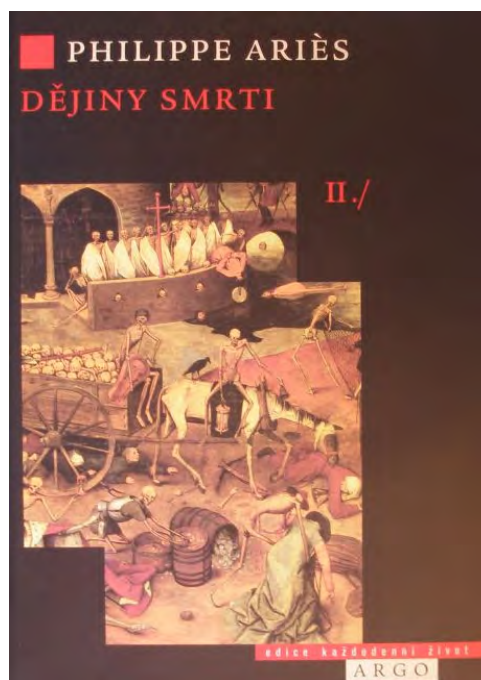
mysl pro celek, který jde skrze dnešní hranice a teorie trojího času (geografický, sociální a individuální). Ve své disertaci dosáhl Braudel meze žánru pokusu o totální dějiny.

V padesátých až sedmdesátých letech byl Braudel u moci a přestál i čistku na univerzitě po roce 1968. Oslnil řadu žáků a vedl hodně disertací. Nejvýznamnější prací tohoto období je jeho trojsvazková práce *Hmotná kultura a kapitalismus* (1967-1979). I zde se nachází dělení na tři části, přičemž nejnižší stojí struktury každodenního života (hodně ekonomicky zaměřené a chybí symbolická dimenze fenoménu). V dalších dílech pojednal o vzniku kapitalismu. Hodně se zde vyhranil proti marxismu; kapitalismus podle něj nepocházel z jednoho zdroje, ale docházelo ke střídání hlavních mocenských center po ose Benátky, Janov, Antverpy a Amsterdam. Braudel byl velmi alergický na dílo Maxe Webera a nebyl nikdy ochotný uznat autonomii sféry idejí. Kvantitativní metody uvítal jen jako ilustraci díla. (Braudel 1979, 1995, 1999)

Přesto se v této době prosadila kvantitativní revoluce v dějepisectví, u jejíž zrodu stála „šedá eminence“ školy Annales Camille-Ernest Labrousse (1895-1988). Byl to marxista zabývající se za pomoci statistických metod hospodářskými dějinami 18. století. Mnoho prací sice nenapsal, ale jeho *Nástin vývoje cen a příjmů ve Francii v 18. století* (1933) a *Krise francouzského hospodářství* (1944) ovlivnily řadu žáků, jejichž práce vedl. Oni to byli, kdo posléze prosadili v padesátých a šedesátých letech sociálně pojatou historickou demografii za využití kvantitativních metod (časopis *Population* od roku 1946). Nejlepší z těchto prací bylo zřejmě dílo Pierra Gouberta o kraji Beauvaisis v letech 1600-1730. Práce podává důkladnou analýzu venkovského prostředí ve zmíněném kraji a jeho diferenciaci. V této době vznikla celá řada monografií z raně novověkých sociálních a hospodářských dějin, jež byly vystavěny především na analýze seriálních pramenů, které umožňovaly zkoumat delší epochy v dějinách konkrétního regionu.

Nejvýznamnějším žákem Fernanda Braudela, který se pokusil překročit jeho obzor, je Emanuel Le Roy Ladurie (*1929). Prokázal to již ve své disertaci *Languedočtí sedláci 1500-1700*, jež vyšla v roce 1966. Má podobnou kompozici jako *Středozemní moře*. Také obsahuje geografický úvod, ale na něj navazuje výklad o čtyřech vlnách agrárního cyklu v tomto kraji. První vlna představuje zemědělskou expanzi první třetiny 16. století, která přišla po tragickém působení moru a kterou charakterizuje zvýšení počtu obyvatel. Tato doba byla zlatým věkem drobných zemědělců. V druhé vlně (přibližně druhá polovina 16. století) se situace těchto lidí začala pod vlivem různých okolností zhoršovat. V třetí fázi (první půle 17. století) ze situace nejvíce vytěžili velcí statkáři, byla to doba ofenzívy renty, která však byla kontraproduktivní a stála u počátku vleklé hospodářské krize. Poslední fázi cyklu je velmi dlouhá doba

hospodářské deprese po roce 1650 s vrcholem na počátku 18. století, kdy venkov jednoznačně ovládala konsolidovaná venkovská elita. Podle Le Roye Ladurieho se tak hospodářský cyklus uzavřel a společnost v Languedocu vlastně skončila více méně tam, kde v 15. století začala. Na rozdíl od Braudelovy disertace má tato práce chronologické členění a navíc se od hospodářských dějin postupně obrací k náboženským a politickým otázkám (již zde se poprvé objevují příklady revolt, např. té z Romans v letech 1579-1580).

Titulní stránky českých vydání základní příručky ke škole Annales od Petra Burka (Nakladatelství Lidové noviny) a neznámější práce Philippe Arièse *Dějiny smrti* (nakladatelství Argo)

V době působení Braudelových žáků – někdy se mluví o třetí generaci školy nebo o tzv. nové historii (*nouvelle histoire*), kterou formovali především Jacques Le Goff (*1924) a Pierre Nora (*1931) – došlo na přelomu šedesátých a sedmdesátých let k velké fragmentaci školy a vlastně se už o škole v původním slova smyslu hovořit nedá. Poprvé se tu objevily ženy (Arlette Farge, Mona Ozouf, Michele Perrot), více se reflektovaly zahraniční podněty a nadále se zkoušely historiografické experimenty, center inovace však bylo více. Období bylo charakterizováno zejména soustředěním na tři základní témata. V první řadě se pěstovaly dějiny mentalit (A), dále se někteří autoři pokoušeli zavést kvantitativní metody do kulturních dějin (B) a další v reakci na převažující determinismus a kvantifikaci dospěli k historické antropologii a provedli návrat k vyprávění a politickým dějinám (C). Většina děl této doby vyrostla z opozice vůči braudelovskému strukturalistickému přístupu (determinismu).

Ad A. Tímto směrem se mezi prvními vydal amatérský historik Philippe Ariès (1914-1984), jenž zcela odmítl kvantitativní metody a naopak se soustředil na témata na pomezí

přírody a kultury. Proslavil se především svými pracemi o dějinách dětství, jež prý bylo objeveno jako fenomén až v raném novověku (Ariès 1975, v roce 2003 vyšlo již 15. německé vydání!), a smrti. Za 1000 let odhalil pět různých přístupů ke smrti v rámci západní křesťanské kultury, dnes prý je tabuizována. (Ariès 2000) Vůdčí postavou historické psychologie byl Robert Mandrou, jenž nejvíce navazoval na myšlenky Febvrovy. Psal o lidové kultuře a čarodějnictví. Naposledy se tímto směrem vydal Jean Delumeau (*1923), jenž publikoval zejména práce o dějinách strachu v raném novověku (Delumeau 1997-1999, 1998, 2003). Jinak na to šli medievisté, kteří se zabývali sociální imaginací, ideologií jako plánem, jak aktivně utvářet společnost k prospěchu svému. Za nejvýznamnější práce se považují *Zrození očiště* (Jacques Le Goff) a *Tři stavy* (Georges Duby), inspirativních pokusů však tito autoři sepsali více. (Le Goff 1998, 2003; Duby 2002; Seischab 2004)

Ad B. V rámci dějin mentalit raného novověku se někteří autoři pokusili využít kvantitativních metod, protože si uvědomovali existenci seriálních pramenů, jež bylo možné použít pro dějiny náboženství. Nejslavnější prací tohoto rázu je *Barokní zbožnost a dechristianizace*, jejímž autorem je Michelle Vovelle. V práci vycházel z analýzy 30000 závětí z Provence ze 17. a 18. století. Dokumentuje pompu 17. století při pohřbech a následně zdrženlivost 18. století a v této souvislosti hovoří o spontánní dechristianizaci, která v žádném případě nebyla nařízená „shora“, tj. nepřišla z kultury vzdělanců a elit. Kvantitativní analýzu použili také další historikové při výzkumu dějin knih, gramotnosti a způsobu čtení.

Ad C. Tento proud představuje nejvýraznější reakci na redukcionismus determinismu. Vystupuje v zásadě proti strukturálním dějinám, které jsou prý nesprávně pokládány za objektivní, ale přitom jsou i ony kulturně konstruované. Zástupci tohoto trendu si stěžují na nedostatek důrazu na svobodné lidské jednání a na vytracení individuálních osudů z historických prací. S trochou zjednodušení lze říci, že nabídli trojí řešení tohoto problému. Část z nich se pod vlivem prací sociologa Pierra Bourdieua (1930-2002) o symbolickém kapitálu a sociální strategiích (Bourdieu 1995; Schwingel 2005; Pullmann 2003; Wehler 1998, s. 40-44; <http://www.iwp.uni-linz.ac.at/lxe/sektktf/bb/HyperBourdieu.htm>) a děl dalších autorů (Michel De Certeau, Roger Chartier) obrátila k historické antropologii. Typickou je v tomto ohledu například práce již zmíněného Emanuela Le Roy Ladurieho *Montaillou. Okcitánská vesnice v letech 1294-1324* (1975). Je založena zejména na výzkumu výslechových protokolů vesničanů, kteří byli katary. Při analýze těchto pramenů používal Le Roy Ladurie metody z etnologie a sepsal vlastně jakýsi portrét vesnice, vylíčený samotnými vesničany, v němž reflektuje jak hmotné poměry vesničanů, tak jejich myšlenkový svět (Bůh, osud, sexualita, smrt, život, sňatek, prostor, čas...). Někdy se uvádí, že jde o raný příklad

použití mikrohistorie. Na knihu vznikly velmi různorodé reakce včetně hodně kritických. Recenzenti autorovi vytýkali, že příliš důvěřuje analyzovaným pramenům a nebere v potaz, že vesničané vypovídali před soudem. Dále tu je problém, nakolik je případ této vesnice typický a zda lze závěry učiněné pro Montaillou vztáhnout i na další vesnice v jiných krajích. (Le Roy Ladurie 2005)

Další část historiků se pokusila o renesanci nově pojatých politických dějin. Hlavně se to projevilo v novodobých dějinách po Francouzské revoluci, kterými se zabývali především François Furet, Michelle Vovelle nebo Maurice Agulhon (Furet 1994, 2004). Zatřetí proběhl v dílech některých autorů návrat k vyprávění. Velký zájem o lidskou svobodu a reakce na druhou generaci Annales přinesla nový typ biografii (např. Le Goffův *Svatý Ludvík*). V rámci tohoto trendu byl velmi reflektován koncept vyprávění Angličana Lawrence Stona a rozproutla se velká diskuse o roli událostí v dějinách. Modifikují události zaběhlé struktury nebo jsou jen jejich příznakem? Duby ve své *Neděli u Bouvines* (Duby 1996) a Emmanuel Le Roy Ladurie v *Masopustu v Romans* (Le Roy Ladurie 2001) na to jasně neodpověděli, ale spíše se přikláněli k druhému pojetí, zůstávajíce tak v tradici braudelovské. Dějepisci nových dějin 19. a 20. století (Furet a další), kteří se zabývali revolucemi a válkami, se však v osmdesátých letech přiklonili k prvnímu řešení. Podle Fureta revoluce ve Francii rozbila staré struktury a vytvořila nové.

Od osmdesátých let 20. století se členové Annales více uplatňují v televizi a prestižních novinách a sytí tak větší poptávku francouzské veřejnosti po historii. V zahraničí byly myšlenky školy reflektovány různě. Nejdříve byli inspirováni někteří historikové v Itálii a Polsku, naopak němečtí a britští badatelé si zachovávali a dodnes zachovávají poměrně jasný odstup a některé podněty přebírají jen opatrně. Z jiných oborů ovlivnila škola Annales nejvíce zeměpis, sociologii a kulturní antropologii. Přesto je to jedna z nejúspěšnějších historiografických rebelií proti nadvládě politických dějin, má ovšem své předchůdce a paralely v jiných zemích. Jako celek je však v jedné zemi naprosto unikátní a navíc dnes již v podstatě neexistuje, protože se rozpadla na mnoho jiných proudů. Annales nabízejí jen několik paradigmat, jak nahlížet na historii. V kostce lze říci, že škola byla soustředěná na dějiny Francie období středověku a raného novověku a že u jejích členů v první a druhé generaci převažovalo domnění, že osobnosti mají jen nepatrný význam v dějinách. Z toho dodnes klíčí celá řada klišé o Annales, ve skutečnosti to bylo tak rozmanité hnutí, že to často není pravda (srov. determinismus druhé generace versus antropologické a mikrohistorické přístupy třetí generace s důrazem na svobodu lidského jednání; tj. objektivní struktury versus individuální lidské jednání). Hlavním přínosem školy bylo, že „...zpřístupnila obrovské

oblasti historickému bádání. Skupina rozšířila historikovo teritorium o neobvyklé sféry lidského chování a o sociální skupiny, které tradiční historikové dříve ignorovali“. (Burke 2004; Dosse 1994)

I. 2. Historická antropologie

Již bylo zmíněno, že na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let došlo ve Francii v rámci školy Annales k fragmentarizaci historického bádání na množství témat. Nově si konkurovalo mnoho pohledů na dějiny. V Německu k tomu přibyla ještě kritická reakce na starou německou sociální historii, kterou představovala díla Karla Marxe (1818-1883) a zejména Maxe Webera (1864-1920), jehož nejznámější historickou prací je dodnes *Protestantská etika a duch kapitalismu* (http://en.wikipedia.org/wiki/Max_Weber; Radkau 2005). Podobně kriticky se řada autorů postavila k francouzské strukturální historii v pojetí Fernanda Braudela. Výsledkem byl obrat německých historiků k antropologizujícímu bádání v raném novověku. (van Dülmen 2002)

Proces vzniku historické antropologie byl v Německu podmíněn několika dalšími faktory. Předně se původní sociální dějiny transformovaly v sedmdesátých letech pod vedením tzv. *Bielefeldské školy* v novou sociální historii používanou zejména pro 19. a 20. století (Hans Ulrich Wehler a Jürgen Kocka). Přesto i tito autoři a většina jejich následovníků nadále nerefletovali kulturní dimenzi bytí a soustředili se na politické dění v socioekonomickém kontextu. Navíc podporovali modernizační teorii. Významně na vznik historické antropologie zapůsobily výzkumy dějiny protestů, především selských a poddanských rebelií, jak je psali Peter Blickle či Winfried Schulze. (Blickle 1975, 1988, 1998; Schulze 1980) Bez významu nebyly ani práce k dějinám protoindustrializace od Hanse Medicka a Jürgena Schlumbohna. Právě poslední dva zmíněné směry postupně přecházely od zkoumání struktur ke kulturní dimenzi nejnižších vrstev společnosti a začali se systematicky věnovat výzkumu lidové kultury.

Nelze však opomenout ani zahraniční impulsy. Velký ohlas měly v této době především klasické etnologické práce, které byly poprvé přeloženy do němčiny. Jejich autory byli slavní Marcel Mauss, Edward Evans-Pritchard nebo Marshall Sahlins. Živě diskutovány byly též nové teoretické koncepty Clifforda Geertze (tzv. zhuštěný popis; Geertz 1983, 2000) a Pierra Bourdieu (tzv. teorie sociální praxe; Bourdieu 1977, 1982). Díky tomu byl odhalen etnologický problém cizího i v domácí historii a odtud byl už jen krůček k aplikaci těchto

teorií na středověk a raný novověk, tj. na předindustriální společnost starého režimu. Etnografové také přispěli k probuzení zájmu o zkušenosti světa „malých“ lidí a otřáslí představou o vedoucí úloze elit ve společnosti. Svě sehrála i recepce dějin mentalit v pojetí některých členů školy Annales, kteří přišli s podnětem k kulturněhistorickému obratu (již zmínění Ariès, Duby, Le Goff, Vovelle, Le Roy Ladurie, Delumeau a hlavně pět svazků kolektivní práce *Dějiny soukromého života*, jež vyšly poprvé v letech 1985-1987; srov. německý překlad Ariès –Duby – Veyne 1989-1993). Nastolili otázku kolektivních životních představ a jejich proměn v dlouhém trvání.

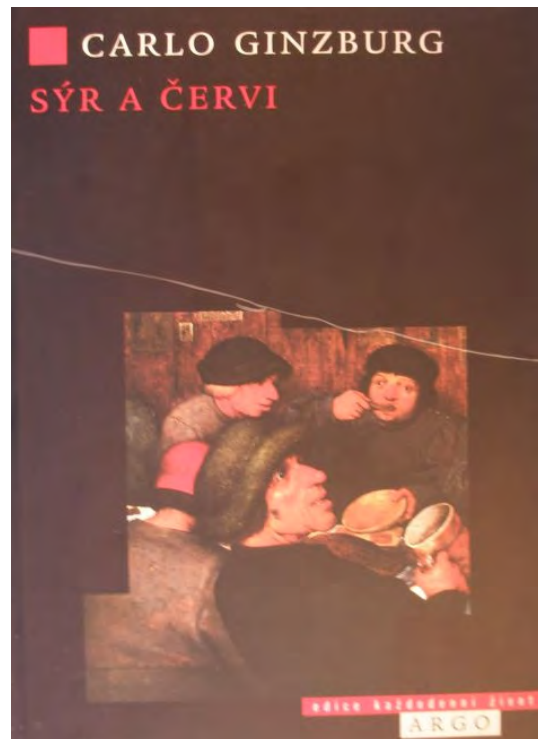
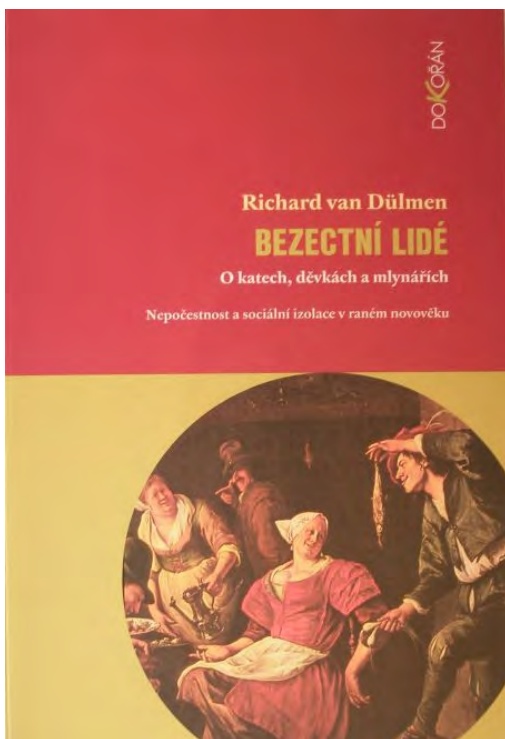
Reakce na všechny tyto impulsy byla v Německu různorodá a jedním z řešení a dalším historiografickým experimentem se stala historická antropologie, k níž se dospělo přes výzkumy (1.) dějin rodiny v rámci historické demografie (Arthur Imhof, Michael Mitterauer) a dále přes (2.) dějiny každodennosti. V některých dílech byla totiž opuštěna sféra „objektivně existující“ materiální kultury a začaly být zkoumány lidské zkušenosti a sociální praxe (např. Peter Borscheid a jeho *Dějiny stáří* z roku 1987). Autoři těchto děl nově tematizovali lidské zkušenosti jako opakující se prvky lidského konání a myšlení, které se projevovaly zejména v kultuře bydlení, odívání a stravování. (Teuteberg-Wiegelmann 1986; Teuteberg 1987)

K obratu k historické antropologii přispěly také (3.) výzkumy dějin lidové kultury, na něž mělo vliv zahraniční bádání o *popular culture*. Inspirací se stávaly práce, které napsali Aron Gurevič, Peter Burke, Carlo Ginzburg nebo Natalie Zemon Davisová. (Gurevič 1979, 1996; Burke 2005; Ginzburg 2000, 2002, 2003; Zemon Davisová 1983) Kulturu chápou tyto autoři velmi široce a je jim společné to, že neuznávají elitní „měšťanské“ pojetí kultury. Naopak razí tezi, že každá sociální vrstva má svou vlastní kulturu, tzn. že existuje pluralita kultur, přičemž každá z nich je svébytná. Kulturu nepojímají jako nějakou zvláštní sféru vyčleněnou z materiálních, ekonomických a sociálních zájmů, nýbrž jako tvořivou sílu, jež formuje život jako takový. Podle nich zahrnuje životní způsoby, vzorce vnímání a formy dorozumívání různých skupin, stavů či pohlaví. Směrem k výzkumu lidové kultury v Německu vykročili zejména Richard van Dülmen a Norbert Schindler, kteří vydali několik sborníků a prací. (van Dülmen – Baumann 1983; van Dülmen 1990-1994, 1999; Schindler 1992)

Nelze podcenit ani roli, kterou měly ve formování historické antropologie (4.) dějiny žen. Nejdříve byly programově pojímány jako feministicky bojovné a zdálo se, že někteří autoři ve svých pracích dokonce ženy vytrhávají ze společenského kontextu. Od počátku osmdesátých let se ale výzkum posunul a přestal být zaměřen pouze na samotné ženy; autoři se nově orientovali na analýzu postavení žen v mezilidských a mezipohlavních vztazích.

Ženám se tak konečně dostalo výrazné pozornosti historiků, kteří odhalili, že žena byla vždy subjektem, který aktivně utvářel své postavení a že pohlaví je pouze proměnlivý kulturní konstrukt. (studie Carolý Lippové, Gisely Bockové a dalších o ženách v 19. a 20. století)

Všechny zmíněné vývojové trendy mají společný zájem o život obyčejných lidí, každodenní život a svět subjektivních zkušeností a jen díky nim se podařilo na přelomu osmdesátých a devadesátých let institucionalizovat historickou antropologii v Německu. Systematicky se jí věnují historická pracoviště ve Freiburgu (Jochen Martin a „Institut pro historickou antropologii“), v Göttingenu (Alf Lüdtke a Hans Medick vydali řadu programových sborníků), v Saarbrückenu (vedl ji dlouhou dobu Richard van Dülmen) či ve Vídni (Michael Mitterauer). Od roku 1993 pak vychází nový časopis *Historische Anthropologie. Kultur – Gesellschaft – Alltag*, který dokládá, že tento úhel pohledu na dějiny se úspěšně rozvíjí a nachází řadu příznivců. (časopis odebírá od roku 2004 i knihovna Univerzity Pardubice)

Titulní stránky českých vydání dnes již klasických děl Richarda van Dülmena (*Bezectní lidé* jako historicko antropologická práce) a Carla Ginzburga (*Sýr a červi* jako mikrohistorická práce)

V posledních letech se v rámci historické antropologie dynamicky rozvíjí zejména bádání o magii a čarodějnictví. Němci jej označují jako *Hexenforschung* a například ve Stuttgartu vychází od roku 1995 v rámci stejnojmenné řady práce o této problematice. (Behringer 2002, 2004; <http://www.uni-tuebingen.de/IfGL/akih/akih.htm>; [18](http://www.histo-</p></div><div data-bbox=)

ricum.net/themen/hexenforschung). Další autoři se zabývají dějinami protestů, násilí a kriminality vůbec (van Dülmen 1991, 2001), píší také o dějinách cti (van Dülmen 2003), marginálních skupinách obyvatelstva, o dějinách těla a sexualitě, o náboženství a formách zbožnosti, o domácnosti a rodině, o četbě, písemné kultuře a médiích.

Na závěr lze jen shrnout, že pro historické antropology je – podle Richarda van Dülmena (van Dülmen 2002) – ústředním bodem analýzy konkrétní člověk, jeho kulturně-sociální podmíněnost, ale i svébytnost individuálního jednání, který s sebou přináší zájem historiků o celé sociální spektrum. Cíle oboru jsou sice rozmanité, přesto lze vystihnout alespoň čtyři základní. Předně jde (1.) takto uvažujícím historikům o určení prostoru a možností lidského jednání, které se pohybuje po široké škále mezi naprostým determinismem a ničím neomezovanou svobodou. Historická antropologie také respektuje (2.) mnohoznačnost jevů a uznává též, že (3.) lidské jednání nemusí být jen rozumově zdůvodněné. Konečně vychází z předpokladu, že (4.) sám člověk je proměnlivý a nechová se v podobných situacích stále stejně a že konečné rozhodnutí, jak se chovat, je vždy v moci člověka. Historická antropologie tedy nabízí plastičtější pojetí historie a hodně se též věnuje dějinám žen, které pojímá jako *gender history* (tj. dějiny vztahů mezi pohlavími).

I. 3. Mikrohistorie

Jedná se o další historiografický experiment období sedmdesátých až osmdesátých let 20. století s důrazem na dějiny lidové kultury a návrat k vyprávění. Mikrohistorie nikdy neměla jasně daná pravidla a nebyla sevřena do korzetu jasného kánonu. Autoři prvních mikrohistorických prací se navíc od tohoto přístupu postupně odklonili k historické antropologii a dnes přestává tato metoda sehrávat významnější roli v teoretických diskusích. Podle Carla Ginzburga spočívá v analyzování „úzce ohraničených fenoménů (*venkovská společnost, skupina rodin či konkrétní jednotlivci*) *takřka pod lupou*“. Je to metoda blízká prozopografii (kolektivní biografii), ovšem je spíše zaměřená na konkrétního jednotlivce a vystavená na výjimečně dochovaných pramenech (většinou se jednalo o inkviziční protokoly a výslechy). Jejím cílem je najít sociální kontext individuálního bytí. (Ginzburg 2005)

Také mikrohistorie vznikla v reakci na braudelovský strukturálně funkcionalistický historiografický model. Vytýkala mu zpracovávání přílišného množství dat v sériích, důraz na příliš dlouhou zkoumanou dobu a důraz na velké statistické vzorky, které odlidšťovaly historické pojednání. Jako první ji využili především historikové v Itálii a Francii, kteří vystoupili proti jakékoliv kvantifikaci v dějinách a proti dějinám mentalit.

Nejvýznamnějším zástupcem tohoto experimentálního pohledu na historii je Ital Carlo Ginzburg (*1939), který se ve svých pracích zabýval koexistencí laické a vzdělanecké kultury. Klasickým dílem žánru je jeho kniha *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Jejím hlavním protagonistou je furlanský mlynář Domenico Scandella, který uměl číst, psát a diskutovat. Byl to muž, který neváhal projevovat své – v rámci oficiální křesťanské ideologie neortodoxní – názory na stvoření světa, náboženství, církev a její praktiky. Kvůli tomu se dostal do sporu s italskou inkvizicí. Ta ho vyslýchala a podrobné záznamy z jeho výslechů se dochovaly dodnes. Právě ony posloužily Ginzburgovi k velice podrobné rekonstrukci jeho každodenního života, hodnot a myšlení. Autor dospěl k názoru, že nižší sociální vrstvy si vytvářely svou vlastní kulturu, která nebyla totožná s kulturou elit, jež držely moc ve společnosti. (Ginzburg 2000, 2002, 2003; typickou případovou studií je též jeho práce o renesančním malíři Pieru della Francescovi, německy vyšla jako *Erkundungen über Piero* v roce 1981). Z dalších autorů se svými díly proslavili také Natalie Zemon Davisová (Zemon Davisová 1983) nebo Wolfgang Behringer. (Behringer 1994)

Jak je možné poznat mikrohistorickou práci? Mikrohistorický přístup se dosud používal ve třech základních rovinách. Nejčastěji se jedná o díla, jejichž hlavními hrdiny jsou doposud přehlížení reprezentanti dolních pater společnosti. Kromě toho se však prosadila též mikrohistorie konfliktu (Le Roy Ladurie 2001; Darnton 1984; v českém prostředí se k tomuto konceptu přihlásil Čechura 1997) a „demografická“ či „populační“ mikrohistorie, pěstovaná především zástupci tzv. göttingenské školy v Německu. V jejich podání se jedná o čistou prozopografii uzavřených společností, která je vystavěna na základě sériových pramenů (Jürgen Schlumbohm, Hans Medick, Rainer Beck, u nás jde tímto směrem Josef Grulich).

SLOVNÍČEK

základních modernizačních (evolučních) teorií, které vysvětlují procesy proměn společnosti v raném novověku

V textu skript se bude pravidelně narážet na to, že v raném novověku došlo k výrazným změnám ve všech možných oblastech každodenního života. Středověk už byl pryč a do Evropy vtrhly nevídané novinky – byla objevena Amerika a ekonomické změny vyvolaly cenovou revoluci, knihtisk šířil myšlenky daleko rychleji než dříve, západní křesťanství se v průběhu reformace definitivně rozpadlo, univerzální moc císaře byla ta tam, tradiční monarchie se musely vyrovnávat s existencí i jiných systémů vlády – někde se vytvořily konstituční monarchie a republiky. Přicházel tedy nový, „modernější“ věk. Historikové, aby tyto mnohostranné změny vysvětlili, přišli ve 20. století s několika teoriemi, na něž se bude ve skriptech tu a tam odkazovat. Proto je jim na tomto místě věnováno několik slov, aby byla pozdější argumentace lépe pochopitelná. Jsou to:

1) Racionalizační teorie

Patří k nejstarším vědeckým teoriím, které se pokoušely vysvětlit změny v raně novověké společnosti a tím pochopit procesy, které jsou považovány za modernizační. Přišel s ní německý sociolog Max Weber (1864-1920), který si uvědomoval, že v raném novověku sílí tlak státu a společenských elit na dodržování kázně všech společenských skupin. Protože se zabýval zrodem kapitalismu, zkoumal jeho duchovní základy. Upozorňoval na prosazování asketického pojetí kapitalistické morálky, jež podle něj pramenilo ze specifické protestantské etiky. Calvinistický (resp. hugenotský či puritánský) protestantismus prý jako první z náboženství prosazoval askezi napříč všemi vrstvami společnosti. Jádrem tohoto náboženského směru bylo učení o predestinaci (Jan Kalvín), jehož praktickým dopadem bylo, že soustředilo pozornost věřících na jejich vezdejší život. Věřící kalvinista totiž nedosahoval spásy své duše pouhou vírou (jako luteráni), nýbrž zejména pozemskou prací, jíž si mohl zajistit boží přízeň. Tady někde – od druhé poloviny 16. století – se podle Webera postupně rodí moderní kapitalismus a moderní společnost, jež žije podle rozumem nadiktovaných pravidel. Lze tedy říci, že racionalizaci vnímal jako „*dlouhodobé prosazování principů racionální kalkulace a vymaňování se z vlivu magie – odkouzlování světa*“. (Matlas 2011, s. 21-22) V takové společnosti sílí potřeba mít kvalitní právní řád a výkon soudní moci, jehož zdrojem je dle Webera stát, takže jeho teorie patří mezi etatistické, jež oceňují, resp. až

přeceňují vliv státu na vývoj společnosti. (Weber 2009, s. 182-242; dále viz Weber 1998; analýzu Weberova díla podal Schluchter 1979)

2) Civilizační teorie

S koncepcí civilizační teorie přišel v roce 1939 německý sociolog Norbert Elias (1897-1990), který se stejně jako Weber pokoušel vysvětlit modernizaci západní Evropy v raném novověku posunem způsobů lidského chování. (Elias 2006-2007; Elias 1983) I on se domníval, že během raného novověku se toto chování mění a lidé začnou být disciplinovanější, více se kontrolují a potlačují své afekty, jsou tedy civilizovanější. U kořene těchto změn však podle něj nestálo nějaké učení o spáse, nýbrž to byl vynález vyšších vrstev společnosti a zejména panovnických dvorů. Králové a vladaři totiž v raném novověku postupně posilovali své pravomoce ve společnosti a ze svých dvorů prý vytvářeli mocenská centra absolutismu. V podstatě zde docházelo ke kontrole afektů dvořanů, kteří se nechtěli panovníkovi znelíbit, a proto se postupně vytvořily nové způsoby jednání – tzv. dvorská etiketa, jež nutila dvořany přijmout poměrně jiný myšlenkový svět. Mluví doslova o tom, že si museli vytvořit komplikovanější systém „nad-já“ – zpočátku byli ke změně chování tlačeni zvenku, ale postupně si nové formy internalizovali a působením psychického sebepřinucení skutečně začali požadovaným způsobem krotit své afekty. Dále Elias psal, že se tyto nové způsoby chování a jednání šířily od společenských špiček přes obyvatele měst až na venkov a zastával názor (dnes již neudržitelný), že vyšší vrstvy naopak od nižších nic pozitivního převzít nemohly. Největší recepcí se Eliasova teze dočkala v 70. a 80. letech 20. století. (Šubrt 1996)

3) Sociální disciplinace

S touto – opět výrazně etatistickou – teorií přišel německý historik Gerhard Oestreich (1910-1978), který spatřoval v sociální disciplinaci úhelný kámen evropského absolutismu. Protože byl specialista na dějiny práva a správy, pruské raně novověké dějiny a napsal též několik studií o neostoické filozofii (hlavním představitelem byl Nizozemec Justus Lipsius, 1547-1606), kladl největší důraz na roli státu ve všech modernizačních procesech. Ve svých vývodech vyšel z rozboru Lipsiova díla a poukázal na to, jak tento raněnovověký učenec rozšířil význam pojmu disciplína o kategorie výcviku a řádu. Takto upravený pojem pak pomohl v 17. století nahradit starý mocenský koncept přinucení silou novými technikami, jež spočívaly v disciplinaci lidí výchovou a státními institucemi. Lipsiovy myšlenky přebírali původně velitelé nizozemských a francouzských armád, ale postupně si je osvojili též úředníci

a členové elit. Podle Oestreichova učení vrcholila sociální disciplinace v 18. století, kdy za osvěcených panovníků došlo k definitivnímu prosazení moci centrálních institucí nad všemi společenskými složkami. Postupným ukázněním obyvatel pak došlo k vybudování silných, z ústředí řízených států, které byly ideálním cílem takové proměny. (Matlas 2011, s. 23-25; Schulze 1987)

Oestreichova teze byla v 70. a 80. letech přijata napříč obory, dočkala se i významného rozšíření v dějinách církví (viz konfesionalizace), postupně však z různých důvodů sílila její kritika. Především se jí vyčítalo přeceňování role státu, který měl být podle Oestreicha jediným centrem moci ve společnosti a jediným zdrojem ukazňovacích tendencí. Takové vidění zásadně zpochybnil již Michel Foucault, který tvrdil, že disciplinace se ve společnosti sice používá poměrně široce, ale nevychází z jednoho centra – mocenských center totiž viděl francouzský psycholog a filozof i v raném novověku poměrně hodně. Moc je podle něj všudypřítomná a rozptýlená. (Foucault 2000) Navíc později vystoupili proti Oestreichově tezi další historici, kteří ukazovali, že disciplinační techniky státu i vrchností v řadě případů selhávaly a nevedly k proklamovanému cíli. Tito lidé se soustředili zejména na výzkum lidové kultury a potvrdili, co psal již Foucault – mechanismy kontroly a ukázněvání vycházely často i ze spodu společnosti a jejich zdrojem byly rodiny, obce, farnosti, vrchnostenské úřady apod. Někteří autoři tak začali mluvit o tom, že je nutné zkoumat disciplinaci v několika různých rozměrech – píší o vertikální (vrchnostenské) a horizontální (společenské) disciplinaci, jejichž prvky se střídaly, někdy kombinovaly a jindy si zcela protirečily. Každopádně lidová kultura rozhodně uměla – ať už pasivně či aktivně – vzdorovat řadě disciplinujících nařízeních shora, s nimiž nemohla souhlasit. (Matlas 2011, s. 26-33)

4) Konfesionalizace

Jedná se o další původně etatickou teorii, jež se snaží vysvětlit vývoj církve, státu a společnosti po reformaci, tj. v období přibližně 1540 až 1648, přičemž někteří autoři hovoří o konfesionalizaci i po polovině 17. století. Teorie vychází z toho, že rozdělení západní církve na několik odnoží v době reformace (katolictví, luteránství, kalvínské) nepůsobilo pouze v oblasti náboženství, ale zapříčinilo dalekosáhlé změny ve společnosti ve všech sférách, a to zejména v organizaci církve, protože tam, kde byl panovník nekatolík, vytvářel si své vlastní, na Římu nezávislé církevní orgány. Stalo se tak především v Sasku, Braniborsku, Falci, Hesensku i jinde. Nové církevně-správní orgány pak na základě závazných textů vyznání realizovaly řadu konkrétních teologických požadavků v praxi a v podstatě k tomu se souhlasem vrchnosti nutily (tj. disciplinovaly) všechny poddané, protože v Říši platila od roku

1555 zásada „koho vlada, toho náboženství“ (*cuius regio, eius religio*). Anton Schindling o tom píše: „*Snahy vrchnosti o konfesijní konformitu a homogenitu sloužily zároveň i k sociální disciplinaci v rámci politických celků teritoriálních států a měst, tedy i k raně modernímu utváření státu.*“ (Schindling 2008, s. 91) Dá se říci, že působením jednotlivých církví a církevně-správních úřadů na úrovni jednotlivých zemí vedle sebe v německých zemích postupně vznikaly dva, resp. tři odlišné světy, jež byly v jádru vystavěny na odlišných teologických základech – katolicismus, luteranismus a později kalvinismus tak vlastně nebyly jen teologickými doktrínami, ale ucelenými životními světy, v kterých obyvatelé žili.

S touto teorií přišli v podstatě nezávisle na sobě němečtí historikové Wolfgang Reinhard a Heinz Schilling na konci 70. let 20. století, když se věnovali komplikovanému náboženskému a společenskému vývoji ve Svaté říši římské národa německého okolo roku 1600. (Reinhard 1977 a 1997; Schilling 1986) Schilling dokonce navrhnul dělení doby od poloviny 16. do poloviny 17. století z hlediska konfesí (= vyznání) a jejich vývoje na čtyři fáze: Zaprvé to má být předkonfesionální doba (40. – 60. léta), pro kterou je typické, že začal fungovat mír mezi katolíky a luterány, oba tábory se věnovaly vypracování a upřesnění svých dogmat. Nekatolíci je shrnuli do tzv. konfesí (luteráni do augsburské), katolíci nově definovali svá dogmata na tridentkém koncilu. Zadruhé následoval přechod ke konfesionální polarizaci (70. léta), kdy došlo k prosazení další reformované církve – kalvinismu – , k vyhranění teologických rozdílů mezi luterány a kalvinisty (1577, 1580) a začala se objevovat tendence nucení obyvatel k jediné „pravé“ víře. Schilling dále mluví o vrcholném období konfesionalizace (80. léta 16. století – 20. léta 17. století), kdy se vrchnosti nadále pokoušely disciplinovat své věřící na základě přijaté konfese, na druhou stranu se ale objevuje i tendence ke konfrontaci mezi všemi tábory. Pak hovoří o závěru konfesionalizace (třicetiletá válka a doba okolo 1648).

Schilling ani Reinhard příliš nepracují s tehdy pozitivně vnímaným termínem reformace nebo naopak negativně představovanou protireformací, nýbrž ukazují, jak všechny konfese přinášely do životního stylu svých věřících modernizační prvky, jež se prosazovaly ve všech táborech a jež podle nich vycházely – v tom se shodovali s výše zmíněným Oestreichem – zejména ze státního centra. V tom je současné dějepisectví vyvrací a upozorňuje na to, že řada modernizačních snah vycházela i „zdola“ – od obcí a měst. (Schmidt 1997) Čeští autoři pak zase zdůrazňují, že tato teorie se dá na české a moravské prostředí vztáhnout jen s výhradami, protože zde panovala přeci jen poněkud jiná politická a náboženská situace – k polarizaci jednotlivých táborů, jak to známe pro sousední Říši, tu v tak vyhraněné podobě zřejmě nikdy nedošlo. (Hrdlička 2010)

5) Vojenská revoluce

Tato teze je spjata s britským historikem a znalcem skandinávských dějin Michaelem Robertsem (1908-1997), jenž v roce 1955 proslovil inaugurační přednášku na univerzitě v Belfastu na téma *The Military Revolution, 1560-1660*. (Roberts 1956; vydáno též v Rogers 1995, s. 13-35) Tvrdil v ní, že v druhé půli 16. století se ve vojenství objevila řada relativně malých změn, které však roztočily kolotoč změn, které ve své podstatě za několik málo desetiletí vedly k vytvoření centralizovaného a byrokraticky spravovaného „absolutistického“ státu. Ony změny ve vojenství je možné shrnout do čtyř základních oddílů. Zaprvé prý došlo k revoluci v taktice, jež spočívá podle Robertse v tom, že pěchota byla přezbrojena z mečů, kuší a pík na průraznější palné zbraně, zejména arkebuzy a muškety (reformy Viléma Ludvíka a Mořice Oranžského v 90. letech 16. století). Zadruhé: Palba pěchoty však musela být synchronizovaná, dopředu důkladně natrénovaná, aby přinesla kýžené výsledky. Každý zkušený a trénovaný voják byl proto vysoce ceněn a měl pro armádu takovou cenu, že nebyl nakonec raději vůbec propouštěn, ale zůstal v armádě nastálo, jak učí třeba příklady švédského vojska za třicetileté války. Tento proces nakonec vyvrcholil ve vznik stálých armád. Zatřetí došlo k revoluci ve strategii – armádní stratégové byli od počátku 17. století daleko ambicióznější než dříve. Protože disponovali novým typem vojska, složeného z vytrénovaných profesionálů, mohli rozvíjet do té doby nemyslitelné, až drzé plány. Mohli realizovat současné tažení několika armád, mohli tak pokrýt daleko větší prostor, stabilní součástí boje se stalo manévrování a důkladné vybírání místa a času rozhodující bitvy. A začtvrté, všechny tyto změny ve vojenské oblasti neodvratně působily na společnost a proměňovaly jí. Souviselo to s tím, že postupně narůstaly rozměry profesionálních armád, že stále větší počet lidí se mohl realizovat v armádě kariérně, že obyčejný voják se mohl vypracovat až na vysokého důstojníka a mohl být povýšen do šlechtického stavu, že šlechta se naopak přizpůsobila tomuto trendu a udržela se jako elita armády v důstojnickém sboru. Nejpodstatnější ale bylo, že mohutnější armády a náročnější válečnictví vedly ke vzrůstu autority státu, který díky své ozbrojené moci získal faktický „monopol na násilí“ a žárlivě si ho nadále hlídal, protože mu nejen umožňoval disciplinovat vlastní obyvatelstvo, ale i obhajovat svou existenci navenek před sousedy. Proto stát začal zasahovat do všeho, co souviselo s armádou – do výplat vojska, do rekrutování, do výzbroje a výstroje, do budování týlové infrastruktury apod., a to všechno stálo nemálo peněz. A finance mohl ve velkém sehnat jen a právě stát. Jak praví jeden z vykladačů Robertsovy teorie: „... na konci sledovaného období v Evropě vzniká skupina relativně silných států s vnitřní územní

integritou, s vlastní stálou profesionální žoldnéřskou armádou a také (a to především) s novou společenskou vrstvou – s armádou byrokratů, živících armádu válečnou. Tato úřednická síť je loajální k panovníkovi a ovlivňuje civilní život společnosti vsutku po všech stránkách a razantněji než jakékoliv jiné pokusy tohoto druhu před tím. Krátce řečeno – vojenská revoluce, téměř titěrná a soustředěná na čistě taktické změny ve svých začátcích, zrodila (mimo jiné) o několik dekád později raně novověký absolutistický státní organismus.“ (Prchal 2012, II. kapitola – tam je rozebrána i kritika Robertsových tezí; dále srov. Townsend 2007, s. 34-68)

Literatura:

(tučně jsou vyznačena základní díla, jejichž znalost se předpokládá u státních závěrečných zkoušek)

- ARIÈS, Philippe, *Dějiny smrti, 1. Doba ležících; 2. Zdivočelá smrt*, Praha 2000.
- ARIÈS, Philippe, *Geschichte der Kindheit*, München - Wien 1975.
- ARIÈS, Philippe – DUBY, Georges – VEYNE, Paul, *Geschichte des privaten Lebens*, 1-5, Frankfurt am Main 1989-1993.
- BEHRINGER, Wolfgang, *Alltag*, in: Enzyklopädie der Neuzeit 1, Stuttgart – Weimar 2005, sl. 216-235. (tato encyklopedie je v Knihovně Univerzity Pardubice)
- BEHRINGER, Wolfgang, *Geschichte der Hexenforschung*, in: Sönke LORENZ (Hg.), *Wider alle Hexerei und Teufelswerk. Die Europäische Hexenverfolgung und ihre Auswirkungen auf Südwestdeutschland, Ostfildern 2004*, s. 485-668.
- BEHRINGER, Wolfgang, *Hexen. Glaube, Verfolgung, Vermarktung*, München 2002.
- BEHRINGER, Wolfgang, *Chonrad Stöckhlin und die Nachtschar. Eine Geschichte aus der frühen Neuzeit*, München 1994.
- BLICKLE, Peter, *Der Bauernkrieg. Die Revolution des Gemeinen Mannes*, München 1998.
- BLICKLE, Peter, *Die Revolution von 1525*, München – Wien 1975.
- BLICKLE, Peter, *Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300-1800*, München 1988.
- BORSCHIED, Peter, *Geschichte des Alters 1. 16. – 18. Jahrhundert*, Münster 1987.
- BOURDIEU, Pierre, *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*, Frankfurt am Main 1982.
- BOURDIEU, Pierre, *Nadvláda mužů*, Praha 2000.
- BOURDIEU, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge 1977.
- BOURDIEU, Pierre, *Sociální prostor a symbolická moc*, in: Václav HUBINGER – Laurent BAZAC-BILLAUD (edd.), *Antologie francouzských společenských věd. Antropologie. Sociologie. Historie*, Praha 1995, s. 213-234.
- BRAUDEL, Fernand, *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe – XVIIIe siècle). Bd. 1: Les structures du quotidien*, Paris 1979 (revidované vydání).
- BRAUDEL, Fernand, *Dlouhé trvání*, in: Václav HUBINGER – Laurent BAZAC-BILLAUD (edd.), *Antologie francouzských společenských věd. Antropologie. Sociologie. Historie*, Praha 1995, s. 145-188.
- BRAUDEL, Fernand, *Dynamika kapitalismu*, Praha 1999.
- BRAUDEL, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, 1-2, London 1973. (2. díl se nachází v Knihovně Univerzity Pardubice)
- BURKE, Peter, *Francouzská revoluce v dějepisectví*, Praha 2004.**
- BURKE, Peter, *Lidová kultura v raně novověké Evropě*, Praha 2005.
- ČECHURA, Jaroslav, *Broumovská rebelie*, Praha 1997.
- DARNTON, Robert, *The great cat massacre and other episodes in French cultural history*, New York 1984.²
- DELUMEAU, Jean, *Dějiny ráje. Zahrada rozkoše*, Praha 2003.
- DELUMEAU, Jean, *Hřích a strach. Pocit viny na evropském Západě ve 13.-18. století*, Praha 1998.
- DELUMEAU, Jean, *Strach na západě ve 14.-18. století. Obležená obec, 1-2*, Praha 1997-1999.
- DOSSE, François, *The New History in France. The Triumph of the Annales*, University of Illinois Press 1994.
- DUBY, Georges, *Neděle u Bouvines. 27. červenec 1214*, Praha 1996.
- DUBY, Georges, *Rytíř, žena a kněz. Manželství ve Francii v době feudalismu*, Praha 2003.
- DUBY, Georges, *Umění a společnost ve středověku*, Praha 2002.

- DUBY, Georges, *Věk katedrál, Umění a společnost 980-1420*, Praha 2002.
- DUBY, Georges, *Vznešené paní 12. století, 1-3*, Praha 1997-1999.
- van DÜLMEN, Richard, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003.
- van DÜLMEN, Richard, *Divadlo hrůzy. Soudní praxe a trestní rituály v raném novověku*, Praha 2001.
- van DÜLMEN, Richard, *Frauen vor Gericht. Kindsmord in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1991.
- van DÜLMEN, Richard, *Historická antropologie, Praha 2002.***
- van DÜLMEN, Richard, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století), 1. Dům a jeho lidé*, Praha 1999.
- van DÜLMEN, Richard, *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit, 1-3*, München 1990-1994.
- van DÜLMEN, Richard – BAUMANN, Angelika (Hg.), *Kultur der einfachen Leute. Bayerisches Volksleben vom 16. bis zum 19. Jahrhundert*, München 1983.
- FOUCAULT, Michel, *Dohlížet a trestat. Kniha o zrodu vězení*, Praha 2000.
- FURET, François, *Francouzská revoluce. Díl 1. Od Turgota k Napoleonovi*, Praha 2004.
- ELIAS, Norbert, *The Court Society*, Oxford 1983.
- ELIAS, Norbert, *O procesu civilizace I. Sociogenetické a psychogenetické studie. Proměny chování světských horních vrstev na Západě*, Praha 2006.
- ELIAS, Norbert, *O procesu civilizace II. Proměny společnosti. Nástin teorie civilizace*, Praha 2007.
- FURET, François, *Promyšlet francouzskou revoluci*, Brno 1994.
- GEERTZ, Clifford, *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*, Frankfurt am Main 1983.
- GEERTZ, Clifford, *Interpretace kultur. Vybrané eseje*, Praha 2000.
- GINZBURG, Carlo, *Benandanti. Čarodějnictví a venkovské kultury v 16.-18. století*, Praha 2002.
- GINZBURG, Carlo, *Inkvizitor jakožto antropolog*, Kuděj 7, 2005, s. 39-48.
- GINZBURG, Carlo, *Noční příběh, Sabat čarodějnic*, Praha 2003.
- GINZBURG, Carlo, *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600, Praha 2000.***
- GRULICH, Josef, *Zkoumání "maličkostí" (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*, ČČH 99, 2001, s. 519-547.
- GUREVIČ, Aron J., *Kategorie středověké kultury*, Praha 1979.
- GUREVIČ, Aron J., *Nebe peklo svět. Cesty k lidové kultuře středověku*, Jinočany 1996.
- HOLZBACHOVÁ, Ivana, *Škola Annales a současné pojetí dějin (Antologie textů)*, Brno 1995.
- HRDLIČKA, Josef, *Konfesijní politika šlechtických vrchností a šlechtická konfesionalizace v Čechách a na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 108, 2010, s. 406-442.
- IGGERS, Georg G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitu k postmoderní výzvě, Praha 2002.***
- KELLER, Jan, *Dějiny klasické sociologie, Praha 2005.***
- LE GOFF, Jacques, *Hledání středověku. Rozhovor s Jeanem Mauricem de Montremy*, Praha 2005.
- LE GOFF, Jacques, *Intelektuálové ve středověku*, Praha 1999.
- LE GOFF, Jacques, *Kultura středověké Evropy*, Praha 1991.
- LE GOFF, Jacques, *Středověká imaginace*, Praha 1998.
- LE GOFF, Jacques, *Za jiný středověk. Čas, práce a kultura na středověkém Západě. 18. esejů*, Praha 2005.
- LE GOFF, Jacques, *Zrození očištěnce*, Praha 2003.
- LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude, *Encyklopedie středověku*, Praha 2002.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel, *Masopust v Romansu. Od Hromnic po Popeleční středu 1579-1580*, Praha 2001.
- LE ROY LADURIE, Emmanuel, *Montaillou, okcitánská vesnice v letech 1294-1324*, Praha 2005.
- MATĚJKA, Ondřej, *Marc Bloch dnes: národní hrdina a historiografický symbol*, Dějiny – teorie – kritika 1, 2004, s. 59-82.
- MATLAS, Pavel, *Shovívavá vrchnost a neukázněný poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. – 18. století*, Praha 2011.
- NODL, Martin, *Mikrohistorie a historická antropologie*, Dějiny – teorie – kritika 1, 2004, s. 237-252.
- PRCHAL, Vítězslav, *Válka, zbraně a zbroj v reprezentačních strategiích české a moravské aristokracie v letech 1550-1750*, rukopis disertační práce FF UK, Praha 2012.
- PULLMANN, Michal, *Habitus a třídy. Výzva kulturní sociologie Pierra Bourdieu pro sociální dějiny (z pohledu německých sociálních věd)*, in: Francouzská inspirace pro společenské vědy v českých zemích, Praha 2003, s. 227-238.
- RADKAU, Joachim, *Max Weber. Die Leidenschaft des Denkens*, München 2005.
- REINHARD, Wolfgang, *Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena einer Theorie des konfessionellen Zeitalters*, Archiv für Reformationsgeschichte 68, 1977, s. 226-251.
- REINHARD, Wolfgang, *Sozialdisziplinierung – Konfessionalisierung – Modernisierung: Ein historiographischer Diskurs*, in: Nada Boskovka Leimgruber (Hg.), *Die Frühe Neuzeit in der Geschichts-*

- wissenschaft: Forschungstendenzen und Forschungserträge, Paderborn – München – Wien Zürich 1997, s. 39-55.
- ROBERTS, Michael, *The Military Revolution, 1560-1660: An Inaugural Lecture Delivered Before the Queen's University of Belfast*, Belfast 1956.
- ROGERS, Clifford J. (ed.), *The Military Revolution Debate: Readings on Military Transformation of Early Modern Europe*, Colorado 1995.
- SEISCHAB, Steffen, *Georges Duby. Geschichte als Traum*, Berlin 2004.
- SCHILLING, Heinz (Hg.), *Die Reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – Das Problem der „Zweiten Reformation“*, Gütersloh 1986.
- SCHINDLER, Norbert, *Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main 1992.
- SCHINDLING, Anton, *Utváření konfesí, konfessionalizace a multikonfessionalita jako základní problém evropských dějin v 16. a 17. století. Nová německá literatura k problematice*, ČČH 106, 2008, s. 80-108.
- SCHLUCHTER, Wolfgang, *Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus. Eine Analyse von Max Webers Gesellschaftsgeschichte*, Tübingen 1979.
- SCHMIDT, Heinrich Richard, *Sozialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende des Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung*, Historische Zeitschrift 265, 1997, s. 639-682.
- SCHULZE, Winfried, *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*, Stuttgart 1980.
- SCHULZE, Winfried, *Gerhard Oestreichs Begriff „Sozialdisziplinierung“ in der frühen Neuzeit*, Zeitschrift für historische Forschung 14, 1987, s. 265-302.
- SCHWINGEL, Markus, *Pierre Bourdieu zur Einführung*, Hamburg 2005⁵.
- SMETÁNKA, Zdeněk, *Legenda o Ostojovi*, Praha 2004².
- ŠOTOLA, Jaroslav, *Habitus: sociologický koncept a jeho využití v historické vědě*, in: Lucie Storchová (ed.), *Conditio humana – konstanta (č) i historická proměnná? Koncepty antropologie a teoretická reflexe v současné historiografii*, Praha 2007, s. 95-111.
- ŠUBRT, Jiří, *Civilizační teorie Norberta Eliase*, Praha 1996.
- TEUTEBERG, Hans-Jürgen (Hg.), *Durchbruch zum modernen Massenkonsum. Lebensmittelmärkte und Lebensmittelqualität im Städtewachstum des Industriezeitalters*, Münster 1987.
- TEUTEBERG, Hans-Jürgen – WIEGELMANN, Günter, *Unsere tägliche Kost. Geschichte und regionale Prägung*, Münster 1986.
- TINKOVÁ, Daniela, *„Čas nejistot“ a kritický obrat. K diskusím ve francouzské historiografii na přelomu 20. a 21. století*, Dějiny – teorie – kritika 1, 2004, s. 253-266.
- TOWNSEND, Charles (ed.), *Historie moderní války*, Praha 2007.
- WEBER, Max, *Metodologie, sociologie, politika*, vybral a uspořádal Miloš Havelka, Praha 2009².**
- WEBER, Max, *Sociologie náboženství*, Praha 1998.
- WEHLER, Hans-Ulrich, *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*, München 1998.
- ZEMON DAVIS, Natalie, *The return of Martin Guerre*, Cambridge (Mass.) – London 1983 (v češtině ne příliš vhodně vydáno pod názvem *Návrat pravého Sommersbyho*, Praha 1998).

Internetové stránky:

- <http://biblio.hiu.cas.cz> (bibliografická databáze Historického ústavu AV ČR, obsahuje bibliografii od roku 1990, je v ní možné jednoduše dohledat všechny práce školy Annales a dalších zahraniční historiků, které vyšly v češtině)
- <http://www-classic.uni-graz.at/sozwww/agsoe/lexikon/klassiker/elias/13bio.htm> (životopis Norberta Eliase)
- <http://www.historicum.net/themen/hexenforschung> (stránka projektu o dějinách čarodějnictví s lexikonem)
- <http://www.iwp.uni-linz.ac.at/lxe/sektktf/bb/HyperBourdieu.htm> (stránky o francouzském sociologovi Pierru Bourdieuovi, vytvořili je pracovníci Johannes Kepler Universität v rakouském Linci)
- <http://www.marcbloch.fr> (oficiální stránka Asociace Marca Blocha věnovaná životu a dílu toho historika)
- <http://www.sehepunkte.de> (vynikající německý recenzní měsíčně vycházející časopis on line nejen pro raný novověk)
- <http://www.uni-tuebingen.de/IfGL/akih/akih.htm> (oficiální stránka Arbeitskreis interdisziplinäre Hexenforschung, hlavním organizátorem je prof. dr. Sönke Lorenz)
- <http://www.wikipedia.org> (nejlepší „volná“ encyklopedie, nejobsáhlejší je její anglická verze)
- http://en.wikipedia.org/wiki/Max_Weber (anglická verze obsáhlé stránky ve Wikipedii o Maxi Weberovi)

KAPITOLA II

ČLOVĚK V PROSTORU RANĚ NOVOVĚKÝCH ČESKÝCH ZEMÍ

II. 1. Prostor raně novověkých českých zemí

Život raně novověkých lidí byl většinou svázán do daleko užších geografických obzorů, než na jaké jsme zvyklí dnes v globalizující se době. Pokud o sobě a své příslušnosti k nějakému území uvažovali, pak se poddaní primárně vymezovali jako lidé žijící ve vsi či poddanském městě na konkrétním panství, jež bylo v rukou nějakého majitele, k němuž je vázal poddanský slib. Šlechta, preláti a měšťané královských měst se zase v první řadě považovali za obyvatele země, v níž měli své majetky. Velká část obyvatelstva – zejména poddaní – také hranice země nikdy nepřekročila; na druhou stranu řada šlechticů vlastnila statky v různých zemích, které tvořily český stát a postupně (tento trend zesiluje od počátku 17. století) se jejich majetkové obzory rozšířily i do dalších zemí habsburské monarchie.

Většina lidí žijících na území dnešní České republiky se v raném novověku i po vzniku habsburské monarchie (po roce 1526) nadále považovala za obyvatele konkrétní země v rámci zemí Koruny české. Tento svazek byl vytvořen v průběhu 14. století a obsahoval kromě Království českého také Markrabství moravské, Vévodství slezské (tvořené několika knížectvími), Markrabství Horní a Dolní Lužice a několik dalších menších území, jako bylo Kladrubské hrabství nebo Chebsko. V 16. století byly všechny tyto země ovládány českým králem a Království české aspirovalo na vůdčí postavení v tomto svazku, což se často nelíbilo stavům ostatních zemí, kteří čas od času neváhali vyjadřovat nelibost nad povýšeneckým chováním Čechů (například v roce 1526 při nástupu Ferdinanda I. Habsburského na trůn).

Českému království také bylo věnováno nejvíce pozornosti soudobými historiky a kronikáři. Nejucelenější zeměpisně-historicko-politické pojednání o něm v první polovině 17. století sepsal exulant Pavel Stránský ze Zap a Zapské Stránky (asi 1583-1657). Jednalo se o latinský spis s názvem *Respublica Bojema*, který vyšel poprvé v nizozemském Leidenu v roce 1634 a podruhé již v roce 1643 v Toruni. (Tonner 1893) Jeho dosud nejvyužívanější překlad

do češtiny pořídil Bohumil Ryba. (Ryba 1946) Stránský nejprve uvádí zeměpisnou polohu Čech a popisuje jejich rozměry: „...začínajíc na západě mezi 34. a 35. stupněm délky prostírá se o něco dále za stupeň 38., od jižní hranice mezi 48. a 49. stupněm šířky sahá ke stupni 51. Její délka od západu k východu jest 40 mil, šířka od jihu k severu 35 mil, v obvodu má maličko přes 123 mil.“ Zastavuje se u zemského znaku a přechází k podobě země, která je podle něj vejčitá a obklopená horami a souvislým lesem. Tento charakteristický znak Čech často zmiňovali i cizinci, kteří zemí projížděli. Například lékař Théodor Turquet de Mayerne napsal v roce 1591 toto: „*Vlastní Čechy jsou zemí, jež je obklopena a sevřena horami a lesy jako hradbou. Uvnitř jsou dosti rovné...*“ (Kašparová 2003-2004, s. 283) Stránský také charakterizuje českou kotlinu jako „*půvabný amfítheatr*“, jehož sousedy jsou na jihu Rakousy, na západě Bavorsko, na severu Míšeň a Lužice a na východě Morava a Slezsko. Toto území má podle Stránského mírné, čisté a zdravé podnebí, „*takové, že jen velmi zřídka zaviňuje morovou nákazu*“. To ale bylo – jak uvidíme v kapitole IV. 2. – spíše Stránského zbožné přání, než realita. (Ryba 1946, s. 11)

Jako správný zeměpisec přechází Stránský k popisu vodstva a vystihuje dodnes panující situaci, že „*vody má [České království] jenom domácí, vesměs tryskající uvnitř zemských hranic*“. Největšími řekami mu jsou Labe a Vltava, jejichž tok popisuje správně zeměpisně od pramene dolů se všemi většími přítoky. Oceňuje, že řeky jsou plné ryb a zmiňuje tehdy běžný fakt, že po řekách jsou plaveny spousty vorů ze stavebního dříví, na nichž se dopravuje obilí, ryby, sýry, sůl a další zboží do velkých měst i za hranice země do Míšně. (Scheufler 1957) Stránský se zastavuje také u popisu léčivých vod a zmiňuje existenci Karlových Varů, Teplic, ale i menších lázní, které zažívaly na počátku 17. století svůj rozkvět. (Burachovič – Wieser 2001) Patřila mezi ně například Dobrá Voda u Nových Hradů, „*koupaliště hojně navštěvované nemocnými*“. Jezera a bažiny podle něj v Čechách takřka vůbec nejsou, „*zato rybníků, z nichž většina se podobá svou rozlehlostí jezerům, jest porůznu veliké množství*“. Rybníkářství zažilo veliký rozkvět v 16. století, nasytilo obyvatelstvo zejména kapry a štikami, naplnilo pokladnice šlechtických stavebníků rybníků a změnilo tvář krajiny k nepoznání. (Teplý 1937; Míka 1955; Kavka 1993, s. 37-40, 75-78, 108-110) Stránský si to uvědomoval, když jmenoval místa největšího výskytu rybníků. Bylo to podle něj panství Pardubice, Chlumeck nad Cidlinou, Třeboň, Rožďalovice a Kopidlno. Ve většině těchto lokalit však zbyla dodnes jen část původní rybníční soustavy. (Ryba 1946, s. 11-14)

Dále Stránský píše: „*Území Čech je veskrze vzdělávané, s ornicí úrodnou a jen na velmi málo místech písčitou, radostně bohaté pahorky, slunnými kopci, lesy, háji, pastvinami a lukami*.“ Na prvním místě mezi plodinami, které se v Čechách pěstují, jmenuje víno. Vinice

se podle něj nacházely u Prahy (zmizí postupně během 17. století v důsledku mírného ochlazení klimatu), Litoměřic, Mělníka, Loun, ale i u Chrudimi. Domácí víno patriotu Stránskému evidentně chutnalo, protože o něm píše, že je „*velmi zdárné a lahodné [...] a moravská vína svou jakostí předčí, rakouským se vyrovná, s tou výjimkou, že nesnese delší uskladnění.*“ Rozčiluje se dokonce na ty, kteří o českém vínu píší, že je natrpklé. Realita však byla zřejmě poněkud jiná, protože zámožná šlechta si nechala kvalitní víno ve velkém dovážet z Rakouska z okolí Klosterneuburgu, Kremsu a Retzu (pánové z Hradce, Rožberkové) a kupovala též hodně uherská či rýnská vína. (Hrdlička 2000, s. 215-217) Dále Stránský chválí chmelnice, „*proslulé vynikajícím chmelem*“, které se prý obzvláště nacházely u Žatce, Loun, Klatov a Ústěku. Zmiňuje též, že se vyráběly dva základní druhy piva – bílé (pšeničné) a hořké (ječné) a že nejlepší byla piva z Prahy, Rakovníka, Stříbra či Žatce. (Janáček 1959, s. 19; Hrdlička 2000, s. 213-215) Stránský chválí též české zahrady a jejich ovoce, sloužící nejen k užitku, ale i k okrase. Lituje jen, že zde ještě nezobecnělo pěstování šafránu, oliv a že se tu vůbec nevyrábí domácí olej. Z chovaného zvířectva píše Stránský o velkém množství dobytka a o celé řadě obor, které založili král a šlechtici (nikdo jiný neměl právo lovu): „*...zřídili na vhodných místech svých statků nevšední rozsáhlé obory, pečlivě oplocené, aby v nich chovali ušlechtilejší druhy koní, kance, jeleny, srnce, jezevce, labuti, pávy, bažanty, koroptve, úhoře, pstruhy, kapry, štiky a ostatní živočichy toho druhu.*“ (Ryba 1946, s. 14-15)

Stránský se též zastává u nerostného bohatství Českého království a hned na začátku lituje toho, že „*soli snadně získatelné příroda naší krajiny nedopřála*“ a že se sůl musí dovážet z Bavorska, Saska a Rakouska. Na druhou stranu ale prý bylo v Čechách dostatek kovů. Zlato se podle něj dobývalo v Jílovém, Kníně nebo se rýžovalo v Otavě. Stříbro se získávalo v Kutné Hoře, Jáchymově, Přísečnici, Kraslicích nebo v Rudolfově, cín pak v Krupce a ve Slavkově. Sklo se vyrábělo na panství Křivoklát, v Herálci či ve Sloupu. V jednom místě v Bechyňském kraji zvaném Na Mizově prý dokonce byly proslulé dílny na výrobu zrcadel a brýlí. V Čechách byl podle Stránského dostatek lomů na mramor a v Krkonoších byla naleziště drahých kamenů včetně granátů. Perly vybírané ze škeblí pocházely z řečiště Chrudimky u Seče a z Otavy u Horažďovic. (Ryba 1946, s. 15-16)

Zeměpisný úvod svého pojednání o českém státě zakončil Stránský pochvalou: „*Zmíniti bych se mohl obšírněji i o oné přednosti České země, že je proti jiným krajinám o mnoho bezpečnější před jedovatými zvířaty a dravými šelmami, od nichž je značně vyčištěna. Medvědů, vlků a divokých dravců toho druhu není v ní nijak mnoho, hadi a štíři jsou vzácní, zlých saní není vůbec.*“ (Ryba 1946, s. 16) Ponechme stranou Stránského víru v existenci draků, jež ostatně byla sdílena řadou jeho současníků, a zdůrazněme, že velké dravé zvíře v

raném novověku v Čechách opravdu neustále ubývalo a že napadení medvědem se už na konci 16. století stalo nevídanou a zaznamenáníhodnou věcí. Rožmberský kronikář Václav Březan si zapsal k listopadu roku 1581 příhodu vimperského myslivce Volfa Tkadlece, který „v lesích na nedvědici se dvěma mladými nedvědy náhodou trefil, kteráž ihned v něj dala se a šaty na něm všechny podrala a roztrhla a jako říkáje za umrlýho jej majíc odešla. A tak jest on zase okřál a na Vintberk přišel a jiným myslivcům o tom oznámil, kteříž hned po šlaku za ní jíti nepominuli. Ale pro spěšný rozjih a sjití z hor sněhu dále šlakovati jí nemohli.“ (Pánek 1985, s. 462)

S dílem Pavla Stránského lze srovnat mladší torzo velké české vlastivědy *Miscellanea historia regni Bohemiae* z let 1679-1688, jejímž autorem byl vzdělaný jezuita a patriot Bohuslav Balbín (1621-1688). (ve výtahu vydáno jako *Krásy a bohatství České země*, viz Tichá 1986) Balbínovy vlastivědné pasáže jsou leckde identické s prací Stránského, ovšem Balbín byl vzdělanější a někdy též poetičtější. Evropu například přirovnával k dívce a Čechy prý ležely na místě jejího srdce jako zlatý peníz nebo ozdobný náhrdelník. Nebo přirovnává Čechy k rozvinuté růži, jejíž okvětní plátky se svažují do středu (srov. Stránského amfiteátr). Balbín se pak věnuje podnebí, které bylo určováno vysokou polohou Čech, jež z nich činila nejen zdravý kraj, ale způsobila prý též velkou kvalitu zdejších nerostů a z hor tekly i velmi čisté řeky. Kromě vysoké polohy země Balbín oceňoval její zdravé povětří, kterého si prý cenili nemocní panovníci, kteří se jezdili léčit do Čech.

Také Balbín započal popis Čech pojednáním o vodstvu a přidává ke Stránského informacím další podrobnosti. Detailněji se zabíral především českými lázněmi, léčivými vodami a jejich užíváním. Popisuje, jak návštěvníci lázní využívají účinky dlouhodobé pitné kúry a že prý někteří pijí až 50 žejdlíků denně (tj. asi 25 litrů!) a opakují tuto proceduru tři až čtyři týdny. Dále informuje čtenáře i o účincích studených kyselých vod. O chebské kyselce dokonce tvrdí, že uvolňuje ztuhlé břicho a zlepšuje plodnost žen i mužů.

V dalších pasážích se Balbín například zabýval nerostným bohatstvím a především drahými kameny, které se daly nalézt v Čechách. Jednalo se o perly, granáty a rubíny, jejichž největší sbírku prý vlastnil Albrecht z Valdštejna. Z darů živé přírody se nejvíce věnoval problematice ovoce (konzumované druhy popisuje Hrdlička 2000, s. 206-208) či říčních a rybníčních druhů ryb, které z vlastní autopsie v Čechách viděl a okusil. Zvláště zmínil existenci lososů v českých řekách, kteří podle jeho zprávy táhli v 17. století z moře po Labi a po Vltavě až téměř k jejich pramenům (v dnešní době přehrad a hrází se podařilo zpřístupnit tahu lososů alespoň řeku Ploučnici). V povodí Labe prý lososi nejvíce milovali řeku Orlici, kde byli místním obyvatelstvem houfně chytáni. Balbín dokonce popsal své zážitky z mládí,

když zažil takové tahy lososů v Hradci Králové. Nejchutnější však podle něj byli pstruzi a jeseteři. (Odjinud víme, že do Čech se již v 16. století dovážely také mořské ryby z vod Baltického moře, které mohli tehdejší lidé okusit v sušené, uzené či naložené formě. Jednalo se především o sledě, tresky (označované jako „štokfiš“), jesetery, vazy či platýse. Hrdlička 2000, s. 195.) V této pasáži psal Balbín i o racích a stylech jejich chytání v Cidlině a v jindřichohradeckých rybnících, kde je obyvatelé chytali po setmění na zabitou žábu.

Ze zvláštních druhů živočichů popsal Balbín existenci různých forem hmyzu, mezi něž dokonce zařadil i škorpióny (cituje případ z roku 1664, kdy se prý vylíhli v Praze) a zřejmě také netopýry. Dozvěděl se totiž, že nějakým zvláštním druhem hmyzu krmí sokoli ve věžích Karlštejna svá mláďata, ale škorpión to prý není. Učený jezuita se nezapomněl zmínit o tom, že v Brně uschovávají mrtvého draka. Pozornost však věnoval i svatojánským broučkům, kteří létají v lesech a svítí. (Tichá 1986)

Poutní místa Křemešník u Pelhřimova a Hejnice u Frýdlantu (dnešní stav, foto archiv autora). Zejména Křemešník – spolu se Svatou Horou u Příbrami nebo Horou Matky boží u Králík – je typickým barokním poutním místem: poutní areál s kostelem, farou, ambity a zázračnou studánkou s periodicky tryskajícím pramenem je umístěn na nejvyšším vrcholu této části Českomoravské vysočiny ve výšce přibližně 765 metrů nad mořem.

V 17. a 18. století krajinný ráz Čech ovlivňovaly nejen řeky a další přírodní krásy, ale čím dále častěji také lidská díla, umně zasazená do krajinného rámce. Kromě celé řady hradů, zámků a jejich rozsáhlých barokních zahrad se jednalo zejména o poutní místa, na nichž katolická zbožnost výrazným způsobem zasáhla do krajiny (většinou okolo nějakého pramene vody) a kultivovala ji k obrazu svému. Jan Royt o tom píše: „Svatá Hora je typickou ukázkou českého barokního místa, výrazně situovaného v krajině, s kostelem obklopeným ambity, se zobrazením mariánských litaní na stěnách ambitů a zázračných českých poutních obrazů,

kteře jsou zde vyobrazeny v reliéfech na kartuších nesených andělky na balustrádě, obklopující chrám s uctívanou mariánskou plastikou [...], ani zde nechyběla zázračná mariánská studánka.“ (Royt 1995, s. 311) Nešlo však jen o samotné poutní areály, ale i o přístupové cesty k nim, jež byly lemovány kapličkami s náboženskými výjevy. Například Starou Boleslav spojovala s Prahou cesta se 44 zastaveními s výjevy ze života sv. Václava a s kopíemi uctívaných mariánských obrazů. Skrze krajinu – neznajíc hranice panství či dokonce země – pravidelně putovala procesí, aby navštívila bohem obzvláště omilostněná místa, kde stály poutní areály. (Royt 1995, s. 313; Prokopová 1997-1998)

Impozantní barokní chrámy poutních míst ve Vambeřicích (Kladsko) a v Křtinách severovýchodně od Brna (foto archiv autora)

Čechy byly protkány sítí různě významných poutních míst, která sice byla nejčastěji zasvěcena Panně Marii, ale nacházela se tu i místa s jiným zasvěcením (patrocinium). Mezi nejnavštěvovanější patřila Stará Boleslav (jako místo zavraždění sv. Václava a místo uložení uctívaného mariánského paladia) a Svatá Hora u Příbrami, které lákaly množství lidí z celých Čech a někdy i ze zahraničí (Bavorsko, Rakousy). Regionální poutní místa, jež většinou přitahovala poutníky z okruhu několika málo desítek kilometrů, pak byla v každém tehdejší kraji. Ve středních Čechách se jednalo o Kutnou Horu, Mníšek pod Brdy, Říp, Tuřany či Vlašim, v severních Čechách mohli poutníci navštívit Bohosudov, Hejnice (kde měli rodinnou hrobku u františkánů Gallasové), Kadaň nebo Krupku. Ve východních Čechách přitahovala poutní místa v Broumově, Chlumku u Luže, Chrudimi, Králíkách (Hora Matky boží), Rychnově nad Kněžnou, Svatoňovicích či Vraclavi u Vysokého Mýta. Nedaleko za hranicemi východních Čech v Kladském hrabství lákaly zástupy věřících Vambeřice. V jižních Čechách se pak jednalo o Bechyni, Dobrou Vodu u Českých Budějovic, Kájov, Klokoty, Lomec u Netolic a Římov, na Vysočině o Křemešník a v západních Čechách o Klatovy, Starý Hrozňatov nebo Zelenou Horu u Nepomuku. (Royt 1992, 1993, 1999; Boháč 1995; Černý 2002) Nejvýznamnějšími moravskými poutními místy byl Hostýn, Křtiny, Svatý Kopeček u Olomouce a Velehrad. (<http://www.ado.cz/poutni/>)

II. 2. Hranice v raném novověku – oddělují nebo spojují?

Hranice – v dnešním slova smyslu – českého státu nebyly po celý středověk pevně dány a lidé jimi mohli poměrně jednoduše procházet. Daleko důležitější a přesněji vytyčené byly hranice mezi jednotlivými panstvími, které využívaly přírodních překážek, tj. řek, potoků, mezí a lesů. V zájmu vrchností se tyto hranice každoročně ohlížely a ve vrchnostenských instrukcích se dokonce nacházel požadavek, aby je starší ukazovali mladším. Tímto způsobem získávali poddaní představu o jejich prostoru, jež často ústily až v lokální patriotismus. S vymezením českého státu to nebylo tak jednoduché. Přírozenou hranicí tu byl pohraniční hvozd a vysoké hory, které se nacházely především na jihu, západu a severu Čech a jež byly průchodné většinou v průsmycích, kde ležely dopravní tepny. Také bažinatou krajinu v povodí Dyje a Moravy je možné považovat za svého druhu přírodní hranici. Hranice však rozhodně nebyla chápána jako přesně daná čára, ale spíše jako široké pásmo. Až v 16. a 17. století došlo k přesnějšímu vytyčení hranic alespoň v těch oblastech, kde hrozilo českému

státu politické či jiné nebezpečí. V raném novověku se jednalo zejména o hranice na severu se Saskem a Míšní (právě zde se bojovalo během neklidného roku 1547) a na západě s Bavorskem a pasovským biskupstvím. V raném novověku je doloženo, že existovaly hraniční značky, tzv. merky, které byly umístěny na kamenech či stromech a musely se pravidelně obnovovat. Teprve však v revizitaci berní ruly ze sedmdesátých let 17. století byl zaznamenán spolehlivý popis pohraniční krajiny, protože byla strategicky důležitá. Byla zde označena za krajinu mlhy, mrazů a krup, kde leží dlouho do léta sníh. Hranicemi procházely jen obchodní stezky, na nichž stály celnice.

Přesto byla hranice nadále běžně průchozí a lze dokonce hovořit o kulturně provázaných příhraničních prostorech česko-saském (jednotícím prvkem tu bylo horní podnikání v Krušnohoří a šířící se luteránské vlivy v tomto prostoru), bavorsko-chodském (spory s pasovským biskupstvím) nebo moravsko-dolnorakouském, kam už zasahovala turecká expanze. (srov. sborník *Kultura na hranici* 1995)

Jednotícími rysy těchto oblastí bylo několik. Předně zde kvetl čilý obchod mezi oběma stranami hranice. Těsné hospodářské kontakty jsou doloženy mezi Českými Budějovicemi a Freistadtem (česky Cáhlovem) na konci 16. století (Šimeček 1993) či ve stejné době mezi měšťany severních Čech a Lipskem. (Straube 2002) Také řada šlechticů vysílala své služebníky na významné trhy v sousední zemi. (Bůžek 1991b) Rožmberkové pravidelně nakupovali subtropické ovoce, koření, sýry, látky a další luxusní předměty a potraviny na slavných trzích v hornorakouském Linci, které se konaly dvakrát ročně (Bůžek 1989, 1991a). Páni z Hradce zase ve velkém jezdili pro kvalitní rakouské víno do Korneuburgu a Retzu. (Hrdlička 1995, s. 22) Hrabě Jan Jáchym Slavata, jenž před rokem 1673 sídlil v Lipové ve Šluknovském výběžku, zase dovážel předměty denní i sváteční spotřeby ze saských Drážďan, kam to bylo blíže než do Prahy.

Příhraniční regiony byly zadruhé provázány množstvím příbuzenských a přátelských vazeb mezi majiteli zdejších panství. Takový Petr Vok z Rožmberka pěstoval čilé styky s rakouskými Fürstenberky, kteří vlastnili od Třeboně nepříliš vzdálenou Weitru (česky Vitoraz). V letech 1605-1611 pravidelně jezdil Fridrich z Fürstenberku s celou rodinou a částí svého dvora do Třeboně a Petr Vok zase na oplátku k němu. Většinou si vozili dárky (např. pozlacené koflíky), Petr Vok někdy daroval svým významným sousedům také knihy ze své knihovny. Oba velmoži rozvíjeli své vztahy vzájemnými výměnnými pobyty svých služebníků na sousedních dvorech a mezi nimi se pohybovaly i šlechtičny, které mohly přecházet z jednoho fraucimoru do druhého. Velmoži si přes hranice vyměňovali také dvorské umělce, stavitele, malíře či truhláře. (Pánek 1985) S tímto vzájemným pravidelným stykem

souvisí další integrující rys těchto oblastí: fungoval zde totiž běžně česko-německý bilingvismus. Dodnes existují česky psané listy Ladislava Popela z Lobkovic s Erasmem I. ze Starhemberga či Ferdinanda Hofmanna z Grünpüchlu s Vilémem z Rožmberka. (Bůžek 1993a, 1994, 1998)

Někdy dokonce jedna šlechtická rodina vlastnila statky na obou stranách hranic. Již zmínění Rožmberkové drželi určitou dobu bavorské panství Haslach. Ovšem nejtypičtější byl tento trend v severních Čechách, Lužici a v sousedním Sasku, kde byly po obou stranách hranice usazeny rody Biberštejnů, z Bünau, Donínové, Redernové, Salhausenové, Šlejnicové a další. (Bobková 1992, 2004) Díky příbuzenským vazbám a jednotící luteránské víře se v tomto regionu ve velké míře uplatňovaly stejné umělecké formy ve stavitelství, sochařství, malířství a kupříkladu též ve funerální plastice. Typickým je v tomto ohledu fenomén saské renesance, v níž byly vystavěny zámky i na české straně Krušnohoří. Jednalo se o Ahníkov, Benešov nad Ploučnicí, Frýdlant, Lemberk či Šluknov. (Krčálová 1989; Hrubá – Hrubý 2001)

Fasády zámků ve Frýdlantu (Redernové) a v Benešově nad Ploučnicí (Salhausenové) ve stylu saské renesance (foto archiv autora)

II. 3. Geografické horizonty cest obyvatel českých zemí

Podle typologie Jaroslava Pánka se na počátku raného novověku cestovalo z českých zemí do čtyřech různých geografických horizontů. (Pánek 1990, s. 676-677) Především se jednalo o (1.) prostý příhraniční styk, o kterém již byla zmínka v předchozí části a který měl hospodářský, společenský, kulturní ale i politický ráz. Když například na počátku 17. století přesunul Petr Vok z Rožmberka svou hlavní venkovskou rezidenci z do Třeboně, vytvořil z ní

Většina raně novověkých lidí, která se vydala na cestu za hranice českého státu, putovala po nejvyužívanějších trasách, jež vedly do významných středisek sousedních států. Vedle hlavních měst rakouských zemí (Vídeň, Linec, Innsbruck, Štýrský Hradec) a jihoněmeckých říšských měst (Augsburk, Frankfurt nad Mohanem, Norimberk, Řezno, Štrasburk) šlo hlavně o rezidenční města přilehlých říšských knížectví (biskupský Pasov a arcibiskupský Salcburk, bavorský Mnichov, saské Drážďany, braniborský Berlín, falcký Heidelberk) a vládní centra Polského a Uherského království (Krakov, od třicetileté války Varšava, Prešpurk). Tato města vymezovala (2.) užší středoevropskou oblast, v níž se většinou mluvilo německy a s níž měla převažující část cestovatelů největší zkušenost (srov. obr. 11 s mapou cest posledních Rožmberků)

Pokud cestovatelé překročili tento prostor, mířili většinou do vyspělejších oblastí západní a jižní Evropy, tj. do jihovýchodní Anglie, Francie, Itálie a Nizozemí. Někteří ale směřovali také do Španělska nebo na jihovýchod a přes Balkán cestovali do Cařihradu. Pánek označil takto vymezený prostor mezi Londýnem a Paříží na západě, Římem na jihu, pobřežím Baltu na severu a hranicemi mezi Polskem a Litvou na východě jako (3.) širší evropský horizont. Do těchto míst putovali zejména habsburští diplomaté šlechtického původu (Müller 1976) nebo mladí šlechtici na kavalírské cesty (v předbělohorské době mířili protestanti spíše do severního Nizozemí, Švýcarska a Anglie, katolíci zase především do Itálie a někdy do Španělska). Po širším evropském horizontu však cestovali také univerzitní studenti, poutníci a řádoví kněží, kteří navštěvovali z různých důvodů vzdálené kláštery vlastního řádu. Jednalo se např. o cisterciáky a jejich cesty na generální kapituly do Citeaux. (viz II. 4. 3. – II. 4. 5.)

Jen výjimečně překračovali čeští a moravští cestovatelé širší evropský horizont, ale i takové výjimky se nacházely a postupně jich v průběhu raného novověku přibývalo. Našli se tací, kteří na vlastní oči spatřili jižní Itálii se Sicílií, středomořské ostrovy (Malta, Kréta, Kypr), Blízký východ se Svatou zemí, Rusko, Island a případně i Nový svět (Ameriku) a některá místa v Asii. Sem se většinou dostala jen diplomatická poselstva, členové řádu johanitů nebo-li maltézských rytířů (Malta, jižní Itálie), poutníci (Jeruzalém) a jezuitští či františkánští misionáři.

II. 4. Typologie cest obyvatel českých zemí raného novověku

Za skutečné cestování lze podle Jaroslava Pánka pokládat pouze ty cestovní přesuny, které byly delší než jeden den, jejich účastníci si předem stanovili jistý program (který se

mohl i proměňovat) a po dosažení svého cíle počítali s návratem. (Pánek 1990, s. 663-664) Právým cestováním podle něj není pohyb či migrace bez smysluplného cíle, např. kolonizační procesy, opuštění rodiny nebo potulka, jak se domnívají někteří autoři. (Ohler 2003) Cestování je možné rozdělit na několik základních typů. Píše se o cestách obchodních, politických a diplomatických, vojenských, náboženských, studijních, kavalírských, služebních, poznávacích, za zdravím (například do lázní), za uměním či dokonce pro zábavu (třeba na karnevaly do významných evropských měst). Cestovalo se ovšem i z různých osobních důvodů (slavnostní události v rodině spjaté s křtinami, svatbou nebo pohřbem, správa panství, účast na korunovacích panovníků, útěk před morovým nebezpečím apod.). V následujícím textu bude upozorněno alespoň na některé vybrané typy cest.

II. 4. 1. Obchodní cesty

Husitská revoluce v 15. století měla za následek, že část dálkových obchodních cest přes české země přestala být tolik využívána. Z této situace vytěžili zejména obchodníci ze sousedních Rakous, Saska a Slezska a v českých zemích došlo v rámci královských měst i šlechtických dominií k postupnému uzavírání místních trhů, které byly téměř soběstačné. Přesto někteří obyvatelé českých zemí nadále podnikali řadu obchodních cest a navíc byla izolace českých zemí postupně během 16. století překonána. Z obchodních důvodů se cestovalo v několika horizontech. Nejčastěji se převážely výrobky a suroviny mezi panstvími jednoho majitele v rámci uzavřeného dominikálního trhu. Specializovaní kupci ale cestovali i mezi královskými městy a kvetl též příhraniční obchod. (Šimeček 1993; Straube 2002) Našli se i tací, kteří importovali výrobky a suroviny do českých zemí. Ve větším se dováželo především subtropické ovoce (přes severoitalské a rakouské trhy), sůl (ze Salcburska) nebo čaj, káva a koření, putující přes oceány z Indie a dalších území. Naopak hovězí dobytek se dopravoval zejména z Uher a mořské postní ryby ze severního moře přes Frankfurt nad Odrou. (Winter 1913; Janáček 1955, 1970; Dvořák 1985; Müller 1989)

Export nabýval po celý raný novověk daleko menšího objemu než import. Z českých zemí se ve velkém nevyvážely žádné suroviny, ale pouze některé polotovary a výrobky místního drobného průmyslu. Ten byl jen někde a až od přelomu 17. a 18. století organizován do manufaktur (Klíma 1955), takže pouze zřídka se čeští výrobci a obchodníci dokázali prosadit za hranicemi země. Podařilo se to hlavně lidem, kteří pracovali v textilním a sklářském průmyslu, vyvážely se i sladkovodní ryby. Právě zástupci těchto odvětví cestovali po Evropě a později – v případě obchodu sklářskými výrobky – i po Americe. (Klíma 1955; Kavka 1957; Polišínský 1971; Lněničková 1999)

II. 4. 2. Politické a diplomatické cesty

V případě těchto cest je možné mluvit o dvou odlišných kategoriích. (1.) V rámci země či celé habsburské monarchie bylo cestování za politickými účely určováno pravidelnými termíny zasedání stavovských korporací, tj. zemských sněmů a soudů, a rovněž místem pobytu českého krále, u jehož dvora hledali někteří lidé uplatnění. (2.) V mezistátním měřítku sehrávala zásadní roli aktuální sídla ostatních korunovaných hlav a významných evropských vládců, do nichž směřovali obyvatelé českých zemí – zejména šlechtici – hlavně ve funkci vyslance svého krále.

V prvním případě se jednalo většinou o poměrně krátké cesty, protože centrum království bylo dosažitelné během několika málo dní (Rožmberkové se zvládli přesunovat mezi jihočeskými statky a Prahou za tři až pět dní) a zasedání zemského sněmu a soudu probíhalo v 16. století čtyřikrát ročně a trvalo jen několik málo týdnů. Navíc se putovalo většinou po stále stejných trasách mezi venkovskými statky a Prahou, Brnem či Olomoucí. Během nich se šlechtici pravidelně zastavovali na noc ve stejných místech, které se pro ně stávaly tranzitními městy. Pro poslední Rožmberky to byly v druhé polovině 16. století Veselí nad Lužnicí, Soběslav, Tábor, Benešov a Miličín, v nichž se ubytovali na cestách mezi svými jihočeskými državami a Prahou. (Pánek 1984; Kubeš 2000, s. 133-134)

Také cesty do panovnické rezidence nebývaly původně zase až tak časově náročné, protože ta se po roce 1526 nacházela převážně v sousedních rakouských zemích (Víděň) nebo na přelomu 16. a 17. století za vlády Rudolfa II. v Praze. Do Vídně jezdili před rokem 1583 a po roce 1620 pravidelně především nejvyšší kanceléři Království českého, protože ti museli pobývat na panovnickém dvoře a byli významnými prostředníky mezi králem a stavovskou obcí. V 16. století se jednalo o Adama I. z Hradce, Jáchyma z Hradce, Vratislava z Pernštejna a po Bílé hoře o Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic, Viléma Slavatu, Jana Hartvíka z Nostic a další, kteří museli většinu svého času trávit po boku panovníka. Toto časově náročné chování se ovšem v 16. století nelíbilo jejich manželkám – Anna Hradecká z Rožmberka nesla odloučení od Jáchyma z Hradce obzvláště těžce a psala mu, že „*po Va[ší] [Milos]ti [z] celýho srdce svýho toužím a prosím, neračte na mne zapomínati a bohdá brzy přijeti, abych s Va[ší] [Milos]tí ještě drobet pobyla než umřu.*“ (Bůžek – Hrdlička 1998, s. 160-161) Kromě toho bylo také velmi finančně náročné. (Ledvinka 1995) Prestiže a vážnosti se úřadu dostalo hlavně v první polovině 17. století v době působení Lobkovic a Slavaty, kdy se dvorská služba stala prioritou uplatnění každého ambiciózního šlechtice. V pobělohorské době byla dokonce celá česká dvorská kancelář přesunuta do Vídně, kde pracovala až do svého zrušení v

roce 1748. Kromě nejvyššího kancléře tam byli zaměstnání i místokancléři, sekretáři a množství dalšího úředního personálu. Část z nich pocházela z Čech, a tak museli mezi Čechami a Vídní pravidelně cestovat.

Podobně často cestovali po roce 1620 do Vídně a zpět na statky také šlechtici, kteří zastávali významné dvorské funkce nebo působili v mládí jako císařští komorníci, jejichž přítomnost se také vyžadovala. Například císařský komorník Jan Jáchym Slavata pobýval v letech 1668-1671 pravidelně ve Vídni 200-240 dní ročně, po zbytek času zajížděl přes fideikomisní statky jeho rodiny na jižní Moravě a v jižních Čechách a přes Prahu na své jediné venkovské panství Lipová, jež leželo až při hranicích se Saskem. Taková cesta trvala někdy i více jak 14 dní! (Kubeš 2003, s. 68-69) Podle výzkumů itinerářů, které podnikl Petr Maťa, se dokonce zdá, že po polovině 17. století se vyvinula sezónnost v pobytech šlechty, která chladnější část roku pobývala ve Vídni (respektive v Praze a Brně), aby pak v létě a na podzim odjížděla na venkovské statky. (Maťa 1999)

V druhém případě překračovali šlechtici zemské hranice během raného novověku stále častěji, což souviselo nejen se začleněním českých zemí do habsburské monarchie, jejíž vládci měli výrazné ambice a statky po celé Evropě, ale i s vývojem diplomacie a mezinárodních styků vůbec, protože v polovině 17. století proběhla diplomatická revoluce. V 16. století ale ještě nebyla Habsburky vyvinuta síť stálých vyslanců u nejvýznamnějších mocností té doby, jakou měli od přelomu 15. a 16. století kvůli trvajícím válkám o Itálii například papeži nebo Benátčané. Ti jsou historiky dodnes oceňováni jako jeden z prvních států, jenž si uvědomil zásadní politický i symbolický význam pravidelného zastoupení svých zájmů u cizích vladařů. Benátský systém (výběr vyslanců, jejich korespondence, závěrečná relace) také posloužil jako vzor při budování diplomatických vztahů i v případě ostatních mocností. (Tischer 2005)

Ve střední Evropě se ovšem prozatím vzájemné kontakty řešily hlavně pouze vysláním příležitostného poselstva, které se po splnění mise vracelo zpět domů. Tímto způsobem se snažil oslovit západoevropské panovníky v druhé polovině 15. století český král Jiří z Poděbrad a stejně se většinou chovali i první Habsburkové na českém trůně, kteří vysílali jako diplomaty většinou velmi zámožné šlechtice, kteří by mohli hradit výdaje během cesty ze své kapsy. Bohaté zkušenosti s takovými finančně náročnými jednorázovými legacemi do Polska měl třeba Vilém z Rožmberka, který tam putoval v letech 1553, 1572-1573, 1576 a 1588-1589. (Jen poslední mise, která trvala 84 dní, přišla Rožmberka, jenž putoval v doprovodu asi 50 osob, na téměř 6500 kop grošů míšeňských). Nejdélší pobyt ve Varšavě a okolí absolvoval na přelomu let 1572-1573, kdy se po vymření polské dynastie Jagellonců jednalo o volbě

nového krále a Rožmberk zde spolu s Vratislavem z Pernštejna zastupovali kandidaturu Arnošta Habsburského. Poláci sice tehdy nebyli takové myšlenky nakloněni, ale Rožmberk si během devítiměsíčního pobytu vytvořil velké množství kontaktů a s některými mocnými velmoži navázal přátelství. Část polské nobility se dokonce začala vyslovovat pro jeho kandidaturu na trůn; takové spekulace však Rožmberk rázně zamítl. (Pánek 1993, s. 20-22; Pánek 1989, s. 164-181, 359-361; Honc 1973)

Diplomatická revoluce proběhla až po sekularizaci komunikace mezi evropskými státy v průběhu třicetileté války, zejména během jednání o vestfálském míru v letech 1644-1648. (Dickmann 1965, s. 163-169, 206-212) Při jednání ve vestfálských městech Münsteru a Osnabrücku se zástupci všech stran shodli na tom, že říšské stavy mají některá suverénní práva (např. právo vysílat legitimního zástupce) a že dosavadní učení o přednostním právu (*Ius praecedentiae*), jehož účelem bylo stanovit přesnou hierarchii jednotlivých evropských panovníků, je nadále z ryze praktických důvodů neudržitelné. Jejich zástupci i znalci právních norem došli k závěru, že mezi titulárně stejně postavenými suverénními mocnostmi nelze dělat žádný právní rozdíl. Zjednodušeně řečeno se rozhodli, že králové jsou si navzájem rovni a že stejné pravidlo platí pro kurfiřty, knížata i republiky. (Stollberg-Rilinger 2002, s. 142-147) Tato teze se sice prosazovala pomalu – ještě v roce 1661 se byli schopni zástupci Francie a Španělska v jedné londýnské ulici zranit či dokonce pozabít, když se hádali o tom, či kočár má přednost –, ale nakonec se stala základním stavebním kamenem diplomacie i ceremoniální vědy. Zásadním způsobem pak formovala chování diplomatů a vyslanců evropských států až do 19. století, protože právě po polovině 17. století se téměř v celé Evropě prosadil systém stálých i mimořádných vyslanců, kterým bylo garantováno právo imunity a exterritoriality, tzn. že cizí panovník přiznal vyslanci a jeho lidem právo být souzeni pouze podle zákonů platných v jejich domovině. Vyslanec a jeho domácnost se tak stali jakýmsi ostrůvkem domácího uprostřed cizí společnosti. (Repertorium I-III 1936-1965) Dalo by se říci, že péče panovníka o vyslance se stala indikátorem státní suverenity.

Habsburští panovníci se z pozice českých králů a zejména římských císařů starali o jeden z nejlépe organizovaných diplomatických sborů vůbec. (Müller 1975) Po třicetileté válce udržovali síť pravidelných vyslanců ve všech nejvýznamnějších státech té doby. Většina z nich byla členy vyšší šlechty a řada z nich vlastnila statky v českých zemích, odkud se na své diplomatické mise vydávali a které jim pomáhaly hradit obrovské výdaje během jejich často několikaletých pobytů v zahraničí. Habsburská pokladna na to neměla vždy dostatek financí, takže vyslanec musel být nutně nejen urozený, ale i bohatý. Na druhou stranu se panovník za věrné služby uměl odvděčit také jinak, než pouze penězi: často šlo o tolik ceněný

kariérní postup. (Pečar 2003, s. 41-53) Nejprestižnější byla původně místa vyslanců v papežském Římě, španělském Madridu a francouzské Paříži, postupně začaly být ceněny i funkce vyslanců v anglickém Londýně, nizozemském Haagu nebo braniborském Berlíně. Pravidelně putovali ambasadoři také do italských Benátek (Benátská republika), Florencie (Velkovévodství toskánské) a Milána (Savojské vévodství), portugalského Lisabonu, dánské Kodaně, švédského Stockholmu, bavorského Mnichova, saských Drážďan a dalších panovnických rezidencí. V 17. století původně neexistovala pravidelná vyslanectví v Polsku, Rusku a Turecku, kam byly dlouho vysílány pouze příležitostné mise. (Repertorium I 1936; Mžuková 2001)

Jan Václav Gallas (1669-1719) a František Karel Vratislav z Mitrovic (1679-1750). Dva významní čeští šlechtici, kteří se uplatnili zejména v habsburské diplomacii. Gallas byl například velvyslancem v Anglii nebo v Nizozemí, Vratislav zase v Polsku a Rusku. Převzato z Mžuková 2001.

V případě Turků bylo vysláno rozsáhlé poselstvo v čele s velvyslancem vždy jen kvůli ratifikaci míru či jeho prodloužení (tabulka 1). Jinak zajišťovali nejnutnější styky na často horké turecké půdě agenti a rezidenti, kteří nemohli habsburské panovníky plnohodnotně zastupovat. Většina šlechticů o tuto funkci příliš nestála, protože každý věděl, že v Turecku se někdy s diplomaty právě dobře nezacházelo. Příklad Fridricha Krekwitze z roku 1593, který zaplatil narůstající napětí mezi Habsburky a osmanskými Turky uvězněním a nakonec i

životem, byl více než výmluvný. (v češtině pouze Rataj 1995; Vlnas 2001; daleko více se tématu věnují rakouští vědci – srov. Teplý 1968, 1976 nebo Meienberger 1973)

Tabulka 1: Seznam velkých habsburských poselstev do Turecka v letech 1620-1750

Léta	Hlavní vyslanec
1628	Hans Ludwig z Kufsteinu
1644-1645	Heřman Černín z Chudenic
1650-1651	Johann Rudolf Schmid ze Schwarzenhornu
1665-1666	Walter Leslie
1682-1683	Albrecht Caprara
1699-1701	Wolfgang IV. z Öttingen-Wallersteinu
1717-1718	Damian Hugo z Virmondu
1740-1741	Corfiz Anton z Ulfeldu

Pro lepší pochopení průběhu diplomatických cest byly zvoleny dva velmi odlišné příklady ze stejné doby. Jako první bude představena mise Humprechta Jana Černína z Chudenic, který pobýval ve službách Leopolda I. v Benátkách v letech 1660-1663. Z hlediska velké politiky měl Černín v Benátkách jednoduchý úkol, protože Habsburkové se sice postupně připravovali na válku s Turky (1663-1664), ale vídeňská vláda Benátčany jako spojence zatím moc nevyužívala. Jeho úkolem se tedy stalo spíše pozorovat vývoj v Benátské republice a pravidelně o něm informovat dvůr ve Vídni. Daleko více se ovšem Černín věnoval kulturním záležitostem a stal se nákupčím kvalitních obrazů, soch, předmětů uměleckého řemesla, látek, kostýmů nebo knih pro panovníka, jeho rodinu (hlavně pro náruživého sběratele arcivévodu Leopolda Viléma) a významné dvořany. Pravidelně se stýkal se zdejšími malíři (Pietro Liberi, Bernardo Strozzi, Carlo Lotti a další) a využíval též služeb agentů, kteří pro něj a císařský dvůr nakupovali po celé Itálii. Sám dokonce získal některé kvalitní obrazy při vyjížděce do Říma na podzim 1662, kde se také pokoušel najít architekta pro svůj zamýšlený pražský palác mezi žáky slavného Berniniho. To se sice nepodařilo, ale svým zájmem o kvalitu a úroveň sběratelství se Černín zařadil do nové vlny sběratelů umění, která se v habsburské monarchii konstituovala pod vlivem arcivévodů Leopolda Viléma. (Kalista 1928-1930)

Pro srovnání byla jako druhá vybrána zcela jiná mise. Jde o vyslaneckou cestu Waltera Leslieho k tureckému sultánovi do Cařihradu v letech 1665-1666. Tentokrát se jednalo o kratší jednorázovou diplomatickou misi, během níž měl hrabě oficiálně ratifikovat v roce 1664 uzavřený vásvářský mír mezi Habsburky a Turky. Walter Leslie za sebou už měl významnou vojenskou kariéru, znal prostředí habsbursko-turecké hranice a měl také

diplomatické zkušenosti. Koncem května roku 1665 se vydal na cestu s 36 loděmi po Dunaji. Doplul až do Bělehradu, a pak putoval povozy proti proudu řeky Moravy do Niše a přes Sofii, Plovdiv a Drinopol přijel v srpnu 1665 do Cařihradu. Vrcholem jeho pobytu byla audience u sultána Mehmeda IV., během níž mu předal velké množství darů a stvrdil za Leopolda I. pro Turky výhodný vásvářský mír. Zpět vyrazil v lednu 1666 a po necelých třech měsících – v Budíně získali povolení vstoupit do bývalé slavné knihovny Matyáše Korvína – slavnostně vjel do Vídně. Tam také dopravil 60 křesťanských zajatců, které získal darem od sultána. (Smutný 1970).

Úvodní listy tištěného popisu cesty Wolfganga IV. z Öttingen-Wallersteinu, který byl velvyslancem v Turecku v letech 1699-1701. Vyšlo pod názvem *Diarium Oder: Ausführliche curiose Reiß=Beschreibung Von Wien nach Constantinopel ...* v Augsburgu v roce 1701.

II. 4. 3. Cesty podnikané z náboženských důvodů

Již od středověku existují doklady o tom, že obyvatelé českých zemí vykonávali kratší či vzdálenější poutě. Největší pozornosti se těšily cesty do Svaté země do míst, která byla spjata s životem Ježíše Krista (Jeruzalém a okolí s Olivetskou horou a Sionem, Betlém, řeka Jordán). To se nezměnilo ani na počátku novověku, kdy do Levanty směřovali Martin

Kabátník (1491), Jan Hasištejnský z Lobkovic (1493), Oldřich Prefát z Vlkanova (1546) a další. (tabulka ?) Nezabránil tomu ani fakt, že byl Blízký východ v moci osmanských Turků. Ti byli k jinověrcům poměrně tolerantní a povolili, aby v Jeruzalémě sídlili františkáni, kteří se starali o křesťanské poutníky, jež vodili za poplatky po nejvýznamnějších poutních místech včetně kaple Božího hrobu. Díky tomu se do Jeruzaléma dostali na konci 16. století i Kryštof Harant z Polžic a z Bezdruzic spolu s Heřmanem Černínem z Chudenic (1598). Zdá se, že tradice poutí do Svaté země postupně upadala, ale ještě v druhé polovině 17. století se našli poutníci z českých zemí, kteří spatřili Jeruzalém a dokonce o tom sepsali cestopis. (Tichá 1985; Bránský 1988)

Putovalo se ale i do dalších poutních míst. Svatojakubské poutě do Santiaga de Compostely byly mezi obyvateli českých zemí spíše výjimkou, o to více byly oblíbené cesty do míst spojených s mariánským kultem. Jejich frekvence začala znatelně stoupat od konce 16. století, kdy se v Čechách a na Moravě začali oproti evangelické většině záměrně prosazovat bojovní katolíci, kteří se cítili programově posílení po zakončení jednání tridentského koncilu (1563). Potridentská katolická církev považovala právě kultu svatých za jeden z důležitých nástrojů pro upevnění a šíření své víry a mariánskému kultu připadlo v tomto procesu to nejdůležitější místo. (Ohler 2002)

Průčelí baziliky, patrová arkáda biskupského paláce
a Piazza della Madonna v italském Loretu (z archivu autora)

Není tedy náhodné, že řada obyvatel českých zemí se od konce 16. století vydávala na cesty do italského Loreta, jemuž připadala klíčová role v šíření mariánského kultu. Od konce 14. století se totiž věřilo, že tam byl na konci 13. století přenesen dům Panny Marie ze Svaté země. Právě tento „svatý domek“ („*Santa Casa*“) a soška Černé Matky boží loretánské, o níž se věřilo, že byla vyřezána apoštolem Lukášem, byly největšími magnety, jež přitahovaly věřící katolíky ze všech zemí, kteří zde činili zbožné sliby. (<http://www.santuarioloreto.it>) Někteří z nich pak po návratu domů budovali kopie Santa Casy a umísťovali do nich i kopie milostné sošky. Nejstarší takovou loretou v českých zemích byl kostelík v Horšovském Týně, který postavil Kryštof mladší z Lobkovic v roce 1584. Nápis v této, dnes již neexistující kapli, sděloval, že Lobkovic „*tuto [kapli, pozn. autora] na pamatku putowani sweho do zemie Wlaske k Pannie Marigy w Loretu, kdežto znamenite diwowe a zazrakowe se diegy pržy lidech, kteržyž na to místo ze wsseho kržestianstwa putogy, tež aby swe pržipowiedi, kterauž se gest zawazal, zadost uczinil.*“ Nejznámější sice jsou zřejmě loretu v moravském Mikulově (1623) a v Čechách v Praze na Hradčanech (1626-1631), takových míst ale existovalo jen v Čechách a na Moravě přes padesát. (Bukovský 2000)

Svatý domek v bazilice v Loretu podle Bramanteho úpravy, tj. klasická podoba blokového typu loretánské kaple (převzato z Bukovský 2000, s. 20)

Slavné a uctívané mariánské milostné obrazy se ale nacházely i jinde a blíže, a tak někteří čeští a moravští poutníci směřovali také do bavorského Altöttingu, Pasova, rakouského Maria Zellu (tam devětkrát zavítal se svým dvorem císař Leopold I.) nebo polské

Częstochowy. Motivací pro pouť do těchto míst byla opět snaha vyřešit nějakou těžkou životní situaci, v níž měl právě pomoci – jak katolíci věřili – zásah světce. Další sem zase putovali, aby poděkovali za takový zásah a přinesli votivní dar. Jindřich Michal Hýzrle z Chodů byl například v roce 1621 dlouho nemocný: „...dopustil na mne Pán Bůh těžkou nemoc, že jsem ochrnl, což sice díky Bohu brzy pominulo, ale tělo mi slabé zůstalo, a navíc se do mne daly snad tři jiné nemoci, kolika, kámen a vysoké horečky, od nichž mi tam žádný doktor pomoci neuměl...“ Protože nemoc trvala poměrně dlouho, „zavázal jsem se“, píše Hýzrle ve svých pamětech, „slavnostním slibem do Öttingen, a sice, když mi náš Pán Bůh zase život daruje a ke zdraví mi dopomůže, že se vypravím při nejbližší příležitosti do Pasova a odtud vykonám pouť pěšky do chrámu naší milé Paní v Altöttingen, abych tam svou zbožnost a oddanost zpovědí a svatým přijímáním projevil.“ Hýzrle svému slibu po vyléčení skutečně dostal. (Petráňová a kol. 1979, s. 351-357)

Část souboru votivních obrazů, kterými dodnes věřící děkují za vyslyšení svých přání v bavorském Altöttingu (převzato z <http://www.kathedralen.net/altoetting/altoetting00.html>)

Cesty z náboženských důvodů nesměřovaly v raném novověku pouze na poutní místa. Mohlo se totiž jednat také o misijní cesty, které často zavedly rodáky z českých zemí až do vzdálených afrických, amerických a asijských zemí nebo na ostrovy v Tichém oceánu. Pod slovem misie rozumíme dlouhodobé působení katolických kněží na nekatolické domorodce, soustředěné zpravidla na jednom místě, s cílem učinit z nich věřící katolíky. Na tyto misie se

vydávali po celý raný novověk příslušníci některých středověkých řádů, především františkánů, dominikánů či augustiniánů. (Čornejová 1995, s. 130; Vilhum 1946) Od čtyřicátých let 16. století se k nim ovšem přidali i členové nově ustaveného řádu Tovaryšstva Ježíšova, tj. jezuitů. Však také jeden ze zakladatelů řádu sv. František Xaverský (1506-1552) zemřel při svých misijních cestách po Asii. V roce 1541 se vydal na přání portugalského krále Joãa III. do města Goa v Indii, podnikl však též cesty na Moluky (1546), do Japonska (1549-1551) a při cestě do Číny nakonec na začátku prosince 1552 zemřel. (Čornejová 1995, s. 26, 120-124; František Xaverský 2005)

Českým a moravským jezuitům byly tyto misie původně uzavřené, protože Portugalci a Španělé jako katoličtí držitelé nejrozsáhlejších zámořských držav využívali k tomuto úkolu výhradně svých poddaných. V roce 1664 však španělský král Filip IV. povolil, aby se na misie do zámořských španělských držav odebírali také misionáři ze zemí, kde vládla mladší větve rakouského arcidomu, tzn. že i z českých zemí. (Čornejová 1995, s. 130-142) První větší skupina českých a moravských jezuitů však odešla až v roce 1678. Jedna statistika říká, že v letech 1678 až 1773 odjelo na misie do zámoří celkem 145 osob z české provincie jezuitského řádu. Nebyli to většinou žádní významní katoličtí teologové, ale naopak zapálení praktici, kteří měli zkušenosti jako lékaři, lékárníci, matematici, astronomové, stavitelé či skláři. Vydávali se jak do center, tak do příhraničních regionů koloniálních říší, kam nedosahovala moc z center a kde bylo jejich úkolem přizpůsobit tamější často neusedlé obyvatelstvo životním zvykům západní křesťanské civilizace (například je naučit zemědělství) a učinit z nich pravidelné daňové poplatníky koruny. Střet různých civilizací však často zapříčinil jejich předčasnou násilnou smrt. V rámci španělských zámořských držav byly místy jejich nejčastějšího pobytu Mexiko (Kašpar 1999), Kolumbie, Paraguay (zdejší polosamostatná misie se nakonec dostala do sporu se státem a byla v 18. století vojensky pacifikována spojenými silami Španělů a Portugalců) a Peru v Americe či Filipíny a Mariany v Tichém oceánu. Dostávali se však i do některých afrických oblastí nebo do Číny. Patrně nejznámější jsou osudy Šimona Boruhradského v Mexiku, Václava Christmana v Paraguayi, Jana Kellera v Kolumbii, Jindřicha Václava Richtera z Amazonie a Františka Tillische nebo Karla Slavíčka v Číně. Jejich každodenní život, misijní působení, stupnici hodnot a názory na koexistenci s domorodci můžeme zrekonstruovat především díky dochované korespondenci s představenými jejich řádu, případně díky jejich deníkům a dalším pramenům. (Kalista 1941; Hanáková-Křížová 1997)

Osudy jednotlivých jezuitských misionářů se navzájem podstatně lišily, což lze doložit srovnáním uplatnění Šimona Boruhradského, Karla Slavíčka a Jindřicha Václava Richtera.

Jako první bude představen Šimon Boruhradský (1650-1697), rodák z Polné v Čechách, protože byl členem první skupiny jezuitských misionářů z českých zemí, jež se dostala do zámoří. Ve svých dvaceti letech vstoupil v Olomouci jako laik do Tovaryšstva Ježíšova a uplatnil se jako hospodář a stavitel. Po osmi letech (1678) požádal o vyslání na misie a byl vybrán. První rok strávil ve Španělsku, kde se učil jazyk, a pak odešel do Mexika, kde prokazoval stavitelské služby místokráli markýzovi de la Laguna přímo v centru kolonie v městě Mexiku. Například v srpnu 1692 psal v jednom dopise do Evropy: *„Po 4 či 6 dnech, když byl požár uhašen, svěřil mi senát se souhlasem místokrálovým, abych za odměnu 3300 zlatých provedl stržení paláce, který byl v nebezpečí, že se sesuje. Pro novostavbu jsem vypracoval dva plány na vybranou, ale provedení stavby jsem se vyhnul, protože v této zemi vládne velká závist. To vám pravím proto, abyste těm z bratří, kteří by si snad přáli sem přijít, řekli jasně, že sem jdou ne za misiemi, ale za stejnou prací, jako mají doma ve své provincii a aby věděli tito bratři, že v jejich provincii se jim dostane štedřejší odměny, než jakou mám já zde...“* (Kalista 1941, s. 37). V červnu 1694 zase konstatoval: *„...třebaže jsem se vyzul z účasti na stavbě paláce nového, přece jen mi místokrál velmi často pošle rozkaz, abych se šel podívat na novostavbu a mám plno práce s rozvrhováním prostor palácových, neboť zdejší stavitelé mají málo vědomostí o tom, jak se staví paláce a jak se rozvrhují místnosti...“* (Kalista 1941, s. 38) S několikaletým klidným životem mimo vlastní misie však nebyl Boruhradský spokojen, a ačkoliv odmítl se nechat vysvětit na kněze, odebral se v roce 1695 na nejnebezpečnější misijní místo vůbec, tj. na Mariánské ostrovy, kde krátce předtím zemřel mučednickou smrtí další Čech, který s ním odešel 1678 do zámoří, Jihlavan Augustin Strobach. Na Mariany však Boruhradský nedorazil, protože se na Filipínách nakazil se morem a zemřel tam v roce 1697. (Kolářek 1997)

Jinou zkušenost v zámoří zaznamenal Karel Slavíček (1678-1735), rodák z Jimramova. Po studiích u jezuitů vstoupil v roce 1694 v Brně do řádu a v roce 1706 byl vysvěcen na kněze. Vyučoval též matematiku na olomoucké jezuitské univerzitě a stal se tam v roce 1712 doktorem filosofie. V roce 1714 se však nabídl na misie do Číny, kam přicestoval za další dva roky. Uchytil se v Pekingu u dvora čínského císaře Kanghiho a jeho nástupců, kteří ho oceňovali jako dobrého matematika a znalce hudby: *„Když jsme vykonali devaterou poklonu, poručil císař, abychom přistoupili blíže ... mohli jsme položit na stolek ruce a prstem ukazovati, případně psáti, neboť se nejprve hovořilo o různých věcech aritmeticko-geometrických, pak mi zazpíval ut, re, mi, fa atd. a kázal mi, abych to zpíval po něm, vyptával se na rozličné věci, pokud jde o tóny, a vyslovil o tom svoje mínění a konečně, dáváje všemožně najevo svoji přízeň k nám, prohlásil otevřeně, že je nanejvýš rozradostněn mým*

příchodem a že už dříve si přál, aby přišel nějaký dobrý hudebník, jenž by byl zároveň dobrým matematikem...“ (Kalista 1941, s. 112) Slavíček zde pak strávil celý zbytek svého života a zaznamenal i řadu praktických potíží, s nimiž se jako misionář starající se o malou komunitu katolíků v civilizačně vyspělé zemi setkával: „*Správu křesťanské obce v Pekingu jakž takž s opatrností vedeme; mužové navštěvují chrám, jak je zvykem, s výjimkou noci na Narození Páně, a s tím rozdílem také, že tu hlaholu hudby a varhan již třetí rok není slyšet, leč ženám není snadno navštěvovati kostel blahoslavené Panny jak pro všeobecný dekret císařský, kterým se zakazuje ženám vstup do chrámů, tak také pro bdělé oči vojáků, kteří konají stráž ... vidí-li nějakou přicházet do chrámu, hned ji vyslychají a hrozí jí...*“ (Kalista 1941, s. 119; Kolmaš 1995)

Pravou misionářskou zkušenost mezi Indiány naopak prožil Jindřich Václav Richter (1653-1696), rodák z Prostějova. Studoval u jezuitů v Olomouci, a třebaže jeho rodiče zásadně nechtěli, aby vstoupil do řádu (bránili mu prý i násilím), tajně odešel do Brna, cestoval a dále studoval, až v Březnici v roce 1670 složil řádové sliby. V roce 1683 se stal knězem a obratem odešel na misie do zámoří. Dostal se do Amazonie, konkrétně do povodí řeky Maraňon. Založil zde úspěšnou misii, ovšem nakonec se stal obětí protikoloniálního a protišpanělského povstání sousedního kmene Indiánů, během něhož byl v roce 1696 zabit. Ačkoliv se Richter snažil porozumět mentalitě indiánských kmenů, v jeho dopisech probleskuje víra v nadřazenost západní křesťanské civilizace. Například v roce 1686 psal do Evropy: „*Indiáni jsou pošetilá zvířata, nikým neovládaná, poněvadž nikdy nepoznala žádného knížete. Synové vládnou tu rodičům, ztrpčují jim život a trýzní je, a naproti tomu rodiče zabíjejí děti, rodí-li se jim děvčata a ne chlapci, i ženy, jsou-li liknavé v rození dětí... Děti zabíjejí takto: Udělají díry, ve kterých je zahrabou, díry ty pak klidně posypou popelem, a to považují za projev mateřské lásky...*“ (Kalista 1941, s. 48)

II. 4. 4. Kavalírské cesty

Z peregrinatio academica, tj. z cesty mezi univerzitami, jak se prosadila mezi humanisty na přelomu 15. a 16. století, se po polovině 16. století vyvinula kavalírská cesta. Souviselo to s proměnou vzdělávacího ideálu v šlechtické společnosti. Pryč byly doby, kdy si urozený člověk vystačil se svým bojovým uměním a bohatstvím a kdy mezi šlechtou vládly rytířské ideály. Z jižní Evropy se nyní šířily humanistické myšlenky, do českých zemí nesměle pronikalo renesanční stavitelské umění, šlechta začala přijímat za svůj ideál urozeného, ctného, dobře vypadajícího, fyzicky zdatného, v chování uměřeného a zdrženlivého, vzdělaného, uměnímilovného a vůbec všestranného dvořana, jak jej formuloval

ve svém díle *Knihy o dvořanovi (Il libro del cortegiano)* italský šlechtic Baldassare Castiglione (1528). Nový ideál pomáhaly šířit i další praktické příručky o vhodných způsobech společenského chování (Giovanni della Casa a jeho *Galateo* z roku 1558; Stefano Guazzo a *De la civil conversazione* z roku 1574 atd.), jež byly také záhy přeloženy do němčiny a dalších jazyků. Přiblížit se tomuto novému ideálu znamenalo zásadním způsobem proměnit výchovný a vzdělávací systém mladých šlechticů. (Castiglione 1978; Burke 1995; Stanek 2001, s. 55-63)

Za zlatý věk kavalírských cest považují někteří autoři období mezi lety 1590 až 1710. Zdeněk Hojda připouští, že cesta se jako zvláštní typ připravovala již minimálně od sedmdesátých let 16. století a že po roce 1710 došlo ke krizi v dosavadním pojetí, jež byla způsobena rostoucími nároky na specializované vzdělání. Klasický typ kavalírské cesty podle něj ovšem dozníval až do nástupu Marie Terezie na trůn v roce 1740. (Hojda 1986) V nedávné době došlo k jistému upřesnění a rozvedení této periodizace. Ivo Cerman používá pro uchopení tohoto fenoménu raději soudobý termín „cesta po zemích“ (v německém originále „*Länderreise*“), který však zřejmě chápe jako synonymum ke kavalírské cestě. (srov. i Leibetseder 2004, s. 18-23) Pro raný novověk rozlišuje čtyři etapy ve vývoji šlechtických „cest po zemích“. V prvním období (1620/1650-1720) se prý jednalo o „konfesionalizovaný“ typ těchto cest, jejímiž znaky bylo „*ambulantní studium, těžištěm bylo zprostředkování šlechtického habitu a katolickou vírou ovlivněná trasa cesty.*“ Tato etapa se v podstatě rovnala onomu zlatému věku kavalírských cest, jak o něm mluví Zdeněk Hojda. Tento typ se podle Ivo Cermana proměnil v „raně osvícenskou“, respektive „racionalizovanou“ cestu po zemích (1720-1760), kdy již tolik nezáleželo na vyznání konkrétního šlechtice a hlavním cílem cesty bylo zprostředkovat specializované vzdělání, jež bylo tolik nutné pro uplatnění v byrokratizovaných úřadech v habsburské monarchii. Velké oblibě se tehdy těšily kvalitní nekatolické univerzity v Leidenu, Lipsku či Štrasburku, na nichž šlechtici pobývali i několik let, aby dosáhli potřebného akademického gradu. V třetím období (1760-1792) se pak cestování mladých šlechticů do zahraničí opět proměnilo, protože už nejezdili studovat na cizí univerzity (často to měli zakázáno panovníkem), ale daleko větší roli sehrało objevení „pocitů“ konkrétního jedince. Souviselo to prý se sentimentálním přelomem v kultuře vyšších společenských vrstev. Cílem takové cesty bylo kultivovat pocity za pomoci racionalizovaného vkusu. Byla to doba, kdy šlechtici „objevili“ krásy přírody. V revoluční a napoleonské době pak došlo z praktických důvodů v podstatě k zániku cest do zahraničí. (Cerman 2004, s. 76-78)

V následujícím textu se budeme věnovat zejména období zlatého věku kavalírských cest (přibližně 1590-1720). Ty mají jedno společné: jsou určeny pro šlechtice – muže, cestování je určena zásadní role v dokončení jejich vzdělání a je jednou z podmínek, ne ovšem zcela nutnou, pro přechod do dospělého světa. Nepřekvapí proto, že mladí šlechtici se vydávají na cestu po uzavření nižšího stupně vzdělání, tj. nejčastěji ve věku 18 až 25 let. Jiří Adam z Martinic a Ferdinand August z Lobkovic vyráží v 18 letech, Heřman Jakub Černín v 19, Jan Leopold Kinský ve 20, ale kupříkladu Ferdinand a Maxmilián Ditrichštejnové jen ve 13, respektive 12 letech. V tomto případě se však jedná o výjimku, protože jejich stárnoucí a velmi vlivný otec je chtěl co nejdříve uvést k císařskému dvoru a zajistit jim zde výhodnou pozici ještě než zemře.

Výchova měla jeden hlavní princip: měla být přiměřená šlechtickému stavu, a proto byla kavalírská cesta chápána jako proces osvojení si stavovské identity. Mladí šlechtici byli tedy záměrně vysíláni do dvorského prostředí, jehož život a principy chování se měli naučit. Někteří badatelé se dokonce domnívají, že kavalírská cesta sehrávala roli přechodového rituálu (van Gennep 1997; Stanek 2001). Mladý šlechtic se prý díky ní definitivně odloučil od světa žen (první takové odloučení proběhlo v šesti až sedmi letech, kdy přestal žít ve fraucimoru a dostal své mužské vychovatele, nové „mužské“ šaty, dětský meč a klobouk), dostává „svobodu“ (prostorovou) a je přijímán do nového společenství dospělých. Podle tohoto vidění má kavalírská cesta ve stavovské společnosti jakýsi iniciační význam. Přerod má své vnitřní (psychické) i vnější (chování) rozměry a jeho cílem je *„dosažení jistého mentálního standardu aristokrata, zahrnujícího v sobě postoje chování, etické i estetické představy ... současně ... přispívaly kavalírské cesty k diferenciaci aristokracie a měly vliv na pozvolné konstituování dvorské šlechty.“* (Stanek 2001, s. 9-20; citace Kroupa 1983, s. 111) S tímto přístupem však někteří autoři nesouhlasí a domnívají se, že žádné dvě kavalírské cesty nebyly stejné a že se tedy musí respektovat individuální rysy každé podniknuté cesty dle toho, kdo přesně cestoval a kdy přesně cestoval. (Leibetseder 2004, s. 12-14)

V ideálním případě měla kavalírská cesta více cílů. (Heiss 2005) Nezbytnou podmínkou bylo postupně ovládnout několik jazyků, přičemž největší důraz byl původně kladen na italštinu či španělštinu a později – od konce 17. století – na francouzštinu. (Wuzella 2003) V první řadě putovali mladí šlechtici od dvora ke dvoru, aby se pozorováním naučili dvorské způsoby chování a pozorovali odlišnosti mezi jednotlivými dvory a jejich ceremoniály. V tomto ohledu byly nejpřitažlivější různé dvory v Itálii (papežský Řím s dvory papeže a kardinálů, medicejská Florencie, savojský Turín), dvůr francouzského, anglického a případně španělského krále v Paříži/Versailles, Londýně, respektive Madridu, dvůr

španělského místodržícího v Bruselu, lotrinského vévody v Lunéville a některé kurfiřtské a knížecí dvory ve Svaté říši římské národa německého (zejména wittelsbašský Mnichov). Ještě v předbělohorské době záleželo na vyznání toho kterého šlechtice, protože katolíci navštěvovali přednostně katolické dvory v jižní Evropě, nekatolíci zase nekatolické dvory v západní Evropě a v Říši.

Titulní mědiryt z práce Anton Wilhelm Schowart, *Der adeliche Hofemeister* z roku 1693 (převzato z Stannek 2001, s. 40). Mědiryt názorně popisuje, jak se úspěšně stát dvořanem či najít uplatnění v armádě. Cesta k tomuto cíli je ale nelehká: kromě šlechtických cvičení je zapotřebí absolvovat náročné studium v doma i v cizině. Každý schod, který leží před šlechtickým mladíkem, znamená jednu disciplínu, již by měl ovládnout (Humaniora, Theologia, Historia universalis, Mathesis, Lingua exotica, Geographia, Genealogia, Oratoria, Doctrina moralis, Politica, Cognitio rerum publ., Iuris prudentia civilis, Ius naturae et gentium, De negotiis pacis et bellis, Prudentia consultandi).

Dalším důležitým cílem kavalírské cesty byly univerzity, protože kvalitní a pro šlechtu přitažlivé vysoké školy v českých zemích chyběly (pražské Karolinum ovládali utrakvisté, jezuitská učiliště v Praze a Olomouci teprve získávala renomé). Na univerzitách ovšem většina šlechticů nepobývala kvůli systematickému studiu a získání akademického gradu. Daleko spíše prošli kavalíři několik univerzit, nechali se zapsat do jejich matriky, využívali výhody spojené se studentským stavem, osvojili si základy práva, poznávali své urozené vrstevníky i slavné učence a po určité době (někdy třeba hned po několika týdnech) zase cestovali dále. V konfesionalizované době přibližně do počátku 18. století zase záleželo na vyznání konkrétního šlechtice. Nekatolíci směřovali na luteránské a kalvínské univerzity v

Říši, ve Švýcarsku a ve Spojených nizozemských provinciích. V Říši se jednalo zejména o luteránské vysoké školy v Lipsku či Wittenberku, kalvínská učiliště v Heidelbergu a Štrasburku a jako neutrální byla chápána univerzita v Altdorfu. Ve Švýcarsku se zase nacházely slavné kalvínské vysoké školy v Basileji a Ženevě. V severním Nizozemí přitahovala zejména univerzita v Leidenu, založená v roce 1575 Vilémem Oranžským. Katolíci dávali samozřejmě přednost katolickým učilištím, která se nacházela hlavně v Itálii (benátská univerzita v Padově, toskánská v Sieně, Perugia), případně ve Francii (Orléans, Paříž), v jižním Nizozemí (Lovaň), nebo se jednalo o jezuitské vysoké školy v Říši (Štýrský Hradec, Ingolstadt).

Třetím důležitým cílem kavalírské cesty bylo navštívit nějakou šlechtickou akademii, která kombinovala studium a šlechtická cvičení („*studia et exercitia*“), tzn. že se zde kavalíři také učili jezdit na koni, zacházet se zbraněmi a celou řadu dalších praktických věcí. Není náhodné, že právě v 17. století byla založena řada nových akademií, přičemž některé byly sociálně otevřené, jiné byly určeny pouze pro šlechtu. Nejnavštěvovanějšími akademiemi se v druhé polovině 17. století staly *Accademia Reale* v Turíně, *Collège de Navarre* v Paříži a akademie v Bruselu. Podle jejich vzoru pak byly zakládány další i v říšském prostoru, např. ve Wolffenbüttelu v roce 1687 či v Erlangen v roce 1707 (Conrads 1982). Velkou oblíbenost akademie v Turíně mezi šlechtici dokumentoval ve svých dopisech například holštýnský hrabě Gerhard von Dernath: „*Sláva královské akademie na výchovu kavalírů se stále rozšiřuje a každý den se zde setkávají ve velkém počtu zahraniční šlechtici z různých zemí. Učí se tu jezdit na koni, útočit na Saracény, běhat ke kroužku a k hlavě obludy, tancovat, ... používat různé druhy zbraní, vykonávat vojenské cvičení, matematiku a kreslení. Dvakrát týdně se koná ples, při němž vyhrává skupina houslistů a učí se tu například umění vystupování a způsoby, jak se má člověk představovat na veřejných místech...*“ Ti, kteří měli zájem o duchovní kariéru, však nejčastěji navštěvovali jinou specializovanou školu. Jednalo se o římské *Collegium Germanicum*, které k ní bylo odrazovým můstkem. (Stanek 2001, s. 71-73, 156-158)

Posledním důležitým cílem kavalírské cesty v její katolické podobě byla návštěva slavných poutních míst. Ta se nacházela především v Itálii. Jednalo se o mariánské Loreto s jeho *Santa Casou*, o které se věřilo, že je to domek Panny Marie přenesený ze Svaté země do Itálie. (Bukovský 2000) Nedaleko Loreta ve střední Itálii leželo františkánské Assisi (Hrubý 1926) a Averno či Camaldoli. Největším magnetem byl ovšem Řím, který byl poutními místy, jež upomínala na rané křesťanství, přímo naplněný. (Mařa 1997-1998) Mladí šlechtici však během cesty navštěvovali i poutní místa mimo Itálii. Oblibě se těšily mariánské komplexy v

bavorském Altöttingu a Pasově, někteří dokonce navštívili také svatojakubskou Compostelu v severním Španělsku.

Základem kavalírské cesty tedy většinou byla jednoduchá verze cesty po Itálii (podle Zdeňka Hojdy směřovalo 13 z 20 jím prozkoumaných kavalírských cest do Itálie), jež trvala jeden až dva roky a vedla přes Alpy do Benátek, dále kavalíři putovali přes Bolognu do Florencie a Pisy. Vlastním cílem italského pobytu ale byl papežský Řím, z něhož se pravidelně ještě podnikala krátká vyjížďka do Neapole. Pravidelně se navštěvovala také Francie, kde se nejčastěji jezdilo do Paříže a Orleánsu. Většina kavalírů pak procestovala jižní a severní Nizozemí. Do Anglie – většinou se jednalo jen o zajíždku do Londýna – se dostali jen někteří evangelíci v druhé polovině 16. století (Petr Vok z Rožmberka, Zdeněk Brtnický z Valdštejna), a pak zájem o tuto zemi poklesl. Do Španělska zase zavítalo jen několik málo katolíků, a to hlavně v první polovině 17. století (Jiří Adam z Martinic, Lev Vilém z Kounic, Heřman Jakub Černín z Chudenic), pak nastal odliv zájmu o tuto zemi. (Binková – Polišínský 1989; Stanek 2001, s. 73-84)

Přitažlivost jednotlivých zemí komentoval okolo roku 1680 například kníže Karel Eusebius z Lichtenštejna. Konstatoval, že nejlepší studia práv, jejichž osvojení je základním smyslem výuky šlechtice, jsou v cizině. Nejlepší univerzity se prý nacházejí v Burgundsku a v Paříži, *„kde je možné najít nejen vynikající studia, ale také se naučit správné mravy a způsoby, jak být kavalírem a jak se stále dvorně chovat, a nyní je ve všem nejlepší školou, jak vytvořit mladého kavalíra, Francie...“* Samozřejmě bylo podle knížete nutné také navštívit jiné země, aby člověk zažil jejich *„rozdílnost“* a uvědomil si, že každá má něco vzácného. A vzácnost, to bylo podle Lichtenštejna přesně to, co ideální kníže hledá. Proto doporučoval navštívit Španělsko pro jeho krásnou krajinu (*„zahrada Evropy“*), kterou formuje parné klima, jež je příčinou toho, že tu rostou vzácné rostliny a ovoce. Lichtenštejnův syn si ze Španělska měl přivést krásného koně. Francie prý naopak nebyla tak krásná země. V Nizozemí doporučoval prohlédnout si provincii Holland s jeho pevnostmi a přístavy, v kterých se nachází nejvzácnější orientální a *„indiánské“* (rozuměj americké) rarity. V Anglii bylo prý zase nutné pozorovat lovecké umění, které je nejlepší v celé Evropě. Itálie pak zase podle knížete měla nejkrásnější architektonické památky, mnoho soch a maleb, a to zejména v Římě a Janově, který prý je nejkrásnějším italským městem. Na závěr pak Lichtenštejn komentoval prostředí Svaté říše římské národa německého, kde prý už nebylo *„nic nebo docela málo věcí k vidění, protože co by tam bylo vzácné, to je také možné spatřit jinde ve větším a lepším množství.“* Říšské prostředí však bylo pro knížete přitažlivé něčím jiným: syn si tu měl vybrat manželku z jemu přiměřeného, tj. knížecího stavu. (Falke 1877, s. 407-409)

Konkrétní podobu kavalírské cesty, jež měla často specifické individuální rysy, lze představit třeba na příkladě Jiřího Adama z Martinic (1602-1651), syna defenestrovaného Jiřího Bořity z Martinic. Rodina po defenestraci uprchla do azylu v Pasově. Syn však studoval u jezuitů ve Štýrském Hradci, kde jako jeden z mála šlechtických současníků dosáhl filosofického doktorátu (1620). Na toto studium navazovala pětiletá cesta po Evropě (absolvoval ji mezi 18. a 23. rokem věku), po níž se vrátil domů, oženil se a prošel závratnou kariérou. Zemřel jako nejvyššího kancléř Českého království ve Vídni. Podle jeho autobiografie víme, že ze Štýrského Hradce cestoval přes Pasov do Bruselu ke dvoru arcivévody Albrechta Habsburského. Studoval pak v blízké Lovani práva a stal se v roce 1623 doktorem práv. Tak dlouhý univerzitní pobyt a získání akademického gradu ale nebylo v té době zcela běžné a svědčí o vysokých ambicích rodiny. Po dokončení studia ovšem následovala typická kavalírská cesta, která směřovala do Francie (francouzský královský dvůr v Paříži, Orleáns, Bordeaux), Španělska (dvůr španělského krále v Madridu a okružní cesta po důležitých městech včetně Granady) a na počátku roku 1624 dokonce do Portugalska. Martinic dále směřoval po souši přes jižní Francii do Itálie, kde navštívil Parmu, Modenu, Bolognu, Florencii a Sienu (zde strávil tři měsíce přejížděním mezi medicéjským dvorem ve Florencii a univerzitou v Sieně). Dále cestoval do papežského Říma, kde byl na přelomu let 1624 a 1625. Po kratičké vyjížďce do Neapole se pak vrátil přes Bolognu, Padovu a Benátky domů. Martinicova kavalírská cesta je výjimečná nejen pro jeho dlouhé studium v Lovani, ale také pro velký důraz, který byl kladen na pobyt ve Španělsku a Portugalsku. Cesta byla zřetelně katolicky zaměřená, byla to vlastně jakási vzorová pouť katolického šlechtice doby bělohorské. (Hojda 1997)

Po válkách o španělské dědictví (1701-1714) došlo k zásadní proměně „konfesionalizovaného“ typu šlechtické výchovy a tudíž i kavalírské cesty, která ji dosud završovala. Dosavadní cíle (osvojení si dvorského chování, jazyky, šlechtické ctnosti, nedůsledné studium) se proměnily. Zdá se, že dvůr Karla VI. byl velmi internacionální a kosmopolitní a že šlechta již nepocítovala zas až tak velkou potřebu osvojovat si dvorské mravy v cizině. I jazykově bylo toto dvorské prostředí stimulativní. Přesto ale šlechta nadále posílala své syny na kavalírské cesty do ciziny, ovšem jejich náplň se proměnila, „zrationalizovala“ se. V centru pozornosti začalo stát specializované univerzitní vzdělání, které ambiciózní šlechtici potřebovali, aby se uplatnili ve stále specializovanějším a byrokratizovanějším státním aparátu. Příkladem těchto snah může být kavalírská cesta Václava Antonína Kounice ze začátku třicátých let 18. století. Trvala 38 měsíců (tj. přes 3 roky) a polovinu této doby strávil Kounic na jediné univerzitě (předtím se univerzitami

většinou pouze projíždělo). Touto univerzitou byla luteránská univerzita v Lipsku, centrum německého osvícenství. Kounic zde důkladně studoval tehdy nezbytné veřejné právo a říšskou historii. Jen malou část času věnoval klasickým šlechtickým cvičením (lov, jízda na koni, šerm, tanec). Naopak i navazující cesta byla ve znamení studia a navazování užitečných kontaktů. V Amsterdamu si důkladně prohlédl kanceláře Nizozemské východoindické společnosti, přístav, banku, námořní zbrojnici a dílny. V Paříži měl audienci u mocného kardinála Fleury, hlavního rádce Ludvíka XV. a i jinde se seznamoval hlavně s diplomaty a vyslanci. Památky navštěvoval pouze „ve volném čase“. Tak to také vyžadoval jeho otec, který kontroloval, zda se syn moc neobveseloval například během masopustu v Římě v roce 1733. Důkladné vzdělání i navázané kontakty později Kounicovi pomohly do přízně Marie Terezie, v jejíchž službách se stal nejmocnějším mužem Rakouské monarchie druhé poloviny 18. století a vysloužil si též povýšení do knížecího stavu. (Klingensteinová 1975) Podobná postupná proměna kavalírské cesty je doložena i pro příslušníky rodů Clary-Aldringenů, Colloredů, Ditrichštejnů či Chotků z Vojnína. (Cerman 2003; Cerman 2004; Kubeš 2006; Kubeš 2007)

Erupce Vesuvu v roce 1631. Mědiryt z díla Jean Blaeu, *Nouveau Théâtre d'Italie*, Vol. III, Amsterdam 1704. (převzato z Löscheburg 1979, obr. 32)

Kavalířská cesta v „racionalizovaném“ pojetí zanikla po polovině 18. století, což souviselo i s proměnou soudobé šlechty, která byla ze státní služby často vytlačována novou služebnou, jazykově čistě německou šlechtou, povýšenou do stavu až v druhé polovině 18. století. Josef II. chtěl dokonce kavalířskou cestu úplně zrušit a pokládal ji za ztrátu času a peněz, ovšem nemusel se v tom ani příliš angažovat. Předně oslábl jezuitský dohled nad vysokými školami v monarchii a začaly se vyučovat i modernější disciplíny, za kterými šlechta cestovala do zahraničí. Zároveň ve střední Evropě vzniklo během 18. století několik specializovaných šlechtických akademií (1709 slezská Lehnice, 1744 hornorakouský Kremsmünster, 1754 dolnorakouské Vídeňské Nové Město či 1749 ve Vídni *Theresianum* pro vzdělání budoucích diplomatů atd.) Vysoká šlechta ani chudší služebná šlechta již tedy nemusela tolik jezdit studovat do ciziny a zmizelo také tradiční pojetí cesty jako přechodového rituálu mezi šlechtickou adolescencí a dospělostí. (van Horn Melton 1995)

II. 5. Obraz cizího v českých cestopisech

Cestopisy stojí na pomezí osobních a literárních pramenů, tj. obsahují v sobě téměř vždy jednak autobiografické vyprávěcí pasáže o absolvované cestě a také rádoby „objektivní“ popisné pasáže cizích krajin, obyvatel a jejich kultury, které většinou cestovatelé přebírají ze starší literatury a jimiž dodávají cestopisu na zdání vědeckosti. Na jedné straně tedy musí autor dbát na zkušenosti a fakta, která během cesty sám načerpal a která si většinou zapsal pro lepší zapamatování do cestovního deníku, či si je pamatoval, na druhé straně používá nepůvodní informace z jeho kulturou „prověřených“ zdrojů, jež vyčetl z bible, ze starších antických klasiků i cizích cestopisných prací (před cestou nebo po cestě), které ovlivňují výsledné vyznění cestopisu a zařazují ho do řady podobně koncipovaných prací. Je nutné si zejména uvědomit, že cestopis principiálně vzniká až s odstupem doby po vlastní cestě (viz tabulka ?), a proto nelze počítat s tím, že by byl faktograficky zcela spolehlivý. Navíc se do něj promítají postoje a názory autora či soudobé módní literární vzory, takže se na skutečnost dívá skrze dopředu vypracovaný filtr vlastní kultury.

Ve středověku nebyly v českých zemích cestopisy tvořeny vůbec, neudiví proto, že první cestopisná díla byly překlady z cizích jazyků. Oba první překlady a jejich diametrálně rozdílný ohlas zároveň charakterizovaly stav české společnosti. Okolo roku 1400 to byl především překlad tzv. Mandevilly, tj. cestopisu z větší části smyšleného, fantaskního, svým způsobem předchůdce dnešní sci-fi, „*přebujelý nesmyslnou fantastičností, již rafinovaně*

představuje jako realitu, dílo, které bylo ve své době u nás bestsellerem, obohatilo i pohádkovou tradici a vyšlo za obrození jako tzv. lidová knížka...“ (Tichá 1985, s. 14) Cestopis přeložil z němčiny do češtiny Vavřinec z Březové a je to smyšlený příběh smyšlené osoby o cestě do neznámých zemí na hranicích křesťanského světa, kde často žijí různé lidské zrůdy: „V těch ostrovích, ješto Doden slovú, sú lidé malí jako třpaslíci a miesto úst mají malú dierku okrúhlú... A takéť nemohú mluvíti, jednoť kývají mezi sebou a rozumějí sobě dobře. Také tu najdeš lidi, ješto mají konské nohy a běží rychleje nežli kón... Také sú ti lidé chlupatí jako morské kočky a ti snadně lezú na zdi i na stromy a chodie na rukú i na nohách jako opice. Sú také tu lidé, kteřížto mužie i ženy spolkem sú a mají obój nástroj mezi nohama a každý má jeden prs mužský a druhý ženský...“ Tento příběh byl často opisován a šířen, v roce 1510 vyšel poprvé tiskem a doznal značné obliby v české společnosti. (Tichá 1985, s. 69-70)

Lidské zrůdy z českého tisku Mandevillova cestopisu z roku 1600, tiskem u Oldřicha Valdy (převzato z Tichá 1985, s. 69)

Na druhou stranu byl pořízen přibližně ve stejné době překlad cestopisu *Milion* od Marca Pola, cestopisu velmi realistického, vystavěného na základě vzpomínek benátského kupce, jenž se dostal až do říše mongolského chána. V jeho službách cestoval po Číně a Indii a po 17 letech se v roce 1295 vrátil do Evropy. Známe však dosud jediný opis tohoto překladu v českém prostředí. O Polův realistický cestopis neprojevila česká společnost většího zájmu a tiskem v raném novověku nevyšel. Pravděpodobně to dokládá rozdílnost vývoje českého ještě

středověkého prostředí, jež bylo odchováno na smyšlených rytířských příbězích o Bruncvíkovi a Štilfrídovi, a italského humanistického světonázoru, jenž se za Alpy šířil velmi pomalu. Ještě v roce 1563 píše o tomto rozporu ve čtenářské obci českých zemí Oldřich Prefát z Vlkanova v předmluvě svého cestopisu. Udává, že píše jen to, „*co jsem svýma očima viděl a při čem jsem sám osobně byl...*“ a nabádá své čtenáře, aby „*toto mé prosté sepsání místo Bruncvíka a kroniky o Štilfrídovi [tj. místo smyšlených rytířských příběhů] a místo jiných neužitečných básní čtou...*“ (Tichá 1985, s. 194-195)

První české cestopisy pocházejí z doby vlády krále Jiřího z Poděbrad (Václav Šašek z Bířkova) a Vladislava Jagellonského (Martin Kabátník, Jan Hasištejnský z Lobkovic), tj. z druhé poloviny 15. století. První polovina století následujícího nebyla tak úspěšná a pokud víme, vznikl v českých zemích cestopis pouze jeden (Oldřich Prefát z Vlkanova), další však vyšly tiskem. Za druhou zlatou dobu českých cestopisů bývá označována doba okolo roku 1600, kdy vznikly cestopisy Václava Vratislava z Mitrovic (jeho *Paměti* jsou však cestopisem jen v úvodní části), Kryštofa Haranta z Polžic a z Bezdružic, Bedřicha z Donína, Jiřího Tektandera či Daniela Vettera, které v sobě mísí informace zeměpisné, etnografické, sociologické i kulturně historické, naopak si téměř nevšímají přírodních daností a „krás“, jež budou „objeveny“ až na konci 18. století. (Kunský 1961; Tichá 1985; Binková – Polišínský 1989; Storchová 2005)

Tabulka 2: Neznámější cestopisy z českých zemí (1450-1650)

Autor	Cíl cesty	Léta	Sepsáno	Vytištěno
Šašek z Bířkova, Václav	západní a jižní Evropa	1465-1467	?	1577 ...
Kabátník, Martin	Jeruzalém, Káhira	1491-1492	1500	1539, 1542, 1577, 1639, 1691, 1708 ...
Hasištejnský z Lobkovic, Jan	Jeruzalém	1493	1505-1509	1834 ...
Prefát z Vlkanova, Oldřich	Jeruzalém	1546-1547	?	1563, 1786 ...
Vratislav z Mitrovic, Václav	Cařihrad	1593	1599	1777 ...
Harant z Polžic a z Bezdružic, Kryštof	Jeruzalém, Káhira	1598	?	1608 ...
z Donína, Bedřich	Bavorsko, dvakrát Itálie	1593-1594, 1608	asi 1611	1940
Tektander, Jiří	Moskva, Persie	1602-1604	1605	1608, 1609
Vetter, Daniel	Island	1613	?	1638, 1640, 1673

U zrodu části českých cestopisů stály diplomatické mise, ale většina ostatních vznikla po návratu z poutních cest, které směřovaly především do Jeruzaléma (Kabátník, Hasištejnský, Prefát, Harant) nebo později do Loreta (Donín). České cestopisy také potvrzují známou pravdu, že 16. století nebylo v Evropě vnímáno jako doba objevení a dobývání Nového světa (rozuměj Ameriky), ale daleko více se Evropané zajímali o Blízký východ, tj. Osmanskou říši, Palestinu a Egypt. Podle statistik provedených pro tištěné knihy ve Svaté říši římské národa německého bylo do roku 1550 vytištěno sice mnoho knih, ale jen méně než 1 % se věnovalo Americe. Také ve Francii vyšlo v letech 1480-1609 dvakrát více turcik než knih o obou Amerikách. I zde byl největší zájem čtenářů soustředěn na Palestinu a Dolní Egypt. Pokud se podíváme na české cestopisy, pak můžeme říci, že z devíti nejznámějších z let 1450-1650 se hned pět věnuje cestám do Osmanské říše a čtyři z nich pojednávají přímo o Svaté zemi, která byla v držení Turků. (Storchová 2005, s. 408)

Titulní strana Harantova cestopisu *Putování aneb Cesta z království Českého do města Benátek: odtud po moři do země Svaté...* z roku 1608 (převzato z Storchová 2005, s. 20)

Nyní přikročme k interpretaci vlastního obsahu cestopisů. Polský historik Antoni Maćzak se domnívá, že cestovatel směřující do vzdálené ciziny je částkou vysílající kultury, která proniká do kultury jiné, tj. vnímá cizost té kultury a musí se z pozice své kultury s touto cizostí vyrovnat. (Maćzak 1995, s. 121) Co je pro cestovatele vlastně ta „cizota“? Historici se domnívají, že je to vztah, který se vytváří v textu nebo v řeči, tj. není to objektivní vlastnost vzdálených předmětů, lidí a krajín, protože ti zase vnímají jako cizí naši kulturu. Cizí je uchopeno – a jinak to ani nejde – prostřednictvím mluveného nebo psaného jazyka, kterým vyjadřuje pocity cizosti. Vnější svět přece cestovatel nezobrazuje, ale vytváří s ohledem na vlastní kulturu a textovou zkušenost. Hlavním nástrojem poznávání se stává intertextualita, tzn. že cestovatel používá při poznávání a popisu cizích krajín texty, jež vyvinula jeho kultura (Bible, antičtí autoři, cestopisy, apodemiky) a jejichž optikou skutečnost pozoruje. Tímto způsobem ovšem konstruuje jinou realitu, než jaká je, protože ji popisuje na základě nalezených ekvivalentů ve vlastní kultuře. (Storchová 2005, s. 407-412) Jsou při tom používány strukturální antagonismy já/ty, my/oni, zde/tam, křesťané/muslimové, Řekové/barbaři atd. (Harbsmeier 1982, s. 1-8) Evropská reprezentace cizího v tomto smyslu nevypovídá ani tolik o cizím jako o Evropě samé, která si vytváří vlastní obrazy toho, co to je Amerika a co to je Orient. A tyto obrazy se samozřejmě v průběhu doby proměňují. (Srov. obraz muslimů před deseti lety a nyní, filtr = světová média) To si uvědomil již francouzský renesanční spisovatel Michel de Montaigne, který ve svých *Esejích* (1576) napsal: „...nemáme jiné měřítko pravdy a rozumnosti, než příklad a představu názorů a obyčejů země, v níž žijeme.“ Na jiném místě pak praví, že „V oněch [objevených zámořských] národech ... není podle mého názoru barbarského ani divokého nic, až na to, že každý nazývá barbarstvím vše, nač není sám zvyklý.“ (Montaigne 1995, s. 222)

V českých cestopisech do Svaté země a Egypta nahlízejí autoři (měšťané i šlechtici) cizí realitu především přes filtr (optikou) Starého a Nového zákona, antických textů, které začleňovaly tyto okrajové oblasti do Římské říše, využívali též soudobé cestopisy a strukturu textu pak v některých případech ovlivňovaly apodemiky (Harant). V případě Harantova cestopisu lze s trochou nadsázky dokonce říci, že jeho autor ani nemusel ta místa navštívit a cestopis by stejně sestavil. Zatímco nevzdělaný Kabátník ještě podává poměrně pozitivní obraz Orientu, pak naopak vzdělaný Harant vytváří na stránkách cestopisu velmi negativní obraz islámské civilizace, který je vystaven především na odmítavém postoji k islámu jako k náboženství a také na nevráživém postoji k blízkovýchodní civilizaci a kultuře.

Základem Harantova orientalismu (tj. obrazu Orientu) je reflexe islámu jako prý nezdařené imitace křesťanství. Podle Haranta je to sekundární náboženství iniciované

d'áblem, které bude po zásluze spravedlivě poraženo. Je to „...*blud všech bludův ... do něhož jsou se všickni ostatkové d'ábelských sekt po příchodu Kristovu vzešlých ... jako do jednoho prevítu sběhli.*“ (Storchová 2005, s. 426, resp. 207) Jinde nazývá islám „*směsicí tělu a smyslu zhovadilému příjemnou a pochopitedlnou...*“ (Storchová 2005, s. 208) Islámská věrouka je podána v souvislosti s Mohamedovým životopisem jako nesystematický výběr z židovství, nestoriánství a ariánství, který Prorok pokoutně a bez hlubší úvahy odposlouchal od svých učitelů: „*Ti tehdy sepsali knihu řečenou Alkorán, to jest na česko Nový zákon aneb Čtení, v kteréžto obsáhli všecka rouhání židovská a největších křesťanských kacírů, aby tou příčinou židy i křesťany k svému náboženství slovití a přivésti mohli... Summou, jak svatokrádežně, falešně a lživě text i smysl Starého a Nového zákona přivodí a převracuje, jak plný básní, odporův, bláznovství, nespravedlivostí, lží proti rozumu a smyslu lidskému ten Zákon Mahumetův jest, bylo by obšírné psáti.*“ (Storchová 2005, s. 205-206) Harant několikrát napadá teologickou primitivnost islámu, který je prý založen na tupém opakování ritualizovaných fyzických úkonů (pravidelně pětkrát denně společné modlitby) a ne na zpytování sebe sama nebo na obhajobě vlastních věroučných východisek proti jiným náboženstvím. Diskuse o dogmatech se prý nepovoluje, a tak Harant tvrdí, že muslimům vlastně ani nezbyvá, než „*aby šavli disputovali proti křesťanům ... což u nich slepotu a velikou zhovadilost v náboženství působí.*“ (Storchová 2005, s. 427) Což je pro křesťany problém, protože „*vždy pomalu se silivše a rostouce, naposledy tak se již velice rozmohli, že těchto časů (buď Bohu žel) je za našimi hřbety, anobrž skoro na hrdle máme a s velikou škodou trpěti a snášení musíme.*“ (Storchová 2005, s. 208) Muslimy celkově označuje Harant jako „*zhovadilý lid*“, „*proklaté plemeno*“...

Tento obraz je samozřejmě založený na degradujícím obrazu Proroka Mohameda jako tvůrce islámu. Ten je vnímán jako podvodník, barbar a analfabet, zistný prospěcháč, toužící po moci, žijící v nekontrolovatelném sexuálním hříchu („*manželek množství ... dopustil, jakož jich sám s kuběnamy do 40 měl...*“) a muž, který záměrně zkreslil původní vyznění Bible. To vyplývá již z podání jeho životopisu, kde Harant například píše: „*...dosáhv bohatství velikého, vydal se v zahálku, rozkoše a pýchu... Mezitím všelijak ho pýcha podněcovala, jak by výše lézti a něčeho více se zmocniti mohl... Pročež vydal se do divných praktik, choval dráby a lotry, kteříž tejně v pustinách arabských se zdržovali a lidi, zvláště kupce, mordovali, je obírali a s ním se o loupež dělili...*“ (Storchová 2005, s. 205) Dále Harant píše, že místní lid byl natolik hloupý a pověrečný, že když se ujal Mohamed kněžství, nechal se lehce svést směsicí nestoriánství, ariánství a židovství, kterou stvořil spolu se svými známými. Podobný negativní obraz ostatně vytvořil ve svém cestopisu i Jan Hasištejnský z Lobkovic o sto let

dříve: „Machometa mají za proroka jim od boha poslaného k naučení víry pravé ... Tyž Machomet jim zákon zamysliv a ustanoviv jim, dopustil jim v tom, aby každý mohl míti žen, kolik mu se zdá a líbí a chce. A tudy aby je tím kusem spíše a snáze k svému zamyšlenému bludu přivedl, jakož se tak i stalo, že z nich každý má žen, co chce. Víno píti jim zapověděl v zákoně jim od něho vydaném, jemuž říkají Alkoran. Než proto druzí kradmo je pijí...“ (Tichá 1985, s. 158)

Portrét Kryštofa Haranta z Polžic a z Bezdružic z německého vydání jeho cestopisu z roku 1678 (převzato z Koldinská 2004, s. 411)

Z reflexe islámu pak u Haranta a dalších vyplývá reflexe kultury obyvatelstva Blízkého východu, které je prý fatalistické a neskutečně pasivní, tj. neschopné aktivně spravovat svůj život. Harant razí tezi o civilizačním úpadku Blízkého východu a jeho zemí, „které někdy mlékem a strdím oplývaly“, jsou ale nyní pod tureckým panstvím „nanejvýš zpustlé“, „neurodné“, s „otevřenými, pobořenými a ... chatrně vystavěnými městy a městečky“. Zlatým věkem Egypta je pak v jeho podání doba okolo počátku křesťanské éry (vůbec nezohledňuje starověký faraónský Egypt!), po splnění civilizačního poslání však došlo k úpadku. Harant dokonce konstruuje obrazy dvou Orientů. Prvním je Orient „městský

turecký“, který je líný, proradný, smyslný a nekontrolovaně perverzně sexuální. Jeho personifikací je líná a lhostejná Orientálka, s vláčným a bílým tělem, jež dbá jen o svůj zevnějšek, není nucena pracovat a starat se o domácnost a oddává se zahálce a rozkoším a která navštěvuje lázně, kde může provozovat také lesbickou lásku. Je v tom trochu voyeurství, jako by si ukrývané tělo orientální ženy říkalo o to, být pozorováno a popisováno. To muselo Evropany vskutku dráždit. (Storchová 2005, s. 433-437)

Kočovní Arabové z Harantova cestopisu (převzato z Koldinská 2004, s. 105)

Na druhou stranu představuje Harant „divoký neusedlý arabský“ Orient, kde sexuální prvek nehraje takovou roli. „...ta loupežnická, nepoddaná arabská chasa“ a „hladoví pacholci“ je podle Haranta krutá, nechutná, nežije dle žádného řádu a Harant charakterizuje tento svět jako svým způsobem zvířecí. Hlavní charakteristikou tohoto obyvatelstva je kočovný způsob života a jednotné vlastnosti, ať se jedná o venkovany v okolí Betléma nebo na Sinaji. Narozdíl od žen ve městech je tělo Arabů popisováno jako tvrdé, suché, vyhublé, nemocné, nahé, hladové a především nechutné a není genderově specifikováno: „Byli to lotři těla suchého, jen kosti a kůže, opálení a černí, oči měli v hlavě veliké a vpadlé, pysky vysedlé a zuby ošklebené a kůže jim z tváře visela.“ S arabským tělem se pojí u Haranta konotace

špíny a zápachu a jiné to ani být nemůže, „*protože ta ničemná lůza zahálí, žádných rolí nevzdělává.*“, tj. je líná a parazituje. Někdy je dokonce přirovnává k Cikánům. (Storchová 2005, s. 437-442)

Vytváření specifického obrazu cizího se nevztahuje jen na cestopisy, ale i na cestovní deníky, dopisy z cest a další prameny. Typické je v tomto ohledu chování Václava Budovce z Budova (1551-1621), který se po cestách po Evropě v mládí stal hofmistrem v diplomatickém poselstvu do Cařihradu, jež vedl Jáchym ze Sinzendorfu (1578-1582). Budovec se naučil turecky a arabsky, ale nejvíce sleduje náboženské polemiky, navíc si opatřil výtahy z Koránu a využil svých zkušeností, aby sepsal vášnivou práci *Antialkorán* (rkp. 1593, tisk 1614). Práce má tři části – první pojednává o Koránu, druhá obsahuje vyvrácení Mohamedova učení a třetí představuje výhled do budoucnosti křesťanství. Budovec je ještě nevybíravější než zmínění cestovatelé a používá tvrdé odsudky súr („*blivaniny*“) a napadá Mohameda, který je podle něj zjevným Antikristem a častuje ho slovy „*pankart*“, „*syn zatracení*“, „*prokletý hanebný lhář*“, „*bídník*“, „*nečistý pes*“, „*rouhač*“, či „*mordéř*“. (Kunský 1961, s. 116-122; Rejchrtová 1989)

Na druhou stranu si někteří poutníci uvědomovali určitou toleranci muslimů vůči ostatním náboženstvím a s ohledem na rozpolcení víry v tehdejší Evropě ji oceňovali. Ba co více, dokonce si uvědomovali, že jsou muslimové v tomto ohledu lepší než křesťané. Oldřich Prefát se například velmi podívoval, že „*i ta místa památná a svatá jsou a trvají a od křesťanuov u prostředku Turkuov, Saracenuov i jiných pohanuov ... divným božským spuůsobem v veliké vážnosti a pobožnosti se chovají a drží a Turek pohan jim v to nesahá, neruší ani nižádné překážky nečiní, což s nemalým podivením jednomu každému býti má. Ješto my, jsouce křesťané, sebe vespolek sněsti a trpěti bez hany a utrhaní druhého nemuožeme.*“ (Tichá 1985, s. 195)

II. 6. Reflexe českých zemí očima zahraničních cestovatelů

(srov. cestopisy cizinců). Přicházeli s diplomatickým či jiným posláním, nebo jen projížděli zemí dále. **Henrich Kilián z Rostocku** znal celou přístupnou Evropu, 1586 cestoval do střední Evropy, ze Saska přijel do Čech-po trase Bělá pod Bezdězem-Brandýs-Praha-Kolín-Jihlava-Znojmo-Vídeň a dále na Balkán. Popisuje města, jimiž projížděl, a co se mu tam stalo. Při vstupu vůbec nezaregistroval hranici. Jen zjistil, že kus od hranice mu již lidé nerozumí, protože již zde převládala čeština („*Oben uf dem gebirge lieggt eine stadt Nimis (Mimoň) genandt, da fanget die behemische sprache an...*“). Hraniční pásmo bylo

bilingvní, dále již ne. Češtinu nezpochybňuje, registruje náboženské rozdělení země (kat. menšina a nekat. většina), sleduje úroveň školství, z UK rozčarován a potěšen některými městskými školami, např. v Jihlavě; sleduje úroveň kultury a architektury a srovnává s Itálií. Je rozmrzelý z toho, že většina měst má ještě gotický charakter, oceňuje renes. podobu Jihlavy a Znojma. Prahou nadšen jako metropolí, ale zklamán nečistotou a kriminalitou. Venkov je pro něj země hrůzy plná nástrah. Oceňuje vyspělé hospodářství, jen registruje nedostatek soli. Kuchyně mu chutná-zejména vynikající pivo, chléb a pečeně. Závěrem zobecňuje-špína, nebezpečí, dobrá kuchyně a po opuštění Prahy také prohlásil: „*Und ist ein sehr schönes weibervolck.*“ Jiný obzor českých zemí zmapovali ve svých cestovních denících francouzští návštěvníci Prahy. Z nich např. člen francouzského diplomatického poselstva **Pierre Bergeron** popsal život vysokých pražských kruhů v roce 1600 Fučíková, s. 57-59: „*Ve čtvrtek 27. července jel pan maršál k panu Trautsonovi a byl tam skvěle pohoštěn. Oběd trval přes 4 hodiny a měl devět chodů, z nichž poslední sestával výhradně jen z výtečných zavařenin... Paní Trautsonová stolovala s námi u tabule prostřené ve veliké síni, jejíž zdi byly pokryty více než 400 podobizen velkých mužů tohoto století... Pokud jde o společnost shromážděnou v sále, jedinou jejich péčí bylo jako o závod se oddávat nemírnému jídlu a pití, takže jsme nemálo pánů viděli v té půtce klesnout. Což nikterak neodradilo ostatní, aby v soutěži nepokračovali... Z té hostiny vyšel pan maršál velice čestně, neboť pokořil nejvyšší pány dvora, kteří se do té doby měli za nejudatnější pijáky na světě...*“

Vydané prameny a literatura:

(tučně jsou vyznačena základní díla, jejichž znalost se předpokládá u státních závěrečných zkoušek)

- BABEL, Rainer – PARAVICINI, Werner (Hg.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Ostfildern 2005.
- BEJBLÍK, Alois (ed.), *Fynes Morryson – John Taylor, Cesta do Čech*, Praha 1977.
- BEJBLÍK, Alois (ed.), *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic*, Praha 1977.
- BINKOVÁ, Simona – POLÍŠENSKÝ, Josef (edd.), Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století, Praha 1989.**
- BOBKOVÁ, Lenka, *Cizí šlechta usazená v severních Čechách do poloviny 17. století*, in: Život na šlechtickém sídle v XVI.-XVIII. století, Ústí nad Labem 1992, s. 99-113.
- BOBKOVÁ, Lenka, *Proměna šlechtické držby v severních Čechách v 2. polovině 16. století*, in: Pax bello potior. Sborník věnovaný doc. PhDr. Rudolfu Andělovi, CSc., Liberec 2004, s. 104-114.
- BOHÁČ, Zdeněk, *Poutní místa v Čechách*, Praha 1995.
- BRÁNSKÝ, Jaroslav, *Cestopis Vavřince Slížanského z Boskovic*, VVM 40, 1988, s. 347-348.
- BURACHOVIČ, Stanislav – WIESER, Stanislav, *Encyklopedie lázní a léčivých pramenů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2001.
- BURKE, Peter, *The Fortunes of the Courtiers. The European Reception of Castiglione's Cortegiano*, The Pennsylvania State University Press 1995.
- BŮŽEK, Václav, *K česko-německé dvojjazyčnosti v raně novověkých českých a rakouských zemích*, HO 5, 1994, s. 36-40.
- BŮŽEK, Václav, *Linecké trhy a kultura jihočeských měšťanských domácností v předbělohorské době*, in: Česká města v 16.-18. století, Praha 1991, s. 237-244.

- BŮŽEK, Václav, *Die Linzer Märkte und die Kultur am Hofe der letzten Rosenberger*, Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1989, s. 11-44.
- BŮŽEK, Václav, *Die Quellen der tschechisch-deutschen Zweisprachigkeit in den böhmischen und österreichischen Ländern im 16. und zu Beginn des 17. Jahrhunderts*, in: Hans-Bernd HARDER - Hans ROTHE (Hg.), *Später Humanismus in der Krone Böhmen 1570-1620*, Dresden 1998, s. 121-130.
- BŮŽEK, Václav, *Das wirtschaftliche Bild der böhmisch-österreichischen Grenze in der frühen Neuzeit*, in: Thomas WINKELBAUER (Hg.), *Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*, Waidhofen an der Thaya 1993, s. 147-153.
- BŮŽEK, Václav, *Zahraniční trhy a kultura šlechtických dvorů v předbělohorském českém státě*, ČČH 89, 1991, s. 692-713.
- BŮŽEK, Václav, *Zum tschechisch-deutschen Bilingualismus in den böhmischen und österreichischen Ländern in der frühen Neuzeit*, Österreichische Osthefte 35, 1993, s. 577-592.
- BŮŽEK, Václav – HRDLIČKA, Josef, *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Poslední páni z Hradce*, České Budějovice 1998 (=Opera historica 6), s. 145-271.
- CASTIGLIONE, Baldassare, *Dvořan*, Praha 1978.
- CERMAN, Ivo, *Bildungsziele – Reiseziele. Die Kavalierstour im 18. Jahrhundert*, in: Martin Scheutz – Wolfgang Schmale – Dana Štefanová (Hg.), *Orte des Wissens*, Wien 2004, s. 49-78.
- CERMAN, Ivo, *Vzdělání a socializace kancléře Rudolfa Chotka*, ČČH 101, 2003, s. 818-853.
- CERMAN, Ivo, *Zrození osvícenského kavalíra. (Vzdělání a cestování Jana Karla z Dietrichsteina)*, ČNM-A 173, 2004, č. 3-4, s. 157-190.
- ČERNÝ, Jiří, *Poutní místa jihozápadní Moravy*, Muzejní a vlastivědná práce – Časopis Společnosti přátel starožitností 40/110, 2002, s. 1-16.
- ČORNEJOVÁ, Ivana, *Tovaryšstvo Ježíšovo. Jezuité v Čechách*, Praha 1995.
- DICKMANN, Fritz, *Der Westfälische Frieden*, Münster 1965².
- DVOŘÁK, Miloš, *Pražský obchod po Bílé hoře*, FHB 8, 1985, s. 317-330.
- von FALKE, Jacob, *Geschichte des fürstlichen Hauses Liechtenstein, II*, Wien 1877.
- František Xaverský (1506-1552). *Výběr z korespondence jezuitského misionáře Dálného Východu*, Velehrad 2005.
- FUČÍKOVÁ, Eliška (ed.), *Tři francouzští kavalíři v rudolfínské Praze*, Praha 1989.
- GRÄF, Holger Thomas, *Die Entstehung des neuzeitlichen Gesandtschaftswesens aus dem Geist der Curiositas – das Diarium des Johann Sebastian Müller als diplomatiegeschichtliche Quelle*, in: Katrin KELLER – Martin SCHEUTZ – Harald TERSCH (Hg.), *Einmal Weimar - Wien und retour. Johann Sebastian Müller und sein Wienbericht aus dem Jahr 1660*, Wien - München 2005, s. 179-191.
- HANÁKOVÁ-KŘÍŽOVÁ, Markéta, *Mezi dvěma světy (Jezuitští misionáři v severním pohraničí Nového Španělska)*, in: Celostátní studentská vědecká konference Historie 1996, Hradec Králové 1997, s. 147-156.
- HARBSMEIER, Michael, *Reisebeschreibungen als mentalitätsgeschichtliche Quellen: Überlegungen zu einer historisch-anthropologischen Untersuchung frühneuzeitlicher deutscher Reisebeschreibungen*, in: Antoni MAĆZAK – Hans Jürgen TEUTEBERG (Hg.), *Reiseberichte als Quellen europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung*, Wolfenbüttel 1982, s. 1-?.
- HEISS, Gernot, *Bildungs- und Reiseziele österreichischer Adelige in der Frühen Neuzeit*, in: Rainer BABEL – Werner PARAVICINI (Hg.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*, Ostfildern 2005, s. 217-235.
- HOJDA, Zdeněk, „Kavalírské cesty“ v 17. století a zájem české šlechty o Itálii, in: Itálie, Čechy a střední Evropa, Praha 1986, s. 216-239.
- HOJDA, Zdeněk, *Z katolického exilu do západní Evropy. „Velká cesta“ Jiřího Adama z Martinic v letech 1620-1625*, in: *Cesty a cestování v životě společnosti. Ústí nad Labem 1995*, vyd. 1997, s. 301-306.
- HOLÝ, Martin, *Výchova a vzdělání české a moravské šlechty v 16. a v první třetině 17. století*, FHB 21, 2005, s. 111-210.
- HONC, Jaroslav, *Cestovní účet diplomatické mise Viléma z Rožmberka do Polska r. 1588/1589 a budget šlechtické domácnosti a dvora*, Archivum Trebonense 1973, s. 44-83.
- van HORN MELTON, James, *The Nobility in the Bohemian and Austrian Lands, 1620-1780*, in: Hamisch M. Scott (ed.), *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries II*, London-New York 1995, s. 110-143.
- HRDLIČKA, Josef, *Hodovní stůl a dvorská společnost. Strava na raně novověkých aristokratických dvorech v českých zemích (1550-1650)*, České Budějovice 2000.

- HRDLIČKA, Josef, *Potraviny na předbělohorském dvoře pánů z Hradce (Způsoby zásobování a finanční náklady)*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Příspěvky ke každodenní kultuře novověku, České Budějovice 1995 (=Opera historica 4)*, s. 5-62.
- HRUBÁ, Michaela – HRUBÝ, Petr (usp.), *Renesanční sochařství a malířství v severozápadních Čechách*, Ústí nad Labem 2001.
- HRUBÝ, František, *Český poutník v Assisi r. 1636*, ČČH 32, 1926, s. 283-298.
- HURT, Rudolf, *Dějiny rybníkářství na Moravě a ve Slezsku*, Ostrava 1960.
- JANÁČEK, Josef, *Česko-rakouské obchodní styky v 16. století*, SH 17, 1970, s. 123-145.
- JANÁČEK, Josef, *Dějiny obchodu v předbělohorské Praze*, Praha 1955.
- JANÁČEK, Josef, *Pivovarnictví v českých královských městech v 16. století*, Praha 1959.
- JANOUSEK, Emanuel, *Rybníkářské dílo Krajířů v jižních Čechách*, ČSPSČ 58, 1950, s. 8-24.
- KALISTA, Zdeněk (ed.), *Cesty ve znamení kříže. Dopisy a zprávy českých misionářů XVII. a XVIII. věku ze zámořských krajů, Praha 1941.***
- KALISTA, Zdeněk, *Humprecht Jan Černín jako mecenáš a podporovatel výtvarných umění v době své benátské ambasády (1660-1663)*, PA 36, 1928-1930, s. 53-78.
- KAŠPAR, Oldřich, *Jezuité z české provincie v Mexiku*, Olomouc 1999.
- KAŠPAR, Oldřich, *Jezuité z české provincie v Novém světě*, HO 3, 1992, s. 56-60, 79-83.
- KAŠPAR, Oldřich, *Latinská Amerika v českém prostředí 16. století*, SH 30, 1984, s. 121-143.
- KAŠPAR, Oldřich, *Literatura o Novém světě v měšťanských knihovnách druhé poloviny 16. a počátku 17. století*, Strahovská knihovna 18-19, 1983-1984, s. 105-116.
- KAŠPAR, Oldřich, *Nový svět v české a evropské literatuře 16.-19. století*, Praha 1983.
- KAŠPAR, Oldřich, *Zámořské objevy a jejich ohlas v českých zemích*, Praha 1992.
- KAŠPAROVÁ, Jaroslava, *České země v cestovní příručce lékaře a farmakologa Théodora Turqueta de Mayerne (1573-1655)*, Miscellanea Oddělení rukopisů a starých tisků 18, 2003-2004, s. 276-295.
- KAVKA, František, *Český a slovenský obchod s textilními výrobky v rumunských zemích (do poloviny 17. století)*, SH 5, 1957, s. 113-174.
- KAVKA, František, *Zlatý věk Růží. Kus české historie 16. století*, Praha 1993.²
- KLÍMA, Arnošt, *Manufakturní období v Čechách*, Praha 1955.
- KOLÁČEK, Josef, *Šimon Boruhradský (1650-1697)*, Velehrad 1997.
- KOLMAŠ, Josef (ed.), *Karel Slavíček, Listy z Číny do vlasti a jiná korespondence s evropskými hvězdáři (1716-1735)*, Praha 1995.
- KOVÁŘ, Milan, *Rybníky na dominiu pánů z Hradce ve druhé polovině 16. století*, OH 6, 1998, s. 63-76.
- KRČÁLOVÁ, Jarmila, *Renesanční architektura v Čechách a na Moravě*, in: *Dějiny českého výtvarného umění II/1. Od počátku renesance do závěru baroka*, Praha 1989, s. 6-62.
- KROUPA, Jiří, *Ditrichštejnové v polovině 17. století a model tzv. kavalířské cesty*, Historická Olomouc a její současné problémy 4, 1983, s. 109-117.
- KUBEŠ, Jiří, *Fragmenty písemností z kavalířské cesty hrabat z Clary-Aldringenu z roku 1727*, in: *Theatrum historiae. Sborník prací Katedry historických věd Fakulty filozofické Univerzity Pardubice 1*, 2006, s. 83-108.
- KUBEŠ, Jiří, *Kavalířské cesty české a rakouské šlechty (1620-1750)*, netištěná habilitační práce, Pardubice 2011.**
- KUBEŠ, Jiří, *Rudolf Josef Colloredo z Wallsee a jeho studium v Salcburku v letech 1723-1725*, in: Jiří KUBEŠ (ed.), *Šlechtic na cestách v raném novověku*, Pardubice 2007 (v tisku)
- KUBEŠ, Jiří, *Sídla Jana Jiřího Jáchyma hraběte Slavaty z Chlumu a Košumberka (1634/37-1689) v proměně*, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities 9, 2003, s. 55-87.
- Kultura na hranici. Jižní Čechy – Jižní Morava – Waldviertel – Weinviertel*, Vídeň 1995.
- KUNSKÝ, Josef (ed.), *Čeští cestovatelé, I*, Praha 1961.
- LEDVINKA, Václav, *Úřední cesty a pobyty českých nejvyšších kancléřů v druhé polovině 16. století*, in: Lenka BOBKOVÁ – Michaela NEUDERTOVÁ (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1995, s. 173-182.
- LEIBTSEDER, Mathis, *Die Kavalierstour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*, Köln 2004.
- LNĚNIČKOVÁ, Jitka, *Obchodníci sklem od poslední čtvrtiny 17. do poloviny 19. století – profil sociální skupiny*, in: *K novověkým sociálním dějinám českých zemí. Díl 1: Čechy mezi tradicí a modernizací 1566-1848*, Praha 1999, s. 239-294.
- LÖSCHBURG, Winfried, *A History of Travel*, Leipzig 1979.
- MAĆZAK, Antoni, *Travel in Early Modern Europe*, Oxford 1995.
- MAŤA, Petr, *Soumrak venkovských rezidencí. "Urbanizace" české aristokracie mezi stavovstvím a absolutismem*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku, České Budějovice 1999 (=Opera historica 7)*, s. 139-162.

- MEIENBERGER, Peter, *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629-1643*, Bern - Frankfurt am Main 1973.
- MÍKA, Alois, *České rybníkářství a problém počátků původní akumulace kapitálu v českých zemích*, ČsČH 2, 1954, s. 262-272.
- MÍKA, Alois, *Slavná minulost českého rybníkářství*, Praha 1955.**
- de MONTAIGNE, Michel, *Eseje*, Praha 1995.
- MÜLLER, Klaus, *Das kaiserliche Gesandtschaftswesen im Jahrhundert nach dem Westfälischen Frieden 1648-1740*, Bonn 1976.
- MÜLLER, Leoš, *K problematice zisku v obchodu kořením v 16. a 17. století*, ČČH 87, 1989, s. 575-600.
- MŽYKOVÁ, Marie, *Šlechta ve službách diplomacie, 1. Španělsko, Anglie, Nizozemí; 2. Itálie, Turecko, Rusko, Švédsko; 3. Dánsko, Polsko, Německo, Francie, SMOM*, Praha 2001.
- OHLER, Norbert, *Cestování ve středověku*, Praha 2003.
- OHLER, Norbert, *Náboženské poutě ve středověku a novověku*, Praha 2002.
- PÁNEK, Jaroslav, *Benešov – tranzitní město posledních Rožmberků*, SVPP 25, 1984, s. 187-209.
- PÁNEK, Jaroslav, *Čechy, Morava a Lužice v německém cestopisu ze sklonku 16. století*, FHB 13, 1990, s. 203-233.
- PÁNEK, Jaroslav, *Čeští cestovatelé v renesanční Evropě (Cestování jako činitel kulturní a politické integrace)*, ČČH 88, 1990, s. 641-660.
- PÁNEK, Jaroslav, *Poslední Rožmberk. Životní příběh Petra Voka*, Praha 1996.
- PÁNEK, Jaroslav, *Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance*, Praha 1989.
- PÁNEK, Jaroslav, *Výprava české šlechty do Itálie 1551/52*, Praha 1987.**
- PÁNEK, Jaroslav, *Zahraniční cesty posledních Rožmberků a jejich kontakty s evropským dvorským prostředím*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Život na dvoře a v rezidenčních městech posledních Rožmberků*, České Budějovice 1993 (=Opera historica 3), s. 9-32.
- PÁNEK, Jaroslav (ed.), *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků*, I-II, Praha 1985.
- PEČAR, Andreas, *Die Ökonomie der Ehre. Der höfische Adel am Kaiserhof Karls VI. (1711-1740)*, Darmstadt 2003.
- POLIŠENSKÝ, Josef, *Michal Sabel a počátky amerického obchodu s českým sklem*, JSH 40, 1971, s. 84-92.
- PROKOPOVÁ, Zdeňka, *Každodenní život mariánského poutního místa Kájov v letech 1656-1725*, JSH 67-68, 1997-1998, s. 51-63.
- RATAJ, Tomáš, *Císařská poselstva v Cařihradě ve druhé polovině 16. století*, DaS 17, 1995, č. 4, s. 7-12.
- REJCHRTOVÁ, Noemi (ed.), *Antialkorán Václava Budovce z Budova*, Praha 1989.
- REJCHRTOVÁ, Noemi, *Václav Budovec z Budova*, Praha 1984.
- REJZEK, Antonín, T. J., *P. Bohuslav Balbín T. J. Jeho život a práce*, Praha 1908.
- Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648)*, I. Band (1648-1715), Hg. von Ludwig BITTNER – Lothar GROSS, Berlin 1936; Bd. II (1716-1763), Hg. von Friedrich HAUSMANN, Zürich 1950 a Bd. III (1764-1815), Hg. von Otto Friedrich WINTER, Graz – Köln 1965.
- ROUBÍK, František, *K vývoji poštovníctví v Čechách v 16. až 18. století*, Sborník Archivu ministerstva vnitra 10, 1937, s. 164-302.
- ROUBÍK, František, *Od nosítek k trolejbusu, Přehled vývoje veřejné dopravy v Praze*, Praha 1956.
- ROUBÍK, František, *Silnice v Čechách a jejich vývoj*, Praha 1938.
- ROYT, Jan, *České nebe, topografie poutních míst barokních Čech*, Praha 1993.
- ROYT, Jan, *Křesťanská pout' po barokních Čechách*, Český lid 79, 1992, s. 323-339.
- ROYT, Jan, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 1999.
- ROYT, Jan, *Poutě a poutní místa v Čechách*, in: Lenka BOBKOVÁ – Michaela NEUDERTOVÁ (edd.), *Cesty a cestování v životě společnosti*, Ústí nad Labem 1995, s. 309-314.
- RYBA, Bohumil (ed.), *Pavel Stránský, O státě českém*, Praha 1946³.
- SCHEUFLEER, Vladimír, *Voroplavba na Vltavě v období předbělohorském*, Československá ethnografie 5, 1957, s. 18-42.
- SMUTNÝ, Bohumír, *Relace císařského vyslance Waltera Leslieho o cestě do Cařihradu a zpět 1665-1666*, SPVA 1, 1970, s. 167-182.
- SPÁČILOVÁ, Ludmila, *Zahraniční obchod v předbělohorské Olomouci*, FHB 13, 1990, s. 131-157.
- STANNEK, Antje, *Telemachs Brüder. Die höfische Bildungsreise des 17. Jahrhunderts*, Frankfurt – New York 2001.
- STOLLBERG-RILINGER, Barbara, *Die Wissenschaft der feinen Unterschiede. Das Präzedenzrecht und die europäischen Monarchen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*, Majestas 10, 2002, s. 125-150.
- STORCHOVÁ, Lucie (ed.), *Mezi houfy lotrův se pustiti... České cestopisy o Egyptě 15. – 17. století*, Praha 2005.**

- STRAUBE, Manfred, *Böhmische Kaufleute auf der Leipziger Messe – Handelsbeziehungen zwischen Sachsen und Böhmen im 16. Jahrhundert*, in: Grenzüberschreitende böhmisch-sächsische Beziehungen - Widerspiegelung im Archivwesen und in der Landesgeschichte, b. m. 2002, s. 71-88.
- ŠIMEČEK, Zdeněk, *Obchod Českých Budějovic s Rakousy v letech 1560-1572*, ČČH 91, 1993, s. 18-36.
- TEPLÝ, František, *Příspěvky k dějinám českého rybníkářství*, Praha 1937.
- TEPLY, Karl, *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*, Stuttgart 1968.
- TEPLY, Karl, *Die kaiserliche Großbotschaft an Sultan Murad IV. 1628. Des Freiherrn Hans Ludwig von Kuefsteins Fahrt zur Hohen Pforte*, Wien 1976.
- TICHÁ, Zdeňka (ed.), *Bohuslav Balbín, Krásy a bohatství České země, Praha 1986.***
- TICHÁ, Zdeňka (ed.), *Jak staří Čechové poznávali svět. Výbor ze starších českých cestopisů 14. – 17. století*, Praha 1985.
- TIKOVSKÝ, Ondřej, *Rybníky na panství Smiřice v 16. a 17. století*, Stopami dějin Náchodska 8, 2002, s. 65-74.
- TISCHER, Anuschka, *Diplomatie*, in: Enzyklopädie der Neuzeit 2, Stuttgart-Weimar 2005, sl. 1028-1041.
- TONNER, Eduard (ed.), *Pavel Stránský, O státě českém*, Praha 1893.
- VILHUM, František X., *Čeští misionáři v Egyptě a Habeši*, Praha 1946.
- VLNAS, Vít, *Roky s nepřítelem. Císařští diplomaté a špióni v Istanbulu za časů baroka*, DaS 23, 2001, č. 4, s. 7-12.
- WINTER, Zikmund, *Český průmysl a obchod v XVI. věku*, Praha 1913.
- WUZELLA, Walter-Michael, *Untersuchungen zur Mehrsprachigkeit und Sprachgebrauch am Wiener Kaiserhof zwischen 1658 und 1780*, in: Václav BŮŽEK - Pavel KRÁL (edd.), *Šlechta v habsburské monarchii a císařský dvůr (1526-1740)*, České Budějovice 2003 (=Opera historica 10), s. 415-438.

Internetové stránky:

- <http://www.ado.cz/poutni/> (stránka o poutních místech na Moravě a ve Slezsku, která čerpá informace z knihy ODEHNAL, František, *Poutní místa Moravy a Slezska*, Rosice u Brna 2004.)
- <http://www.abcsvatych.com> (stránka o českých patronech, poutních místech apod.)
- <http://www.bibleserver.com> (stránka o Biblii a její historii, která též obsahuje celou Biblii v různých jazycích včetně českého)
- <http://www.santuarioloreto.it> (stránka o mariánském poutním místě Loreto u Ancony)
- http://www.staraboleslav.com/poutni_misto.php (oficiální stránky poutního místa ve Staré Boleslavi včetně historie palladia země české a místních kostelů)
- <http://svata-hora.cz/index.php> (oficiální stránky poutního místa Svatá Hora u Příbrami včetně historie místa a průvodce po poutním areálu)

KAPITOLA III

MEDIÁLNÍ REVOLUCE VE STŘEDNÍ EVROPĚ

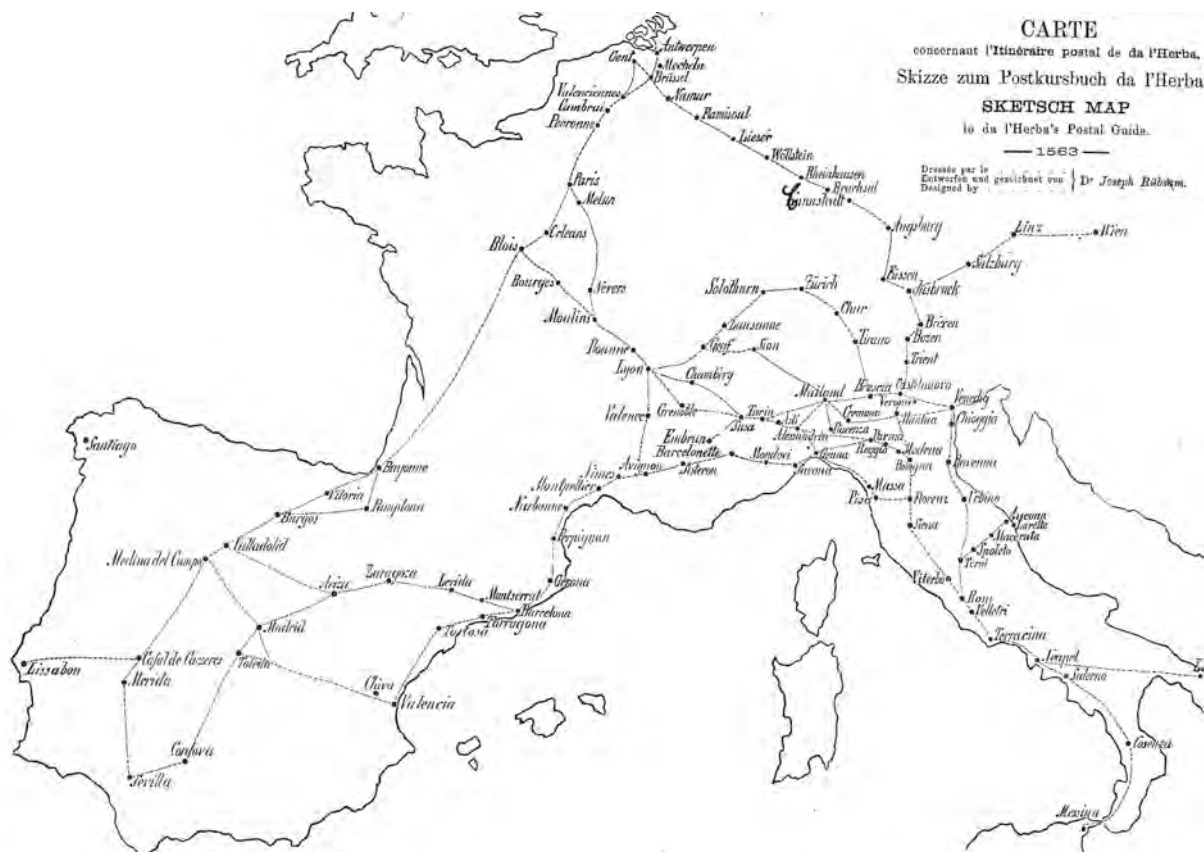
V RANÉM NOVOVĚKU?

III. 1. Pošta ve Svaté říši římské a v habsburských zemích

Počátek novověku oznamovala ve střední Evropě kromě mnoha jiných procesů také potřeba panovníků urychlit komunikaci se svými příbuznými a služebníky. Rychlost šíření informací se mohla stát výhodou ve válce, v mezistátních jednáních i ve vyřizování vlastních hospodářských záležitostí. Mezi prvními, kdo si to začal uvědomovat, byli Habsburkové za Maxmiliána I. na konci 15. století. Tento muž pocítoval potřebu zpružnit komunikaci mezi svými daleko od sebe ležícími zeměmi (Burgundsko, alpské země) a jeho tamějšími příbuznými a důvěrníky. Vsadil tehdy na *know how* původně severoitalského šlechtického rodu Taxisů (pův. Tasso, Tassi(s), od 1650 Thurn-Taxis), jehož příslušníci měli zkušenosti s dopravováním zpráv z benátského prostředí. Na přelomu let 1489 a 1490 pověřil Taxisy zřízením a vedením královské (později císařské) říšské pošty, jež měla zajistit, aby se panovníkovy listy dostaly v pořádku a rychle k těm správným adresátům. (Behringer 2003; Čtvrtník – Galuška – Tošnerová 2008, s. 18-19)

Pošta byla tehdy poměrně novým fenoménem. Název byl odvozen od zastávek na trase mezi dvěma místy (lat. *statio posita*, ital. *posta*) a jednalo se o zajištění pravidelného a rychlého jezdeckého spojení mezi dvěma městy. Fungovalo to jednoduše: po cestě vznikla síť poštovních zastávek, kde se dali vyměnit unavení koně za čerstvé, a jezdec tak mohl na tehdejší dobu závratnou rychlostí dovést zprávu přes celou Říši. První poštovní linie byla logicky zřízena mezi nizozemským Bruselem a tyrolským Innsbruckem, oblíbeným sídlem císaře Maxmiliána. V roce 1516 se v létě dala tato vzdálenost urazit za pět dní, v zimě pak za šest. Tato poštovní trasa protínala Svatou říši římskou od severozápadu k jihovýchodu přes Augsburg. Z Tyrol pak vedla dále na jih do Verony, kde na ni navazovaly další tři italské poštovní linie do Milána, Benátek a Říma. Po dohodě se španělskými krály bylo centrum říšské pošty umístěno do Bruselu, odkud vedla další linie na Pyrenejský poloostrov. Ve

střední Evropě bylo v první polovině 16. století nejdůležitější poštovní centrum v Innsbrucku, odkud byly záhy zřízeny další trasy – přes Freiburg im Breisgau (další habsburské území) do Štrasburku (1507) a v průběhu 20. let také přes Vídeň do Uher či do Prahy (1527: přes Jindřichův Hradec a Tábor) a přes Štýrský Hradec do Benátek nebo do Lublaně. Když vznikla někdy v 30. letech linie Augsburg – Praha, dostávala česká metropole pravidelné zprávy už ze dvou směrů, jež jasně naznačovaly vazby Čech na říšské prostředí a habsburskou dynastii. (Behringer 2003; Čtvrtník – Galuška – Tošnerová 2008, s. 21)

Poštovní linie podle cestopisu Giovanniho da l'Herba (1563). Jeho informace sice nejsou kompletní (např. neuvádí ani jednu ze dvou tras do Prahy), ale názorně dokládá, že pošta se nejdříve rozvíjela v severní Itálii a Španělsku. Zdroj: wikipedia.

Pošta původně sloužila pouze Habsburkům, ti ji ale zase tak masivně nevyužívali a navíc se jejich platby za využití služby neustále zpožďovaly, a tak se Taxisové rozhodli nabízet poštu i solventním soukromníkům. Za poměrně vysoký poplatek (tzv. porto) tedy již od 20. let vozili i dopisy, balíky a peníze šlechticů, prelátů i zámožných měšťanů (později zajišťovali i přepravu osob), což jim od poloviny 16. století umožnilo vybudovat systém opravdu pravidelného poštovního spojení, jež do Třicetileté války pokrylo všechna významná říšská centra. V roce 1577 vznikl poštovní úřad v Kolíně nad Rýnem, 1598 ve Frankfurtu nad

Mohanem, 1616 přibyl Hamburg a Erfurt, 1617 Norimberk a 1618 Řezno. Pošta tehdy jezdila po hlavních trasách jednou týdně (tzv. Ordinari-Post) a postupně docházelo ke zkracování vzdáleností mezi dvěma poštovními zastávkami. Například na hlavní linii Brusel – Innsbruck byla původně vzdálenost dvou zastávek průměrně 35 km, na konci 16. století už to bylo jen 22 km a za Třicetileté války se tato distance zkrátila až na 15 km! Pošta se nejpozději od první poloviny 17. století ukázala jako velmi výnosný podnik, a tak není divu, že Taxisové jako císařští poštovníci na něm rozhodně v obou hlavních liniích velmi vydělali – bruselští byli povýšeni do knížecího stavu již v 17. století, innsbručtí pak v druhé půli 18. století. Souviselo to také s tím, že v roce 1597 prohlásil Rudolf II. poštu za císařský regál a zakázal tak ostatním podnikavcům císařské poště konkurovat.¹ Císař Matyáš pak v roce 1615 dal říšskou poštu jako dědičné říšské léno právě bruselským Taxisům, kteří tak byli oficiálně podřízeni říšské dvorské kanceláři. (Behringer 1990)

Johann von den Birghden (1582-1645), císařský poštovník ve Frankfurtu nad Mohanem a zakladatel několika nových poštovních tras. Zdroj: wikipedia.

¹ To ale neznamená, že by v Říši neexistovaly jiné poštovní systémy. Založili si je významní říšští panovníci, kteří propojili poštovními liniemi svá území. Jednalo se především o braniborské a saské kurfiřty. Jejich pošty se ale nikdy nestaly takovými kolosy jako (thurn-)taxiská pošta.

Těsně před Třicetiletou válkou se nejdůležitějším německým centrem pošty stal Frankfurt nad Mohanem, jehož schopný císařský poštmistr Johann van den Birghden nechal zřídit další nové spoje – přes Norimberk do Prahy (1615), přes Fuldu a Erfurt do Lipska a přes Kolín do Hamburgu (oba 1616). Frankfurt dále svoje postavení posiloval, až sem bylo v roce 1701 z Bruselu přeloženo sídlo generálního říšského poštmistra. V roce 1748 se ale znovu stěhovalo, tentokrát do Řezna, aby se nacházelo při neustále zasedajícím říšském sněmu, a tam zůstalo až do rozpadu Říše. (Behringer 2003)

Postilion oznamuje ukončení Třicetileté války. Zdroj: wikipedia.

Na vývoji poštovníctví v habsburské monarchii lze velmi dobře dokumentovat, že v každé zemi se původně pošta vyvíjela svébytně a nikdy nedošlo k její úplné centralizaci a monopolizaci v jedné ruce (Taxisové zde od počátku měli významné konkurenty!). Plně to odpovídalo charakteru monarchie, jež prostě byla složeným státem. V Dolních a Horních Rakousech a dočasně i v Čechách nárokovala provozování pošty v 16. století rodina Wolzogenů, do situace ale promlouvali i innsbručtí Taxisové, kteří ovládali poštu v Tyrolsku a dočasně i ve Vnitřních Rakousech a zřídili dokonce první trasu do Uher (1527-1541 existovala linie do Budína, jež ale musela být zkrácena po záboru Budína Turky a vedla jen z Prešpurku do Komárna). Posléze se do Uher snažili expandovat i Wolzogenové, již zajišťovali v letech 1558-1566/1600 linie do Szigetú resp. Kaniszy, ovšem i oni naráželi na

moc místních poštovních – okolo roku 1600 byl prešpurským poštovním Pompeius Paar (z nekatolické větve rodu), který provozoval jak základní uherskou trasu z Prešpurku přes Trenčín, Ružomberok a Prešov do Košic, tak kratší linii Prešpurk – Komárno. (Varga 1983) Z tohoto systému se zcela vymyká Slezsko, kam nikdo z nich poštu neprovozoval, protože se zde udržely původní místní komunikační sítě. Před stavovským povstáním tedy byla habsburská monarchie rozdělena z hlediska pošty na tři části. Poštovní úřad ve Vídni spravoval poštu v Horních a Dolních Rakousech, v Čechách, na Moravě a teoreticky i v Uhrách (Wolzogenové ale byli protestanti a brzy o své výsadní postavení přijdou), z Innsbrucku byla vedena pošta pro Tyroly a Přední Rakousy (Taxisové) a nově vzniklo poštovní centrum ve Štýrském Hradci, když tamější poštovní úřad zajišťoval poštu ve Vnitřních Rakousech (tj. ve Štýrsku, Korutanech, Kraňsku, Gorici a Gradisce).

Vývěsní štíty domů říšské pošty z druhé poloviny 18. století. Zdroj: wikipedia.

Zde také na dvoře Ferdinanda Štýrského započal vzestup poštovních z katolické větve rodu Paarů. Na počátku stál Hans Christoph z Paaru, jenž od panovníka získal poštovní úřad ve Štýrském Hradci, a protože se stal jeho oblíbencem, pomohl mu pozdější český, uherský král a římský císař v dalším postupu. V roce 1622 zakoupil Paar vrchní poštovní úřad ve Vídni a o dva roky později mu císař udělil poštu v Horních, Dolních a Vnitřních Rakousech, v

Čechách, na Moravě a v Uhrách v dědičné léno. Centralizace poštovního systému ale nebyla důsledná, protože mimo něj stály Tyroly s Předními Rakousy (Paarové zde poštu nezískali ani po vymření zdejší větve Habsburků v roce 1665, Leopold I. ji ponechal v rukou tamějších Taxisů), Slezsko a v praxi ještě dlouho také Uhry. (Winkelbauer 2003; Čtvrtník – Galuška – Tošnerová 2008, s. 23)

Ve druhé polovině 17. století pak pod vedením Paarů (od 1652 hrabat) došlo k zahuštění poštovní sítě a zpravidelnění jejích služeb. Už v roce 1626 byla zřízena trasa Vídeň – Vratislav a od té doby přijížděla do Vídně pošta pět dní v týdnu. Z Vídně ale byla vypravována do všech směrů pouze ve středu a v sobotu. Např. v roce 1694 směřovala pošta dvakrát týdně z Vídně do Innsbrucku (via Linec, Pasov a Salcburk), do Hamburku (via Praha, Drážďany a Lipsko), do Polska (via Brno, Olomouc, Vratislav a Berlín), do Chorvatska a Uher (přes Štýrský Hradec a Klagenfurt). Každou sobotu navíc odjížděla pošta do Benátek a jednou za dva týdny také do Španělska. Paarovské impérium ovšem mělo i své problémy – např. o monopolní pozici v Uhrách museli ještě nějaký čas bojovat s uherskou komorou a místními poštmistry a teprve v roce 1690 získali nejdůležitější poštovní úřad v Prešpurku a titul nejvyššího dědičného uherského poštmistra. Kvůli bojům s Turky a řadě stavovských povstání se však uherská poštovní síť konsolidovala až po roce 1715. (Varga 1983; Varga 1985) Poměrně velkým zlomem se pak stal rok 1722, kdy byla pošta zestátněna (byl zrušen její lenní charakter), ale na postavení Paarů to větší vliv nemělo. Přestali být sice držitelé léna, ovšem místo toho se stali generálními řediteli této státní instituce a v roce 1769 byli dokonce povýšeni do knížecího stavu. (Čtvrtník – Galuška – Tošnerová 2008, s. 36-59)

Stalo se tak v době, kdy docházelo k dalšímu rozšíření poštovních služeb. Již od 16. století chodila standardně řádná pošta (Ordinari-Post), tj. dvakrát týdně (na hlavních trasách postupně i denně) dopravovali dopisy poštovní poslové na koních či v lehkých vozech. Dále se využívala mimořádná pošta (Extraordinari-Post), jíž se také říkalo štafeta, která jezdila jen s velmi důležitými a spěšnými listy. Třetí standardní službou byla doprava osob, jež se převážely ze stanice na stanici buď v dopravním prostředku pošty, nebo ve vlastním voze toho kterého cestujícího, do něhož ale zapřahali poštovní koně a kočím byl postilion, tj. zaměstnanec příslušné poštovní stanice. V polovině 18. století se ovšem začala nabízet další služba, když se na rozkaz Marie Terezie zavedla pravidelná doprava osob poštovními vozy (tzv. diligence). Tuto službu nabízeli nejprve Taxisové v Říši (1748 zřídili týdenní linku Řezno – Vídeň) a Marie Terezie pak povolila použití diligencí i v Rakousku. První diligence jezdily už od roku 1749 mezi Vídní a Prahou či Vídní a Brnem, od roku 1752 také mezi Vídní a Prešpurkem (denně!) a další spoje na sebe nenechaly dlouho čekat. Zakrátko na to byla

konečně dovršena centralizace poštovníctví v habsburské monarchii Marie Terezie v roce 1774 zrušila autonomní postavení Tyrolska. (Winkelbauer 2003; Effenberger 1913; Čtvrtník – Galuška – Tošnerová 2008, s. 60-61)

Výřez z mapy říšských poštovních spojů v roce 1711. Ukazuje situaci v českých zemích. Z Prahy tehdy vedly linie do šesti směrů, a to do Vídně (přes Jindřichův Hradec), do Lince (přes České Budějovice), do Norimberku a Řezna (přes Plzeň), do Drážďan (přes Ústí nad Labem) a do Vratislavi (přes Hradec Králové a Kladsko). Z Brna pak jezdila pošta do třech směrů – do Vídně, Vratislavi a Krakova. Přímé spojení Praha – Brno neexistovalo! Zdroj: wikipedia.

Síť poštovních linií v Čechách se postupně během raného novověku zahušťovala. Nejstarší linii Vídeň – Praha (1527) brzy doplnil spoj Praha – Augsburg (přes Plzeň a Řezno, první zmínka 1533). Ostatní hlavní spoje do Norimberka, Lipska, Drážďan či Vratislavi ale ještě dlouho zajišťovali pěší poslové, kteří využívali stávající síť zemských silnic. Pravidelné poštovní spojení koňmi do Drážďan tak začalo na přímý rozkaz císaře Leopolda I. fungovat v

roce 1664, do Vratislavi v roce 1675 (přes Nymburk, Hradec Králové a Náchod) a do Norimberka dokonce až na konci 17. století. Hlavní trasa přes Moravu z Vídně do Vratislavi vznikla na počátku 17. století – první doklady o ní jsou z roku 1611. Spojení mezi Čechami a Moravou však dlouho neexistovalo a listy se musely dopravovat oklikou přes Vídeň. Teprve v roce 1732 šlo zkrátit cestu přes Znojmo, přímý spoj ale nadále neexistoval. K výraznějšímu doplnění poštovní sítě došlo až v druhé polovině 18. a první polovině 19. století. Je také nutné zdůraznit, že nastíněná podoba poštovní sítě rozhodně nefungovala nepřetržitě – podléhala dobovým vlivům a zejména za válek přestávala úplně pracovat. (Čtvrtník – Galuška – Tošnerová 2008, s. 24-25, mapa s. 64)

Výrazný nárůst počtu poštovních linií a rozvoj používání diligencí v druhé polovině 18. století byl zásadně ovlivněn rozšiřováním sítě umělých silnic. Zpevněné cesty se poprvé budovaly ve Francii na počátku století – jejich základem byly ploché spojené kameny, na něž se kladly jehlanovité kameny, jež se prohazovaly šterkem a udusávalo se to. Již tyto cesty – dostatečně široké, aby se zde vyhnuly dva vozy, – byly kvůli stékání vody mírně klenuté, měly násypy, odvodňovací příkopy a zpevňovaly se stromořadím. Říkalo se jim „chaussée“. V Rakousku se podle francouzských vzorů budovaly první kilometry umělých silnic až v letech 1738-1739. Pak vypukly války, a proto se realizace projektu na vybudování čtyř základních cest v Čechách (z Prahy do Lipska, Vídně, Norimberka a Lince) i jinde protáhla na dlouhou dobu. Do roku 1774 byla dokončena pouze silnice z Vídně do Prahy. Francouzské vzory budování silnic byly v poslední třetině 18. století opuštěny a v Rakousku se přiklonili k systému, který vymyslel Jan Gross, od roku 1775 ředitel silnic v Haliči. Jeho silnice sestávaly ze čtyř vrstev pevně udusaného šterku různé hrubosti o celkové výšce 48 cm a jejich životnost byla až 30 let. Postupně se ukázalo, že rakouský systém je levnější a praktičtější, a tak se začal všeobecně používat. Není tedy divu, že výstavba nových silnic nabrala na konci 18. století na obrátkách. Do roku 1791 bylo realizováno jen v Čechách 490 km, na Moravě 683 km a síť hlavních a vedlejších silnic byla v monarchii do poloviny 19. století dokončena. V roce 1849 existovalo v Čechách 3800 km silniční sítě (na Moravě 800, v Rakouském Slezsku 331), a tak patřily české země v hustotě silnic mezi první regiony v Evropě. (Čtvrtník – Galuška – Tošnerová 2008, s. 66)

Na okraj připojuji ještě drobnou sondu do poštovní praxe. Na příkladu českého hraběte Franze Julia Verduga, který se nacházel v letech 1681-1683 na kavalířské cestě v jižní a západní Evropě, lze totiž dobře ukázat, jak se tehdy využívaly služby pošty, jak dlouho trvalo doručení dopisů a jaké s tím byly spjaty technické problémy. Autorkou analyzovaných listů byla matka mladého Verduga Maxmiliána Apolonie Verdugová, rozená Libštejnská z

Kolovrat. Většinou je napsala v západočeském Doupově, výjimečně v Praze, a důsledně je číslovala, aby adresáti věděli, jestli je zachována časová posloupnost v korespondenci. Posílala je pak přes pražský poštmistrovský úřad (tam je ale museli dopravit její služebníci) především do Itálie, Francie a Španělského Nizozemí. Z tabulky 1 vyplývá, že ačkoliv hrabě pobýval delší dobu na jednom místě, dopisy neměly stejnou doručovací dobu. Do Turína mu chodily 24 až 33 dnů, do Říma 27 až 38 dnů, do francouzského Angers 22 až 28 dnů, do Paříže až na jednu výjimku okolo 20 dnů a do Bruselu podobně – v jednom případě se dokonce podařilo stáhnout dobu doručení na pouhých 13 dnů. Tyto výkyvy byly způsobeny různými důvody. Předně záleželo na tom, kdy matka dopis na poštu podala. Pokud jej dopravila do Prahy v den, kdy odcházela pošta (středa a sobota), pak byl hned expedován. V opačném případě už vznikalo zpoždění několika málo dnů. Dále záleželo na tom, kdy list dorazí do významného poštovního uzlu, protože podle toho byl zase poslán včas či se zpožděním po další trase. Problém mohl být také na straně pisatelky – v jednom případě si hofmistr mladého Verduga stěžoval, že jeden její dopis málem nedostal, protože na něm nebyla uvedena správná adresa. List tedy zůstal ležet na pařížské poště, a kdyby na něj hofmistra jeden známý neupozornil, vůbec by ho nedostali.² 25. března 1682 zase obdrželi tři dopisy matky najednou. Ani tentokrát za to nemohla pošta, protože Franz Julius a jeho hofmistr byli na výletě v Neapoli, a tak mohli dopisy s adresou do Říma dostat až po svém návratu do Věčného města. Někdy ale mohla zřejmě za problémy sama pošta – jak jinak si vysvětlit, že dva dopisy Verdugové (s číslem 23 do Říma a 53 do Paříže) vůbec nedorazily. Sám hofmistr si na poštu občas stěžoval a odsudku se od něj dočkala zejména pošta ve Francii, která prý byla „*sehr unrichtig*“, a tak dokonce Verdugové doporučoval, že dokud budou ve vzdáleném Angers, tak má dopisy posílat ne po poště, ale po poslech významných pražských obchodníků a jejich francouzských kolegů! Když ale přijeli do Paříže, obratem hraběnce psal, aby se vrátila ke starému systému a poště důvěřovala. Jaký závěr lze z uvedené sondy vyvodit? Listovní komunikace se v raném novověku určitě zrychlila, rozhodně ale trpěla mnoha problémy a zejména na větší dálku se prostě některé věci řešily stále velmi špatně. Víme, že dopisy do Říma putovaly přibližně měsíc, do Paříže či Bruselu asi tři týdny. Pokud tedy během cesty mladého Verduga vznikly nějaké neočekávané potíže, pak se o nich

² Dopis hofmistra z 23. 3. 1683: „...*allein auff die adresse mueß man nit vergessen, so unden an der uberschrift stehen solt, also dans le faubourg St. Germain, rue du four, a l'hostel Imperiale a Paris, der erste brieff, den ich hier bekommen, war niergents recommendiert, also war er maldt verlohren worden, wan ihn ein bekanter anstatt meiner nit ausgelesst het, dan so baldt die brieffen auff Paris ankomen, so dragen sie die brieffdrager an denen öhrter, wo sie hin gehen, also das man sie im postambt vergeblich zu suchen hett, Eür g: wollen die brieffen nur grad mit der obgelmte adresse auff die post schicken...*“ SOA Plzeň, pracoviště Klášter u Nepomuku, RA Verdugů, inv. č. 416, kart. 34.

matka dozvěděla za tři až čtyři týdny a její rozhodnutí, co podniknout dále, se Franz Julius dozvěděl za další asi měsíc. V dnešní době je nemyslitelné, abychom na vyřešení nějakého problému na cestě čekali téměř dva měsíce, raný novověk ale takovou dobou byl. (srov. prameny v SOA Plzeň, pracoviště Klášter u Nepomuku, RA Verdugů, inv. č. 348, kart. 28, dopisy Franze Julia matce a tamtéž, inv. č. 416, kart. 34, dopisy jeho hofmistra; o Verdugovi blíže Kubeš 2010)

Tab. 1: Analýza doručovací doby náhodně vybraných dopisů mezi Maxmiliánou Apolonií Verdugovou a jejím synem Franzem Juliem v letech 1681-1683

Datum sepsání dopisu matkou	Datum a místo obdržení dopisu synem	Doba doručení (ve dnech)
22. 7. 1681	14. 8. 1681 Turín	24
6. 9. 1681	2. 10. 1681 Turín	27
26. 9. 1681	22. 10. 1681 Turín	27
13. 10. 1681	13. 11. 1681 Turín	32
18. a 27. 10. 1681	19. 11. 1681 Turín	33 / 24
16., 25. a 27. 2. 1682	25. 3. 1682 Řím	38 / 29 / 27
18. 3. 1682	16. 4. 1682 Řím	30
28. 3. 1682	30. 4. 1682 Řím	34
24. 7. 1682	26. 8. 1682 Řím	34
19. 12. 1682	9. 1. 1683 Angers	22
23. 1. 1683	19. 2. 1683 Angers	28
2. 2. 1683	12. 3. 1683 Paříž	39
27. 2. 1683	21. 3. 1683 Paříž	23
7. 5. 1683	25. 5. 1683 Paříž	19
3. 6. 1683	26. 6. 1683 Brusel	24
6. 8. 1683	18. 8. 1683 Brusel	13

III. 2. Poslové

Poštovní spojení se v českých zemích v raném novověku neustále vylepšovalo, rozhodně ho ale nelze srovnávat s dnešní poštou, protože dopisy byly dopravovány pouze po několika málo trasách, a když chtěl někdo přepravit list do místa mimo poštovní linii (a těch byla většina), musel si najít jiný způsob, jak to udělat. Záleželo na jeho zámožnosti, ale principiálně se využívalo vlastních pěších či jízdních posílů, systému, který fungoval již ve

středověku. (Čtvrtník – Galuška – Tošnerová 2008, s. 14-17) Tito lidé nebyli omezeni žádnou konkrétní trasou a mohli na rozkaz představeného nějaké instituce (Schulz 1905-1906) nebo pána vyrazit v podstatě kamkoliv, a to i velmi daleko do zahraničí (Vybíral 1999). Většina z nich ale putovala jen do nepříliš vzdálených míst a nosila dopisy zejména tam, kam nesměřovalo žádné poštovní spojení. Pokrývali tedy listovní styk v regionu, kde se jejich pán nacházel. Přesto se jednalo o velmi drahou záležitost, protože třeba významní šlechtici museli vydržovat několik poslů, tj. hradili jim nejen cesty s dopisy, ale museli je i živit, aby je měli neustále k dispozici.

Tab. 2: Rožmberští poslové v letech 1602-1604

Jméno posla	Období	Počet cest	Ušlé kilometry	Vyplaceno (k.g.m.)
Janek	21.5.1603-květen 1604	2	89,6	0.28.5
Kašpar	červenec-srpen 1604	2	128,8	0.39.3
Matouš	říjen 1602	2	106,4	0.32.4
Adam	4.7.-6.8.1602	3	78,4	0.24.0
Jiřík Neuhauser	28.7.1602-září 1604	4	179,2	0.54.2
Matěj	8.8.1602-25.6.1603	4	302,4	1.41.1
Pavel	5.6.1602-3.3.1603	4	414,4	2.06.6
Ondřej Moravec	7.8.1602-červenec 1604	6	207,2	1.03.3
Václav	2.12.1602-září 1604	7	263,2	1.20.4
Jakub	27.11.1602-září 1604	9	554,4	2.49.5
Tomáš	8.12.1602-16.10.1604	9	907,2	4.42.1
Jíra Kudláček	3.8.1602-25.8.1604	13	694,4	3.32.4
Řehoř Petráš	4.7.1602-20.9.1604	20	1898,4	9.42.6
Bartoš Nemastil	5.7.1602-5.10.1604	28	1444,8	7.34.0
Jan Kmentový	4.7.1602-17.4.1603	29	1842,4	9.57.6
Havel	1.8.1602-5.10.1604	31	2424,8	12.36.6
Martin Kožešník	13.5.1602-25.9.1604	33	1775,2	10.11.4
Fejtl	10.5.1602-10.10.1603	49	5129,6	29.29.1
Šetela	21.7.1602-25.7.1604	59	5028,8	20.24.1
Vít Fabián	24.4.1602-7.10.1604	68	6568,8	35.19.6
Jménem určení poslové, kteří šli jen jednu cestu	duben 1602-říjen 1604	10	1153,6	6.54.2
Jménem neurčení poslové	duben 1602-říjen 1604	nejméně 29	1394,4	14.29.2
Celkem		420	32586,4	176.55.2
Spropitné cizím poslům	duben 1602-říjen 1604	23	-	14.29.2

Nejpodrobněji byla tato problematika zpracována pro Petra Voka z Rožmberka okolo roku 1600. Ukazuje se, že poslední Rožmberk nemohl všude jezdit osobně a že dokonce všude nemohl vypravovat ani své významné služebníky, a proto pro většinu kontaktů se svými služebníky, klienty či přáteli využíval služeb několika poslů. Pro srovnání: Jan Jiří ze Švamberka měl v roce 1615 k dispozici tři posly, Vilém z Rožmberka v roce 1559 čtyři a Petr Vok z Rožmberka v letech 1602-1604 až pět komorních poslů. Jejich roli ale v případě nutnosti plnilo daleko více osob, vždyť v rožmberském účetnictví z počátku 17. století se nacházejí zmínky o nejméně 30 osobách, jimž byla proplacena cesta s dopisem. Mezi rožmberskými posly existovaly v letech 1602 až 1604 značné rozdíly v počtu vykonaných cest, jejich specializaci i v pohlaví. Někteří absolvovali pouze jedinou placenou cestu, ale druhý extrém představují oficiální komorní poslové, mezi nimiž se výrazně prosadil Vít Fabián. Ten ve sledovaných dvou letech vykonal 68 cest, při nichž ušel přes 6500 placených kilometrů (skutečná ušlá trasa byla však téměř dvakrát vyšší, protože Rožmberk platil pouze cestu k adresátovi, zpáteční nikoliv) a pocestní písař mu v té době vyplatil přes 35 kop grošů míšeňských. Rožmberský dvůr nejčastěji pověřoval poselstvím v letech 1602-1604 osm mužů a každý z nich se mohl vykázat více jak 20 cestami; jen tři z nich však vykonali přes 50 cest. Jako poslové byli využíváni hlavně muži. Ze 420 placených poselství (za dva a půl roku) pouze dvě absolvovaly ženy a i ty směřovaly jen do lokálních středisek rožmberského dominia, jehož obzor nikdy nepřekročily. Další rozdíl tkvěl ve specializaci poslů. Někteří cestovali pouze po rožmberských statech na jihu Čech a jejich nejbližším okolí, dalším byla svěřována převážná většina dlouhých poselství do Prahy, Vídně, Lince či Pasova. Jako „pražský“ posel se výrazně prosadil opět Vít Fabián, když z jeho 68 cest směřovala do Prahy jedna třetina (22).

Vezmeme-li v úvahu cílová místa cest, zjistíme, že každodenní horizont komunikace dvora (a poslů) Petra Voka z Rožmberka je v letech 1602-1604 ohraničen na západě Pasovem a Karlovými Vary, na severu Litoměřicemi a Turnovem a na východě Olomoucí a Mikulovem. Z jižní strany nepřekročili poslové linii Vídeň – Kremže – Steyr – Linec. Jednalo se o užší středoevropský prostor, prostupující zemské hranice, v němž se utvářel život velmožského dvora posledního Rožmberka. Je v něm však možné nalézt osoby a střediska, která tento život formovala a určovala. Vypovídá o tom množství cest k jednotlivým adresátům Rožmberkových listů. Mimo treboňské dominium byli poslové nejčastěji vysíláni do Českého Krumlova, Prahy, Rožmberka, Jindřichova Hradce a Českých Budějovic. Je to pochopitelné, vždyť Český Krumlov býval až do dubna 1602 hlavní venkovskou rezidencí posledního Rožmberka a toho k němu poutalo množství vazeb. Vyhledával zde své bývalé i

současné služebníky a klienty, kteří se účastnili převodu panství do majetku Rudolfa II. I s Prahou jako centrem politického dění, sídlem císařského dvora a úřadů, domovem řady aristokratů a místem svého paláce, v němž sídlil pražský hospodář Adam Veselský, musel Petr Vok udržovat řadu kontaktů. V Rožmberce sídlil jeho nejbližší příbuzný, synovec Jan Zrinský ze Serynu, v Jindřichově Hradci další příbuzní, rodina posledního pána z Hradce. V Českých Budějovicích vyhledávali rožmberští poslové nejčastěji mincmistra Kryštofa Mattighofera. Nápadné je množství listů směřujících za nižší, většinou jihočeskou šlechtou dokládající hojně pěstování klientelských vazeb. V daném období je doloženo více jak 60 listů putujících za rytířskými klienty Petra Voka. Častokrát byla náplní takové korespondence úvěrová otázka.

Poslové posledního Rožmberka byli jedinými dopravci i těch nejdůležitějších listů. Na poštu se Petr Vok prokazatelně nespolehal a vzhledem k tomu, že pobýval zejména v Třeboni, ani spoléhat nemohl. Již v první polovině 16. století byly sice zřízeny v habsburské monarchii první poštovní spoje, ale rozsáhlejší pravidelně fungující poštovní síť se v Čechách rozvinula až po třicetileté válce. S postupnou urbanizací se aristokraté 17. a 18. století stále častěji spoléhali na pravidelné a levnější poštovní spojení, které však jezdilo jen po hlavních zemských silnicích. Funkce komorních či spíše dvorských poslů tedy z českého prostředí a zvláště z venkovských sídel mizela jen pomalu. Měl ji zřejmě každý barokní aristokratický dvůr a také v rovině velkostatku byli poslové nadále nenahraditelní. (Kubeš 2002)

III. 3. 16. století – doba letáků a ručně psaných novin

Knihtisk a vznikající poštovní síť umožnily v dosud nevídané míře informovat stále větší okruh lidí o všem, co se dělo relativně daleko od jejich domovů. Není tedy divu, že po vystoupení Martina Luthera v roce 1517 se zprávy o kritice římské církve a vznikajícím novém učení šířily na všechny strany na tehdejší dobu závratnou rychlostí. Velice záhy tak mohla vzniknout relativně široká obec sympatizantů wittenberského reformátora a jeho druhů, kteří využívali k získání vlivu právě tištěná kázání, duchovní písně a velké množství krátkých ilustrovaných tisků (letáků či jednolistů) s obrazy Luthera a antipapežskou rétorikou. Mohli se také opřít o svůj národní jazyk, který oslovoval větší skupinu přívrženců než tradiční latina (pro srovnání – v roce 1519 ještě vyšlo 72 % letáků v latině, v roce 1522 již jen necelých 10 %!). Nová média ovšem nešířila žádné faktické poznatky, ale především nekonformní nauku a jejich hlavním cílem bylo pohnout čtenáře ke konverzi. Velmi dobře to lze ilustrovat na

Lutherově letáku *Sermon von Ablass und Gnade* (Kázání o odpustku a milosti) z roku 1518, jenž se stal prvním bestsellerem z pera slavného reformátora. Jen v roce 1518 vyšel dvanáctkrát a do roku 1520 se objevilo dalších třináct vydání. Hlavně díky tomu, že tyto práce zaplavily trh, se z Lutherových myšlenek stalo politikum prvního řádu – vždyť během dvou let kolovalo v Říši na 200000 kusů tisků s jeho díly. Zásadní byl z tohoto pohledu podzim roku 1520, kdy vyšly krátce po sobě tři významné Lutherovy letáky (dva německy: *An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung* – o kněžství všech věřících; *Von den Freiheit eines Christenmenschen* – šlo o nové učení o spáse a jeden latinsky: *De captivitate Babylonica*). První z nich vyšel v nákladu 4000 kusů a záhy se objevily i překlady těchto děl do holandštiny a češtiny. Když uvážíme, že do roku 1525 vyšlo také 133 vydání Lutherova překladu Nového zákona, je jasné, že slavný reformátor a jeho kolegové byli nadmíru úspěšní v oblasti – moderně řečeno – public relations. Vytvořili tak během ani ne deseti let nový systém kolektivních myšlenek a přesvědčení a položili tak trvalý základ nové církve. (srov. sborník Moeller 1994 a Köhler 1987)

Dopomohla jim k tomu z velké části také propagandistická pasivita římské církve, jež začala nová média ve zvýšené míře využívat až od 60. let 16. století, kdy skončil Tridentký koncil. Teprve tehdy se osmělili posílení katolíci, mezi nimiž vynikali někteří jezuité a františkáni. Vídeňský jezuita Georg Scherer (1540-1605) hlásal konec tolerance nekatolíkům, františkán Johannes Nas (1534-1590) poukazoval na nejednotnost protestantů a omyly v jejich učení. Začala tak válka slov a obrazů, která postupně vedla ke konfesionalizaci středoevropské společnosti, a tudíž k jasné polarizaci soutěžících táborů. I tehdy ale zůstávala kvantitativní převaha na straně nekatolíků. V letech 1560-1580 stoupl podíl katolických tisků v Říši na čtvrtinu všech vydaných, posléze zase poklesl na asi 7 %, přičemž se začalo objevovat více irenických děl, propagujících toleranci a domluvu mezi naukami (až 9 %). Většinu všech tisků ale nadále tvořila díla protestantských autorů. (Winkelbauer 2003, s. 343-344)

Věřoučná témata ovšem nebyla tím jediným, co lidi zajímalo a co se pomocí letáků šířilo. Síť autorů, překladatelů, nakladatelů, tiskařů a knihkupců se využívalo také k informování o dalších palčivých problémech tehdejšího světa. Objevily se proto první pokusy o šíření všech podstatných novinek, jež byly sepisovány v jednotlivých městech a šířeny dále pomocí poštovního spojení (tzv. *Neue Zeitungen*). Přinášely zejména senzační zprávy (informace o nebeských úkazech, přírodních katastrofách, morech, různých zvláštnostech a válkách). Němečtí historikové dospěli k závěru, že nejvíce takových jednorázových zpráv a letáků se objevilo v krizových letech 1620-1621 a 1631-1632. Kromě senzací a informací o

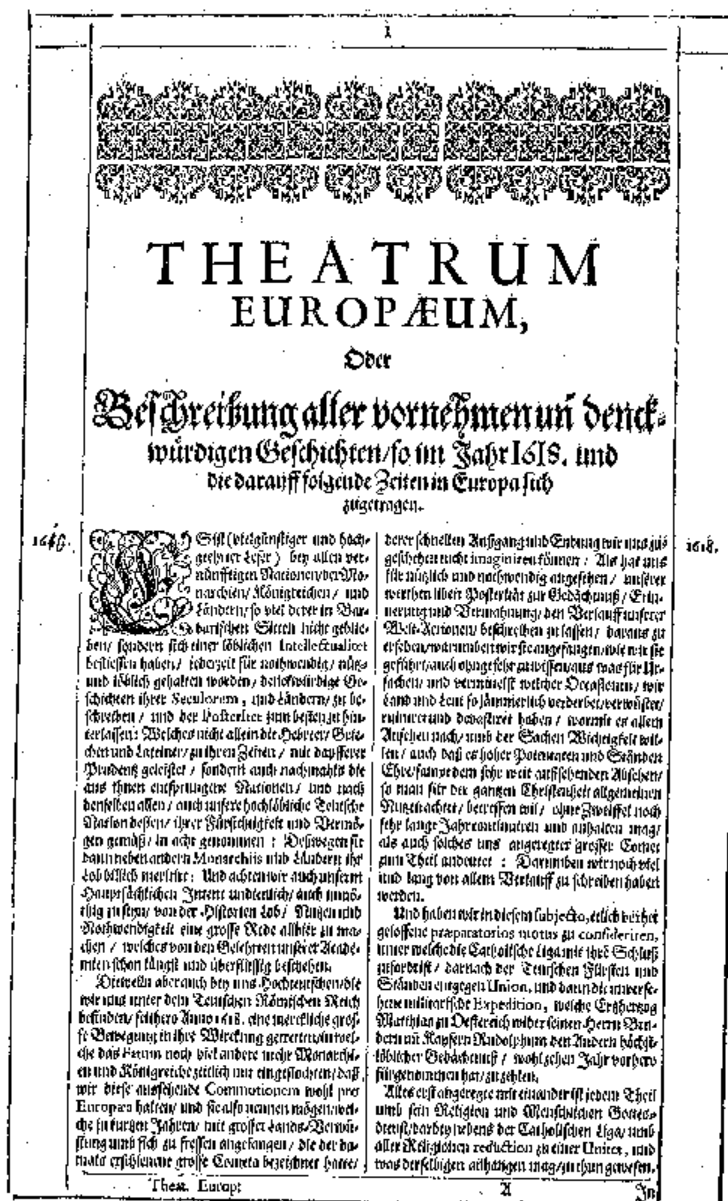
válkách se od počátku šířily také letáky s protiosmanskou propagandou, jež pomáhaly budovat žádoucí negativní stereotypy Turka jako nepřítele, nevěřícího, vraha dětí apod. Takové letáky v podstatě zmizely až v druhé polovině 17. století, kdy jich již nebylo tolik potřeba a byly vystřídány střízlivějšími zprávami s uherského bojiště. (Winkelbauer 2003, s. 345-349)

Netrvalo také dlouho a světlo světa spatřily první ručně psané periodické noviny. Vznikly z vůle zámožné šlechty, bohatých měšťanů a obchodníků, kteří si začali vydržovat zpravodajské sítě a jejich korespondenti je pravidelně zásobovali novinkami a využívali k tomu především poštovního spojení. Největší aktivitu přitom vyvíjeli závratně bohatí Fuggerové a Welserové a zejména fuggerovské noviny se staly pojmem. Dnes se nachází jejich sbírka v Rakouské národní knihovně ve Vídni a obsahuje asi 40000 relací z různých míst Evropy (hlavně z Antverp, Kolína, Říma a Benátek), ale i ze zámoří (z Indie a Mexika), které Fuggerům posílali jejich faktoři. Primárně sloužily tyto informace šéfům fuggerovské firmy, ale část z nich měli k dispozici i jejich mocní zákazníci. Zprávy z těchto novin sloužily často i jako podklady pro tisk různých letáků. Velkou zpravodajskou síť si okolo roku 1600 vydržoval i císař Rudolf II. a někteří významní čeští a moravští šlechtici, především bratři Vilém a Petr Vok z Rožmberka, kteří získávali zprávy hlavně z Prahy a Vídně, kam se sbíhaly z celé Evropy. Dostávali tak jen asi týden staré informace o všem podstatném, co se dělo ve střední Evropě. Celá řada týdenních psaných novin z konce 16. století se proto dnes nachází ve Státním oblastním archivu v Třeboni. (Šimeček 1987 a mnoho dalších jeho studií) Podobně dobře a pravidelně byli zásobováni novinkami nejvyšší kancléř Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic nebo na Moravě Karel st. ze Žerotína. Nesmíme ale zapomínat, že mnoho důvěrnějších informací se šířilo jen v omezeném okruhu příbuzných a přátel skrze vzájemnou pravidelnou osobní korespondenci (výjimečný systém tzv. denních cedulí vyvinul v 17. století pražský arcibiskup a kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu – Catalano 2008).

III. 4. 17. století – doba prvních tištěných periodik a vznik veřejného mínění

Zatímco na počátku novověku se šířily novinky především pomocí letáků a psaných novin, po roce 1600 se událo mnoho převratného. Především ale vznikla první tištěná periodika. Navazovala na tradici tržních zpráv (*Meßrelationen*), jež jsou poprvé doloženy v roce 1583 při výročním trhu ve Frankfurtu nad Mohanem. Účastníci trhů se v nich mohli dozvědět aktuální informace o politickém stavu a řadu dalších novinek z místa a okolí. Od

konce 16. století vycházely poměrně pravidelně ve velkých říšských městech, kde se konaly významné trhy (kromě Frankfurtu zejména v Kolíně či v Lipsku). Od třetiny 17. století sice už nebyly tak oblíbené, ale nadále tvořily jeden ze zdrojů informací velkých edičních podniků. Pro říšský prostor byly tehdy nejvýznamnější a dodnes patří mezi zásadní zdroje informací o dějinách barokního období dvě velké řady zvláštních „ročenek“ *Theatrum Europaeum* (vycházelo v letech 1633-1738) a *Diarium Europaeum* (1659-1683). Nejednalo se ale o žádné noviny, protože vznikaly s delším odstupem a jednalo se spíše o historické práce analistického charakteru. Držely se přísně chronologické osy a byly dále členěny podle konkrétních zemí. (Bingel 1909; Wüthrich 1993)

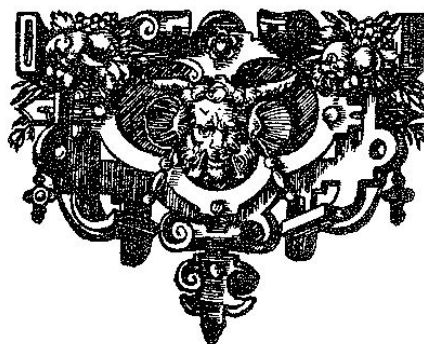
První strana prvního dílu práce *Theatrum Europaeum*, který pojednával o událostech v roce 1618.
Zdroj: <http://www.bibliothek.uni-augsburg.de/dda/urn/uba000236-uba000256/index.html>.

První týdenní tištěné noviny se objevily v roce 1605 ve Štrasburku, nesly název *Relation: aller fürnemmen und gedenckwürdigen Historien* a využívaly informací zprostředkovaných taxiskou poštou. Během několika málo následujících let pak došlo k obrovskému rozšíření tohoto typu média. V roce 1609 začaly vycházet ve Wolfenbüttelu *Avisa. Relation oder Zeitung*, v roce 1610 se na trh dostaly týdenní noviny v Basileji, 1615 v Amsterdamu a Frankfurtu nad Mohanem, 1617 v Berlíně, 1618 v Hamburgu a v řadě dalších měst. V habsburské monarchii vycházel první týdeník ve Vídni od roku 1621. Záhy se ukázalo, kde je třeba hledat nejvýznamnější novinářská centra – ve Frankfurtu vycházely v roce 1618 už troje noviny a v Amsterdamu od roku 1625 dokonce patery. Od letáků se odlišovaly nejen pravidelností vycházení, ale také tím, že rezignovaly na jejich křiklavý layout a podobaly se svou střízlivou vizáží spíše knihám. Netrvalo také dlouho a objevil se první deník – vycházel od roku 1650 v Lipsku (šestkrát týdně). (Winkelbauer 2003)

Avisa **L**
Relation oder Zeitung.

**Was sich begeben vnd
zugetragen hat / in Deutsch: vnd Belsch:
land/Spannien/Niederlandt/ Engellandt/ Franck:
reich/ Ungern / Osterreich / Schweden / Polen/
vnd in allen Provinzen/ in Ost: vnd
West Indien etc.**

So alhie den 15. Januarij angelange.

Gedruckt im Jahr/1609.

Jedny z nejstarších tištěných týdenních novin – wolfenbüttelské *Avisa*. Zdroj: archiv autora.

Vídeň tehdy nepatřila k žádným významným vydavatelským centrům a dlouho zde vycházely jen jedny či dvojce noviny. V letech 1622-1639 vydával Matthäus Formica *Ordentliche Zeitungen*, ve stejné době se objevily *Ordinari Zeitung* a od roku 1671 pak Matthäus Cosmerovius publikoval *Neu ankommende Currier*. Většinu zpráv původně tvořily novinky přebírané z ostatních střeoevropských novin a informací o životě ve Vídni a monarchii přinášely méně. Mezi nimi už ale dominovaly zprávy od habsburského dvora, jež těchto periodik využíval k budování žádoucího obrazu panovníka a jeho dvořanů. V 70. letech začaly ve Vídni na příkaz Leopolda I. vycházet i další noviny, a to nejen německy. Kromě třech německých se jednalo o jedny italské (pro místní velkou italskou komunitu) a jedny latinské (zaměřené na uherské čtenáře). Většina z nich ovšem skončila, když se na trhu v roce 1703 objevily dvojce noviny nového typu. Úspěšnější byly *Wienerische Diarium* (v roce 1780 přejmenované na *Wiener Zeitung*), menší životnost pak měl *Post-tägliche Mercurius* (1703-1724). Od třetiny 18. století tedy ve Vídni vycházely pouze jedny německé noviny.

Vídeň samozřejmě nebyla jediným místem v habsburské monarchii, kde se vydávaly noviny. V Linci se první objevily v roce 1630, ve Štýrském Hradci v roce 1639, v Innsbrucku byly k dostání od roku 1648, ve Vratislavi od 1653 (resp. 1691) a v Praze teprve od roku 1658 (tzv. *Novalia*, ovšem hned dvakrát týdně).³ Prvním vydavatelem byla vdova Ludmila Sedlčanská, které začal záhy se svými novinami konkurovat malostranský tiskař Jan Arnolt. První česky psané noviny vznikly v roce 1683 (Daniel Michálek a jeho *Vídeňské a jiné poštovní noviny*), byly ale obratem zakázány. Až do roku 1719 tedy vycházely všechny noviny pouze v němčině. Teprve tehdy začal Karel František Rosenmüller (†1744) vydávat *Sobotní (Outerní) pražské poštovské noviny*. Byly k mání dvakrát týdně, protože v těchto dnech jezdila pošta, jež je rozvážela. Vycházely pak přes půl století až do počátku 70. let, kdy pro nedostatek čtenářstva zanikly. Za zakladatele novodobé české žurnalistiky je pak považován až Václav Matěj Kramerius (1753-1808), jenž začal v roce 1789 vydávat *Pražské poštovské noviny*, jež byly o dva roky později přejmenovány na *Krameriusovy c.k. vlastenecké noviny*. (Volf 1924; Volf 1930; Šimeček 1991; Šimeček 2007)

³ V Uhrách byla situace nejhorší v celé habsburské monarchii, první noviny tu spatřily světlo světa až v roce 1721 a jmenovaly se *Nova Posoniensia* (Prešpurské novinky).

**A Sobotnj Pražské Poštowské Nowiny/
z Rozličných Zemi a Kragin přicházegjch s
obzwláštijnjm Jeho Cýsaršké a Králowšké Milosti
Nadánjm obdarowané.**

Num. 10. Prwnj Čtwtř 1726. Roku / dne 2. ^{Wunsch} Bředna.

✽ (5) ✽

z Wjdné 26. Ledna.

Minulau Středu před polednem / v Neywššj Přjtomnosti Jeho Cýsaršké a Bráclowšké Katolické Milosti nasseho Neymilostiwěgššjho Pána tegná Kadda držána byla.

Těhoz dne na wečer / Neygasněgššj Leopold dynstá Arcy-Kněžna / do Cýsarškého Dworškého Bostela Welebných Pánůw Paterůw Augustyna nyanůw Bosakůw se wyzdwjhnauti / a tam při Závěrece čtyřycet hodin trwagicého Modlenj přjtomna býti ráčila.

Minulý Čtwtřek neywegšs prawená Jeho Cýsaršká a Bráclowšká Katolická Milost / swau običegnau Čtwtřednj Pobožnost w swé Dworšké Kaply wykonati / a na to gestě před Obědem / swau skutečnau Tegnau Kaddu / a Bnjzetstwj Medyolanského po několif Lét Gubernatora / (tytul.) Pána Jaroljma Hraběte z Colloreda, &c. který po Složenj těhoz Gubernatorstwj / dwacatého druhého dne tohoto Měsíce ze Wlach sem přigel / a hned gestě těhoz wečera w Slawné Panugjčjch Cýsarščjch a Králowščjch Katolickjch Milostj k neymilostiwěgššj Audiency přjpuštěn byl / sřze swau skutečnau Tegnau Kaddu a Neywšššjho Dworščjho Hoffmistra / (tytul.) Pána Hraběte Rudolffa z Syncendorffu / za swého Cýsarščjho Neywšššjho Dworščjho Maršala / při Dworě običegným spůsobem / neymilostiwěgi wyhlásyti dáti ráčila.

Minulý Pátek / gažto na Slawnost Obráčenj na Wjru swae těho Pwla / Jeho Cýsaršká a Bráclowšká Katolická Milost / s Paapežšjým Pánem Nuntiusem / též Francaustjým a Benátšjým Pány Legaty / a s swým običegným Bomonstwem / do Cýsarščjho Sarnj

B

ho

Rosenmüllerovy *Sobotní pražské poštovské noviny* z 2. 2. 1726. Informovaly nejdříve o významných dvorských událostech – mimojiné o jmenování hraběte Jeronýma Colloreda nejvyšším dvorským maršálkem. Zdroj: archiv autora.

Mediální revoluce 17. století?

Vznik pošty, zrychlení dopravy dopisů, balíků a osob, rozšíření knih, letáků a periodik, to vše rozhodně přispělo k většímu rozšíření různých druhů informací ve společnosti a k demokratizace komunikace vůbec. Wolfgang Behringer v této souvislosti dokonce používá slova mediální revoluce, jež prý zasáhla Evropu v první polovině 17. století. Jeho argumentace nepostrádá logiku: K razantnímu nárůstu v počtu poštovních spojů došlo po roce 1615 a během jedné lidské generace vznikla síť linií, jež spojovaly nejvýznamnější centra. Za Třicetileté války navíc došlo k první opravdu rozsáhlé „válce“ publicistů, kteří propagovali stanoviska jednotlivých válčících stran. Lidé si určitě začali zvykat na pravidelný týdenní přísun informací a od doby okolo roku 1630 začaly převažovat tištěné noviny nad těmi psanými. Zásadní otázkou ale zůstává, kolik lidí pravidelně noviny četlo a jak velký okruh tedy mohly informace z novin ovlivnit. V polovině 17. století vycházelo ve Svaté říši římské okolo 30 tištěných novin v celkovém nákladu přibližně 15000 kusů. To je oproti 100 kusům na počátku války rozhodně nárůst, který pak setrvale pokračoval. Když uvážíme, že okolo roku 1700 se jednalo už o 60 až 70 novin týdně s průměrným nákladem 350 až 400 kusů, dostaneme se k číslu asi 25000 kusů novin. Vzhledem k tomu, že se brzy ustálil systém abonentů, domnívají se historici, že jedny noviny mohlo číst běžně 10 lidí. V takovém případě by se tato periodika dostávala do rukou přibližně čtvrt milionu osob. Říše ale tehdy měla asi 16 milionů obyvatel, takže toto médium mohlo pravidelně ovlivňovat pouze malou část lidí – rozhodně jich bylo více než v 16. století, ale stále se mohlo jednat jen o většinu společenských elit (šlechta, církev, vzdělaní měšťané). Naprostá většina venkovanů zůstávala novým médiem zcela nedotčená. (Winkelbauer 2003, s. 357-359)

Je ale také nutné přiznat, že noviny nebyly jediným pravidelným čtivem, které se ve zvýšené míře k lidem dostávalo. Vyrojilo se totiž obrovské množství tištěných biblí a modlitebních knih a zřejmě třetím největším bestsellerem raného novověku se staly hospodářské kalendáře (tehdy se jim říkalo nejen kalendáře, ale také „almanach“, „minuce“ či „pranostika“). (Ebner 1976; Palacký 1829) Byly velmi levné, vycházely v masovém měřítku a svým zaměřením se hodily všem tehdejšími hospodářům (rozuměj vrchnostenskými úředníky, drobné šlechtě, řemeslníkům, zámožným sedlákům a řadě dalších, kteří hospodařili na venkově či obchodovali ve městě). Obsahovaly totiž zemědělské rady, prognózy počasí, medicínské i veterinářské informace, ale také horoskopy, historické příspěvky a velmi praktické seznamy významných zemských úředníků a zaměstnanců různých institucí, vyšší i nižší šlechty. Kalendáře sepisovali v češtině i v němčině také známí

čeští vzdělanci – v druhé polovině 16. století se jednalo o Petra Kodícila z Tulechova, Mikuláše Šúda ze Semanína, Václava Zelotýna z Krásné Hory nebo třeba slavného univerzitního profesora Tadeáše Hájka z Hájku. Hospodářské kalendáře byly trvale oblíbené, o čemž svědčí fakt, že se ve velkém používaly i v 18. století. Mezi ty nejznámější tehdy patřil tzv. svatováclavský kalendář (viz obrázky dole). Protože tyto kalendáře většinou za každým týdnem obsahovaly volné listy, často sloužily svým majitelům jako místo, kam si více či méně pravidelně zapisovali pro paměť i pro potomky své zážitky. (Kopička 2003; Stejskal 2002; Fejtová 1998; Hrdlička 2003) Ačkoliv byly hospodářské kalendáře v českých zemích od poloviny 16. století velmi oblíbené, rozhodně se nestaly příručkou všech, neboť jejich uživatelé neměli být – stejně jako v případě novin – úplně chudí. Závěrem lze tedy konstatovat, že v raném novověku došlo k závažným mediálním změnám, ale o rozsáhlou revoluci, jež by se týkala všech, se asi nejednalo.

Titulní strana německého svatováclavského kalendáře na rok 1740. Zdroj: Knihovna hospitalu Kuks, inv. č. 6985, kalendář se zápisky T. A. Seemana z roku 1740.

Literatura a prameny:

(tučně jsou vyznačena základní díla, jejichž znalost se předpokládá u státních závěrečných zkoušek)

- BEHRINGER, Wolfgang, *Thurn und Taxis*, München 1990.
- BEHRINGER, Wolfgang, *Im Zeichen des Merkur*, Göttingen 2003.
- BINGEL, Hermann, *Das Theatrum Europaeum. Ein Beitrag zur Publizistik des 17. und 18. Jahrhunderts*, Berlin 1909. (dostupné jako pdf na http://de.wikipedia.org/wiki/Theatrum_Europaeum)
- CATALANO, Alessandro, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598-1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008.
- ČTVRTNÍK, Pavel – GALUŠKA, Jan – TOŠNEROVÁ, Patricia, *Poštovníctví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Liberec 2008.***
- Dějiny pošty v českých zemích*, Praha 2000.
- DRAGON, Václav, *Počátkové poštovníctví na Moravě až do konce války třicetileté*, Věstník Královské české společnosti nauk 1909, Praha 1910, 19 s.
- EBNER, Herwig, *Der Schreibkalender als Geschichtsquelle*, in: Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Steiermark und Kärntners, Graz 1976, s. 65-81.
- EFFENBERGER, Eduard, *Geschichte der österreichischen Post*, Wien 1913.
- FEJTOVÁ, Olga, *Veslavínův Kalendář historický v majetku pražského rodu Dvorských z Gryfí Hory*, Miscellanea Oddělení rukopisů a starých tisků 15, 1998, s. 97-124.
- GRÄF, Holger Thomas – PRÖVE, Ralf, *Wege ins Ungewisse. Reisen in der Frühen Neuzeit 1500-1800*, Frankfurt am Main 1997, s. 111-147.
- HLAVAČKA, Milan, *Cestování v éře dostavníku. Všední den na střeoevropských cestách, Praha 1996.***
- HRDLÍČKA, Josef, *Deníkové záznamy jindřichohradeckého měšťana Jiříka Pavlovského z počátku 17. století*, JSH 72, 2003, s. 137-174.
- KÖHLER, Hans-Joachim, *Die Flugschriften der frühen Neuzeit. Ein Überblick*, in: Werner Arnold – Wolfgang Dittrich – Bernhard Zeller (Hg.), *Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland*, Wiesbaden 1987, s. 307-345.
- KOPIČKA, Petr (ed.), *Deníky roudnického hejtmána Blažeje Albína z Weisenberku z let 1611 a 1625*, Praha 2003.
- KUBEŠ, Jiří, *Rosenbergica 2. Rožmberští poslové (Příspěvek ke komunikační praxi ve střeoevropském prostoru na počátku 17. století)*, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities 7, 2001 (Pardubice 2002), s. 25-38.
- KUBEŠ, Jiří, *Ze Španělska až do Horního Slezska. Osudy Verdugů v habsburské monarchii v raném novověku*, in: Šlechta v Horním Slezsku v novověku (16. – 19. století). Vztah regionu a centra na příkladu osudů a kariér šlechty (v tisku)
- MAREK, Pavel, *Dětství a dospívání Václava Eusebia z Lobkovic ve světle španělské korespondence jeho rodičů*, in: Historie '99. Celostátní studentská vědecká konference, Olomouc 2000, s.
- MOELLER, Bernd, *Die frühe Reformation als Kommunikationsprozeß*, in: Hartmut Boockmann (Hg.), *Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. und 16. Jahrhunderts*, Göttingen 1994, s. 148-164.
- PALACKÝ, František, *O pranostikách a kalendářích českých zvláště v XVI. století*, Časopis společnosti vlasteneckého Museum v Čechách 3, 1829, s. 33-64.
- POLIŠENSKÝ, Miroslav, *Poštovní itineráře doby předbělohorské a jejich význam pro dějiny poštovníctví českých zemí*, in: Archivní prameny k dějinám poštovníctví, Praha 1983.
- POLIŠENSKÝ, Miroslav, *Poštovní spoje a poštovní stanice v českých zemích v letech 1526-1620*, Sborník poštovního muzea 4, 1982, s. 113-134.
- ROUBÍK, František, *K vývoji poštovní dopravy v jižních Čechách do poloviny 19. století*, Jihočeský sborník historický 39, 1970, s. 69-79.
- ROUBÍK, František, *K vývoji poštovníctví v Čechách v 16. až 18. století*, Sborník Archivu ministerstva vnitra 10, 1937, s. 164-302.
- SCHULZ, Václav (ed.), *Zkušenosti soudního posla v XVI. a XVII. století*, Časopis Českého musea 79, 1905, s. 105-124, 274-280, 424-429, 513-518; 80, 1906, s. 66-75.
- STEJSKAL, Aleš, *Deníky nebo úřednické zápisníky? Studie k problematice funkce a používání tištěných kalendářů z doby posledních Rožmberků*, Archivum Trebonense 2002, s. 116-151.
- ŠIMEČEK, Zdeněk, *Četba novin v Českých zemích v 17. – 18. století*, Knihy a dějiny 3, 1996, č. 1, s. 1-18.
- ŠIMEČEK, Zdeněk, *Novinové zpravodajství v předbělohorských Čechách, Folia historica Bohemica 11, 1987, s. 287-303.***
- ŠIMEČEK, Zdeněk, *Novinové zpravodajství v pražských novinách na sklonku 18. století. (Rozšiřování zpravodajské sítě a její celorakouská orientace)*, Slovanské historické studie 32, 2007, s. 39-53.
- ŠIMEČEK, Zdeněk, *Proměny novinářství v Českých zemích a Rosenmüllerovy noviny (1719-1727)*, ČČH 89, 1991, s. 48-64.

- Theatrum Europaeum* 1646-1738 (dostupné na <http://www.bibliothek.uni-augsburg.de/dda/urn/uba000236-uba000256/index.html>)
- VARGA, Alexander, *Poštové zriadenie na Slovensku v rokoch 1600-1690*, Sborník Poštovního muzea 1983, s. 79-99.
- VARGA, Alexander, *Poštová doprava na území Slovenska po zániku tureckej moci v Uhorsku 1690-1790*, Sborník Poštovního muzea 1985, s. 76-91.
- VOLF, Josef, *Dějiny novin v Čechách do r. 1848*, Praha 1930.**
- VOLF, Josef, *Dějiny novinářství v Čechách v l. 1657-1718*, ČČH 30, 1924, s. 74-94, 237-248.
- VYBÍRAL, Zdeněk, "Pravdivě v poselství našem chodí" aneb Případ neblahého posla, *Dějiny a současnost* 21, 1999, č. 5, s. 13-16.
- WINKELBAUER, Thomas, *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter* (=Österreichische Geschichte 1522-1699), Teil 1, Wien 2003, s. 328-341.
- WÜTHRICH, Lucas Heinrich, *Theatrum Europaeum*, in: týž, *Das druckgraphische Werk von Matthaeus Merian d. Ae.*, Band 3: Die großen Buchpublikationen, Teil 1: Die Merianbibel, Gottfrieds Chronik, *Theatrum Europaeum*, De Brys Reisen, Archontologia Cosmica, Basler Totentanz, Verlagskataloge (ohne die Topographien), Hamburg 1993, s. 113-272.

KAPITOLA IV

ČAS V ŽIVOTĚ ČLOVĚKA V RANÉM NOVOVĚKU

Nic necharakterizuje epochu lépe než to, jak tehdejší lidé nakládali s časem. Pro raný novověk a obecně pro dějiny do konce 18. století je typické, že s ním lidé zacházeli zcela jinak než v současnosti a že jej dlouho měřili velmi nepřesně a teprve v průběhu raného novověku se rozšířila znalost a potřeba menších časových jednotek než jedna hodina. Dnešní uspěchaný Evropan, který ve 12:01 – plný neklidu – čeká na vlak, jenž měl přijet v 12:00, nemůže tehdejší svět vlastně vůbec pochopit. Základy dnešního pojetí měření a chápání času však byly položeny již v raném novověku. Tehdy na sebe totiž působilo hned několik způsobů vnímání času a dnešní sekulární typ času patřil mezi ně. Už v 16. století se totiž v protestantském prostředí šířily myšlenky, že vezdejší čas, který byl dán člověku, je jednou z nejdůležitějších věcí a později – zejména v 18. století – se na západě Evropy a v nově vzniklých USA pomalu prosazovalo vnímání času jako množství peněz, jež se za určitou dobu dají získat prací (Benjamin Franklin – *Time is money*). Většinová společnost v Evropě – a pro střední Evropu to platí zvláště – však spolu s církvemi nadále vnímala život jako velmi krátké období mezi narozením a smrtí, jež se vůbec nemůže rovnat s trváním věčnosti. Různé věroučné systémy tedy prezentovaly život jako časový úsek, kdy člověk neměl ztratit naději na spásu. Pro křesťany proto představoval život krátkou a značně nejistou cestu k daleko významnějšímu cíli – ke spáse duše (viz kapitola VII). A pak tu byla ještě jedna dimenze času: Protože žila většina lidí raného novověku na venkově a živila se zemědělstvím, jejich životy nejvýznamněji ovlivňoval běh přírodního času. Jeho základem je rytmus Slunce a střídání ročních období. (Münch 1992, s. 155-190)

IV. 1. Užívané kalendáře

Přírodní čas začal být měřen již ve starověku, kdy byl propočten pohyb či zdánlivý pohyb nebeských těles. Základními údaji se tak staly rok, měsíc a den. Den je dobou, během níž se Země jednou otočí kolem své osy, měsíc je intervalem, za který Měsíc oběhne jednou kolem Země (synodický měsíc má 29 dní, 12 hodin, 44 minut a 3 sekundy), a konečně rok je

obdobím, za něž Země oběhne kolem Slunce. Základem počítání se stal tzv. tropický rok, tj. doba, za kterou se Slunce vrací od bodu rovnodennosti ke stejnému bodu (365 dnů, 5 hodin, 48 minut, 46 sekund). Vzhledem k tomu, že se nejedná o celé číslo a oněch 5 hodin 48 minut a 46 sekund přebývá, musel se jednou za čtyři roky do kalendáře vkládat navíc jeden den. Ani on ale zcela nepokryl rozdíl mezi přírodním časem a kalendářem – disproporce činila ročně 11 minut 14 sekund. Tento rozdíl s sebou nesl v Evropě uznávaný kalendář juliánský, který sestavil alexandrijský astronom Sosigenes a v roce 46 před Kristem jej v Římské říši zavedl Gaius Julius Caesar. Juliánský kalendář měl tedy 12 měsíců a 365 dní a v přestupný rok se do něj vkládal den navíc, a to za 24. únor (rok začínal ve starém Římě v březnu). Původní řádově desetiminutový rozdíl ale v průběhu doby narůstal a v 16. století již činil 10 dní, což byla pro věřící a zároveň vzdělané křesťany, kteří to chápali, učiněná tragédie. Znamenalo to – mimochodem – že vlastně neslaví Velikonoce ve správném termínu podle přírodního času.

Trvalo to poměrně dlouho, než se církve dohodla na reformě kalendáře. Kdyby se to stalo v 15. století, když to bylo poprvé vážně probíráno (např. na koncilu v Basileji), proběhlo by zřejmě vše bez větších potíží. K reformě ale přistoupil až papež Řehoř XIII. v roce 1582, tj. v době, kdy už v německých zemích, ve Skandinávii, v Anglii i jinde došlo k velkému rozšíření reformovaných nauk – luteránství, kalvínství i jiných. Politicko-náboženské důvody pak stály za tím, že evropské země nepřijaly změnu kalendáře najednou. Papež ohlásil reformu, kterou připravila komise vzdělavců (bratři Luigi a Antonio Liliové a další), bulou *Inter gravissimas* 24. února 1582 a přechod na úpravu určil na říjen toho roku. Podle buly se mělo z kalendáře vypustit 10 dní a po 4. se mělo hned psát 15. října, ale nesměl se narušit sled dnů v týdnu. Navíc byl upraven systém přestupných let, takže vše bylo spočítané tak, aby činila odchylka kalendáře pouze 26 sekund ročně.¹ Reformu obratem přijaly katolické státy, tj. italské země, Polsko-litevská unie, Španělsko, Portugalsko, zakrátko též Francie a Savojsko (prosinec 1582), v následujícím roce německá katolická knížectví, rakouské země a katolické kantony ve Švýcarsku, v roce 1584 české země či v roce 1587 Uhry. Ostatním evropským zemím to ale ještě dlouho trvalo. Teprve v roce 1700 se k reformě připojily německé protestantské země, Dánsko, Norsko a nekatolické švýcarské kantony, v roce 1752 Velká Británie a její državy, následujícího roku Švédsko s Finskem. Zbylé evropské státy přijaly gregoriánský kalendář až ve 20. století (SSSR, Bulharsko, Řecko, Albánie...). (Bláhová 2001; Friedrich 2000 a mnoho dalších)

¹ Platí následující pravidla: 1) Rok je přestupný, když je dělitelný číslem 4; 2) Výjimka č. 1: Rok není přestupný, pokud je dělitelný číslem 100 (např. 1700, 1800, 1900, 2100, 2200, 2300) a 3) Výjimka č. 2 z výjimky číslo 1: Rok, na který se vztahuje výjimka č. 1, je přestupný, pokud je dělitelný číslem 400 (1600, 2000, 2400).

Papež Řehoř XIII., který provedl reformu juliánského kalendáře v roce 1582. Busta Alessandra Mengantiho z boloňského Museo civico medievale. Zdroj: wikipedie

V zemích Koruny české měla původně proběhnout reforma hned v roce 1582. Ohlásil ji pražský arcibiskup Martin Medek, ale změna měla proběhnout až z 14. na 25. listopadu. Pro většinový odpor obyvatelstva však reforma nebyla přijata a také zemský sněm v Čechách se v roce 1583 vyjádřil proti přijetí. Reformu tedy realizoval Rudolf II. mandátem, který vydal 3. prosince 1583. V Čechách se tedy přešlo po 6. na 17. ledna 1584, ve Slezsku po 12. na 23. ledna 1584, pouze na Moravě se ještě zdráhali a poslechli panovníka až později. V markrabství byla reforma zavedena skokem z 3. na 14. října 1584. Zajímavostí je, že v roce 1584 se v českých zemích slavily Velikonoce dvakrát – v Čechách byly podle nového počítání o čtyři neděle dříve než na Moravě, kde se ještě počítalo postaru. V nejbližším sousedství českých zemí se nadále datovalo podle juliánského kalendáře pouze v luteránském Sasku (do 1700), všude jinde – v Bavorsku, rakouských zemích, Uhrách i Polsku se přešlo na gregoriánskou reformu hned v 80. letech 16. století. (Kollmann 1974; Horský 1985)

V raném novověku lidem nečlenily rok jen jednotlivá roční období, ale zejména pohyblivé a pevné křesťanské svátky, jež tvořily dohromady celý křesťanský kalendář. Jeho základem byly Velikonoce, svátky, které všem věřícím křesťanům připomínaly ukřižování a zejména zmrtvýchvstání Ježíše Krista. Díky tomu byl Ježíš Kristus poznán jako Mesiáš a boží služebník – Bůh otec jej vzkřísil i s tělem na oplátku za Ježíšovu oběť a Ježíš podle křesťanského učení umožní spásu všem věřícím. Zmrtvýchvstání připadalo na Velikonoční neděli, tj. na první neděli po prvním jarním úplňku. Jednalo se tedy o pohyblivý svátek a Velikonoce tak mohly být slavěny v období od 22. března do 25. dubna. Předchází jim předvelikonoční doba, 46denní doba velkého půstu, jež začíná Popeleční středou. Poslední předvelikonoční neděle nese název Květná (*Dominica palmarum*), pak následuje Svatý týden s velikonočním triduem (Zelený čtvrtek, Velký pátek a Bílá sobota) a vše vrcholí Velikonoční nedělí. Po Velikonocích pak přichází 50denní velikonoční doba, jež kulminuje Nanebevstoupením Páně (*Ascensio Domini*, 40 dní po Velikonocích) a Sosláním Ducha Svatého (tzv. letnice čili Svatodušní svátky). Od té doby se až do přelomu listopadu a prosince v křesťanském kalendáři nevyskytují žádné pohyblivé svátky a toto období se nazývá mezidobí. Teprve čtyři neděle před Narozněním Páně (25. 12.) se nazývají adventní a jsou pohyblivé. Podle křesťanského počítání začíná rok právě 1. adventní nedělí.

Kristus myje nohy svým 12 společníkům před Poslední večeří. Výsek obrazu z oltáře dómu v Sieně z let 1308-1311. Zdroj: wikipedie. Na Zelený čtvrtek mocní tehdejšího světa tento rituál vždy opakovali a myli nohy 12 chudým.

Všechny tyto svátky – včetně nejvýznamnějších pevných, jež nebyly zmíněny (mariánské svátky, od čtvrtiny 18. století sv. Jan Nepomucký apod.), – museli katolíci ze střední Evropy požadovaným způsobem slavit. Museli při nich navštěvovat chrámy, účastnit se mší, přijímat pod jednou způsobou a minimálně jednou v roce na Velikonoce přijít ke zpovědi. Zvláště se to vyžadovalo po dětech a dospívajících, kteří nebyli pod bezprostřední kontrolou svých otců a pobývali například na kavalírské cestě. Otcové nařizovali jejich vychovatelům v instrukcích, jak si praktikování víry představují – třeba hrabě Ferdinand Bonaventura z Harrachu psal v roce 1681: „*První a přednostní věc je bázeň Boží a víra, která přísluší každému křesťanovi, takže bude můj syn vykonávat jednou měsíčně zpověď, denně bude poslouchat mše (když to podmínky na cestě umožní) a bude se pravidelně modlit. Nepochybuji, že to bude sám dělat, kdyby se to ale náhodou nedálo, požaduji, aby ho k tomu hofmistr přivedl a vyžadoval to.*“ (Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Familienarchiv Harrach, kart. 677, instrukce z 5. 9. 1681; obecně srov. Foltýn 2005, s. 38-41) Kdyby se takovým způsobem katolíci nechovali, vystavovali se nebezpečí, že je budou sousedé i úřady považovat za odpadlíky a nakládali by s nimi jako s jinověrci, resp. by mohli být obviněni z hrdelního zločinu kacířství, který byl definován v Obnoveném zřízení zemském z let 1627 (pro Čechy), resp. 1628 (pro Moravu). (Mikulec 2005, s. 148)

Katolíky ze všech svátků v roce asi nejvíce pohltily Velikonoce, jež vyžadovaly většinu jejich času. Na jedné straně můžeme pozorovat, jak slavili Velikonoce mladí středoevropští kavalíři v centru křesťanstva v Římě, kde se nacházel papež a mnoho kardinálů. Nejednalo se pouze o účast na akcích během velikonočního tridua, jež je středobodem křesťanského roku. Jejich pozornosti se těšil v podstatě celý předvelikonoční půst a v něm především všechny neděle, z nich nejvýznamnější byla poslední předvelikonoční neděle, již se říká Květná. (Maříková 2009) Z dopisů kavalírů jasně vyplývá, že v době Velikonoc se v podstatě na několik týdnů zcela zrušila výuka, aby se mladíci mohli všech významných oslav a svých vlastních křesťanských povinností zúčastnit. Program měli v těchto dnech opravdu nabytý. Obcházeli jednotlivé kostely, kde se ukazovaly významné relikvie, připravovali se na duchovní cvičení a také ke generální zpovědi.² O Květné neděli všichni směřovali do sídla papeže, aby se zúčastnili slavnostního svěcení palmových a olivových ratolestí (*Palmzweig*) a někteří měli tu čest, že od papeže jednu také dostali. O

² Velmi podrobně to ve svém deníku líčí v roce 1636 Lev Vilém z Kounic, který se na generální zpověď připravoval v noviciátu u jezuitů tři dny v naprosté mlčenlivosti. Údajně sváděl boj, zda se stane jezuitou, či ne, při generální zpovědi 14. 3. pak otci Ferrariovi řekl, že se rozhodl nevstoupit. (Hrubý 1987, s. 133)

Zeleném čtvrtku se konal rituál mytí nohou a hoštění poutníků ve špitálu alla Trinita de Ponte Sisto, kde se ukázali i někteří kardinálové. Papež trávil den tím, že nejdříve z průčelí sv. Petra předčítal bulu proti kacířům, Turkům, Židům, pohanům, schismaticům a exkomunikoval je tím, že na náměstí hodil hořící pochodeň. Prý se také exkomunikoval španělský král, ovšem tento akt byl hned odvoláván. Pak se odebral pohostit 12 chudých poutníků (symbolický odkaz na 12 apoštolů), absolvoval rituální mytí jejich nohou a sám je s kardinály u stolu obsluhoval. Na Velký pátek se ve sv. Petru konalo „líbání sv. Kříže“ a odpoledne se obcházel všech sedm hlavních římských kostelů. Bílá sobota byla opět zahájena pobožnostmi ve sv. Petru, tentokrát už ale byly po prostotě předchozích dnů velmi pompézní, protože církve se radovala ze zmrtvýchvstání Krista. Odpoledne se většinou zase jezdilo po hlavních kostelech, často se navštěvoval zejména S. Giovanni in Laterano, nedaleko něhož stály slavné Svaté schody. Svátky pak vyvrcholily Velikonoční nedělí, kdy se kavalíři zúčastnili mše a přijímání ve sv. Petru a přihlíželi pak, jak dává papež z chodby na průčelí chrámu slavnostní požehnání davu poutníků a věřících, kteří stáli na náměstí. (např. Hrubý 1987, s. 135-136)

Na druhou stranu je jasné, že ačkoliv oslavy Velikonoc v Čechách a na Moravě nikdy tak pompézní být nemohly, také zde nutily věřící častěji navštěvovat kostely a účastnit se všech významných katolických festivit. Průběh svátků je možné sledovat například v zápiscích hofmistra hrabat Swéerts-Šporků, jistého Tobiáše Antonína Seemana, ve 40. letech 18. století. V roce 1741 kupříkladu doložil, jak spolu se svými pány prožil Velikonoce (tehdy připadaly na 2. dubna) v Lysé nad Labem. V neděli 26. března – tj. o Květné neděli – popisoval, že byl dopoledne s rodinou hraběte Františka Karla Swéerts-Šporka ve farním kostele na posvěcení květů, po kterém následovalo procesí okolo kostela a vše završila zpívaná bohoslužba. Následující dny probíhaly pouze standardní bohoslužby, slavnostnější aktivita se pak konala až o Zeleném čtvrtku, tj. 30. března. Po mši pořádala vrchnost – stejně jako třeba výše zmíněný papež (ale provozoval to i habsburský panovník, viz třeba Baur 1867, s. 288-290, 336, 370-371 pro léta 1680-1683) – tradiční a symbolický rituál mytí nohou 12 starcům a 12 stařenám. V Lysé se to konalo v jídelně služebnictva. O Velkém pátku jelo panstvo se všemi služebníky do farního kostela hned ráno a kromě kázání a mše se zúčastnilo rituálu kladení božího „těla“ do svatého hrobu, jehož nápodoba byla vytvořena jako připomínka Kristova ukřížování a sejmutí z kříže. Večer okolo šesté se tam ještě vrátilo, aby si znovu prohlédlo svatý hrob a pomodlilo se. Bílá sobota přinesla podobné aktivity – panstvo se všemi služebníky se ráno zase jelo podívat na svatý hrob do farního kostela a opět se zúčastnilo zpívané mše. Večer tam směřovalo znovu a přihlíželo slavnosti zmrtvýchvstání,

zúčastnilo se opět procesí okolo kostela a oslavného chorálu *Tedeum laudamus*. O Velikonoční neděli si pak Seeman zapsal tato slova: „2. dubna. Ráno po šesté jsem šel do kláštera [myslí augustiniánů v Lysé, pozn. J. K.] a vyzpovídal jsem se u otce Josefa. V 7 hodin jsem se zúčastnil kázání otce Řehoře v zámecké kapli. Pak jelo milostivé panstvo se všemi služebníky do farního kostela na mši, zúčastnilo se oběti a šlo ke svatému přijímání. Odpoledne jelo panstvo zase na nešpory a svaté požehnání.“ (Knihovna Hospitalu Kuks, inv. č. 6986, *Neuer Prager Titular und Logiaments Kalender zu Ehren deß h. Wenceslai, Fürsten und Martyrer, Patrons deß Königreichs Böhheim, beschrieben durch Christian Joachim von Chotieschau, etc. auf das 1741 Jahr...*)

Pohled do boční kaple zámeckého kostela v německém Altshausenu z roku 2005. O Velikonočích se tam dosud vystavuje Svatý hrob, který pochází z roku 1783. Zdroj: wikipedie

Další z významných svátků, při který měl být každý katolík vidět, bylo tzv. Boží tělo, nebo-li Slavnost Těla a Krve Páně, kterým se zdůrazňuje reálná přítomnost Ježíše Krista jako Boha v eucharistii. Jedná se o pohyblivý svátek a slaví se 60. den po Velikonocích, tj. může být v období od 21. května do 24. června. V raném novověku bylo skoro všude pořádáno procesí, v němž byla pod nebesi nesena svátost oltářní v monstranci. Vycházelo se z kostela a po čtyřech krátkých zastávkách s pobožnostmi se průvod zase vrátil do kostela – toho původního nebo i jiného. (Adam 1998, s. 162-167) Tato veřejná aktivita byla poznávacím znamením katolíků, takže ve většinově protestantském prostředí (třeba v Praze okolo roku 1600) mohla svou teatralností a přítomností kajících, kteří se bičovali, působit velmi provokativně. Pro svůj veřejný charakter se božítělové procesí stalo vhodným nástrojem rekatolizace, jak ve svých *Pamětech* ukazuje na příkladu Kutné Hory ve 20. letech 17. století Mikuláš Dačický z Heslova. Do města prý dorazil rozkaz, aby se všichni obyvatelé města – mezi nimiž byli dosud i nekatolíci! – dostavili do procesí na Boží tělo. Pokud by nepřišli, měl jim být zkonfiskován majetek. Dačický to popisoval: „*I šlo nemálo lidí v té procesí, však víc pro divadla a na lelky nežli pro náboženství. Konala se ta procesí z kostela Náměstského po městě, způsobem pompy světské, s korouhvemi kostelními, s muzikou hudební, s pišticí, troubením a bubnováním, s ručníčným střílením po vojensku; a nad knězem Matoušem Apianem, jenž monstranci nesl, přikrov k tomu připravený od osob stavu rytířského, jenž římského religionu jsou, nesen byl do kostela Barborského, čemuž oni nebesa říkají.*“ (Mikulec 1996, s. 283, 291) Z těchto slov je sice znát autorův despekt, byl totiž nekatolík, ovšem pravdou je, že v barokní době se už jednalo o svátek, kterého se účastnila většina – tehdy již katolického – obyvatelstva.

Kromě pohyblivých svátků světili katolíci ve střední Evropě v raném novověku i řadu pevných svátků, jež byly zasvěceny konkrétním světcům. Nejoblíbenější byly mariánské svátky – zejména Zvěstování Panny Marie (25. 3.), Navštívení Panny Marie (31. 5.), Nanebevzetí Panny Marie (15. 8.) či Narození Panny Marie (8. 9.), což je svátek, kterým začíná Mariánský rok a taktéž Nový zákon. Dále pak záleželo na tom, z jaké sociální vrstvy věřící pocházel, jaké byl profese, nebo v jakém městě bydlel, protože podle toho se těšily úctě další svátky. Kupříkladu ve Vídni u sv. Michala hned vedle Hofburgu se 3. února pravidelně slavil dnes v podstatě neznámý svátek sv. Blažeje, který byl vnímán jako pomocník při bolesti v krku. Při té příležitosti se v kostele sešlo mnoho Vídeňanů, protože tamní duchovní disponovali relikvií tohoto svěťce, kterou o svátku připravili a přikládali ji lidem ke krku, aby je zbavili bolestí. (Baur 1867, s. 331; u sv. Michala podobně nakládali – o týden později – i se zubem sv. Apolonie, jenž měl zbavit lidi bolesti zubů) Své svaté měly také jednotlivé

katolické řády, takže u františkánů se slavil především sv. František z Assisi, u dominikánů sv. Dominik apod. Obecnější obluby se dočkalo jen několik svátků – kromě Narození Ježíše Krista (25. 12.) se jednalo o Zjevení Páně (tzv. Tři králové – 6. 1.) nebo od konce 17. století sv. Jana Nepomuckého (16. 5.), jenž byl ale svatořečen až v roce 1729 (viz kapitola VII. 5. 1.). Někoho může překvapit, že na zmíněné Tři krále se již v raném novověku provozoval zvyk, při kterém duchovní obcházeli domy svých farníků, psali na ně písmena C. M. B. (= Capsar, Melichar, Balthasar) a křížek a vykuřovali je. Je doložena zpráva, že ve Vídni v roce 1682 za to každý měšťan zaplatil 1 rýnský tolar a pohostil duchovního nápojem. (Baur 1867, s. 329)

II. 2. Způsoby datování

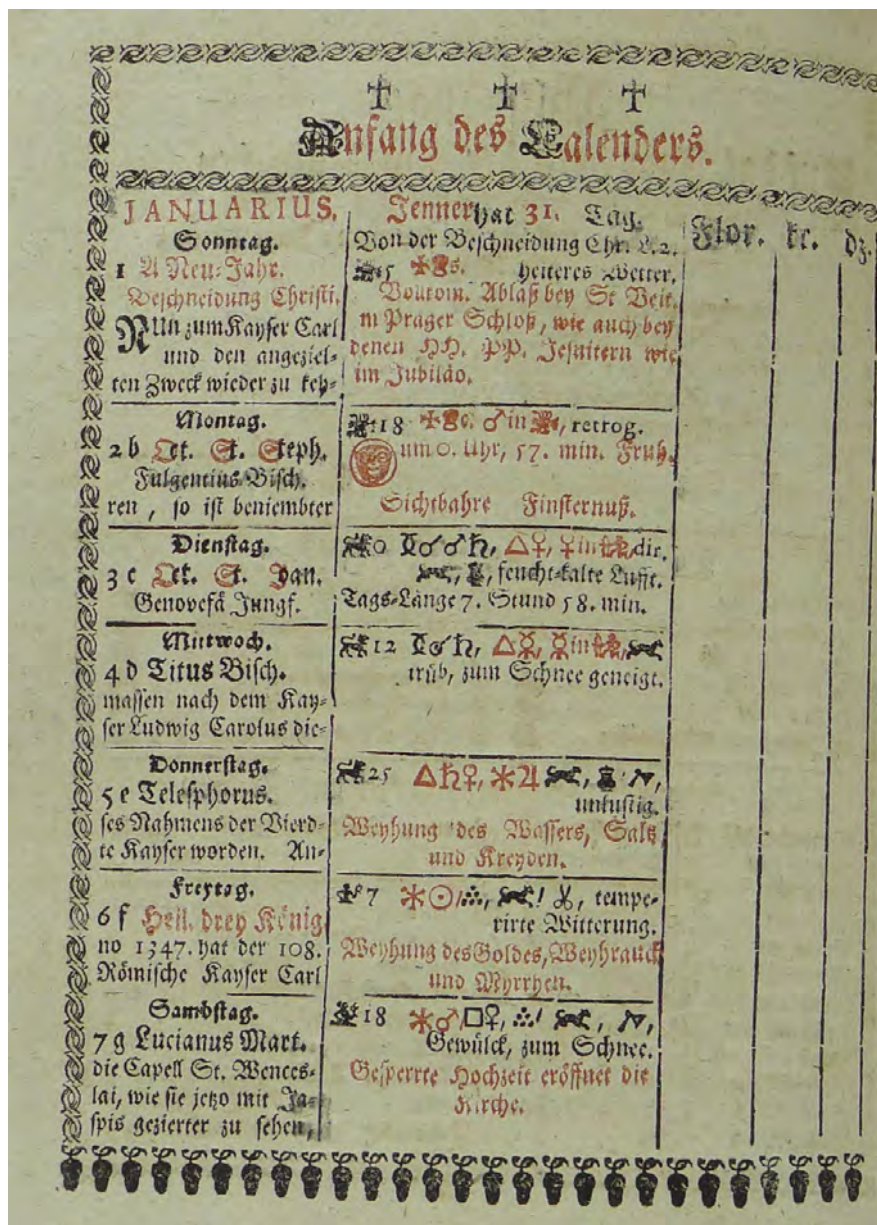
V průběhu raného novověku došlo k významným změnám ve způsobu datování. Zpočátku se používalo zejména datování podle křesťanského kalendáře, tzn. že se konkrétní den určoval ve vztahu k nějakému svátku. Buď na něj ten svátek přímo připadal, nebo byl pár dní před ním či po něm. Tak třeba autor *Starých letopisů českých* psal o volbě Ferdinanda I. Habsburského: „*Ještě téhož roku, to jest léta Páně 1526, svolali čeští páni, rytíři a města v pátek po sv. Františku na Pražský hrad sněm o potřebách země a království a o volbě budoucího krále.*“ (Ze starých letopisů českých 1980, s. 450) Sv. František měl svátek 4. října a toho roku připadl na čtvrtek, takže v pátek bylo 5. října. Většinu takových dat nelze určit bez pomůcky – historikové proto používají tzv. chronologické tabulky. (Emler 1876; Friedrich 2000; Bláhová 2001)

Ani současníci si nepamatovali všechny pevné svátky, a tak využívali mnemotechnickou pomůcku pro zapamatování aspoň těch nejvýznamnějších svátků. Říkali jí cisiojan – název pochází ze zkráceného označení pro 1. leden, na který připadal svátek Obřezání Páně (latinsky Circumcisio), a latinského označení měsíce ledna (Januarius). Užívání cisiojanu je v latině, češtině i němčině doloženo původně v klášterním, ale později i ve světském prostředí od 13. (nejstarší je z roku 1246) až do počátku 17. století. Jednalo se o 12 dvouverší hexametrického charakteru – 12 proto, že byl na každý měsíc jeden. Každé dvouverší mělo tolik slabik, kolik bylo dní v měsíci, protože důležité bylo pořadí slabik ve dvouverší. Příslušná slabika totiž svým zvukem a tvarem naznačovala, jaký svátek na ten den v měsíci připadá. Za příklad lze uvést třeba jeden z listopadových cisiojanů: „*Vše svatě každý vídal, také Lud Mar pět Brikcie let znal; znal jest Bětu slon Ce Klimše Kateřinu sňal on.*“ Tj.

11. slabika Mar = sv. Martin (11. 11.), 19. slabika Bě- = sv. Alžběta, 23. slabika Klim- = sv. Kliment, 25. slabika Ka- = sv. Kateřina, 30. slabika on = sv. Ondřej. (Bláhová 2001, s. 604-613; Nováková 1971)

V průběhu 16. století se postupně rozšiřoval nový způsob datace, a to podle dnešního úzu, kdy určujeme řadovou číslovkou od 1 do 31, kolikátý den v měsíci vlastně je. Samozřejmě původně nepoužívali dnešní názvy měsíců, ale takové, jež byly převzaty z latiny – janarius pro leden, february pro únor, martius pro březen, aprilus pro duben, maius pro květen, junius pro červen, julius pro červenec, augustus pro srpen, september pro září atd. V této přechodné době se také často stává, že pisatelé uváděli oba dva způsoby datování najednou. Příkladem může být rožmberský archivář a knihovník Václav Březan. Když sepsal práci o životě Petra Voka z Rožmberka a dostal se k roku 1558, napsal: „*V pátek po Hromnicích, jenž byl 4. den februarii, pan Petr Vok, byv na Vintrberce, rozžehnav se tu s panem bratrem svým, ráčil k Jeho Milosti Královské odtud vyjeti.*“ (Pánek 1985, II, s. 380-381) Moderní způsob datování pak postupně během 17. století zcela převládl, jak dokumentuje třeba *Historie česká* Pavla Skály ze Zhoře, ve které popisuje české stavovské povstání z let 1618-1620. Ještě tu a tam používá datování podle křesťanského kalendáře, ale většina datací je již moderních. Zápis o slavné defenestraci začíná takto: „*Nazejtří ve středu, 23. dne máje, jenž jest počátek a dvěře všech našich následujících bíd a neřestí, když vyslaní z měst shromáždili se na paláce při osmé hodině ráno ...*“ (Janáček 1984, s. 30)

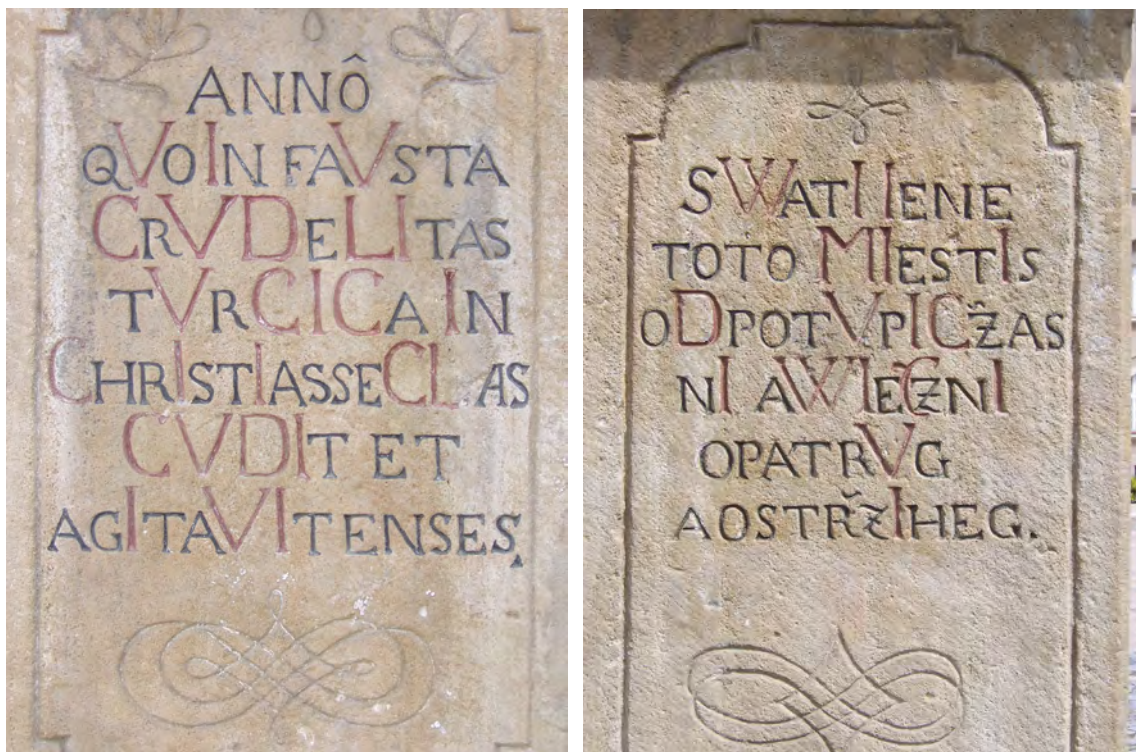
K rozšíření moderního způsobu datování pomohly od 16. století tiskem vycházející hospodářské a jiné kalendáře. Vycházely každoročně tiskem a obsahovaly kromě předpovědi počasí také praktické lékařské, zemědělské a jiné rady, proto se jim říkalo též pranostiky či minuce (z lat. minuere – zmenšovat obsah krve v těle, minuce vlastně radily nejnужnější hygienické návyky, např. pouštění žilou). Nejznámější je pravděpodobně *Kalendář historický* Daniela Adama z Veleslavína (1578) či Prokopa Lupáče z Hlaváčova (1584), jež pak vycházely v podobné úpravě každoročně. Protože obsahovaly za každým týdnem i volné listy, vznikaly z nich často deníky, protože si do nich jejich uživatelé zapisovali nejdůležitější věci. Známe je z prostředí rožmberských a lobkovických úředníků (Stejskal 2002; Kopicčka 2003), jindřichohradeckých kupců, ale používal je i urozený a zámožný Adam ml. z Valdštejna (Koldinská – Mařa 1997). Z pozdější doby jsou známé svatováclavské kalendáře, jež navíc obsahovaly soupisy zemských úředníků a mapovaly obsazení jednotlivých pražských světských i duchovních úřadů. Dále se v nich nacházely třeba seznamy členů panského stavu. (viz obrázek)

Ukázka z *Neuer Prager Titular und Logiaments Kalender zu Ehren deß h. Wenceslai, Fürsten und Martyrer, Patrons deß Königreichs Böhheim, beschrieben durch Christian Joachim von Chotieschau, etc. auf das 1741 Jahr...* Zachycuje období 1. – 7. ledna 1741 a přináší kromě jmen světců také např. předpovědi počasí či rady, co se na který významný svátek má dělat.
(Knihovna Hospitalu Kuks, inv. č. 6986)

Samozřejmě se ještě používaly i jiné způsoby datování, ale ty nedosáhly tak univerzálního rozšíření jako první dva způsoby. Pro úplnost je ale ještě zmíním. Kdo psal do první poloviny 17. století latinsky, mohl datovat pomocí starého římského způsobu na kalendy, nony a idy, což byly tři základní dny v měsíci, odvozené od měsíční periody. Kalenda připadla na první den v měsíci, nona na 5. den (jen v březnu, květnu, červenci a říjnu na 7. den) a ida na 13. den (jen ve zmíněných měsících na 15. den). V nápisech se pak v 17. a 18. století docela pravidelně datuje pomocí tzv. chronogramů. Jsou v nich totiž zdůrazněna

(velikostí či barvou) písmena, jež jsou zároveň římskými čísly. Po jejich sečtení se objeví hledaný rok, kdy nápis vznikl. Někdy se jedná o dvojité chronogram, tzn. že výsledné číslo se musí vydělit dvěma, aby se ukázal správný rok vzniku. (viz obr. nápisu na soklu sochy sv. Jana Nepomuckého v Dašicích; dále srov. Marschall 1997; Schupp 2003)

Dva nápisy s chronogramy ze soklu sloupu, na němž stojí socha sv. Jana Nepomuckého v Dašicích. Oba chronostichy skrývají rok 1739. Foto autor.

IV. 3. Jak se měřil čas a jak byl vnímán?

V raném novověku se kromě starších typů vodních a slunečních hodin (Lenfeld 1984) používaly především tři základní způsoby mechanického měření času. Nejstarší z nich byly přesýpací hodiny, jež ale byly vhodné pouze k měření krátkých časových úseků (maximálně jedné hodiny), a proto se používaly například při zasedání městských rad, při úřadování ve všech typech kanceláří atd. Od vrcholného středověku pak existovaly velké hodinové stroje poháněné závažím (orloje), které byly v průběhu 16. století miniaturizovány a tyto menší verze bicích hodin se začaly rozmáhat nejen ve šlechtických, ale i v měšťanských domácnostech, na farách a v 17. století dokonce i na venkově. Jejich základní nevýhodou bylo, že ukazovaly pouze celé, půl či čtvrt hodiny, rozhodně nebyly schopné měřit minuty. Novinkou raného novověku byl pérový pohon hodin, tj. takové hodiny stačilo natáhnout a

mohly pak určitou dobu jít. Jejich nevýhodou ale bylo, že jejich nejstarší verze se záhy po natažení začaly znatelně zpožďovat, takže se musely natahovat opravdu velmi pravidelně. Poprvé byly v Čechách doloženy v roce 1525, jejich zlatou dobou se pak stala rudolfinská doba, protože tehdy se v Praze usadilo mnoho dobrých augsburských hodinářů, např. Jošt Bürghy, kteří byli schopni dodávat hodiny vysoké kvality i luxusního zpracování. (Michal 1986; Pešek 1994)

Vnímání času je sice vždy značně individuální a subjektivní, ale přesto lze konstatovat, že v raném novověku se minimálně pro společenskou elitu čas značně „zrychlil“. Souviselo to s mnoha faktory – předně se v této době v zemských úřadech ustavila tradice úřadování podle pevných úředních hodin minimálně několik dní týdně. V literatuře se píše o tom, že se tak poprvé stalo v české kanceláři, když byl do jejího čela v roce 1599 ustaven jako nejvyšší kancléř Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic. (Bůžek 1993) Jasnější a přehlednější harmonogram činností si postupně vytvářeli všichni úředníci – mluví se o procesu byrokratizace, jenž postihl všechny významné dvorské i zemské funkce od konce 16. století a nabyl jasnějších kontur po roce 1627, kdy bylo vydáno Obnovené zřízení zemské. Tento „zákoník“ totiž principiálně vyžadoval, aby se o všech úředních jednáních vedly písemné záznamy, tzn. že úředníci museli být pravidelně k zastížení, aby mohli o všem vydat svědectví.

Většina níže postavených lidí a poddaných na venkově však nadále žila tradičním během času, který vyplňovaly zejména již zmíněné katolické svátky. Čas jim ale nečlenila jen církev, protože jedny z nejvýznamnějších mezníků jejich roku nesouvisely se svátky významných světců. Pro poddané totiž existovala dvě speciální data v roce, kdy museli vypořádat své povinnosti vůči vrchnostem. Šlo o výplatu renty a odevzdání stanoveného počtu naturálií, jejichž výše byla stanovena v urbářích. To vše se dělo v Čechách na sv. Jiří (24. 4.) a na sv. Havla (16. 10.). V těchto termínech však nebyli nervózní jen poddaní, ale zejména vrchnostenští úředníci, kteří odpovídali svému panstvu za vybírání těchto dávek, zároveň ale museli v těch samých datech pohlídat úvěrové operace svých vrchností – splácet půjčky, vyrovnávat úroky, přijímat úroky od věřitelů, vyhledávat osoby, jež byly ochotny peníze půjčit, a uzavírat s nimi platné smlouvy. (srov. pro pány z Hradce na konci 16. století Ledvinka 1985) Rozhodně ale naprostá většina obyvatel nežila v nějakém časovém stresu, který je typický pro dnešní dobu.

Vydané prameny a literatura:

(tučně jsou vyznačena základní díla, jejichž znalost se předpokládá u státních závěrečných zkoušek)

- ADAM, Adolf, *Liturgický rok: historický vývoj a současná praxe*, Praha 1998.
- BAUR, Ludwig, *Berichte des hessen-darmstädtischen Gesandten Justus Eberh. Passer an die Landgräfin Elisabeth Dorothea über die Vorgänge am kaiserlichen Hofe und in Wien von 1680 bis 1683*, Archiv für österreichische Geschichte 37, 1867, s. 271-409.
- BLÁHOVÁ, Marie, *Historická chronologie*, Praha 2001.**
- BLÁHOVÁ, Marie, *Křesťanský kalendář*, DaS 22, 2000, č. 2, s. 7-12.
- BŮŽEK, Václav, „A tak jsem tam dlouho zdržován byl.“ Čas v životě předbělohorských rytířů, DaS 15, 1993, č. 3, s. 26-30.
- DOSKOČIL, Karel, *Vývoj cisiojány u nás*, Sborník historický 6, 1959, s. 97-170.
- DRAGON, Michal, *Církevní kalendář přemyslovských Čech a některé aspekty jeho vlivu na život soudobé společnosti*, in: Celostátní studentská vědecká konference - Historie 1995. Ostrava, FF Ostravské univerzity v Ostravě 1996, s. 27-43.
- EMLER, Josef, *Rukověť chronologie křesťanské, zvláště české*, Praha 1876.
- FOLTÝN, Kavalírské cesty a cestovní instrukce aristokracie z habsburské monarchie (1640-1740), bakalářská práce, Katedra historických věd FHS UPa, Pardubice 2005.
- FRIEDRICH, Gustav, *Rukověť křesťanské chronologie*, Praha 1934 (přetisk 2000).
- GUREVIČ, Aron J., *Kategorie středověké kultury*, Praha 1978.
- HLADKÝ, Vojtěch – ŠOLC, Martin, *Tadeáš Hájek z Hájku a gregoriánská reforma kalendáře*, in: Tadeáš Hájek z Hájku. K 400. výročí úmrtí, Praha 2000, s. 55-60.
- HLAVÁČEK, Ivan, *Církevní kalendář a čeští světcí v datovací praxi diplomatického a vyprávěcího materiálu přemyslovských Čech*, AUC 1971, Z pomocných věd historických, Studia historica 6-7, s. 39-63.
- HORSKÝ, Zdeněk, *Příspěvek k poznání průběhu gregoriánské kalendářní reformy v českých zemích*, Z dějin geodézie a kartografie v českých zemích 4, 1985, s. 17-34.
- HRUBÝ, František (k vydání připravila Libuše Urbánková-Hrubá), *Lev Vilém z Kounic, barokní kavalír*, Brno 1987.
- JANÁČEK, Josef (ed.), *Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře*, Praha 1984.
- KOLDINSKÁ, Marie – MAŤA, Petr (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602-1633*, Praha 1997.
- KOLLMANN, Josef, *Zavedení gregoriánského kalendáře v českých zemích*, SAP 24, 1974, s. 3-41.
- KOPIČKA, Petr, *Deníky roudnického hejtmana Blažeje Albína z Weisenberku z let 1611-1625*, Praha 2003.
- KOTULOVÁ, Eva, *Kalendář aneb kniha o věčnosti a času*, Praha 1978.
- LEDVINKA, Václav, *Úvěr a zadlužení feudálního velkostatku v předbělohorských Čechách. (Finanční hospodaření pánů z Hradce 1560-1596)*, Praha 1985.
- Le GOFF, Jacques, *Kultura středověké Evropy*, Praha 1991.
- LENFELD, Jiří, *Sluneční hodiny ze sbírek UPM v Praze*, Praha 1984.
- MARSCHALL, Veronika, *Das Chronogramm: Eine Studie zu Formen und Funktionen einer Kunstform*, Frankfurt am Main 1997.
- MAŘÍKOVÁ, Martina, *Ad limina apostolorum (Motivation, Vorbereitung und Verlauf frommer Reisen aus Böhmen nach Rom im 17. Jh.)*, in: Roma – Praga. Praha – Řím. Omaggio a Zdeňka Hledíková, Praga 2009, s. 189-203.
- MICHAL, Stanislav, *Měření času a vývoj hodinářské výroby*, Sborník Národního technického muzea 5, 1968, s. 16-110.
- MICHAL, Stanislav, *Vývoj hodinářství v českých zemích*, Praha 1986.
- MIKULEC, Jiří (ed.), *Mikuláš Dačický z Heslova. Paměti*, Praha 1996.
- MÜNCH, Paul, *Lebensformen in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main – Berlin 1992.
- NODL, Martin, *Čas a minulost ve vnímání vesničanů pozdněstředověkých Čech*, Listy filologické 121, 1998, č. 3-4, s. 255-275.
- NOVÁKOVÁ, Julie, *České cisiojány od 14. století*, Studie ČSAV 1971, č. 3.
- PÁNEK, Jaroslav (ed.), *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků, I-II*, Praha 1985.
- PEŠEK, Jiří, *Hora ruit. Hodiny v pražských měšťanských interiérech okolo r. 1600*, in: Husitství, reformace, renesance 3. díl, Praha 1994, s. 871-883.
- PACNÝ, Pavel, *Český kalendář světců*, Praha 1994.
- ROSICKÝ, V., *O počátcích bicích hodin v Čechách*, ČSPSČ 36, 1928, s. 97-104.
- ROSICKÝ, V., *O rozvoji bicích hodin v Čechách ve století XV.*, ČSPSČ 37, 1929, s. 120-132, 196-202.
- SCHUPP, Waldemar, *Das Chronogramm als kulturgeschichtliches Phänomen. Dokumentarischer Überblick*, Herold-Jahrbuch NF 8, 2003, s. 127-188.

- STEJSKAL, Aleš, *Deníky nebo úřednické zápisníky? Studie k problematice funkce a používání tištěných kalendářů z doby posledních Rožmberků*, Archivum Trebonense 10, 2002, s. 116-151.
- SZYMAŃSKI, Józef, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2009⁶.
- URBAN, Zdeněk, *Století českého kalendáře*, Praha 1987.
- VONDRUŠKA, Isidor, *Kalendarium svatých*, Praha 1932.
- Ze starých letopisů českých*, vydali Jaroslav Porák a Jaroslav Kašpar, Praha 1980.
- ŽUDEL, Juraj, *Príručka chronológie*, Bratislava 2003.

KAPITOLA V

ČLOVĚK NA OKRAJI

RANĚ NOVOVĚKÉ SPOLEČNOSTI

V. 1. Demografický charakter českých zemí

Okolo roku 1500 skončilo v českých zemích období populační stagnace a začala doba oživení růstu počtu obyvatelstva, který se udržel po celé 16. století. Bylo to způsobeno vzestupem porodnosti, rozvojem ekonomiky a také novou vlnou kolonizace, která zasáhla především Krušnohoří a další horské kraje, kde vznikla celá řada horních měst a městeček (největším rozmachem prošel zejména Jáchymov založený v roce 1516). Kromě Němců se na této kolonizaci podíleli také například Valaši a na jižní Moravu přišli v průběhu první půle 16. století též početné skupiny německých novokřtěnců, jichž žilo na jihu Moravy kolem roku 1600 asi 20 tisíc (téměř 3 % obyvatel).

Na konci 16. století se ovšem populační růst zpomalil pod vlivem cenové revoluce a rozmáhající se ekonomické deprese a započatý regres ještě navíc zásadním způsobem prohloubily hladomory, epidemie (především morové 1581-1582, 1597-1599, další čtyři proběhly ve dvacátých až čtyřicátých letech 17. století) a zejména třicetiletá válka. Během hladomorů tehdy pravděpodobně klesala i natalita, což mohla způsobit tzv. hladová amenorrhoea, dočasná sterilita způsobená stresem a podvýživou. Ženský metabolismus je totiž vázán hodně na tuk, který je během hladu a stresu více odbouráván a též vajíčka potřebují k ovulaci více tuku. Pokud žena trpí jeho nedostatkem, dostavuje se postupně sterilita. Odhaduje se, že během třicetileté války přišly české země průměrně až o jednu třetinu obyvatelstva.

Následky depopulace byly postupně vyrovnány během celé druhé půle 17. století. Historikové se domnívají, že české země dosáhly počtu obyvatel, který měly v roce 1600, opět až v době okolo roku 1700. Mírný populační růst se následně projevoval po celé 18. století. Bylo to období, kdy odezněly morové epidemie (poslední zasáhla české země v letech 1713-1715), české země dlouho přímo nezasáhly žádné válečné konflikty a díky

nízkému sňatečnému věku se postupně zvyšovala natalita. Přesto se pravidelně vracely kratší demografické krize v podobě hladomorů a epidemií některých nemocí. Populační boom se dostavil až na přelomu 18. a 19. století.

Pro 16. a první polovinu 17. století jsou k dispozici pro rekonstrukci počtu obyvatel českých zemí většinou pouze různě kvalitní odhady počtu obyvatelstva, protože teprve po roce 1650 se objevují první rozsáhlé soupisové akce, které poskytují komplexnější demografické informace. Jedná se především o *soupis poddaných podle víry* (1651) nebo první český katastr *berní rulu* (1654). V této době se také v praxi rozšířil zvyk vést *církevní matriky*, jež představují úřední knihy určené k systematické evidenci křtů, sňatků a pohřbů. Později se objevil *seznam konzumentů soli* (1702) a počet vhodných pramenů výrazně narůstá především od poloviny 18. století, kdy byla provedena první úřední konskripce počtu obyvatel (1754). (Dějiny 1996)

Tabulka 1: Počet obyvatel v českých zemích v raném novověku (s výhledem do 1900)*

Rok	Čechy	Morava**	dohromady
1500	?	?	cca 2,3 mil.
1600	mezi 1,35 a 2 mil.	asi 0,7 mil.	mezi 2,05 a 2,7 mil.
1654	asi 1,1 mil.	asi 0,5 mil.	asi 1,6 mil.
1702	asi 1,6 mil.	asi 0,74 mil.	asi 2,34 mil.
1754	asi 2,1 mil.	asi 1 mil.	asi 3,1 mil.
1800	3,165 mil.	1,743 mil.	4,908 mil.
1900	6,319 mil.	3,118 mil.	9,437 mil.

Raný novověk se v českých zemích stal především dobou *šlechty*, jejíž společenské postavení od 15. století postupně sílilo. Tvořila ji vyšší šlechta (páni) a nižší šlechta (rytíři), kteří po celé zkoumané období vlastnili většinu půdy v českých zemích. Přitom počet urozených osob byl ve srovnání s ostatními vrstvami společnosti vskutku téměř zanedbatelný a navíc postupně mírně klesal. V druhé polovině 18. století se v Evropě hlásilo ke šlechtě asi 3 – 5 miliónů osob, což tvořilo asi 3 % všech Evropanů. V jednotlivých zemích se však tento poměr lišil. Nejvíce urozených žilo v Polsko-litevské unii (odhaduje se, že zde tvořila až 10 % populace), ve Španělsku (7 – 8 %) a početné zastoupení měla nobilita též v Uhrách (4 – 5 %)

* Do roku 1600 včetně se jedná pouze o hrubé odhady, další čísla již představují reálné odhady a od roku 1754, kdy se začaly provádět úřední konskripce, se jedná o přesnější počty. Srov. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996, s. 386-388; Bůžek a kol. 2010, s. 75-77.

** Od roku 1754 se jedná o počet obyvatel Moravy a Rakouského Slezska.

nebo v Rusku (2 – 3 %). V českých zemích se početní zastoupení šlechty blížilo poměrům v západní Evropě. Podle odhadů se zde hustota šlechtického obyvatelstva pohybovala okolo 1 % a na Moravě mohl být tento podíl prý ještě nižší. Znamenalo to, že okolo roku 1600 žilo v Čechách asi 14 tisíc šlechticů včetně žen a dětí. Více jak 13 tisíc (asi 1000 rodin) z nich patřilo k nižšímu šlechtickému stavu (rytířům) a příslušníků panského stavu bylo pouze asi jeden tisíc (jen několik desítek rodin). (Bůžek – Hrdlička – Král – Vybíral 2001)

Od konce 16. století procházela šlechta velkou proměnou. Vymřelo několik mocných starých panských rodů (páni z Boskovic, z Hradce, z Krajků, Rožmberkové nebo Smiřičtí) a na jejich místo se posunuly rody ne tak starobylé. V průběhu dvacátých let 17. století začal navíc způsob rozšiřování obou šlechtických stavů kontrolovat panovník. Ferdinand II. Habsburský zavedl v českých zemích Obnoveným zřízením zemským (1627, resp. 1628) novou šlechtickou titulaturu převzatou z Římsko-německé říše (vyšší šlechtu nově tvořili vévodové, knížata, hrabata a svobodní pánové, nižší šlechta zahrnovala pány a rytíře). Dále začal sám rozhodovat o povyšování jednotlivých rodů do vyššího stavu a dokonce sám uděloval zájemcům inkolát (obyvatelské právo) v zemi. V první polovině 17. století také přišla do českých zemí celá řada šlechtických rodin ze zahraničí, kterým pomohl k zisku statků právě panovník. Pocházeli z různých teritoriálních států Římsko-německé říše, z rakouských zemí, z Uher, ale i z italských států, Španělského Nizozemí nebo Španělska a svou kariéru vystavěli na loajální službě panovníkovi. V průběhu 17. století se promísili s domácí šlechtou a postupně vytvořili kosmopolitní elitu, jež se stala „kitem“ rozsáhlého a nesourodého habsburského soustátí. (Maťa 2004)

V barokní i osvícenecké době postupně počty šlechty nadále klesaly a nobilita se vnitřně velice diferencovala, protože většinu pozemkového majetku vlastnila jen hrstka nejurozenějších. Na Moravě byl tento trend ještě výraznější než v Čechách. Zjevný úpadek zažívala především nižší šlechta. Část rytířstva byla totiž postupně povýšena do vyššího stavu, část odešla do exilu a některé rody zchudly a přesídlily do měst. V roce 1741 žilo v Čechách odhadem více jak 4 000 šlechticů včetně žen a dětí, což tvořilo pouze 0,2 % populace. Tito urození pocházeli z 531 rodin, z toho 228 patřilo k vyšší (13 knížecích, 130 hraběcích a 85 baronských) a 303 k nižší šlechtě. V druhé půli 18. věku pak podíl lidí s modrou krví činil již jen maximálně 0,1 % populace. (Hassenpflug-Elzholz 1982)

Šlechta se v raném novověku řídila vlastním právem, jež bylo kodifikováno ve Vladislavském zřízení zemském v roce 1500 a které uzákonilo převahu stavů nad panovníkem a šlechty nad městským stavem. V předbělohorském období vyšlo v Čechách celkem ve čtyřech různých verzích a postupná proměna odrážela rostoucí moc panovníka (redakce v

češtině z let 1500, 1530, 1549, 1564; německy vyšlo až 1604). Moravské zemské zřízení vyšlo v 16. století celkem dvakrát (1535, 1562). Zásadní změnu zemských zřízení v českých zemích přinesl až otkroj Ferdinanda II. pro Čechy z roku 1627 (respektive pro Moravu 1628). V těchto zákonících byly významným způsobem posíleny pravomoci panovníka, po celé 17. a 18. století však zůstaly výrazem výsadního postavení šlechty ve společnosti. (Malý – Pánek – Janiš 2001; Čáda 1937; Jireček 1880 a 1888)

Střední vrstvu obyvatelstva tvořilo v českých zemích *měšťanstvo*. Celkem existovalo na území dnešní České republiky v polovině 16. století asi 41 královských a věnných měst (z toho na Moravě pouze šest) a téměř 700 poddanských a horních měst a městeček. Podle hrubých odhadů v nich žilo asi 20 až 25 % obyvatelstva. Při vyloučení celé řady drobných agrárních městeček, jejichž obyvatelé se způsobem života příliš nelišili od vesničanů, poklesne tento podíl zhruba na 10 až 15 %. Pro srovnání: v nizozemské provincii Holland dosáhla městská populace v první třetině 17. století více jak 50 % obyvatelstva, na druhou stranu největší města v Pobaltí (Riga, Tallin) byla svou velikostí srovnatelná s Kutnou Horou či Olomoucí a byla centrem jinak téměř jen agrárního vnitrozemí. Zcela mimořádné postavení mezi českými městy si udržovala Praha, která patřila po celý raný novověk k nejlidnatějším městům ve střední Evropě. Ostatní města v Čechách a na Moravě v daném období nepřesáhla – s dočasnou výjimkou Jáchymova (1533 měl cca 18 tisíc obyvatel, ale v roce 1600 již jen 2 tisíce) – hranici 10 tisíc obyvatel a průměrně v nich žilo pouze 1 až 5 tisíc osob. Mezi největší patřila v 16. století královská města Hradec Králové, Jáchymov, Jihlava, Klatovy, Kutná Hora, Olomouc, Tábor a Žatec a z poddanských Chomutov, Prostějov či Strážnice.

Již během raného novověku se k nejhustěji osídleným krajům v Čechách zařadily kraje podél severní hranice, kde byla hustá síť větších městských obcí. V roce 1702 měly největší hustotu obyvatel Loketsko (52,6 obyvatele na 1 km²), Litoměřicko (49,2), Hradecko (41,5) nebo Chebsko (38,3). Jednalo se o kraje nejvíce zasažené protoindustrializací, kde tolik nedominovala zemědělská výroba. Na druhé straně se vyčlenila skupina osmi zaostávajících krajů v jižní části země, kde se hustota pohybovala mezi 21,4 (Podbrdsko, Vltavsko) a 25,8 obyvatele na 1 km² (Rakovnicko). Patřily sem Čáslavsko, Kouřimsko, Plzeňsko, Bechyňsko a Prácheňsko. Rozdělení Čech podle lidnatosti na hustě osídlený sever s převahou jazykově německého obyvatelstva a řídko osídlený český jih se pak stalo trvalým znakem Čech a udrželo se až do moderní doby. Je nutné též poznamenat, že z třicetileté války a ekonomické deprese se daleko dříve populačně vzpamatovala města poddanská, jichž bylo v severních partiích království největší množství.

V polovině 18. století (1754) byla největším českým městem stále Praha (59 tisíc obyvatel). Nad 500 zdaněných domů měla v Čechách jen čtyři města, dvě královská (Cheb, Kutná Hora) a dvě poddanská (Jindřichův Hradec, Liberec). V další skupině nad 300 zdaněných domů se nacházelo 23 měst (např. královská města Hradec Králové, Chrudim, Klatovy, Tábor, Žatec, z poddanských pak Broumov, Česká Lípa, Český Krumlov, Kraslice, Litomyšl nebo Slaný), nad 200 domů pak mělo 45 měst, z nichž celá třetina ležela v úzkém pruhu při severní a severovýchodní hranici země a vesměs vděčila za svůj rozmach textilní výrobě. Na Moravě se na první místo v lidnatosti narodil od 16. století dostalo Brno, kde se v druhé půli 18. století prudce rozvíjel textilní průmysl. Na druhém místě se nacházela Jihlava a Olomouc klesla až na místo třetí.

Tabulka 2: Počet obyvatel v největších městech českých zemí v raném novověku

rok / město	Praha	Brno	Olomouc	Jihlava
1500	30 tisíc	3,7-5,5 tisíc	-	2-2,6 tisíc
1600	60 tisíc	-	6,1-7,9 tisíc	4,6-7,8 tisíc
1654	26,5 tisíc	-	-	-
1702	40 tisíc	-	-	-
1754 /1763	59 tisíc	7,8 tisíc	6,2 tisíc	6,5 tisíc
1791	-	18,7 tisíc	8,9 tisíc	10,2 tisíc
1830	102 tisíc	36 tisíc	12 tisíc	15 tisíc

Většina obyvatelstva v raném novověku žila na venkově ve vesnicích a byla poddanými různých vrchností. Pro 16. a 17. století se odhaduje, že vesničtí poddaní tvořili 75 až 80 % obyvatel českých zemí. Pokud do této kategorie zahrneme též malá agrární městečka, jež neměla plná městská práva a jichž bylo několik set, pak podíl stoupne až na 85 až 90 % všech obyvatel. (Dějiny 1996)

V. 2. Mor v českých zemích v raném novověku

Jedním z největších nebezpečí, která na lidi v raném novověku číhala a jimž padlo za obětí pravidelně desetitisíce osob, byly epidemie zhoubných nemocí, které vyvolávaly období kolektivní paniky. Pravidelně se vracely asi jednou za deset let a právě ony jsou spolu s

válkami a ekonomickou stagnací jednou z příčin demografické deprese, v níž se nacházela raně novověká Evropa v 17. a na počátku 18. století. Nejčastěji se jednalo, stejně jako ve středověku, o epidemie moru, jehož léčba byla objevena až na konci 19. století. Dnes již víme, že původcem moru je bacil *Yersinia pestis*, jenž byl objeven v roce 1894. Mor je tedy infekční chorobou, jež se na člověka přenáší vpichem blechy, kterou hostili hlodavci, většinou krysy. Infekce se dostane tímto způsobem do krevního oběhu člověka a způsobí otravu krve. V podstatě jde o zánět lymfatických uzlin, jež zduří v typické boule, nejvýše do tří dnů dojde k sepsi, která je často příčinou smrti. K úmrtí ale nemuselo vždy dojít, záleželo na odolnosti konkrétních jedinců a virulenci bacilů. (srov. deníkové zápisky Švéda Erika Jönssona z roku 1656, kdy přežil mor, zprostředkované v práci Englund 2000, s. 39-46) Na příkladech pro léta 1679 až 1680 bylo dokázáno, že uzdravit se mohlo až maximálně 50 % nakažených; většinou to však bylo mezi 20 až 50 %. (Čáňová 1981, s. 282-283) Pokud došlo k přímému vdechnutí či požití mikroorganismů, došlo k smrti ve velmi krátké době (pneumonická a tyfózní forma moru). Průvodními znaky jsou vysoká horečka, bolest hlavy, zvracení, třesavka, problémy s koordinací pohybu, potíže při mluvení a nakonec přicházejí tmavé skvrny, jež se objeví na kůži. Z tohoto důvodu se moru říkalo také černá smrt. V místech skvrn vznikají vřídky, je to většinou v podpaží, v tříslech, pod čelistí a na šiji. Postupně otékají, zvětšují se, hnisají, krvácejí a v konečné fázi je napadá sněť. (Wondrák 1999, s. 10-11; Horrox 1994; Ulbricht 2004)

Mor je prastará nemoc. Zmínky o něm se nacházejí již v Bibli, ovšem jedním z prvních lépe zdokumentovaných velkých morů byl tzv. Justiniánův mor, jenž zasáhl v letech 541-542 po Kristu Malou Asii a Konstantinopol. Už tehdy byly doloženy velké ztráty na životech, které způsobil. V českých zemích pocházejí první autentické zprávy o nemoci až ze 14. století. Největší středověký mor v Evropě (1348-1352) ovšem Čechy a Moravu příliš nezasáhl. Do Evropy se dostal z Krymu, kde Tataři obléhali pevnost Kaffu, v níž působili též janovští obchodníci. Tataři tehdy katapultovali do města mrtvá těla lidí, kteří zemřeli na mor v Asii. Janovské lodi pak rozšířily mor do Itálie, odkud se dále rozšířil téměř po celé Evropě. Odhaduje se, že při náporu epidemie tehdy vymřela asi polovina obyvatel Evropy. (Bergdolt 2002; Cantor 2005)

Od středověku vyvolával mor v myslích lidí paniku, protože se jej chudí i bohatí hrozně báli. Evokoval podobné pocity jako zhoubný požár a pro duchovní, učence a umělce splývala představa moru s deštěm šípů, které na zem vystřeluje rozzlobený Bůh. Příchod moru byl tehdy i později převážně vysvětlován právě jako boží trest za lidské hříchy. V roce 1585 se v pražském protimorovém řádu psalo, že „...morové nemoci, jakožto i jiné všechny pokuty

trestání božího, z obzvláštního dopuštění božího na lidi pro hříchy přicházejí, když lidé nemajíce pozoru na své spasení Pána Boha svého se strhují a času navštívení svého znáti i také pokání činiti nechtějí...“ (Schulz 1901, s. 28) Vedle motivu trestu za lidské hříchy umělci zobrazovali také nečekanost náporu nákazy a rychlou smrt všech zasažených. Mor znamenal pro všechny konec zažitých každodenních rituálů a mezní situaci, v níž se neuměli orientovat. Urození a bohatí prchali z měst na venkov; například Rudolf II. odjel v roce 1599 z Prahy do Plzně, v roce 1606 z Prahy do Brandýsa nad Labem nebo Leopold I. prchal v roce 1679 z Vídně do Čech. Všechny obchody byly uzavřené, hostince měly výrazně omezenou otvírací dobu, lázně musely být zavřeny, byl vydán zákaz jarmarků a trhů vůbec, nesměly se konat žádné slavnosti, zábavy či schůzky většího počtu lidí, z měst byli vyhnáni všichni žebráci a povaleči, úřady přestaly zasedat a všechny soudy byly odročeny. Všude vládnul naprostý zmatek, vzduchem se nesl monotónní zvuk zvonu, na morem postižených domech byly malovány nehašeným vápnem velké bílé kříže a městem většinou procházeli jen lidé, které úřady určily jako vykonavatele a kontrolory svých nařízeních. Ani psy, kočky, kozy a vepře, kteří se jinak po městě poměrně volně pohybovali, nebylo moc vidět, protože je majitelé raději pečlivě zavřeli doma. Báli se totiž, že by mohli nemoc přenášet. Tu a tam projížděl ulicí vozík tažený koňmi, jenž odvážel zesnulé. (srov. protimorové řády z let 1585-1705 otištěné v práci Schulz 1901, s. 25-33, 42-47, 53-55, 63-65, 86-92, 121-152)

Lidé se uzavírali doma, snažili se od všech izolovat, často se neodvažovali na ulici bez pistole. Ve vzduchu viselo tíživé ticho a ovzduší nedůvěry. V roce 1630 o tom jeden Ital napsal: *„Zatímco se po ulicích válely jednotlivé mrtvoly a ležely tam celé hromady nebožtíků a lidé je měli stále před očima a klopýtali o ně, takže celé město vypadalo jako jediná umrlčí komora, bylo tu ještě něco mnohem hroznějšího a odpornějšího: lidé byli na sebe jako psi a v jejich vzájemném podezřívání byla jakási zběsilá a nestvůrná vášeň. [...] Nepodezřival jenom soused sousedu, přítel přítele, host hostitele; ale hrůzu vzbuzovala i slova, jež obvykle vyjadřují pouta lidské lásky: muž se bál ženy, otec syna a bratr bratra: a je hrozné a ohavné, že musíme říci, že vzbuzoval strach i rodinný stůl a manželské lože jako nástrahy a úkryty travičů!“* Nemocní byli ve svých domech zásobováni potravinami tak, že se jim jídlo přineslo třeba do zahrady, pak se na ně zazvonilo nebo se vystřelilo z pušky a oni si pro něj přišli. *„Ti pak zdraví nemají čekati, až by nemocní k nim došli, nádobí žádného od nich zase nepřijímati, nýbrž jim to tam raději nechat i s hrnci.“* Mor zkrátka vytvářel nucenou samotu a nedůstojná, svátosti zbavená, anonymní, odpudivá a masová – raně novověcí lidé by řekli „*nepoctivá*“ – smrt připravila obyvatelstvo o staleté obřady, které až dosud v těžkých chvílích přinášely pocit důstojnosti, bezpečí a identity. Například se nesmělo nikde vystavovat mrtvé tělo,

zesnulý měl být okamžitě zabeđen pokud možno do dřevěné rakve, pohřeb se měl podle nařízení úřadů konat maximálně do druhého dne a mimo hradby města, musel proběhnout pozdě večer, v noci nebo brzy ráno a nesmělo se při něm zvonit obvyklým způsobem. Někteří lidé v této trýznivé situaci dokonce podléhali šílenství a sami si fatalisticky kopali své hroby. Jiní si začali v předtuše blízké smrti hedonisticky užívat, další se zase masově pokali, neboť „*lepšého a platnějšího lékařství najít se nemůže, jako když lidé ve vši skroušenosti od hříchův odstupují, v cnostným životě upřímně v společné lásce k pravému pokání ustavičně se vzbuzují, slova božího poslouchají a bez přestání Pánu Bohu se kořice za smilování žádají.*“ (Delumeau 1997, s. 128-176; Schulz 1901, s. 28-33, 78-79 a další)

Již ve středověku se lidé bránili onemocnění morem různými prostředky. Protože se domnívali, že příčinou moru byl sám Bůh, pokoušeli se dosáhnout ochrany modlitbami u protimorových světců. Od středověku byla zejména vzývána Panna Marie, sv. Roch – jehož život a smrt na počátku 14. století se přímo vázala k moru – a sv. Šebestián. (Delumeau 1997, s. 174-175; Skružný 1994, s. 141-146) Kromě toho se snažili před morem utéci a běžně se zaváděla také různě přísná karanténní opatření, která skutečně mohla pomoci, což si někteří velmi dobře uvědomovali. Například v protimorovém řádu českých místodržících z roku 1649 stojí, že „*žádné pochybnosti není, že též morní nakažení s pomocí boží skrze lidskou pilnost, opatrnost a dobrý řád znamenitě uvarováno býti může...*“ (Schulz 1901, s. 86) Často obyvatelstvo hledalo též nějaké konkrétní viníky a šířitele epidemií, a proto byla celá řada morových ran doprovázena rozsáhlými protižidovskými pogromy. Již v druhé polovině 14. století byly sepisovány i první protimorové spisy, které měly obyvatelům objasnit původ nemoci a vysvětlit základní opatření proti moru. Autorem prvního z nich v českých zemích byl Mistr Havel ze Strahova, osobní lékař Karla IV. (*Missum imperatori*, 1371). Později jej následovali i další, například Zikmund Albík z Uničova nebo Mistr Křišťan z Prachatic, jehož spisy byly několikrát vydány v 15. a 16. století (zejména práce *Remedium reportatum*). Přesto přesevšechno se mor v českých zemích i nadále objevoval a působil tisícové škody na životech. Lékaři proti němu byli bezmocní, což vyjadřují i jejich mnohoznačné rady. Nemoc dále zabíjela velmi rychle, což lidi děsilo: V roce 1584 o tom psal jeden moravský šlechtic: „*Nebo dnes člověk zdrav bude, a na hlavu sobě stýskati počna, nazejtří aneb třetí den ho k hrobu nesou.*“ (Pánek 1985, s. 478)

Nepomohlo ani to, že od druhé poloviny 15. století přistoupil na pomoc v boji proti moru knihtisk a že se lékařské spisy lépe a ve větším množství šířily mezi obyvatelstvo i v národních jazycích. První tištěná protimorová kniha ve střední Evropě vyšla už v roce 1473 (Heinrich Steinhövel, *Büchlein der Ordnung der Pestilenz*) a ona i její početní následovníci

dokládají, že šlo o velmi dobře se prodávající tituly, vždyť do roku 1500 vyšlo celkem 130 prvotisků o moru! České země nebyly v tomto ohledu žádnou výjimkou. V Praze, Olomouci i jinde vyšlo v 16. století mnoho protimorových spisů. Např. kniha Jana Černého (asi 1456-1530) s názvem *O nemocech morních* byla vydána v letech 1506 až 1633 celkem desetkrát. Tento autor, stejně jako všichni další, opakovali stále stejná opatření. Domnívali se, že mor se šíří vzduchem, popisovali poměrně přesně příznaky nemoci a doporučovali proti moru útek do vyšších nadmořských poloh, pouštění žilou a dobrou životosprávu v jídle i pití, vykuřování domů a více či méně přísnou karanténu. Všechna tato doporučení byla ovšem vždy uváděna různými protimorovými modlitbami. Mezi řádky všech těchto spisů prosvítá nový postoj renesančních lidí ke smrti. Na jedné straně se jí velmi obávají, jak dokládají slova jednoho moravského šlechtice z roku 1585: „*Morová rána zhusta také v mnohých místech proskakuje a mnozí jsou mezi námi, kteříž se velmi smrti bojí...*“ (Pánek 1985, s. 322) Na druhé straně se s ní však pokouší bojovat všemi možnými prostředky. (Wondrák 1999, s. 27-39)

Proti moru – „*ráně boží*“ – však stále nic nezabíralo a žádné učené spisy na tom nic nezměnily. Mikuláš Dačický z Heslova to ironicky a trpce komentoval v roce 1599: „*Doctores medicinae, světští mudrlantové, traktáty a spisy tisknuté vydávali, jak by se lidé proti té morové ráně boží chovati měli, jako by moc boží zastaviti mohli a uměli.*“ (Mikulec 1996, s. 154) Mor se pravidelně s různou intenzitou vracel; někdy vypukl jednou, někdy až třikrát za deset let. (doklady z českých zemí snáší Schultz 1901) Jen v druhé polovině 16. století je doložen mor v každém desetiletí alespoň jednou. Rožmberský kronikář Václav Březan jej zaznamenal v letech 1557, 1559-1560, 1562-1563, 1571, 1581-1582 a největší pak v letech 1584-1586 (viz též Roedl 2003) a 1598-1599. Jaké hluboké lidské tragédie jsou asi ukryty za jeho suchými faktickými větami, jako jsou ty následující? „*Při času sv. Havla [16. 10. 1571] morové povětrí na [Českém] Krumlově rozmáhati se počínalo, byv tam tehdež hejtmanem Kryštof Srbický z Zálezl, pochovával za den i do jedenácti osob. Ten trval předsed i měsíce prasinice; ani zima ho přetrhnouti nemohla.*“ Pro rok 1585 pak zapsal: „*22. octobris mor na Krumlově byl. Mezi jinými toho času umřela Matyášovi Fuchovi manželka, těhotná byvši.*“ Přesné počty mrtvých uvedl Březan pouze v roce 1598, kdy podle jeho statistiky jen v Českém Krumlově bylo „*morní kosou [...] podřato*“ od června do prosince 669 osob, tj. asi jedna sedmina tamějšího obyvatelstva. (Kubíková 1998) Rožmberkové řešili příchod moru do své rezidence jednoduše; se svým dvorem se přestěhovali do svých morem nezasazených zámků či na jiná místa; konkrétně se jednalo o Kratochvíli (Kubeš 1998), Nové Hrady, Vimperk či Vyšší Brod. Po odeznění se vraceli zpět. (Pánek 1985, s. 159, 170-173, 191, 237, 310, 322-326, 464-468, 478, 480, 540-543)

Mor vyvolával obrovský strach, a proto se v raném novověku stal ve všech směrech trvalou součástí západoevropské kultury. Od 15. století se masivně šířily obrazové série tzv. *tanců smrti*. V nich byla vyjádřena myšlenka, že smrt (často měla podobu moru) si bere všechny lidi bez sociálních a ekonomických rozdílů a že před ní jsou si všichni rovni. Smrt tak uchvacuje malé dítě, krásnou dívku, sedláka, měšťana, šlechtice, císaře, lékaře a dokonce i církevní hodnostáře, včetně samotného papeže. Tyto scény jsou většinou doplněny krátkými dialogy mezi smrtí a její obětí ve veršované formě. V jednom basilejském tisku z roku 1439 tak smrt říká císařovně: „*Ich tantz euch vor Fraw Keyserin / Springen hernach / der Tantz ist mein: Euwr Hofleut sind von Euch gewichen / Der Todt hat euch hie auch erschlichen.*“ Císařovna pak odpovídá: „*Viel Wollust hat mein stoltzer Leib / Ich lebt alß eines Keyzers Weib: Nun muß ich an diesen Tantz kommen / Mir ist all Muth und Frewd genommen.*“ (otiskl Wondrák 1999, s. 46) Smrti a moru se nemělo cenu bránit, protože „*smrt své právo provozuje, nade vším světem panuje, činí svou povinnost předce a všechno napořád seče, zvlášť když pán Bůh chce tak míti, nemůžt se žádný ukryti...*“ (Mikulec 1996, s. 251) V 16. století se však přeci jen něco změnilo. Nově začala být zdůrazňována důležitost přípravy na smrt a propagoval se ideál tzv. dobré smrti. Vznikla tehdy celá řada tisků ve stylu tzv. *ars moriendi*. (Král 2004, s. 61-75)

Mor se promítal i do umění. Mezi nejslavnější zobrazení s tímto tématem patří bezesporu rytina Albrechta Dürera, který znázornil mor jako jednoho ze čtyř apokalyptických jezdců (1498), obraz Pietera Breughela *Triumf smrti* (1562) nebo olejomalba Nicolase Poussina *Mor v Aschodu* (polovina 17. století). Je zajímavé, že na obou posledně zmíněných obrazech byly vymalovány i krysy. Od počátku 17. století též přibývali noví protimorovní svatí, z nichž se nejvíce uplatnil sv. Karel Boromejský, který se proslavil coby milánský arcibiskup tím, že za moru v roce 1576 zřídil ve svém paláci nemocnici pro několik set nakažených, obcházel všechny nemocné, zařizoval léky a obvazy, žehnal umírajícím a pomáhal při vynášení mrtvých. Tuto epidemii také zázračně přežil a již 26 let po své smrti byl svatořečen (1610). Kromě něj byly v českých zemích nově vzývány také sv. Rozálie Palermská a sv. Pavlína Španělská. (Skružný 1994, s. 146-148) Na počest překonání moru se začínaly razit pamětní medaile (Wondrák 1999, s. 52-56), ve velké míře se od konce 16. století stavěly také jako poděkování za ochranu v době epidemie morové sloupy. Mezi nejstarší v českých zemích patřil ten z Litoměřic, jenž vznikl po roce 1582, ale nejslavnější stojí doposud v Olomouci a pochází z roku 1723. (Prucek 1991)

Z 17. století již existují první přesnější statistiky obětí morových ran, ale léčba zůstávala nadále stejná, a tudíž se i počet zemřelých šplhal do závratných výší. Například

podle Daniela Defoea zemřelo během moru v Londýně v roce 1665 přes 50 000 lidí. Jedna z největších ran v českých zemích té doby zase připadla na léta 1679-1680. (Čáňová 1981; Matušíková 1998; Holasová 2005) Tehdy přišla nemoc z Balkánu, nejprve napadla Vídeň (je zde doloženo téměř 20 000 mrtvých), posléze se přesunula i na Moravu a do Čech, kde kulminovala v letních měsících roku 1680. Mor ovšem nezasáhl celé území Čech; víme, že uchráněny zůstaly téměř celé západní Čechy a hornaté okraje české kotliny, zatímco nejvíce zasaženy byly střední Čechy s Prahou, která vykazala na 12 000 mrtvých! Dle provedených sond se zdá, že nejvíce tehdy umíraly děti do deseti let věku. Císař Leopold I. před morem prchal do Čech (Praha, Brandýs, Pardubice), a pak do hornorakouského Lince. Spekuluje se o tom, že i jeho dvůr nevědomky pomáhal šířit mor. Během této epidemie je doloženo, že z morových oblastí prchali i lékaři pověřeni péčí o nemocné a že nestačily kapacity stávajících hřbitovů. Nadále vycházely protimorové spisy, které stále opakovaly staré recepty, jak se před morem bránit. V českých zemích byli jejich autory například Jan Ámos Komenský, jemuž na mor zemřela manželka i děti (ryze nábožensky založená *Zpráva kratičká o Morním nakažení...*, 1632), Jan Václav Dobřenský z Černého Mostu (*Všeobecná a přirozená před nemocemi obrana*, 1679), Václav Maxmilián Ardensbach z Ardensdorfu (*Armamentorium antiloimicum. To jest Zbrojnice proti moru...*, 1679) a další. Lékaři ovšem byli nadále bezmocní, obliba protimorových svatých dále rostla a morových sloupů v českých zemích přibývalo. (Wondrák 1999, s. 57-77)

Je proto více než zvláštní a paradoxní, že poslední velký mor ve střední Evropě proběhl v letech 1713-1716 – v Olomouci tehdy pomřela asi polovina obyvatel, naopak Brno se uchránilo dodržováním přísné karantény – a po něm již žádný nepřišel. Historici i lékaři si dodnes lámou hlavy, proč se tak stalo. Že by konečně sehrála své pokroková opatření státu a zejména přísné infekční řády, které vycházely v 17. století a také v letech 1705, 1713 a 1715? (Ryantová 2002; Matušíková 1996) Nezlepšily se významně hygienické poměry? Nezáskalo obyvatelstvo konečně imunitu proti moru? Neproměnil se nějakým zásadním způsobem jídelníček? Jasně pouze je, že poslední protimorové spisy s žádným řešením nepřišly a přímo z nich číší fatalismus. V ostatní Evropě byl vývoj podobný a poslední velký mor zasáhl v roce 1720 francouzské město Marseille. (Delumeau 1997, s. 125) Černá smrt se však vyskytuje ve světě i dnes a Světová zdravotnická organizace (WHO) každoročně hlásí stovky případů onemocnění na mor, většinou z Afriky. (Wondrák 1999, s. 78-99)

V. 3. Čest jako jedna ze základních hodnot raně novověkého člověka

„*Nic nebylo pro muže i ženy v raném novověku cennější než „dobrá pověst“, osobní bezúhonost a čest. Ta byla předpokladem pro utěšené vztahy se sousedy, podmínkou pro úspěch v práci a zaměstnání, pro dobrou sňatkovou politiku či získání úřadu v městské nebo vesnické společnosti. Zakládala sociální status každého jednotlivce jak v rámci jeho sociální skupiny, tak v rámci obce. Čest byla sice závislá na ekonomické potenci a společenském postavení, měla ovšem zároveň svébytnou hodnotu sahající za sociální a ekonomický rámec, a jako takovou ji musel akceptovat každý, kdo chtěl vést spořádaný život [...]; vlastní čest nemohla být nikomu lhostejná.*“ (van Dülmen 2003, s. 7; Dinges 1995)

Zásadní roli cti, které se v tehdejší době říkalo *poctivost* (německy *Ehrbarkeit*; latinsky *honestas*), v hodnotové stupnici raně novověkých lidí dokládají například slova českého a uherského krále Ferdinanda I., jež pronesl 9. února 1547 před shromážděnými českými stavy v Litoměřicích: „*I což jest vyššího a lepšího v světě nad poctivost a dobrou pověst? A když sobě to člověk k srdci svému právě připustiti a na to pomněti chce, nežli by se měl nad poctivostí svou zapomenouti a tu potratiti, měl by raději tisíckrát hrdlo své za to dáti a na světě více nebýti...*“ O chvíli později pak král pokračoval: „*Neb poctivost jest tak drahý a vysoký klenot, že na tomto světě nic dražšího a vyššího není a býti nemůže a pro zachování poctivosti může jeden každý manželku svou vlastní [...] zabiti a otec syna svého a zase syn otce pro poctivost opustiti.*“ (Akta všech těch věcí 1547, s. 28, 30) Co to tedy bylo za tak ceněnou vlastnost, že by člověk kvůli její ztrátě zabil dokonce členy své rodiny?

Pojem *poctivost*, respektive přídavné jméno *poctivý* znamenaly v raném novověku něco podstatně jiného než dnes. Jeho význam nebyl odvozován – jak jsme zvyklí – „*od svědomí, vnitřních hodnot a subjektivních pocitů, nýbrž naopak od vnějšího uznání. Mít čest, být čestným, neznamenal (pouze) být přesvědčen o své cti a chovat se v souladu s vyžadovaným mravním kánonem, nýbrž (také a především) dosáhnout uznání vlastní cti ze strany [...] veřejnosti.*“ Dobový význam slova *poctivost* tedy nebyl spolehlivost, svědomitost, mravní bezúhonost, upřímnost nebo čestnost v jednání, ale spíše respekt, reputace, úcta, vážnost, prestiž, autorita, dobrá pověst a dobré jméno. *Poctivý* člověk se prostě musel v raném novověku chovat tak, jak se obecně vyžadovalo po členovi jeho stavu (Mařa 2004, s. 23)

Svou čest měli od usedlých venkovských poddaných, přes obyvatele měst, vyšší i nižší šlechtu (Mařa 2004, s. 22-29; Mařa 1999; Kubeš 2001) a církve až po krále v podstatě všichni. Nebyla nikdy vrozeným statkem, tvořila se na základě norem sociální vrstvy a bylo třeba ji neustále střežit, protože útokem na ní vznikal postiženému *posměch* a *hanba*.

Antonyma pojmů *poctivost* a *poctivý* se odvozovala od sloves *posmívat se*, *tupit*, *pomlouvat*, *hanět* a *zlehčovat*, která vyjadřovala vnější zpochybnění cti. Však také raný novověk patří mezi doby, kdy se vyskytovalo velké množství z dnešního pohledu prudkých obran cti a kdy se vedlo mnoho procesů kvůli nactiutržení (Malý 1979, s. 200-229). Bylo totiž více než žádoucí, aby byla uražená, tj. snížená čest veřejně obnovena a k tomu sloužily buď „protiútoky“ na čest toho, kdo urážel jako první, nebo dokonce soudní procesy. Ten, kdo veřejně nebránil svou čest a nedbal o ni, totiž o čest postupně přicházel a hrozilo mu, že vykročí mimo svou sociální skupinu a stane se „bezectným“, tj. sociálně izolovaným člověkem. Takoví lidé opravdu stáli na okraji většinové společnosti a žili podle zcela jiných norem. Byli zatracováni většinou obyvatelstva, která se bála jejich nekonformnosti a jejich odlišného životního stylu.

Jako nactiutrhačná byla vnímána hlavně slova a různá gesta či posunky. Tak se například shazoval protivníkovi klobouk, ženě čepec, ukazovala se zadnice. Škála nadávek pak byla velice široká a jejich urážlivost se měnila podle času i regionu. Nejčastěji se používaly výrazy *šelma*, *zloděj*, *panchart* a všechna spojení se šibenicí a katem. Takové výrazy v sobě zahrnovaly nařčení ze zrady, lži, podvodu a uváděly protivníky do souvislostí s hrdelním právem. To bylo pro většinu společnosti velmi znevažující a urážlivé. V urážkách existovaly i podstatné rozdíly mezi muži a ženami. Zatímco u mužů se nařčení týkala především jejich nepoctivosti, bezectnosti a kriminality (zpochybňovala se též počestnost původu a zaměstnání), u žen se výroky soustřeďovaly na jejich mravnost a pohlavní počestnost. Nejčastěji jsou pro ně doloženy nadávky *děvka* a *kurva zlodějská*, které byly zesilovány použitím vhodných adjektiv (*zmrskaná*, *ocejchovaná*, *pokálená*), jež měly opět souvislost s tak neoblíbeným a obávaným pranýřem a šibenicí. Stávalo se ovšem, že nezůstalo jen u slovních urážek a posunků; často takové konflikty eskalovaly v násilí, u šlechty například do soubojů (Garnier 2002; Jůzlová 2003). Král i vrchnosti proti takovému chování však od 17. století postupovali velmi razantně a tvrdě jej trestali.

V. 4. „Bezectní lidé“ aneb Marginální vrstvy raně novověké společnosti

Skupiny obyvatel, jež žily na okraji většinové společnosti, která se od nich záměrně distancovala, se v raném novověku v českých zemích postupně proměňovaly v čase i podle regionu. Setrvaly mezi ně patřili především Cikáni, prostitutky, kati, rasové a Židé, o nichž bude dále pojednáno podrobněji. Principiálně se ovšem větší či menší nepočestností

vyznačovaly tři základní skupiny lidí. Předně to byly různé tzv. nepoctivé živnosti, mezi něž se počítali řezníci, mlynáři, ovčáci atd. Zadruhé sem patřily kočující osoby jako celek. Kromě Cikánů se jednalo také o herce, mentálně nemocné, muzikanty, rybníkáře, žebráky atd. Zatřetí byly marginalizovány veškeré osoby, které sice pracovaly ve veřejných službách, ale jejich jinak nepostradatelná řemesla souvisela se špínou, trestem a smrtí. Kromě katů a rasů sem patřili hrobníci, metaři, soudní a policejní sluhové. (van Dülmen 2003, s. 26-40)

Nepočestnost (infámie) ale nikdy nepředstavovala nějaký uzavřený, všemi sdílený systém izolace nepohodlných nebo nežádoucích sociálních skupin. Dá se říci, že obecně šlo o skupiny, kterým bylo na základě původu, neusedlého životního stylu a vykonávané činnosti upíráno čestné postavení ve stavovské společnosti a tedy i sociální vzestup, ačkoliv jejich práce byla často nepostradatelná pro fungování společnosti. Izolace nepočestných vznikla pravděpodobně ve vrcholném středověku a souvisela s rozmachem měst. Svého vrcholu ale dosáhla v 17. a 18. století. Změna směrem k relativizování infámie nastala až v poslední třetině 18. století. Souvisela pravděpodobně s postupným rozkladem stavovské společnosti a s novou hospodářskou politikou byrokratizujícího se státu. Poddaní nebyli nově klasifikováni podle původu a počestnosti vykonávané činnosti, ale podle nových kritérií pilnosti, respektive lenosti. Přesto se víra v bezectnost v případě katů a rasů udržela ještě hluboko do 19. století. (van Dülmen 2003, s. 55-60)

V. 4. 1. Rybníkáři

Nejprve se zastavme u rybníkářů, kteří byli jednou z typických okrajových skupin obyvatelstva na konci 15. a zejména v průběhu 16. století. Zde je nutné učinit malou odbočku, protože vznik této skupiny souvisel především s proměnou velkostatkového hospodaření, jež probíhala od konce 15. století. Dosavadní systém tzv. rentovního velkostatku poskytoval svým majitelům jen omezené příjmy, když podle urbářů mohli vybírat jen dvakrát ročně rentu od svých poddaných, usedlých na panství a hospodařících na tzv. rustikálu. Další část půdy, tzv. dominikál, byla přímo v rukou pánů a většinou nebyla efektivně využívána a ležela ladem. Proměna velkostatku spočívala v tom, že majitelé – hovoří se o proměně rytířů v šlechtice podnikatele za vlády Jagellonců (Macek 1994, s. 209-221) – začali ve větší míře využívat kapacity velkostatku k vlastnímu podnikání. Nadále vybírali od poddaných rentu, ale další příjmy jim nově přicházely z různých forem podnikání ve vlastní režii. Rozmach tehdy zažily zejména pivovarnictví, dvorové hospodářství a také rybníkářství. Na vyspělých panstvích záhy příjmy z podnikání několikrát převýšily obnosy získané z renty. Zrodil se režijně-rentovní velkostatek, respektive někteří autoři používají pojem protokapitalistický

podnikatelský velkostatek. (Míka 1953; Válka 1962; Maur 1976; Ledvinka 1987; Čechura 1992)

Rybníkářství samozřejmě nezažívalo rozmach všude, protože stavba rybníků vyžaduje nejen příznivé geografické podmínky, které tehdy nabízely například pánve v oblasti jižních Čech (okolí Hluboké nad Vltavou, Chlumu u Třeboně, Jindřichova Hradce, Kardašovy Řečice a zejména Třeboně) či rovinatý terén Polabí okolo Pardubic a jinde, ale také dostatečně velký kapitál. Stavbu rozsáhlých rybníčních systémů pro specializovaný chov kaprů a dalších druhů ryb si mohli dovolit jen ti nejbohatší šlechtici, jakými v té době byli v jižních Čechách páni z Hradce (Teplý 1937; Kovář 1998), ve dvacátých až padesátých letech 16. století Krajířové z Krajku (Janoušek 1950), ve dvou základních vlnách na počátku 16. století a od poloviny 16. století Rožmberkové (Míka 1954; Míka 1955) a ve východních Čechách na přelomu 15. a 16. století Pernštejnové. (Vorel 1996) Právě na jejich panství využívali tvůrci rybníčních soustav – Štěpánek Netolický, Mikuláš Ruthard z Malešova či Jakub Krčín z Jelčan – nejčastěji ke stavbě rybníčního díla rybníkáře, kteří zde nacházeli dostatek pracovních příležitostí. Rybníky se ovšem stavěly též na Moravě a ve Slezsku. (Hurt 1960)

Z rybníkářů činila marginální skupinu obyvatelstva, které se skoro všichni báli, jejich neusedlost, zvláštní životní styl, kriminalita a permanentní kriminalizace ze strany vrchností. Bylo to totiž společenství neusedlých – tj. daní neplatících – venkovanů, jež vykazovala velkou mobilitu a dobrou orientaci v prostoru. Jejich základem byli ozbrojení muži, kteří těžce pracovali při stavění hrází velkých rybníků a kteří měli většinou zkušenosti z vojenského života jako zákopníci. Byli totiž pravidelně najímáni na stavbu pevností, okopů a dalších pozemních děl na bojištích v Nizozemí nebo v Uhrách. V armádě též získali zbraně. Kromě různých druhů chladných zbraní uměli dobře ovládat i zbraně palné (zejména ručnice). Kromě toho se zejména v zimě živili se též krádežemi. Jíra Řezba z Říčan o tom vypověděl v roce 1570 na mučidlech: „*K tomu se znám, že sem jakživ nic dobrého nečinil a že sem krádal, kde sem jen k tomu mohl přijíti.*“ Většinou se jednalo o zkrachovalé řemeslníky (tesaře, kováře a pod.) či jejich nepořádné syny. Takový Vaněk Bezpalcí byl synem sládka z Mladé Vožice a na mučidlech vyznal, že neposlechl nabádání matky, aby přestal s ožralstvím, a naopak se pití zcela oddal. Nedostatek peněz a sklon k alkoholismu jej nakonec přiměl stát se rybníkářem. S rybníkáři táhli kromě různých řemeslníků a pastýřů i zloději a vrazi, kteří se v kolektivní anonymitě obávané skupiny ztráceli. Vyskytovaly se tu v menší míře – dosud známé odhady mluví jen o maximálně dvou pětinach členů – také ženy. Jednak to byly „*osoby nepořádné ženské vandrovní*“, tj. povětrné konkubíny, ale i řádné manželky zkrachovalých

řemeslníků. Část z nich se nespokojila s péčí o děti a přípravu jídla, ale podílela se též na kriminální činnosti, dokonce i na vraždách. (Pánek 1991, s. 254-265)

Konstitutivním rysem společenstev rybníkářů byl vyhrocený kolektivismus (individualismus se nepřipouštěl) a sebezáchovný smysl pro solidaritu. Před právem se snažili vystupovat jako skupina, a proto vyznávali, že vše dělali společně. Často byla tato jednota vymáhána i násilím: „*Všichni sme krádali, co jest nás dělalo na tom rybníce, a kterej jest krásti nechtěl, hned sme jemu nedali mezi sebou dělati na rybníce...*“ (Pánek 1991, s. 258) Z výslechů je také známo, že skupinově provozovali násilí a zastrašovali obyvatelstvo. Vedli každodenní společný život, při němž se dělili o kořist a hodokvasně pojídali kradené zvířectvo. Spali pak pod širým nebem a v zapadlých hospodách, kam tolik nedosahovala moc vrchnosti. Ve skupině vládl alkoholismus. Jejich pravidelnými rituály bylo připíjení a hazardní hry. Při porušení rituálu připíjení, stejně jako při špatných výsledcích hazardních her byli ochotni i vraždit. Již zmíněný Vaněk Bezpalcí zavraždil spoluhráče, který chtěl utéci z hospody s vyhranými penězi. Skupiny rybníkářů byly velmi promiskuitní. Jeden z nich v roce 1569 vyznal: „*Item měl sem svou manželku, a s jinými sem vobcoval cizími ženami. A když mne moje manželka trestávala, hned sem ji bil proto.*“ (Pánek 1991, s. 263) Mnoho mužů ve společenství udržovalo poměry s prostitutkami, které nazývali „*kurvami*“ nebo „*kuběnamí*“. V jednom případě je doloženo, že se ve skupině vyskytovali také homosexuálové a transvestité. To vše rybníkáře sociálně distancovalo od většinové společnosti, ovšem i oni sami se snažili odlišit od ostatního obyvatelstva (strach měla nahánět již jejich jména – Vaněk Bezpalcí nebo Jíra Řezba) a objevovaly se u nich zárodky jakési „stavovské“ výlučnosti, které pramenily z vědomí vlastního společného údělu. Právě tuto svou „čest“ pak dokázali organizovaně bránit, jak se stalo v roce 1569, když za popravu svých druhů vyhlásili otevřené nepřátelství Petru Vokovi z Rožmberka a chtěli jej zastřelit. Osm dalších let je pak světská moc pronásledovala a „*hlavami jejich pan Petr Vok jednu truhlici naplnil.*“ (Pánek 1985, s. 411) Rybníkářská společenstva pravděpodobně postupně zanikla během třicetileté války, protože se přestaly ve větší míře budovat nové velké rybníky.

V. 4. 2. Cikáni

Naopak typickou okrajovou skupinou obyvatelstva po celý raný novověk byli Cikáni. Toto etnikum pochází pravděpodobně z oblastí středozápadní Indie, odkud odešlo v průběhu raného středověku v několika vlnách do Persie a dále na severozápad. (Hanzal 2004, s. 14-19) Ve 14. století jsou již doloženi na Balkáně a v Uherském království, kde se řada z nich asimilovala s většinovou společností, do českých zemí však pronikl podle literatury jiný jejich

proud náhle v roce 1417. Silný voj pod vedením „krále“ Sindela tehdy protáhl zemí a pokračoval dále do německých oblastí. Záhy se pro ně prosadilo pojmenování *Cikáni* (německý ekvivalent zněl *Zigeuner*). Toto slovo pochází ze středověkého řeckého výrazu *Athingani*, které původně znamenalo čaroděje a brzy se na toto etnikum přeneslo, protože měli pověst mágů a věštců. Zpočátku byli ve střední Evropě přijímáni důvěřivě, protože o sobě rozšiřovali různé pověsti. Tvrdili například, že jsou zbožní křesťanští poutníci z Egypta, kteří putují po světě, protože neposkytli podporu sv. Josefovi a Panně Marii, když prchali do Egypta. Jinou verzí bylo, že prchli z Egypta před muslimskými Saracény. V řadě jazyků je jejich název odvozován právě od Egypta: v angličtině zněl původně *Egyptions* (dnes *Gypsies*), ve španělštině *Egyptianos* (dnes *Gitanos*) a pod. Cikáni brzy získali jako „poutníci“ ochranné listy i od císaře Zikmunda a papeže Martina V. a ty jim umožnily získat podporu lokálních vládců, potraviny a pohybovat se bez překážek Evropou až do konce 15. století. (Hanzal 2004, s. 19-22; Nečas 1997)

První pobyt Cikánů v Čechách je poprvé skutečně doložen v roce 1416, pak ovšem prameny dlouho mlčí a další zmínka pochází až z roku 1481. O deset let později jsou doloženi v okolí Loun a další návštěva českých zemí byla zaznamenána k roku 1523. Zdá se, že Cikáni zde nepobývali trvale a že se do českých zemí dostávali jen na čas a zase odcházeli. Z této doby také není známo, že by je obyvatelstvo přijímalo nevráživě. (Hanzal 2004, s. 25-27) Záhy však došlo – v západní Evropě dříve než v Čechách a na Moravě – k zásadnímu obratu ve smýšlení zdejšího obyvatelstva, které vycházelo z poznání, že Cikáni nemluví pravdu (nebyli křesťany), z negativních zkušeností s jejich životním stylem a také v souvislosti s pronikáním Turků, za jejich špehy byli považováni. Cikáni skutečně nejevili nejmenší snahu se usadit a živili se výhradně vymáháním almužen a hadačstvím, popřípadě krádežemi. A tak stejně jako u rybníkářů vadil většinovému obyvatelstvu nejvíce jejich potulný styl života, drobná kriminalita a lidé se jich též báli, protože věřili v jejich magické schopnosti. Již na konci 15. století se v západní Evropě prosadil myšlenkový stereotyp Cikán – potulný vagabund a delikvent a většinová společnost začala vykazovat až rasistické chování ve vztahu k Cikánům, kteří začali být nejdříve ze západoevropských a posléze i ze středoevropských zemí státní mocí vyháněni. Nastala první velká vlna pronásledování. Těžké perzekuci byli vystaveni ve Francii (prvně byli vypovězeni ze země v roce 1504) i ve Španělsku (již 1492). Nařízení byla stále opakována a zostřována. Tak například roku 1561 nařídil parlament v Orléans vyhubit Cikány ohněm a mečem. Také v sousední Svaté říši římské národa německého bylo postupováno podobně. V roce 1497 je v Říši prohlášeni za psance a i na frankfurtském sněmu bylo v roce 1577 znovu přijato již několikrát přijaté usnesení, že vražda

Cikána není zločinem. (Hanzal 2004, s. 22-23; Fraser 2002, s. 75-94; Gilsenbach 1994; Gronemyer 1987)

V Čechách a na Moravě vznikly první zákony proti Cikánům před polovinou 16. století, ve Slezsku až na počátku století následujícího. Obrat ve smýšlení lze položit přibližně do třetiny 16. století, nejpozději však do roku 1541, kdy vypukl velký požár na Malé Straně. Cikáni byli obviněni ze žhářství a byl jim zakázán pobyt v zemi (na Moravě se tak stalo již v roce 1538). V roce 1549 bylo nakázáno jim odebrat zbraně a vyvést je za hranice země, ovšem ne zabít. Realita ale byla v některých případech jiná, což dokládá nařízení Ferdinanda I. z roku 1556, aby se při honech na Cikány alespoň netopily děti a ženy. Podobné mandáty byly českými králi opakovaně vydávány po celou druhou půli 16. století a také někteří šlechtici převzali proticikánské myšlenkové stereotypy. Například Karel starší ze Žerotína vyzval jako moravský zemský hejtman v roce 1610 moravské stavy, aby v žádném případě na svých statcích netrpěli Cikány, kteří podle něj byli „*všelijaká zběř z různých národů smíšená a sebraná [...], tuláci, běhouni a škůdcové zemští...*“. Tažení proti Cikánům přispělo k jejich částečnému odchodu do východní Evropy – zejména do rozsáhlých oblastí Polsko-litevského soustátí (Ficowski 1965) – a na Balkán. Stoprocentně úspěšné ale nebylo, protože řada vrchností vůči nim postupovala benevolentněji. (Hanzal 2004, s. 27-38; Daniel 1994; Nečas 1999)

Za třicetileté války ustoupil problém poněkud do pozadí, protože státní moc ani jednotlivé vrchnosti neměly příliš času na razantní postup vůči Cikánům, kteří se postupně začali vracet zpět. Až za vlády Leopolda I. v druhé polovině 17. století se opět prosadil přísnější postoj mocných, kteří využili v tažení proti Cikánům xenofobie a narůstajícího strachu z Turků, proti nimž vedla habsburská monarchie v letech 1683 až 1699 dlouhou a úspěšnou válku. Opět byla po delší odmlce vydávána státní nařízení vyhošťující Cikány ze země a od konce sedmdesátých let 17. století začala nová vlna řízené represe. (Hanzal 2004, s. 39-61) V roce 1689 bylo v souvislosti s dalším velkým požárem pražských měst – jak jinak – nařízeno, že Cikáni musí do třech dnů opustit zemi, nebo budou všichni pověšeni. Kýženeho výsledku ale nebylo a ani nemohlo být dosaženo, protože v předmoderní době neexistoval dostatečně rozvinutý státní aparát. Přesto byli 11. července 1697 reskriptem Leopolda I. v Čechách – na Moravě se tak stalo nejpozději v roce 1701 a ve Slezsku to bylo až patentem z roku 1703 (d'Elvert 1859) – prohlášeni za psance (termín *Vogelfrei*), což znamenalo, že mohli být kýmkoli a jakkoli zabiti i bez soudního procesu. Zásady reskriptu byly pravidelně opakovány a upřesňovány v různých patentech. Jen v Čechách to bylo v letech 1701, 1706, 1710, 1717, zostření se prosadilo v roce 1721, další patent spatřil světlo světa v roce 1725, o

rok později vyšel patent, který sjednocoval proticikánský postup s ostatními dědičnými zeměmi. (Procházková 1992, s. 312) V první třetině 18. století se na základě těchto právních norem stát a vrchnosti pokusily provést největší hon na Cikány v českých zemích raného novověku; pro srovnání je ovšem nutné uvést, že habsburská monarchie v tom nebyla ojedinělá. Pruský král Fridrich Vilém I. vydal v roce 1725 edikt, jímž přikázal pověsit všechny Cikány nad 18 let bez rozdílu pohlaví. (Fraser 2002, s. 111-145) Také habsburské patenty měly vést – citujeme podle znění z roku 1726 – „... ku konečnému vykořevení oné, do tohoto [...] Království českého se zase vluzující škodlivé zběře cikánské...“ V prvním bodě označovaly Cikány za psance. Kdyby se při zadržení postavili na odpor nebo chtěli utéct, měli být na místě zabiti. Dopadení dospělí muži měli být odsouzeni k oběšení, větší chlapani do osmnácti let a ženy potrestány uříznutím pravého ucha (v Čechách, v ostatních zemích Koruny české levého ucha), které mělo být přibito na šibenici. Dále měli být zmrskáni a po podepsání hrdelního reversu (některé otiskl Pánek 1974, s. 32-39) vypovězeni ze všech dědičných zemí. Na znamení vypovězení jim byl ještě vypálen na záda cejch s písmenem R. Kdyby se jednou dopadené ženy vrátily, měly být sřaty. Patenty předpokládaly, že při chytání Cikánů budou spolupracovat všechny vrchnosti a městské rady. Měli s nimi vést krátké soudní jednání a žádat o naučení pražský apelační soud jako vrchní odvolací instanci. (patent vydal Málek 1986, s. 274-276) Cikáni přicházeli na přelomu 17. a 18. století nejvíce z Uher a Polska, neuměli většinou číst, a tak se na pomezí s těmito zeměmi i na hranicích mezi jednotlivými zeměmi Koruny české pravidelně vyvěšovaly tabule zobrazující tresty, které Cikány čekaly. Pod jednoznačnými obrázky, jež ukazovaly cikánskou skupinu a šibenici s oprátkou, mrskání metlami či řezání uší stály ještě texty v češtině, respektive v němčině: „*Toto jest pokuta sem do Čech se vluzujících Cikánův.*“ (Hanzal 2002)

Od konce 17. století se tedy Cikáni pravidelně dostávali před soud a díky těmto procesům máme k dispozici alespoň nějakou pramennou základnu pro podchycení jejich života (ortelní manuály Apelačního soudu, vyšetřovací spisy v městských a velkostatkových fondech). Na základě výzkumu pramenů uložených ve fondu Apelační soud v Národním archivu v Praze bylo v letech 1694 až 1763 zdokumentováno 527 případů soudů s přibližně jedním tisícem Cikánů, přičemž někteří byli souzeni opakovaně a třeba i pod změněným jménem. Každopádně to není celkový počet Cikánů, kteří se objevili v českých zemích, protože někteří byli zabiti při honu, dalším se podařilo utéci a výjimečně se dokonce stalo, že Cikáni byli státní mocí tolerováni! To byl příklad Štěpána Daniela a jeho rodiny, která po roce 1698 legálně žila na uherskobrodském panství rodiny Kouniců a v polovině 18. století se

přesunula spolu s několika dalšími na lichtenštejnská panství Uherský Ostroh a Pozořice, kde se živila kovářstvím. (Hanzal 2004, s. 65-93)

Vraťme se ale zpět k rozsudkům Apelačního soudu. Z nich zjišťujeme, že nejvíce procesů s Cikány se konalo v desátých a dvacátých letech 18. století. (Procházková 1992; kritiku výpovědních možností ortelních manuálů provedl Himl 2005)

Tabulka 3: Přehled počtu procesů s Cikány a počtu potrestaných 1694-1763 (Procházková 1992, s. 333)

Časové rozmezí	Počet procesů	Počet potrestaných		
		muži	ženy	celkem
1694-1709	66	86	90	176
1710-1719	115	87	135	222
1720-1729	182	69	299	368
1730-1739	66	39	61	100
1740-1749	52	28	64	92
1750-1763	46	38	44	82
1694-1763	527	347	693	1040

V soudních aktech je nejčastěji uváděna jako důvod postihu potulka, tj. státní moci vadil zejména jejich styl života, který se nedal kontrolovat. Druhým vážným důvodem postihu bylo porušování hrdelního postihu a návrat jednou vypovězených osob do Čech. Rozsudky apelačního soudu dokládají, jak přísně byla řada Cikánů přesně podle vydaných patentů trestána. Více jak polovina mužů byla odsouzena k trestu smrti, což ovšem ještě neznamená, že byli skutečně popraveni. Mohli požádat panovníka o milost a od dvacátých let 18. století byla některým z nich milost také udělena. Většinou jim byl zmírněn druh trestu. (Himl 2005)

U žen byly voleny mírnější postihy, většinou jim bylo na záda vypáleno písmeno R či později RBO, což v latině znamenalo *relegatus Bohemiae*, tj. vypovězený z Čech. Také jim bylo řezáno pravé ucho a po podepsání hrdelního reversu – slíbily v něm, že se nevrátí zpět pod trestem smrti – byly vyvedeny za hranice panství. To byla jedna z největších slabín celého systému. Vrchnosti se spokojily s tím, že Cikány vypověděly, ale nedopravovaly je – kdo by jim to také uhradil – za hranice státu. Pohyb jednou postižených Cikánů ovšem pravidelně nesměřoval za hranice. Sami se cítili vykořenění, vždyť jedna z nich si před soudem posteskla: „*Kde my se máme podít, když nemáme naši zem?*“ Řada z nich byla proto záhy chycena na jiném místě, kde je už většinou čekal kapitální trest, pokud se ovšem nepokusili změnit identitu nebo žádat o milost. Strategie přežití byly různé, ale ne vždy úspěšné. Například Cikánce Anně Agathě bylo 11. července 1726 v Náchodě uříznuto levé ucho, byla mrskána okolo šibenice, třemi křížky podepsala hrdelní revers, a pak byla vyvedena za město.

Již 2. prosince téhož roku byla ovšem dopadena v nedaleké Úpici a po novém procesu byla 3. ledna 1727 v Náchodě popravena. (Málek 1986, s. 267-270) O „genocidě“ či „romském holocaustu“ (Pánek 2003) však zřejmě není možné mluvit, protože podobně stát a vrchnosti postupovaly i v případě dalších neusedlých vrstev společnosti a možným důvodem tohoto chování bylo didaktické odstrašení a sociální disciplinace nepřízřusobivých okrajových vrstev společenskou elitou. O tom se ale ještě povedou diskuse. (Himl 2005, s. 33-43; Himl v tisku)

Jisté je, že někteří Cikáni byli omilostněni a že od třicátých let 18. století byly postupně kapitální a fyzické tresty nahrazovány nucenými pracemi, nejprve vykonávanými „na obecním neb panském díle“ v rozsahu šesti týdnů až půl roku. V letech čtyřicátých pozorujeme přibývání dlouhodobějších výměrů ve výši jeden až čtyři roky a odsouzení si odpykávali trest v „domě kázně“. S drobnými tresty vyvázli většinou pouze mladiství. Jsou doloženy pokusy státní moci převychovat malé Cikány a pokusit se je asimilovat s většinovou společností. Většinou však byly marné, protože Cikáni na svých dětech velmi lpěli a vraceli se pro ně, aby je získali. (Procházková 1992, s. 324-326; Himl 2005, s. 34-35)

Za vlády Marie Terezie byly dále opakovaně vydávány patenty, které vypovídaly Cikány ze země (1744, 1749, 1754 atd.; Nečas 2002). Ačkoli se jednalo o určité zmírnění oproti dvacátým letům, protože bylo zamezeno tolika kapitálním trestům, principiálně nebyla cikánská otázka řešena. Z Uher nadále přicházeli do českých zemí další Cikáni, stát stereotypně trval na jejich vyhnání ze země a v praxi nebyly patenty důsledně dodržovány. Tvrdé postihy Cikánů přestaly být definitivně praktikovány po roce 1763 a příkládá se to hlavně vlivu Josefa II., který se pokoušel humanizovat hrdelní soudnictví na základě moderní osvícenské nauky (učení italského myslitele Cesare Beccarii, žijícího v letech 1738-1794, zejména práce *Dei delitti e delle pene*). Zásadní zlom v cikánské otázce přinesla ale až osmdesátá léta 18. století. Podle dekretu Josefa II. bylo zakázáno Cikány jako zemské poddané vypovídat ze země. Nejprve se tak stalo v roce 1782 v Uhrách – v sedmdesátých letech tam byla cikánská populace odhadována na 68 000 osob! – a o tři roky později i v českých zemích, kde se naopak nacházelo jen několik stovek Cikánů. Ti tedy nově mohli zůstat legálně v zemi a stát se bude napříště pokoušet zjistit, jak toto etnikum asimilovat s většinovou společností. Většina pokusů však nepřinese kýžené výsledky, protože většina Cikánů nebyla ekonomicky soběstačná a navíc bytostně nenáviděla zemědělství, které bylo nejsnazším zdrojem obživy v českých zemích raného novověku. Neulehčovala jim to ani většinová společnost, jež k nim přistupovala plná předsudků. V roce 1783 napsal jeden „osvícený“ moravský šlechtic, že Cikáni „nyní pozůstávají jen ze sem a tam rozptýlených tlup, které neměnně podržují ze starých zvyků zděděný způsob života, který je pro lidské pokolení

neslušný a přitom zcela zneuznávají vyšší poslání rozumného tvora. [...] zneklidňují svým strašlivým zjevem veřejné cesty [...] zlobí obyvatele svým neslušným oblečením či téměř zcela obnaženými těli. Nemyslí na bohoslužby, kazí dobré mravy obecného lidu věštěním a hanebným životem a tím svádějí prostoduché lidi k pověrám. [...] Nechají také s sebou táhnout nejhorší nevěstky z bezbožné lůzy. [...] Farář mě mimo jiné ujišťoval, že bratří se nerozpakují páchat krvesmilství se svými rodnými sestrami, zcela nový důkaz jejich zvířecího způsobu života a nejvyšší bezbožnosti, v následku čehož může boží hněv postihnout celou zemi.“ (Hanzal 2004, s. 56-64, 94-104, 121-123, citát s. 217)

Barokní krajina je nemyslitelná bez potulujících se Cikánů. Jaká ale byla hierarchie jejich skupin? Jaká byla jejich cikánská jména? Proč vystupovali v procesech pod křesťanskými jmény a svou totožnost libovolně měnili? Jakého byli vyznání? Jaké jazyky uměli? Jaké vztahy fungovaly v jejich rodinách. Na takové otázky můžeme odpovědět jen tehdy, když se dochovala kompletnější dokumentace konkrétních procesů s Cikány, nebo když o nich informují matriky, protože oni sami po sobě písemné záznamy v raném novověku nezanechávali. Jsou to přitažlivé otázky, odpovědi však mnoho neznáme. Teprve v poslední době se objevují analytické studie, které poodkrývají roušku tajemství. (Dibelka 2003, Hanzal 2004, s. 117-150)

V. 4. 3. Prostitutky

Zde musíme nejdříve učinit drobnou odbočku a zastavit se u fenoménu kurtizán, které provozovaly kulturně vyšší, zjemnělou a společensky uznávanou formu prostituce. Právě na jejich příkladu lze totiž dobře dokumentovat proces marginalizace původně běžně uznávané skupiny obyvatel. Tento proces můžeme označit jako proměnu kurtizán v prostitutky. Musíme se však přesunout do Itálie přelomu 15. a 16. století, a to zejména do Říma tzv. renesančních papežů, kde kurtizány žily v masovém měřítku a kde také zažily svůj zlatý věk. Konkrétně jde o pontifikáty uměnímilovných papežů Alexandra VI. (1492-1503), Julia II. (1503-1513) a Lva X. (1513-1521), dobu velkých světských úspěchů papežské politiky a obřích stavebních počinů ve Vatikánu, ovšem také éru velmi uvolněných mravů na papežském dvoře, kdy i sami papeži měli – ač vázání celibátem – vlastní potomky, jimž zajišťovali významné postavení v Církevním státě. (Chastel 2003)

V této době tvořily až 10 % obyvatel Říma kurtizány a osoby na nich ekonomicky závislé. Taková kurtizána byla totiž paní domu, v němž vydržovala ze svých příjmů svou matku, sourozence a vlastní děti. Kurtizány působily sice i v jiných italských městech (hovoří se o Benátkách a Neapoli), ovšem nikde se tento fenomén nerozšířil tak jako právě v Římě a

nikde jinde neskýtalo toto povolání tak velké možnosti společenského vzestupu. V Římě totiž existoval nadbytek mužské populace, která měla oficiálně žít v celibátu, nebo při sobě neměla vlastní ženy. Kromě vlastního rozsáhlého papežského dvora zde sídlily dvory jednotlivých italských kardinálů a ty zaměstnávaly především duchovní. Dále zde pobývali vyslanci evropských států, přicházeli sem obchodníci i zámožní poutníci a většina z nich s sebou nepřiváděla své ženy. A právě tato vládnoucí mužská, humanisticky vzdělaná a duchaplná, společnost, jež trpěla nedostatkem žen nejen po sexuální ale i po kulturní stránce, legalizovala postavení kurtizán, které v žádném případě nestály na okraji společnosti: „*Pro citlivé a vzdělané pány u kurie měla obyčejná prostitutka jen velmi malou přitažlivost. Potřebovali ženy, které jim nejen mohly poskytnout krátkodobou zakázanou sexuální rozkoš, ale které byly navíc svým vystupováním a vzděláním schopny zastoupit při společenských událostech všeho druhu chybějící ženský živel...*“ Sociální integrace kurtizán byla dalekosáhlá, což dokládá již jejich pojmenování. Italský termín *cortegiana* byl všude v Evropě chápán jako dvorní dáma, která patřila k příslušnicím šlechty, ovšem v Římě se stejné slovo používalo jako označení ženy, která měla poměr s jedním nebo více příslušníky papežského dvora. (Kurzel-Runtscheiner 1993, s. 17; Bassermann 1993, s. 106-127)

Kurtizány většinou nepocházely přímo z Říma, ale přicházely tam z jiných italských měst. Vzácností nebyly ani Španělky, Francouzsky, Němky či dokonce slovanské ženy, které doufaly, že udělají ve věčném městě štěstí. Některé z nich prochly před hrozí chudobou, jiné unikaly ze špatného manželství, jindy přivedly vlastní matky mladičké dívky k řemeslu násilím. V této profesi se začínalo okolo 14 roku věku a třicítka už byly považovány za stárnoucí ženy, a proto si vychovávaly nástupnice, jež se o ně ve stáří postaraly. Zásadní rozdíl mezi kurtizánou a prostitutkou spočíval v tom, že kurtizána byla alespoň částečně vzdělaná, a proto se mohla pohybovat i v nejvyšších společenských kruzích. Se svými zákazníky pak udržovala dlouhodobý poměr a podle velikosti platu mu byla k dispozici určitý počet večerů v týdnu; v ostatních ovšem mohla podle libosti přijímat zákazníky jiné. Kromě velké škály sexuálních rozkoší („*Kurva dobrá v posteli je jako šikovný obchodník, co umí prodat své zboží: hry a rozkoše, které poskytuje šikovná kurva, totiž nic jiného než zboží nejsou.*“; Aretino 1992, s. 159) měla poskytovat celou řadu dalších služeb, protože musela být svému zákazníkovi také doprovodem ve společnosti. Soudobý autor o tom psal: „*V posteli musíš být kurva a všude jinde slušná žena.*“ (Aretino 1992, s. 161) Proto musely být kurtizány nejen alespoň částečně vzdělané, ale také dobře vychované: „*Až přijde na stůl salát, nevrhni se na něj jak kráva na seno, jez pomalu a ber si malá sousta, nesmíš si umastit prsty a hlavně si je nestrkej do pusy [...] A hlavně měj zavřenou pusu a nemlaskej, ostatním u stolu by to*

vadilo, že jíš, to na tobě nesmí být vidět...“ (Aretino 1992, s. 157) Podle již citovaného Pietra Aretina (1492-1556, rodák z Arezza, žil v Římě a pak v Benátkách, prozaik a básník, znamenitý satirik, vydavatel *Erotických sonetů*) musely být kurtizány kromě etikety i znalé jazyků, dbalé hygieny a oblečené podle poslední módy. Kurtizána měla svého zákazníka bavit, četla mu, zpívala, tančila, hrála na hudební nástroj a povídala si s ním. (Kurzel-Runtscheiner 1993 a 1995; Masson 1975)

Konec zlatého věku kurtizán v Římě předznamenoval nástup reformace v Zaalpí a tzv. *Sacco di Roma*, tj. vydrancování města Španěly placeným vojskem v roce 1527. Od té doby se stále více šířily reformní myšlenky i v katolické církvi. Čím dále více církevních hodnostářů vystupovalo proti frivolnímu životu svých předchůdců a kolegů a reforma katolické církve na sebe nedala dlouho čekat. Byla stvořena na zasedáních tridentského koncilu v letech 1541 až 1562. V té době už kurtizánám pomalu zvonila hrana. Již v roce 1536 byla založena zbožná nadace v klášteře Santa Caterina della Rosa, která měla vychovávat chudé a tedy morálně ohrožené dívky pro budoucí manželství a pak je provdat s malým věnem. O několik let později, v roce 1542, vytvořili podobnou nadaci pro kající kurtizány v klášteře Santa Marta i nedávno založení jezuité v čele s Ignácem z Loyoly. Tažení proti výsadnímu postavení kurtizán pak pokračovalo, když papeži začali vydávat restriktivní zákony, jež snižovaly atraktivitu tohoto řemesla. V roce 1550 jim papež Julius III. zakázal jezdit v kočárech po městě; Pavel IV. pak určil za kuplířství trest smrti a zakázal kurtizánám styk s duchovními. Jedním z vrcholů tohoto procesu byl pontifikát Pia V. (1566-1572), jenž dal kurtizánám na vybranou: buď se vdají, vstoupí do kláštera, nebo musí do několika dnů opustit Církevní stát. Následoval masový odchod kurtizán. Ty, které i přes zákaz zůstaly ve městě, byly vystěhovány do zvláštní městské čtvrti, kterou nesměly opustit. Trest za porušení tohoto nařízení byl tvrdý. Když byly přistiženy mimo tuto čtvrť, byly veřejně vymrskány a vyhoštěny z Církevního státu. Drastická opatření Pia V. byla sice po jeho smrti na čas zmírněna, ale nastartovaný trend se nedal zastavit. Již Klement VIII. přinutil kurtizány k nošení žlutých rukávců, aby je každý mohl rozeznat od „počestných“ žen. Během druhé poloviny 16. století se tak kurtizány definitivně staly marginální vrstvou společnosti. Jejich kdysi výsadní společenské postavení se proměnilo v sociální izolaci. Kurtizány zmizely, zůstaly prostitutky. (Kurzel-Runtscheiner 1993, s. 18-19).

Moderní definice prostituce praví, že je to „*propůjčování vlastního těla k sexuálním úkonům s jinou osobou za úplatu, a to jak v přímém fyzickém kontaktu, tak prostřednictvím různých nástrojů.*“ Jedná se tedy o obchod s pohlavním stykem, a proto jsou její výskyt, frekvence a taxy ovlivněny poptávkou. Tato poptávka existovala, existuje a pravděpodobně

bude existovat, a proto existuje i tento obchod. Bohužel je to kromě ekonomického jevu také sociálně-patologický fenomén. Ohrožuje veřejnou morálku, vede k rozvratu rodinných vztahů a často se slučuje s některou z forem kriminality. Pomáhá také šířit pohlavní choroby a devastuje jak klienty tak prostitutky, které končí na okraji společnosti jako bytosti psychicky a fyzicky na dně. Prostituce vždy byla buď registrovaná, tajná nebo trpěná bez legislativních omezení. (Lenderová 2002, s. 5-9)

V raném středověku fungovala v Evropě prohibice prostituce, tj. byla úplně zakázána a trestně stíhána. Křesťanské konvence totiž vyžadovaly rezignaci na citovou a erotickou lásku a sexu byla přiznána jediné rozmnožovací funkce. Změnu přinesla doba okolo poloviny 13. století, kdy prozíraví teologové včetně Tomáše Akvinského oslabili závažnost hříchu pouhého smilstva a ve shodě se sv. Augustinem prohlašovali, že pokud ze světa zmizí nevěstky, rozmůže se všude cizoložství. Prohibice byla stále častěji porušována a objevily se první pokusy o její reglementaci, tzn. že se vladaři a úřady pokoušely dát prostituci pevný rámec a trpět ji na základě určitých pravidel. Ve střední Evropě byla pravděpodobně institucionalizována při vlně zakládání měst ve 13. století a byla i zde vázána hlavně na městské prostředí, tj. na lázně, šenky a katovny. (Schuster 1992) Venkov v této souvislosti zůstává z různých důvodů poněkud stranou. Od 14. století máme i v českých zemích řadu dokladů o tom, že prostituce byla provozována ve veřejných domech a že je městské rady za poplatek trpěly. Městská rada v Brně dokonce vydala roku 1353 pro tamější nevěstince zvláštní řád. (Bassermann 1993, s. 313-314; Lenderová 2002, s. 23-25; Šmahel 2002, s. 473-474)

Pojem „prostituce“ nebyl v raném novověku používán a tento jev se označoval obecným slovem „neřád“. Dále se používal termín „*hampejz*“, jenž znamenal veřejný dům, kde se vyskytovaly prostitutky, které se tehdy označovaly slovy „*nevěstka*“, „*kurva*“ či „*hurva*“. Daniel Adam z Veleslavína ovšem v roce 1598 rozlišoval mezi dvěma druhy takových žen. Jedny žily ve stálém nelegálním poměru a druhé naopak byly dostupné každému. Prostitutku označoval jako: „...*ženskou, která z auptatku, ze mzdy nebo zisku se propůjčuje buď jednomu, od něhož se živí (kuběna, souložnice, ženina), nebo každému krásu svou za peníze prodává, každému svolí.*“ Tyto ženy se jednak pokoušely vylepšit svou životní situaci, jednak byly k prostituci donuceny. Muži se u nich zase snažili odreagovat a vykročit za hranice ideálního přísného a mravného světa. V žádném případě se nejednalo o vážené řemeslo, naopak bylo považováno za „nečisté“ a jako takové bylo vytlačeno z okruhu řádných řemesel pod dohled městského kata nebo do zdí židovského ghetta. Kromě těchto trpěných nevěstinců se ovšem všude nacházela i vrstva družek, kuběn a příležitostných souložnic a –

jak píše Jiří Pešek – vždy se našly příliš chudé i příliš rozverné vdovy či měšťanské dcerky, které dokázaly kombinovat tělesné potěšení z nemanželských sexuálních styků s určitým hmotným ziskem. (Bassermann 1993, s. 314-315)

Nejvíce dosud víme o prostituci v Praze, kde nastala velká konjunktura reglementovaného řemesla v druhé polovině 14. století za vlády císařů Karla IV. a Václava IV. Již v roce 1365 je na okraji ghetta doložena existence „starého hampejzu“, tzv. „antiquum gallimordium“, a okolo roku 1400 stál nedaleko i „nový hampejz“. Centrum prostituce bylo ale i při Perštýně na Starém Městě, kde městský kat provozoval veřejný dům v Benátské ulici. V roce 1372 jej nechal Karel IV. zbořit. Na Novém Městě se daly prostitutky najít v Krakovské ulici u Koňského trhu (dnešního Václavského náměstí). Císařská Praha nabízela zájemcům ještě více. Žila tu řada nemravných farářů. Jeden z nich, Ludvík Kojata z Podskalí, si zřídil veřejný hampejz při svém domě u kostela sv. Apolináře, kde měl 4 až 8 nevěstek. Prostitutky byly k mání i na druhém břehu Vltavy, v Oboře, na Hradčany okolo kostela sv. Benedikta i jinde. Rozkvět řemesla zastavila na čas husitská revoluce. V roce 1419 byly hampejzy nadšenými kališnickými reformátory a jejich stoupenci zbořeny, nevěstky byly z města vyhnány a byl zřízen zvláštní mravnostní úřad. Vrátily se časy raně středověké prohibice. (Bassermann 1993, s. 315-318; Šmahel 2002, s. 474)

Prostituce ovšem stejně jako ostatní „neřádné“ druhy zábavy nezmizela natrvalo. Jiří Pešek vtipně poznamenává, že prostitutky reformační umravňování společnosti vždy ve zdraví přežily. Zmíněný úřad totiž záhy zanikl a již při návratu císaře Zikmunda se do Prahy stáhlo více nevěstek, protože panovník byl znám svou náklonností k něžnému pohlaví. I v pozdější době si řada mravokárců stěžovala na rozmáhání hříšného chování a prostituce ve městě. Městské úřady se nadále snažily vytěsnit příslušnice tohoto řemesla na okraj společnosti a reglementovat jejich živnost. Svědčí o tom i vyšehradská právní kniha, v níž je k roku 1460 zaneseno, aby nevěstky „chodily v šlojírích s kraji žlutými, aby po tom známy byly.“ Prostituce kvetla kromě Prahy i v řadě katolických měst. Uličky lásky jsou z přelomu 15. a 16. století doloženy v Jihlavě, Jindřichově Hradci a „neřád“ se objevoval i v ostatních menších městech. (Bassermann 1993, s. 318-319) V roce 1550 si Jaroslav z Pernštejna stěžoval pardubickým měšťanům: „Neb na oko vidím, když z zámku do města na procházku jdu, že se v domích šenkovních velicí a hanební neřádové od mnohých dějí, kterýž sou protiv Bohu i protiv lidem [...] A protož nechci vám toho déle trpěti, poroučím vám, přikazujíc, abyste [...] těch neřádův hanebných a sodomských nedopouštěli a těch nevěstek běhlejch, pro kteréž ti neřádové a nešlechtnosti nastávají, v městě netrpěli...“ Zároveň ve svém listu

konstatoval, že dokonce i členové městské rady trpí „*pro své dosti špatné oužitky*“ ve svých domech prostitutky. (Vorel 1997, s. 132-133)

Druhý zlatý věk prostituce v Praze nastal v předbělohorském období, kdy vyčpěl kališnický rigorismus 15. století a kdy se stala Praha nejdříve sídlem místodržitele Ferdinanda Tyrolského a později po roce 1583 císaře Rudolfa II. a jeho neustále se zvětšujícího kosmopolitního dvora. Trpěné veřejné domy tehdy stály na Františku, v Celetné ulici u Prašné brány a na Novém Městě opět v Podskalí. Nevěstky ale příležitostně navštěvovaly i řadu šenků. Městští radní o tom dobře věděli a často to v různých nařízeních zakazovali. Například v roce 1591 stálo v jednom článku takového řádu, „*aby se šenkjýř na žádné nepravosti nedíval, nevěstek netoliko nepřechovával, ale ani se mezi hosty nutkati a tříti jim nedopouštěl.*“ Nabídka služeb se postupně pod vlivem zahraniční a dvorské klientely značně specializovala, takže některé podniky mohly poskytovat i luxusnější služby. Vyhlášený byl veřejný dům Pod Slovany, zvaný „*kancelár*“, což byl podnik vyšší úrovně s nevěstkami „*dosti vonakými v čistých mantlích*“. Sem chodívali i urození pánové. Z Pražského hradu to však bylo blíže na Malou Stranu do domu U tří červených růží, kde vládly místo rytíře Jana Makovského z Makové jeho žena Alena, rozená Žejdlíková ze Šenfeldu, a její matka. V jejich režii byl dům na konci vlády Rudolfa II. vyhlášeným nevěstincem s početnou zahraniční klientelou a Jan Makovský „*sám mnohokrát bez vyhánění pro jejich veliké tribulování a trápení utíkati z domu musel.*“ Na prostituci – jako vždy v době velkého rozmachu řemesla – nejvíce vydělávaly kuplířky a pasáci, kteří hampejzy provozovali a kteří se často k nevěstkám chovali velice zle. Špatně na tom nebyli ani někteří rychtáři, protože nechávali za úplatu prostitutky na pokoji. (Bassermann 1993, s. 319-321; Bůžek 1995, s. 91)

V této době máme tu a tam také doklady o prostitutkách v menších venkovských městech. Rožmberský kronikář Václav Březan zaznamenal v roce 1604 příhodu jednoho vysoce postaveného rožmberského úředníka, který využil služeb povětrné ženy: „*... přede dnem Načelek zastížen na zámku Třeboni s kurvou; u něho byla přes noc, přinesši mu, jak on pravil, listy u večír. Byly mu klíče od zámku svěřeny. On kurvě ráno je dal, aby sobě otevřela, a tu jest jata a do vězení dána. Načelkovi bez trestání to prošlo. Bůh se do času na všecko dívá.*“ (Pánek 1985, s. 571) Naopak jisté proslulosti dosáhla Dorota Jiráňová z Pardubic, zvaná „*sladká Dorna*“. Její prostopášný život byl dokonce na počátku 17. století zbásněn a dílko se pak zpívalo jako kramářská píseň. (Francek 1994)

Rozvoji prostituce mohly částečně zabránit snad jen rozmáhající se pohlavní choroby včetně syfilidy, kterou přivezli do Evropy z Nového světa Kolumbovi námořníci na samém konci 15. století a jež se lavinovitě šířila od počátku francouzsko-španělských válek o Itálii. V

raném novověku se syfilidě říkalo podle vojsk, jež jí začaly šířit, francouzská či uherská nemoc. Hned od začátku v Evropě velice zabíjela a trvalo několik desetiletí, než si na tuto chorobu vypěstovala populace určitou imunitu. Pryč byly časy minimálně omezovaného sexu a někteří lidé se začali více bát. Rozkvět prostituce však ani pohlavní choroby nepodvázaly a nic s tím neudělal ani fakt, že se v raném novověku jednalo o hrdelní zločin v rámci deliktu smilstva, které Josefínský hrdelní řád z roku 1707 označoval jako „*obecné kurevství*“. Ano, tehdy se nerozlišovalo mezi prostitutí a nevěrou! Prostitutky stejně jako jiné přistižené smilnice „*bud' metlami, vypověděním neb obecním dílem dle obyčeje (však vždy tak, aby neslušná společnost a schůzky jich přetržené byly) vězením, pak peněžitou pokutou toliko ti, které od nějaké vážnosti jsou, ztrestáni býti mají...*“ Kapitálním trestem měli být postiženi jen ti, kteří opakovaně a dlouhodobě smilnili. V praxi tedy záleželo na konkrétním městském soudu, jaký trest zvolí. Prostitutky většinou vyvázly s mírnějšími tresty a ke zmíněným sankcím se sahalo jen čas od času. (Francek 2002, s. 104-110)

V 17. a 18. století došlo k jistému útlumu prostituce v českých zemích, ale v žádném případě nevymizela, což dokládá i tažení prudérní Marie Terezie směřující k očištění mravů. Za tímto účelem zřídila *Komisi cudnosti (Keuschheitskommission)* při mravnostní policii, která v letech 1751 až 1769 vyvezla všechny vídeňské prostitutky na okraj monarchie do Banátu a Temešváru. Dveře nevěstinců zůstaly po celou dobu její vlády zavřené a i další opatření měla přivést nevěstky k počestnosti. Stříhaly se jim vlasy, jako trest měly potupně měst ulice, dávaly se do řetězů a dokonce se počítalo i s tresty pro jejich klienty. Když byl dopaden s prostitutkou svobodný muž, musel se s ní oženit, pokud byl již ženatý, hrozila mu žaloba pro cizoložství (*Constitutio criminalis Theresiana* z roku 1768). Kvůli značné korupci v *Komisi cudnosti* však nebyla řada nařízení dodržována a prodejná láska kvetla dál, i když byla nelegální. *Komisi cudnosti* zrušil po matčině smrti benevolentnější Josef II., který se pokusil namísto prohibice prostituci opět po určité době reglementovat. Spor mezi oběma přístupy trvá dodnes; i v současnosti existují státy, kde je prostituce zakázána. Ve většině zemí je však reglementována. (Lenderová 2002, s. 27-29)

V. 4. 4. Kati a pohodní

Mistři ostrého meče, ačkoli patřili k výkonnému aparátu hrdelních soudů a podléhali městskému rychtáři, patřili také mezi marginální skupiny obyvatelstva v českých zemích raného novověku. Jako správci mučírny, lidé provozující při výslechu torturu, vykonavatelé trestů a osoby, jež se staraly o okolí popraviště a pranýře, přicházeli totiž do styku s krví a prováděli jiné práce, považované tehdy za nečisté. Museli to být urostlí siláci, kteří zvládali

manipulaci s lidskými těly a těžkými nástroji. V menších městech zastávali zároveň funkci rasa (pohodného), který prováděl různé „hygienické“ služby. Odstraňoval sebevrahy, zvířecí mršiny, zabíjel toulavé psy a kočky nebo čistil záchodové jímky. Kvůli náplni své „špinavé“ a „páchnoucí“ práce byli kati, pohodní i jejich rodiny velkou částí společnosti považováni za osoby bez cti a lidé se jich většinou velmi báli a snažili se je od sebe pokud možno izolovat. Na příkladě německých zemí ale bylo poukázáno, že ve vnímání katů panovaly velké regionální rozdíly. Zatímco v severozápadním Německu nebyli považováni za bezectné, v jižním Německu tomu bylo stejně jako v českých zemích naopak. (van Dülmen 2003, s. 41-60; Nowosadtko 1994)

Kati i pohodní – i když byli někdy velmi zámožnými lidmi (Francek 1995, s. 31-34) – nemohli v českých zemích bydlet v místech jako ostatní počestní měšťané a byli nuceni si postavit příbytek buď mimo město, nebo alespoň u hradeb na okraji města (nejkrásnější katovny dosud stojí v Brandýse nad Labem, Děčíně, Jihlavě či Kadani). V kostele měli vyhrazené místo jen pro sebe a nesměli si sednout k ostatním. Tak alespoň znělo rozhodnutí městské rady v Novém Městě nad Metují v roce 1744. Tamější pohodný *„přísně povinen bude v chrámech Páně jak sám, tak manželka a děti jeho v svém místě od starodávna vykázaném po straně se držeti a mezi sousedstvo do stolic obyčejných se nemíchati...“* To však nestačilo a popravicí mistři museli rezignovat i na další práva, jež byla běžná mezi příslušníky většinové společnosti. Měli své zvláštní místo také v hospodě a ani zde si jinam nemohli sednout. Museli také chodit s označením, aby je všichni na první pohled poznali. Ve smlouvě s katem v Libáni z roku 1616 se o tom píše: *„Meč svůj anebo zbraň aby při sobě připásanou nosil tak, aby jej lid obecný rozeznati mohl.“* To bylo velmi důležité, protože styk s katem znamenal pro ostatní obyvatele ztrátu cti i postavení. Zároveň z toho též vyplývá, že kati měli vždy velké problémy s křty svých dětí nebo s vlastními pohřby. Je zapotřebí také upozornit, že v případě katů docházelo k uzavření rodin, v nichž řemeslo přecházelo z otce na syna po mnoho generací, protože kat si nemohl vzít jen tak někoho. Okruh jeho nevěst byl vždy velmi úzký a kati si většinou brali za ženy dcery jiných katů, rasů nebo biřiců. (Francek 1995, s. 5-6; van Dülmen 2003, s. 42-47)

Počestnému obyvatelstvu mohl ublížit nejen styk s katem, ale také jakýkoli dotyk jeho náradí či zaobírání s pranýřem či šibenicí. Když bylo nutné tato místa hanby opravit, často se stávalo, že to řemeslníci odmítali vykonat, protože se báli ztráty cti. Takový problém se pak řešil téměř ceremoniálním způsobem a kolektivním dílem za účasti celé obce. V Hradci Králové byl dlouho jen dřevěný pranýř na Velkém náměstí. Po jeho požáru v roce 1536 z něj zbylo torzo, ale teprve v roce 1584 byl na jeho místě postaven kamenný sloup. Městská rada

vše udělala takto: „*A tu obeslavši všechny Vlachy, zedníky, kameníky, i jiné téhož řemesla do rady, jimžto předloženo jest, aby takový pranýř všickni stavěli, i tu v poctivosti všickni jsou opatřeni, že to žádný vytejkati nemá. A pro dotvrzení toho vyšedši z rady Jeho Milost pan rychtář, pan purkmistr, páni, jeden každý tam kámen do gruntu hodivše, založili. Tak i stalo se zámečnickům o kruhy.*“ Podobný problém se řešil v Hradci Králové ještě v roce 1714, kdy se pranýř stavěl opět kolektivně. Trauma řemeslníků pak pomohl zahnat alkohol: „*Po té práci vzácný magistrát poručil jim pivo z rathauzu vytáhnouti, tak dlouho pili, až jsou se zpili.*“ (Francek 1995, s. 24; van Dülmen 2003, s. 47-48)

Na druhou stranu nebyli kati ze společnosti vyvrženi úplně, protože provozovali služby, které řadové obyvatelstvo potřebovalo. Díky své dobré znalosti lidské anatomie se uplatňovali jako lékaři. Jejich doménou byly především zlomeniny a vykloubeniny. Vyznali se také v léčivých rostlinách, a tak je po setmění někteří žádali o pomoc při léčbě různých neduhů. Ti, kteří byli zároveň pohodnými, si přivydělávali prodejem vydělaných kůží uhynulého dobytka. Někteří kati se mohli dobrat slušného majetku, vlastnili různé knihy či hudební nástroje a měli domácnosti vyzdobené obrazy a mědirytinami. Příkladem je rodina proslaveného kata Jana Mydláře, který vykonal staroměstskou exekuci v roce 1621, nebo rodina pardubických katů Zelingerů na přelomu 17. a 18. století. (Francek 1995, s. 9-11, 37-54; van Dülmen 2003, s. 48-49) Kati v menších městech však podobné úrovně nikdy nedosáhli. (Gilar 1999; Musil 2001)

Většinová společnost se sice katů velmi bála, ale tento strach se mohl občas ventilovat. Stávalo se tak tehdy, když kati odváděli špatnou práci. To jim přihlížející dav málokdy odpustil. Ze 16. století známe minimálně tři případy, kdy špatně popravující kati vzbudili rozhořčení a dav je poté utloukl. Například v roce 1509 byli stínáni dva delikventi na Hradčanech. „... *když kat stínal druhého, chybil a druhý kat to musel napravit a dosekl ho napodruhé. Diváci se hned začali proti tomu bouřit, vrhli se na katy a oba je utloukli kamením, že se nezachovali tak, jak jim nařizovalo právo.*“ Podobná věc se stala i v roce 1636 v moravských Bojkovicích, kde si místní měšťané stěžovali na výkon kata, vypůjčeného k popravě jedné ženy až z Uherského Hradiště: „... *jest ji kvapně až k plecům zařal, potom pak ještě tři rány dal a naposledy (račte odpustiti) jako ras ji dořezoval, takže ohavno bylo na to se dívati.*“ Tentokrát byl ovšem kat ušetřen, protože byl vypůjčený a městská rada lidi uklidnila. Pak si ale do Uherského Hradiště stěžovala a tamní magistrát jen smutně konstatoval, že by kata rád potrestal, ale „*neveliká by náhrada tím se stala, poněvadž takových snížených lidí tyto časy nestává a tohoto sme dosti obtížně dostali.*“ (Francek 1995, s. 34-35)

Kati byli považováni za bezectné po celý raný novověk a nic na tom nezměnil ani patent Marie Terezie z roku 1772, kterým nařídila, aby byli sníženi lidé, jakmile přestanou provozovat své řemeslo, považováni za rovnocenné ostatním obyvatelům. Předsudky budované generace nešlo rychle změnit. (Francek 1995, s. 8)

V. 4. 5. Žebráci

Zdá se, že žebráci se stali marginálními skupinami obyvatelstva až během raného novověku a v západní Evropě dříve než v Evropě střední či východní. Souviselo to především s proměnou role vězení, s prosazením industrializace v některých oblastech, dále se vznikem nové protestantské etiky práce ve vznikajících moderních státech a v neposlední řadě také s proměnou katolické zbožnosti v druhé půli 18. století pod vlivem osvícenských myšlenek Lodovica Antonia Muratoriho (1672-1750). Vězení totiž nebylo dlouhou dobu vnímáno jako trest za nějaký přečin vůči normám, ale pouze jako místo, kde probíhalo vyšetřování a které sloužilo k zajištění podezřelého. Teprve od poloviny 18. století se v Evropě obecněji prosazuje anglosaský model chápání vězení jako formy trestu – vykoupení spojeného s pokáním v individuálně organizovaných celách. Tehdy proběhla důležitá změna v technologii výkonu moci a trestu byla nově určena role nápravy delikventa. Ještě předtím ale raněnovověká západní Evropa použila vězení jako prostředek realizace sociální politiky vůči žebřákům a jiným „líným“ osobám, tj. i vůči mentálně nemocným, protože se pokusila vyhlásit válku bídě. Na ní byl podle tehdejších mocných jediný lék. Tímto důležitým medikamentem měla být práce. Kdo nepracoval, žil podle soudobé protestantské etiky zákonitě v bídě. Jak ale dosáhnout toho, aby všichni žebřáci začali dobrovolně pracovat? Kde se pro ně mohla sehnat práce? A hlavně: Jak rozlišit, kdo už je a kdo není žebřák? (Geremek 1999, s. 207-228; Tinková 2004, s. 50-53)

Modernizující se a industrializující se státy řešily tento problém po svém a v jejich režii došlo k postupnému uvěznění chudých, kteří byli nuceni pracovat. Kromě papežského Říma se jako jedna z prvních zemí potýkala s tímto problémem Anglie, kde vznikl na základě memoranda o podobách chudinské péče v Londýně z roku 1552 zvláštní útulek v Bridewellu (1555). Tam měli být umístěni tuláci, zahaleči a marnotratníci a nucená práce měla eliminovat jejich zahálku a náklonnost ke zlému. Instituce získala velký věhlas, a tak v krátké době vzniklo po celé Anglii asi 200 domů práce nazývaných Bridewell. Tato zařízení byla zřízena na principu přísně sřežené a kontrolované manufaktury. Pracovníci sem přicházeli nedobrovolně (úřady vydaly zákaz žebroty a přistižené předávaly právě sem), žili tu a pracovali pod dozorem a panovala zde věžeňská disciplína. Původně zde měli být zaměstnání

jen „zdraví žebráci“, kteří měli být po „převýchově“ propuštěni, ale brzy se původní smysl vytratil. Přicházeli sem stále častěji recidivisté, nucená práce se stala prodělečným podnikem a Bridewell se stejně jako každé jiné vězení stal místem, kde se asociální způsob života dále prohluboval. Až na konci 17. století se prosadila reforma těchto zařízení a vznikla síť domů práce (*workhouses*) organizovaných racionálněji a ekonomicky výhodnějším způsobem, které již nemají jen trestat a vychovávat. Domy se soustředily na textilní výrobu a hlavně na předení vlny. V první polovině 18. století měla Anglie téměř 200 takových domů. (Geremek 1999, s. 216-218; Tinková 2004, s. 97)

Podobnou cestou se vydaly Spojené nizozemské provincie od konce 16. století. Také zde bylo spojeno omezení svobody s nucenou prací. V Amsterdamu tehdy vznikl mužský dům (*Rasphuis*), kde se zpracovávalo dřevo, a druhý dům (*Spinhuis*) byl určen pro ženy a děti, které se věnovaly předení a šití. Od počátku se sem neuzavírali jen chudí, ale i mladiství zločinci. Boj se „zahálkou“ chudých tu měl často drastické podoby. Píše se, že odpor k práci se zde potíral například takto: „... *pokud chudý odmítl pracovat, zavřeli ho do vězeňské kobky, která se pomalu naplňovala vodou. Vězeň měl k dispozici ruční pumpu; aby se zachránil před utonutím, musel odtud vodu nepřetržitě vypumpovávat. Toto měla být účinná metoda proti lenosti, jejímž prostřednictvím si měl odsouzený osvojit pracovní návyky.*“ Podle holandských vzorů vznikly postupně na počátku 17. století pracovní domy v severním Německu, konkrétně nejdříve v Brémách, Lübecku a Hamburku. Je zajímavé, že v první vlně to byla většinou protestantská města a že v katolických městech byly postaveny pracovní domy až v 18. století. Přijetí koncepce domu práce jakožto základního článku sociální politiky tedy zřejmě částečně ovlivnila konfesijní struktura, ovšem je zapotřebí také zdůraznit, že program „polepšení prací“ pravděpodobně vyšel z prostředí a oblastí, jež se tehdy nacházely na špici hospodářského rozvoje. (Geremek 1999, s. 219-220)

Ve Francii probíhalo tažení proti chudobě také od počátku 17. století. Po roce 1611 vznikly první pracovní útulky v Paříži a i zde byli segregováni muži, ženy a zvláštní útulek měl být zřízen i pro nevléčitelně nemocné! Od počátku byly pro tyto útulky vydávány přísné řády a počítalo se s tím, že chudáci budou tvrdě pracovat a bude jim poskytnuta náboženská výchova. V základech represivní politiky tedy stejně jako jinde spočívaly křesťanské city a snaha zajistit chudým důstojný život. V roce 1656 pak vznikl na základě královského výnosu Všeobecný špitál (*Hôpital Général*), který měl již o rok později kolem 6000 chovanců. Nenechme se zmýlit názvem „špitál“. Daniela Tinková konstatuje: „*Tato nově koncipovaná kombinace sociální péče a sociální kontroly nemá nic společného s myšlenkou léčení. „Veřejný špitál“ není léčebné zařízení, jako spíš struktura soudního, policejního či*

administrativního charakteru, je to pořádková instituce podřízená přímo královské moci. Originalita postupu spočívá ve snaze řešit problém chudoby a marginality tím, že se chudobě vymezí určité specializované místo podřízené kázeňskému dohledu.“ (Tinková 2004, s. 52) Všeobecný špitál samozřejmě nemohl pojmout všechny chudé, ale každého měl zastrašit vězeňskými podmínkami. Chovanci se stali marginální vrstvou – mohli být zmrskáni, trestáni pranýřem, vsazeni do kobky, měli nosit jednotné šedé oblečení s kapucí a na něm měli mít vyšit znak špitálu a osobní číslo. Od roku 1666 se v útulcích Všeobecného špitálu zřizovaly také pracovní dílny, které vůbec nebyly ziskové, ale měly sloužit k sociální a náboženské výchově (k disciplinaci, či chcete-li „ukázněvání“) chovanců. Ještě v první polovině 18. století tento systém, spočívající v prolínání represe a milosrdenství, i přes velkou kritiku ve Francii fungoval. V nařízení z roku 1724 se žebrání stále považuje za trestný čin. Napoprvé hrozilo umístění ve Všeobecném špitále minimálně na dva měsíce, napodruhé na minimálně tři měsíce a označení písmenem M (tj. *mendicant* = žebrák), napotřetí hrozil mužům pětiletý trest na galejích a ženám pět let ve Všeobecném špitálu. Teprve na konci 18. století se prosadila snaha důsledně oddělit skutečné žebráky a tuláky od chudých. (Geremek 1999, s. 220-228)

„Zvláštní prolínání milosrdných postojů a nelítostné represe potvrzovalo význam práce. Nezávisle na rozličných formách, zpoždění či naopak zrychlení vývoje se v protestantských i katolických zemích, v oblastech pokročilé industrializace i v agrárních společnostech nezasažených průmyslovou revolucí práce stává formou výchovy či socializace. Spojení vězení a manufaktury v moderních špitálech staví do podivného světla i zrod moderní továrny vůbec: její organizace, vnitřní řád, pracovní disciplína nebo vnější vzhled, jehož stopy si uchoval městský průmyslový kolorit mnohdy až do 20. století, totiž mají jisté společné rysy s vězením.“ (Geremek 1999, s. 228)

V českých zemích se bádání o žebrácích teprve začíná rozvíjet, již první studie však naznačují, že žebráci se vyskytovali především v městech, že se městské rady pokoušely již ve starší době jejich počty regulovat tím, že vykazaly cizí žebráky z města a vydávaly povolení k žebrotě „svým“ lidem, kteří byli staří, sami a neschopni se živit. Takové osoby byly i viditelně označeny, většinou plechovou destičkou s prvním písmenem města, které bylo jejich domovem. Pro „vlastní“ žebráky se pak měla mezi měšťany vždy najít almužna. (Tinková 2007, s. 196, 198) Protože ale počty žebráků rostly a doba se měnila, začala se od konce 17. století i v této otázce prosazovat morálka práce. Vlivné práce L. A. Muratoriho, které po polovině 18. věku patřily ve Vídni i u společenské elity k velmi uznávaným, přišly s rozdělením chudých na dvě skupiny, přičemž jedna si pomoc dobrodinců a almužnu

zasloužila, druhá nikoliv. Autor nabádal případné dárce, aby almužny dávali jen „opravdovým“ potřebným a ne líným a zlomyslným žebrákům, kteří nechtějí pracovat. Rozlišuje tak „hodné chudé“, tj. starce, nemocné a práce neschopné, již mají nárok na pomoc z chudinských fondů, a ostatní (lenochy a tuláky), kteří měli být umístěni do robotáren, vězení, sirotčinců či manufaktur. (Malý 2008, s. 167)

Takové instituce vznikly v českých zemích poprvé již v 17. století. Za nejstarší se považuje donucovací pracovna na Starém Městě pražském za kostelem sv. Valentina, jež byla zřízena v roce 1674 z iniciativy pražského místodržitelství. Toulavé a jinak problémové osoby si tu měly vydělávat na živobytí vlastní prací tím, že dobývaly sanytr, obsluhovali kotle a na noc byli internováni. Protože ale tato pracovna neměla dostatečnou kapacitu a potýkala se finančními problémy, dlouho nefungovala a byla v roce 1732 nahrazena Všeobecným chudobincem s kapacitou 500 – 700 osob ze všech pražských měst, protože cizí žebráci se i nadále vypovídali. Navíc mezi „žebráky“ nebyly činěny rozdíly. O systémové řešení chudinské péče se tedy nejednalo. (Tinková 2007, s. 203-204)

Teprve pod vlivem Muratorioho učení se v druhé půli 18. věku začala v habsburské monarchii rozvíjet institucionalizovaná péče o potřebné, jejíž orgány postupně a poměrně pozvolna nahrazovaly původní špitály, byly specializované a hlavně měly daleko větší kapacitu. Kupříkladu v Brně, kde fungovalo okolo roku 1700 asi pět špitálů, Ústav šlechticů, chudinská kasa a systém tzv. Hausarmen, vzniklo po roce 1750 dalších devět zařízení, jež se starala o potřebné. Jednalo se o nemocnici alžbětinek (1751, za 20 let měla kapacitu 700 míst), nemocnici milosrdných bratří (1753), vojenskou nemocnici (tzv. Invalidovnu pro 200 mužů, 1756, od 1783 přeměněno na Veřejnou nemocnici), měšťanský lazaret (1768, pro 27 lidí), normální škola a při ní sirotčinec pro 400 dětí (1776), chudinský ústav (1785) a konečně Všeobecný zaopatřovací ústav (1785, v roce 1786 tu byla pod jednou střechou nemocnice pro 400 osob, porodnice s 136 osobami, blázinec s 10 osobami, nalezinec s 172 dětmi a sirotčinec s 220 sirotky). Jednalo se tedy o instituce, které se specializovaly na různé segmenty oněch „hodných“ potřebných a které mohly počítat s podporou státu, ovšem jejich fungování muselo být také zajišťováno soukromými dobrodinci. To byla ona „pravá“ zbožnost, které si osvícenci tak cenili. Není jistě náhodné, že během intenzivní kampaně a charitativní sbírky se v Brně v letech 1786-1787 vybralo přes 31000 zl. (Malý 2008, s. 169-173)

V. 4. 6. Židé v českých zemích v raném novověku

S dědičným stigmatem úkladných nepřátel křesťanské víry stáli mimo většinovou společnost českých zemí raného novověku Židé. Většinová společnost je v první řadě vnímala právě pod vlivem křesťanské doktríny (nejbojovnější byli v tomto ohledu žebraví mniši a reformátoři 16. století) jako Satanovy pomahače. Židé jako národ prý byli kolektivně odpovědní za ukřižování Ježíše. Za druhé je lidé žárlivě pozorovali jako velmi podnikavou menšinu a obviňovali je z lichvy. Židé byli celkově ztělesněním obrazu „odlišné bytosti“, nepochopitelného cizince, zatvrzele lpícího na své víře, chování a odlišném způsobu života. Jejich situace se obecně zhoršila po vypuknutí křížových výprav, protože řada křížáků zastávala názor, že je zbytečné táhnout do Svaté země, když vrazi Ježíšovi jsou zde po ruce. Po druhé křížové výpravě v polovině 12. století se poprvé objevilo falešné obvinění z rituálních vražd křesťanských dětí a znesvěcení hostie, což měly být ty pravé zločiny lidu, který zavraždil Boha. Martin Luther o nich zase v první polovině 16. století nenávisť psal: „*Kristus nemá jedovatější, zuřivější, zahořklejší nepřátele než Židy. [...] Je to Bohem zavržený národ, bez krále, bez proroků, bez chrámu; nemohou to vysvětlit jinak než svými hříchy...*“ Doporučoval všechny jejich synagogy vypálit, srovnat se zemí a trosky zavést zeminou. Některé země úspěšně vyhnaly Židy ze svého území (Anglie 1290, Francie 1394, Nizozemí), jinde začali být od přelomu 15. a 16. století uzavíráni do ghett. Příkladem šly italské státy. Nejméně tolerantní zemí vůči Židům se postupně stalo bigotně katolické Španělsko, naopak největšího rozmachu zažili v decentralizované Polsko-litevské unii v 16. a v první polovině 17. století. (Delumeau 1999, s. 102-141)

V českých zemích jsou Židé doloženi od 10. století (Pěkný 2001, s. 11-18), ale teprve od roku 1262 požívali panovnickovy ochrany. Velké privilegium Přemysla Otakara II. (*Statuta Judaeorum*) jim sice přiznávalo ochranu vladaře a značnou vnitřní samosprávu, ale Židé se díky němu také stali jedním z královských regálů s příslušnými finančními povinnostmi. Útok na ně se považoval za útok proti královské komoře. (Pěkný 2001, s. 23-25) Čeští králové postupně udělili právo usidlovat Židy i světským a církevním vrchnostem, a tak se židovská obec rozrůstala v královských i poddanských městech a městečkách. Od samého počátku však byl jejich rozvoj podvázán opakovanými vlnami pronásledování, které v časech ohrožení a kolektivního strachu většinové společnosti vrcholily v pogromech. V českých zemích to bylo poprvé již v době první křížové výpravy (pogrom v Praze z roku 1096), pak například v druhé půli 14. století (pogromy z let 1349-1350, velký pogrom v pražském ghettu v roce 1389, který prý stál život na 3000 osob) a po určitém uklidnění za husitské revoluce přišlo další tažení proti Židům v královských městech v druhé polovině 15. století. Například v roce 1454 byli

králem Ladislavem Pohrobkem vypovězeni ze všech moravských královských měst. Později museli odejít i z českých královských a některých dalších měst. Z královských měst se jednalo například o Plzeň (1504) či České Budějovice (1505), ale z menších městech byli vypovězeni ještě později – například ze Žatce v roce 1637 či z Kadaně až v roce 1650. Z poddanských měst lze zmínit třeba velmi časně vyhnání z rožmberského Českého Krumlova (1494) nebo naopak pozdní vypovězení z arcibiskupského Týna nad Vltavou (1681). V královských městech pak Židé nežili – s výjimkou pražského ghetta – až do konce 18. století. (Pěkný 2001, s. 28-61; Šmahel 2002, s. 476-479; pro zmíněná jihočeská města a městečka Podlešák 2002)

V raném novověku záviselo postavení Židů v českých zemích do značné míry na postoji konkrétního habsburského panovníka. Ferdinand I. (1526-1564) sice nejdříve potvrdil práva a výsady židovských obyvatel, ale později proti nim podnikal tvrdé kroky. V roce 1541 – všimněme si, že se to stalo po velkém požáru pražských měst – přistoupil na požadavek Pražanů vypovědět Židy z Prahy, později obnovil dávnou povinnost Židů nosit na oděvu žluté kolečko (1551) a v roce 1557 je znovu vypověděl. V Čechách tehdy panovala pro Židy napjatější atmosféra než na Moravě, kde se proti vypovězení postavila tamější šlechta. Vypovídání však v praxi vyvolalo velké problémy, protože řada mocných včetně panovníka byla s Židy provázána úvěrovými kontakty a jejich odstraněním přicházela o dostupný zdroj hotových peněz. Židé také platili nezanedbatelné daně a navíc řada z nich fungovala jako kupci a dodavatelé luxusních předmětů, bez nichž se společenská elita té doby prostě nemohla obejít. (Pěkný 2001, s. 62-71)

Většinová společnost – zejména ve městech – k nim stále zaujímal ambivalentní postoj. Na jedné straně je využívala a obchodovala s nimi, na druhé straně byla plná tradičních předsudků, které se dostaly i do první kodifikace městských práv Brikcího z Licka (1536). Znamý utrakvista zde například napsal: „*Jestliže Židé (kteréžto věčná vina věčné službě jest oddala) milost křesťanská přijímá a trpí jich spoluobývání: nemají býti nevděční, aby odplacovali křesťanům potupu za milost a za obcování zehrání...*“ Také doporučoval zákaz služby křesťanských chův v židovských rodinách, protože prý židovské matky nedovolují křesťanským chůvám kojit ještě tři dny po přijetí oltářní svátosti a jejich mléko vylévají do záchodu a „*nadto i jiné věci proti víře obecné mrzké neb ohavné a neslýchané činíce*“. Lenka Veselá-Prudková uvádí, že podle Brikcího nesměli Židé vycházet na ulici v době velikonočních svátků a ve svátečních dnech měli omezit své styky s křesťany. Přísněji požadoval trestat cizoložství Žida s křesťankou – doporučoval trest smrti. Také se snažil prosadit závazné předpisy o podobě židovského oděvu. Vyloženě nenávistně pohlížel na Židy také Brikcího současník Václav Hájek z Libočan ve své velmi úspěšné a po generace čtené

Kronice české (1541). (Veselá-Prudková 2003, s. 44-45, 53-56) Nakloněn jim nebyl ani Mikuláš Dačický z Heslova. Když byl v roce 1602 obnoven mandát proti Jednotě bratrské, zapsal si do svých *Pamětí*: „*Jiní chtěli a žádali, aby raději Židé vypovědění byli, ale Židé to vždycky uplatili a udarovali.*“ (Mikulec 1996, s. 159)

Maxmilián II. (1564-1576) a Rudolf II. (1576-1611) nesdíleli protižidovskou politiku svého otce, respektive děda, a za jejich vlády nastal rozvoj pražského ghetta. Změněný přístup demonstroval Maxmilián II., když nejprve vydal mandát potvrzující Židům stará privilegia, a pak v roce 1571 oficiálně se svou ženou navštívil pražské ghetto. Velký ekonomický a kulturní rozvoj tamější židovské obce za Rudolfa II. podtrhuje čilá stavební aktivita (Vilímková 1993; Volavková 1961; Pěkný 2001, s. 383-402) a působení duchovních osobností evropského formátu, jakými bezesporu byli rabi Jehuda Löw ben Becalel (1512-1609) nebo historik, astronom a filozof David ben Šelomo Awza, řečený Gans (1541-1613). Nejbohatším předbělohorským Židem v českých zemích byl pravděpodobně pražský bankéř, obchodník a stavebník řady významných budov Mordechaj Maisl (1528-1601), který se stal dvorním Židem, tj. dodavatelem a investorem s rozsáhlými výsadami, císaře Rudolfa II. (Janáček 1994) Podobného postavení později dosáhl zase Jakub Baševi z Treuenburgu (1570-1634), známý spolupracovník Albrechta z Valdštejna. (Pěkný 2001, s. 73-80, 437-461)

Doba tolerance Židů panovníky postupně doznívala v druhé polovině 17. století (Pěkný 2001, s. 88-93), kdy počaly rozkvétat zejména židovské obce v poddanských městech a městečkách, kde je chránila vrchnost. Mezi největší komunity Židů se zařadila ghetta v rezidenčních městech nejbohatších šlechticů, a to v ditrichštejském Mikulově (zde bylo též sídlo moravského zemského rabinátu) a v Boskovicích, v lobkovické Roudnici nad Labem, v clary-aldringenských Teplicích, v rottalském Holešově, nebo ve valdštejské Třebíči. (Fiedler 1992; Pěkný 2001, s. 403-422) Ambivalentní postoj většinové společnosti k Židům ale nadále přetrvával a zejména katoličtí kněží a členové řádů nemohli Židům jejich jinakost odpustit. Navíc literárně činní autoři přebírali starší protižidovské postoje katolického kléru a nechávali se též inspirovat již zmíněnou *Kronikou českou* Václava Hájka z Libočan (1541). Například jezuita Bohuslav Balbín považoval v práci *Epítome historica rerum Bohemicarum* (1677) Židy za „*zločinem poskvrněný národ*“, který nenávidí katolické náboženství. (Veselá-Prudková 2003, s. 61-62) Doba úřední tolerance definitivně skončila v roce 1703, kdy ve Vídni zemřel boháč a dvorní Žid Samuel Oppenheimer (1630-1703), který svým úvěrem držel habsburskou pokladnu i na počátku válek o španělské dědictví. Byla to však neúnosná zátěž a jeho dědicové odmítli stát dále financovat.

Větší část 18. století je považována za dobu tzv. úředního antisemitismu a zejména za vlády Karla VI. (1711-1740) a Marie Terezie (1740-1780) byly podnikány velmi nepřátelské kroky vůči židovskému obyvatelstvu. Jejich cílem sice nebylo Židy ze země vypudit, ale přísnými opatřeními regulovat jejich počet. Proto byly pořizovány jejich soupisy a na jejich počet byl uvalen nepřekročitelný *numerus clausus*, podle nějž mělo v Čechách nadále bydlet 8541 židovských rodin, pro Moravu byla stanovena kvóta 5106. Aby bylo možné *numerus clausus* dodržet, byl vydán tzv. familiantský zákon (1726), který stanovil, že ženatí a ovdovělí Židé s potomky budou považováni za „otce rodin“ a jedině oni měli právo pobytu v zemi, protože obdrželi inkolát (tj. obyvatelské právo). Teprve po smrti otce rodiny mělo přecházet číslo inkolátu na nejstaršího syna, který se směl jako jediný ze synů oženit. Ostatní, kteří se chtěli oženit, museli buď získat číslo inkolátu vymřelé rodiny, jež měla jen dcery, nebo museli odejít do ciziny, protože za překročení tohoto diskriminačního zákona (platil až do roku 1849) hrozily tvrdé tresty. Druhým vrcholem restriktivní politiky byl tzv. translokační reskript také z roku 1726. Nařizoval přestěhovat Židy do zvláštních ulic a čtvrtí. Tato ghetta musela být podle litery zákona umístěna daleko od katolických hřbitovů, kostelů a míst, kudy procházely náboženské průvody. Reskript se týkal asi 30 000 Židů, kteří žili v Čechách ve 168 městech a 672 vesnicích, a asi 20 000 moravských Židů. Tyto zákony sice podpořily segregaci židovského obyvatelstva, na druhou stranu ale Židy svým způsobem ochraňovaly a 18. století je považováno za zlatou dobou ghatt v poddanských městech. (Pěkný 2001, s. 94-97)

Poslední zásadní ohrožení existence Židů v českých zemích přišlo na přelomu let 1744 a 1745, kdy je Marie Terezie vypověděla ze země, protože byli obviněni v souvislosti s válkami o rakouské dědictví ze zemské zrady. Měli údajně spolupracovat s pruskou armádou. Podmíněný návrat za tvrdých finančních podmínek povolila panovnice až pod diplomatickým tlakem svých spojenců a po jednání s českými stavy. (Pěkný 2001, s. 98-106)

Antisemitská opatření tohoto století nakonec nesplnila svůj cíl, neboť v letech 1754 až 1850 se zvýšil počet Židů v Čechách z asi 30 000 na přibližně 75 000, na Moravě pak z 20 000 na 40 000. (Pěkný 2001, s. 637) Navíc reformy Josefa II. (1780-1790) a tzv. Systemální židovský patent z roku 1797 znamenaly počátek emancipačního procesu českých a moravských Židů. Vše začalo v roce 1781, kdy byla nejprve zrušena povinnost nosit zvláštní označení (žluté kolečko či skládaný bílý krejzlík) a o pár měsíců později jim bylo dovoleno přihlásit se na všechny typy domácích vyšších škol včetně univerzit a získávat zde akademické tituly. Další panovníkova nařízení brzy následovala; Židé měli povinně sloužit v rakouské armádě, vyšel zákon o jejich jménech apod. Všechna tato nařízení byla pak v různé podobě zahrnuta do již zmíněného Systemálního židovského patentu, který se stal na dalších

padesát let základem právního postavení židovské komunity v českých zemích. Boj s tradičními předsudky většinového obyvatelstva se však nedal vyhrát za několik let, ale to už je jiná kapitola dějin. (Pěkný 2001, s. 107-119)

Vydané prameny:

- ARETINO, Pietro, *Rozpravy o mravech hříšných kurtizán*, Praha 1992.
BONDY, Bohumil – DVORSKÝ, František (edd.), *K historii Židů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, 906-1620, 1-2*, Praha 1906.
ČÁDA, František (ed.), *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem r. 1562 nově vydaným*, Praha 1937.
JIREČEK, Hermenegild (ed.), *Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království Českého 1627*, Praha 1888.
JIREČEK, Hermenegild (ed.), *Obnovené zřízení dědičného markrabství moravského 1628*, Brno 1880.
MIKULEC, Jiří (ed.), *Mikuláš Dačický z Heslova, Paměti*, Praha 1996.
PETRÁŇOVÁ, Lydie a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979.
PRÁŠEK, Jiří (ed.), *Deník píseckého kata*, Písek 2004.
ROEDL, Bohumír (ed.), *Svědectví z morového času. Kniha svědeckých výpovědí u městského soudu v Žatci z let 1580-1587*, Praha 2003.
SCHULTZ, Václav (ed.), *Příspěvky k dějinám moru v českých zemích z let 1531-1746*, Praha 1901.
VOREL, Petr (ed.), *Česká a moravská aristokracie v polovině 16. století. Edice register listů bratří z Pernštejna z let 1550-1551*, Pardubice 1997.

Literatura:

(tučně jsou vyznačena základní díla, jejichž znalost se předpokládá u státních závěrečných zkoušek)

- BASSERMANN, Lujo, *Nejstarší řemeslo. Kulturní dějiny prostituce*, Praha 1993.
BERGDOLT, Klaus, *Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku*, Praha 2002.
BONDY, Egon, *Středověká islámská a židovská filosofie. Filosofie renesance a reformace*, Praha 1995.
BŮŽEK, Václav – HRDLÍČKA, Josef – KRÁL, Pavel – VYBÍRAL, Zdeněk, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha 2001.
CANTOR, Norman R., *Po stopách moru. Černá smrt a svět, který zrodila*, Praha 2005.
ČÁŇOVÁ, Eliška, *Mor v Čechách roku 1680*, SAP 31, 1981, s. 265-339.
ČERNOUŠEK, Michal, *Potřeba psychohistorie*, ČČH 88, 1990, s. 705-722.
ČERNOUŠEK, Michal, *Šílenství v zrcadle dějin. Pojednání pro inteligentní čtenáře*, Praha 1994.
ČERNÝ, Karel, *Morová epidemie v Praze roku 1713 a klementinská kolej Tovaryšstva Ježíšova*, Bibliotheca Strahoviensis 6-7, 2004, s. 55-66.
DANIEL, Bartoloměj, *Dějiny Romů. Vybrané kapitoly z dějin Romů v západní Evropě, v Českých zemích a na Slovensku*, Olomouc 1994.
Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996.
DELUMEAU, Jean, *Strach na západě ve 14.-18. století. Obležená obec*, 1-2, Praha 1997-1999.
DIBELKA, Jaroslav, *Anatomie cikánského případu. Jižní Čechy 1729-1730*, in: Historie 2003. Celostátní studentská vědecká konference, Pardubice 4.-5. prosince 2003, Pardubice 2004, s. 149-173.
DINGES, Martin, *Die Ehre als Thema der historischen Anthropologie. Bemerkungen zur Wissenschaftsgeschichte und zur Konzeptualisierung*, in: Klaus Schreiner – Gerd Schwerhoff (Hgg.), *Verletzte Ehre. Ehrkonflikte in Gesellschaft des Mittelalters und der frühen Neuzeit*, Köln – Weimar – Wien 1995, s. 29-62.
van DŮLMEN, Richard, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003.
D'ELVERT, Christian, *Zur Geschichte der Zigeuner in Mähren und Schlesien*, in: Schriften der historisch-statistischen Sektion der k. k. mähr. schles. Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde 12, Brno 1859, s. 110-144.
ENGLUND, Peter, *Nepokojná léta. Historie třicetileté války*, Praha 2000.
FIALA, J., *Tresty lehkých žen v 17. – 18. století*, Kutnohorské příspěvky k dějinám vzdělanosti české 7, 1932, s. 56-60.
FICOWSKI, Jerzy, *Cyganie na drogach polskich*, Krakov 1965 (2. upravené a rozšířené vydání)
FIEDLER, Jiří, *Židovské památky v Čechách a na Moravě*, Praha 1992.

FOUCAULT, Michel, Dějiny šílenství v době osvícenství, Praha 1993.

FRANCEK, Jindřich, *Dějiny loupežnictva. Zloději, loupežníci, pytláci a žháři v českých dějinách*, Praha 2002.

FRANCEK, Jindřich, *Zločin a sex v českých dějinách. Manželské spory a sexuální kriminalita v raném novověku*, Praha 2000.

FRANCEK, Jindřich, Mistři ostrého meče, Pardubice 1995.

FRANCEK, Jindřich, *Pamflet o Dorotě Jiráňové*, VSH 4, 1994, s. 67-74.

GARNIER, Claudia, *Injurien und Satisfaktion. Zum Stellenwert rituellen Handelns in Ehrkonflikten des spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Adels*, Zeitschrift für Historische Forschung 29, 2002, s. 525-560.

van GENNEP, Anton, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997.

GEREMEK, Bronislaw, *Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství*, Praha 1999.

GILAR, Štěpán, *Rasovna a katovna na panství Adršpach a její obyvatelé před rokem 1765*, Stopami dějin Náchodska 5, 1999, s. 175-187.

GILSENBACH, Reimar, *Weltchronik der Zigeuner. Teil 1: Von den Anfängen bis 1599*, Frankfurt am Main 1994 (recenze Ctibor Nečas in: ČMM 114, 1995, s. 389-390).

GOLD, Hugo (ed.), *Židé a židovské obce v Čechách v minulosti a přítomnosti*, Praha 1934.

GRONEMYER, Reimar, *Zigeuner im Spiegel früher Chroniken und Abhandlungen. Quellen vom 15. bis 18. Jahrhundert*, Giesen 1987.

HANZAL, Jiří, Cikáni na Moravě v 15.-18. století, Praha 2004.

HANZAL, Jiří, *K otázce nejstarší vyobrazení Romů v českých zemích. Rytina Václava z Olomouce „Cikánská rodina“ a tzv. „cikánská varovná tabule“ z roku 1708 ve Slezsku*, ČL 89, 2002, s. 321-342.

HANZAL, Jiří, *Romové tolerovaní na Moravě v letech 1698-1784*, ČMM 114, 1995, s. 25-48.

HIML, Pavel, *Milost místo smrti (v procesech s cikány v Čechách první poloviny 18. století) aneb Jak nepočítat historii*, Dějiny - teorie - kritika 1, 2005, s. 7-43.

HIML, Pavel, Zrození vagabunda. Neusedlí lidé v Čechách v 17. a 18. století, Praha 2007.

HOJDA, Zdeněk, *"Okrajové" skupiny a "národnostní menšiny" v Praze 17. a 18. století*, Documenta Pragensia 16, Praha 1998, s. 45-47.

HOLASOVÁ, Martina, *Každodenní život městského obyvatelstva za časů morové epidemie v 16. a 17. století (České Budějovice 1680)*, HD 29, 2005, s. 5-28.

HORROX, Rosemary (ed.), *The Black Death*, Manchester 1994.

HORSKÁ, Pavla – KUČERA, M. – MAUR, Eduard – STLOUKAL, M., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

CHASTEL, André, *Vyplenění Říma. Od manýrismu k protireformaci*, Brno 2003.

JANÁČEK, Josef, *Boháč Meyzl*, DaS 16, 1994, č. 1, s. 14-19.

JANÁČEK, Josef, *Italové v předběllohorské Praze (1526-1620)*, PSH 16, 1983, s. 77-118.

JŮZLOVÁ, Jana, *Mezi hrđinstvím a zločinem: souboje v raném novověku*, in: *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*, Praha 2003 (=AUC, Phil. et hist. 1999, Studia historica 52), s. 29-58.

KOCMAN, Pavel, *Die jüdische Besiedlung Mährens im Jahre 1667. Die Steuererklärungsbriefe zur Haussteuer*, Judaica Bohemiae 40, 2004, s. 149-224.

KOCMAN, Pavel, *Židé na Moravě podle lánových rejstříků*, in: *Židé a Morava. Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska dne 7. listopadu 2001*, Kroměříž 2002, s. 7-28.

KOCOURKOVÁ, Květoslava, *Z dějin teplecké náboženské obce*, in: *Náboženské dějiny severních Čech*, Ústí nad Labem 1999, s. 42-47.

KRÁL, Pavel, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004.

KUBEŠ, Jiří, *Jan Libra ze Soběnova - rožmberský hospodář v Praze a jeho každodenní život (1604-1609)*, PSH 31, Praha 2000, s. 93-148.

KUBEŠ, Jiří, *"Tehdáž, když v voboře před morem bytností jsem byl." Zásobování letohrádku Kratochvíle v letech 1592-1602*, in: *Historie 1997. Sborník prací z Celostátní studentské vědecké konference*, Brno 1998, s. 143-180.

KUBEŠ, Jiří, *Vilém Slavata a jeho hejtmáni. K anatomii prestiže raně novověké šlechty*, HO 12, 2001, s. 70-75.

KUBÍKOVÁ, Anna, *Morová epidemie roku 1598 v Českém Krumlově*, in: *Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy*, Praha 1998, s. 221-226.

KUDĚLA, Jiří, *Poznámky k dějinám Židů v habsburské monarchii v 16.-19. století*, FHB 16, 1993, s. 7-33.

KURZEL-RUNTSCHNEINER, Monica, *Kurtizány v Římě 16. století*, DaS 15, 1993, č. 2, s. 16-19.

KURZEL-RUNTSCHNEINER, Monica, *Töchter der Venus. Die Kurtisanen Roms im 16. Jahrhundert*, München 1995.

LENDEROVÁ, Milena, *Chytila patrola aneb Prostituce za Rakouska i republiky*, Praha 2002.

MACEK, Josef, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526)*, 2. *Šlechta*, Praha 1994.

MÁLEK, Jiří, *Případ cikánských děvčat potrestaných v Náchodě roku 1726*, SPVA 6, 1986, s. 265-282.

- MALÝ, Karel, *Trestní právo v Čechách v 15. – 16. století*, Praha 1979.
- MALÝ, Karel – PÁNEK, Jaroslav – JANIŠ, Dalibor (edd.), *Vladislavské zřízení zemské a počátky ústavního zřízení v českých zemích (1500-1619)*, Praha 2001.
- MALÝ, Tomáš, *Konec barokní caritas? Od tradiční strategie spásy k racionální charitě*, in: Martina Ondo – Grečenková – Jiří Mikulec (edd.), *Církev a zrod moderní racionality. Víra – pověra – vzdělanost – věda v raném novověku*, Praha 2008, s. 165-182.
- MASSON, Georgina, *Courtesans of the Italian Renaissance*, London 1975.
- MATUŠÍKOVÁ, Lenka, *Mor v Čechách roku 1680*, in: Ponížení a odstrčení. Města versus katastrofy, Praha 1998, s. 235-240.
- MAŤA, Petr, *Aristokratisches Prestige und der böhmische Adel (1500-1700)*, Frühneuzeit-Info 10, 1999, Heft 1+2, s. 43-52.
- MAŤA, Petr, *Svět české aristokracie (1500-1700)*, Praha 2004.
- MATUŠÍKOVÁ, Lenka, *Návrh infekčního řádu pro Čechy při ohrožení morem v roce 1680*, in: Sborník prací k sedmdesátým narozeninám dr. Karla Beránka, Praha 1996, s. 84-93.
- MUSIL, Roman, *Katí a katovny na Jesenicku v 17. a 18. století*, Jesenicko 2, 2001, s. 5-15.
- NEČAS, Ctibor, *Cikáni na Moravě a ve Slezsku do první třetiny 20. století*, Český lid 87, 2000, s. 239-247.
- NEČAS, Ctibor, *Historický kalendář. Dějiny Romů v datech*, Olomouc 1997.
- NEČAS, Ctibor, *Normativní akty o cikánech v proměnách času. Od proticikánských dekretů Marie Terezie do zrušení platnosti zákona o potulných cikánech*, in: Bronislav Chocholáč - Jiří Malíř (edd.), *Pocta Janu Janákovi. Předsedovi Matice moravské, profesorovi Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci*, Brno 2002, s. 149-157.
- NEČAS, Ctibor, *Romové v České republice včera a dnes*, Olomouc 1999.
- NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Přirozená reprodukce židovského obyvatelstva Moravy v éře familiantů*, in: Židé a Morava. Sborník příspěvků přednesených na konferenci konané 10. listopadu 1999 v Muzeu Kroměřížska, Kroměříž 2000, s. 33-41.
- NOWOSADTKO, Jutta, *Scharfrichter und Abdecker. Der Alltag zweier „unehrlicher Berufe“ in der Frühen Neuzeit*, Paderborn 1994.
- PÁNEK, Jaroslav, *Pronásledování romských (cikánských) kočovníků v první čtvrtině 18. století ve světle divišovské smolné knihy (Příspěvek k dějinám Romů v českých zemích)*, Zpravodaj středočeské vlastivědy a kronikářství 6, 1974, s. 17-41.
- PÁNEK, Jaroslav, *První romský holocaust – česká cesta k jeho poznání*, in: Tomáš DVOŘÁK – Radovan VLČEK – Libor VYKOUPIIL (edd.), *Milý Bore... Profesoru Ctiboru Nečasovi k jeho sedmdesátým narozeninám věnují přátelé, kolegové a žáci*, Brno 2003, s. 345-351.
- PÁNEK, Jaroslav, *Spiknutí rybníkářů proti Petru Vokovi z Rožmberka v r. 1569*, in: *Pocta Josefu Petráňovi*, Praha 1991, s. 245-299.
- PĚKNÝ, Tomáš, *Historie Židů v Čechách a na Moravě, Praha 1993 (2001²)*.**
- PODLEŠÁK, Jan (ed.), *Naše dny se naplnily. Z historie Židů v jižních Čechách*, České Budějovice 2002.
- PROCHÁZKOVÁ, Eva, *Perzekuce rómských kočovníků v českých zemích v 18. století*, SAP 42, 1992, s. 307-409.
- PROKEŠ, Josef, *Úřední antisemitismus a pražské ghetto v době pobělohorské*, Ročenka Společnosti pro dějiny Židů v Československé republice 1, 1929, s. 202-224.
- PRUCEK, Josef, *Olomoucký morový sloup ve světle archivních dokladů*, Ročenka Okresního archivu Olomouc 1991, s. 187-198.
- POLIŠENSKÝ, Josef, *Tolerance a intolerance v rudolfínské Praze*, ČMM 117, 1998, s. 3-10.
- ROZKOŠNÁ, Blanka – JAKUBEC, Pavel, *Židovské památky Čech: historie a památky židovského osídlení Čech*, Brno 2004.
- RYANTOVÁ, Marie, *Ochrana před morem v českých zemích, Bavorsku, Sasku a Prusku ve světle pramenů a úředních nařízení z let 1625-1720*, DP 20, 2002, s. 313-327.
- SEIBT, Ferdinand (Hg.), *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München – Wien 1983.
- SCHUSTER, Peter, *Das Frauenhaus. Städtische Bordelle in Deutschland (1350-1600)*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1992.
- SKRUŽNÝ, Ludvík, *Patroni proti moru na mariánských a trojičních sloupech v českých zemích*, Kámen 1, 1994, s. 140-148.
- SVATOŠ, Martin, *Jeziuitské litterae annuae a jejich podání náboženského života v Kutné Hoře v morovém roce 1680*, Listy filologické 124, 2001, s. 69-106.
- ŠMAHEL, František, *„Lidé na okraji“ pozdně středověké společnosti*, in: Martin NODL – František ŠMAHEL (edd.), *Člověk českého středověku*, Praha 2002, s. 460-481.
- ŠTINDL, Miroslav, *Usazování Židů ve Velkém Meziříčí ve druhé polovině 17. století*, in: Židé a Morava. Sborník z konference konané v říjnu 1994 v Kroměříži, Kroměříž 1995, s. 35-46.

- TINKOVÁ, Daniela, *Člověk na okraji společnosti*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Člověk českého raného novověku*, Praha 2007, s. 190-215.
- TINKOVÁ, Daniela, *Hřích, zločin, šilenství v čase odkouzlování světa*, Praha 2004.
- ULBRICHT, Otto (Hg.), *Die leidige Seuche. Pest-Fälle in der Frühen Neuzeit*, Köln – Weimar – Wien 2004 (kritická rec. Martin Dinges, *Leidige Seuchengeschichte. Ein Kommentar zu Otto Ulbrichts Band „Die leidige Seuche“*, Historische Anthropologie 13, 2005, s. 397-402; kritická odpověď na recenzi Otto Ulbricht, *Retrospektive Diagnose eines Kommentars oder: leidige Besprechungen. Zu Martin Dinges' Bemerkungen über den Band Die leidige Seuche*, Historische Anthropologie 14, 2006, s. 287-292.).
- VESELÁ-PRUDKOVÁ, Lenka, *Židé a česká společnost v zrcadle literatury. Od středověku k počátkům emancipace*, Praha 2003.
- VILÍMKOVÁ, Milada, *Židovské Město pražské*, Praha 1993.
- VOLAVKOVÁ, Hana, *Zmizelé pražské ghetto*, Praha 1961.
- WONDRÁK, Eduard, *Historie moru v českých zemích*, Praha 1999.**

KAPITOLA VI

ČLOVĚK V KONFLIKTU S NORMAMI ŽIVOTA

RANĚ NOVOVĚKÉ SPOLEČNOSTI

Každá společnost má systém norem, podle nichž by se měli lidé ideálně chovat, a každá také pravidelně zjišťuje, že to všichni nedělají. Raný novověk ve střední Evropě nebyl v tomto smyslu žádnou výjimkou. Tuto dobu lze charakterizovat jako čas fungování několika různých právních systémů, záleželo totiž na tom, k jaké společenské vrstvě člověk patřil. Urození se řídili vlastním kodexem chování (zemská zřízení) a významné přestupky pak soudil zemský soud. Odvolat se od něj dalo přímo ke králi, ale až po roce 1627 (Obnovené zřízení zemské), tj. šlechta vlastně soudila sama sebe. Vlastní právní systém a soudy měla i církve, měšťany královských měst zase soudily podle městských práv jejich vlastní městské rady, do jejichž kompetencí ale od druhé půli 16. věku začal vstupovat pražský Apelační soud. Většina obyvatel ale žila na venkově jako poddaní v městech, městečkách a vsích a tam podléhala svým vrchnostem, které rozhodovaly, co se stane s jejich přestupky a zločiny, zda je rozsoudí samy, nebo zda je předají městským hrdelním soudům na svých panstvích. Ve městech i na venkově se tak střetávaly různé moci, které se snažily poddané umravnit a vnutit jim nějaký systém žádoucího chování. Historikové pro tento proces používají termín sociální disciplinace (viz slovníček za I. kapitolou). Na jedné straně stál stát, který vydával nejpozději od počátku 18. století oficiální trestní zákoníky (viz kapitola VI. 3.), dále tu byly samotné vrchnosti, které se snažily udržet pořádek na panství, ale zároveň toužily mít prosperující hospodářství s co největším ziskem. Do všeho ovšem promlouvali dále vrchnostenská úředníci, kteří zastupovali často nepřítomné panstvo, a také sami poddaní vytvářeli svoje vlastní seberegulační normy chování. Tyto čtyři zdroje moci vycházely často z dost jiného pojetí norem, takže každá pak nahlížela na soudobou kriminalitu poněkud jinak. V jejich střetu se ovšem vytvářely žité a pestré každodenní dějiny, ta mnohotvará praxe, jež mohla být některým normám hodně vzdálena. Rozhodně totiž vždy automaticky neplatí, že tresty musely být z našeho dnešního pohledu velmi kruté, že se na všechny obviněné hned uplatňovalo mučení, že se v raném novověku neustále popravovalo apod. To jsou klišé, kterým může věřit snad jen neuvažující veřejnost.

VI. 1. Proměna trestního práva v raném novověku

Nejprve je nutné se zastavit u státem propagovaného trestního práva. Raně novověké trestní právo prošlo zásadní proměnou v druhé polovině 18. století a reforma je spojena především se jménem milánského ekonoma Cesare Beccarii (1738-1794). Byl to habsburský poddaný a stal se chráněncem kancléře Václava Antonína z Kounic i pozdějších císařů Josefa II. a Leopolda II. Napsal mimojiné malé dílko *O zločinech a trestech* (Livorno 1764, v Praze německy již 1765), jež shrnovalo tehdejší kritiku stávajícího trestního systému. Položil tak základy moderního trestněprávního myšlení zbaveného teologického základu. Daniela Tinková hovoří o „beccariánské revoluci“ v trestním právu, jež proběhla ve třech fázích. V „kritické“ periodě (60. – 80. léta 18. století) byla oslabena represe a narůstala kritika dosud fungujícího systému. V druhé vlně na přelomu 80. a 90. let 18. století došlo k osvícensko-utopické vlně kodifikací nových myšlenek. Vznikly nové trestní zákoníky v habsburském Toskánsku (tzv. Leopoldina 1786), Rakousku (1787) a Lombardii (1791/1792), kromě toho pak ještě v Prusku a revoluční Francii (1791, inspirován rakouským), jež však byly často příliš „optimisticky“ humanistické a narazily na možnosti sociální reality doby, v níž vypukla Francouzská revoluce. Pak následovala „realistická vlna“ trestněprávních kodifikací z přelomu 18. a 19. století, jež zmírňovaly někdy neaplikovatelný charakter „osvícenských“ zákoníků. (Tinková 2004, s. 46-47, 70-79)

Jaký byl základní přínos Beccariova díla? Předně požadovalo, aby byly zákony vyhlášeny s jediným cílem, jímž je maximální štěstí pro maximální počet. Chtěl trestní právo zracionalizovat, sekularizovat a zbavit krutosti. K tomu měl sloužit jasný a přehledný zákoník, jenž musel ochraňovat individuální svobody. Žádný člověk neměl být považován za vinného, dokud mu tuto vinu neprokázal soud a nebyl legálně odsouzen (presumpce nevinu namísto původní presumpce viny). Odsoudil velmi radikálním způsobem užívání tortury jako „*prostředek k osvobození silných a svalnatých zločinců a k odsouzení slabých nevinných.*“ Neoriginálnější část Beccariova díla představuje jeho teorie trestu. Odmítl „retributivní“ myšlenku trestu, protože se domníval, že takové pojetí implikuje myšlenku msty, ačkoliv není morálně přípustné napravovat zlo zlem. Základní funkcí trestu je zabránit člověku, aby znovu upadl do původního „stavu barbarství“ a aby mohl napříště škodit společnosti. Trest má tedy být prevencí, nesmí společensky stigmatizovat, musí být společensky užitečný, a proto musí být tresty dopředu fixně stanoveny, aby každý věděl, co ho případně čeká. Jak píše Daniela Tinková, „*napříště už žádná „sociální msta“ či likvidace, eliminace provinilce, ale jeho nutná „reforma“ a polepšení, které by sloužilo za příklad ostatním. Je nezbytné, aby trest byl oka-*

mžitý, jistý ... – ale umírněný.“ Proto Beccaria odmítal trest smrti, jenž neplnil základní cíle spravedlivého trestu. Naopak doporučoval „extenzivní“ charakter trestu (dlouhodobé vězení, nucené práce), neboť se domníval, že dlouhodobá „lekce“ je účinnější než násilné krátkodobé jednorázové akce. (Tinková 2004, s. 53-59)

VI. 2. Organizace hrdelního soudnictví v raném novověku

Hrdelněprávní pravomoc panovníka byla již ve středověku postupně přenesena na jednotlivá královská města a především na pozemkové vrchnosti, které samy stíhaly zejména kriminalitu, jež směřovala proti jejich zájmům. Řešení ostatních deliktů nechaly vrchnosti v kompetenci poddanských měšťanů. Tímto způsobem se v českých zemích do 16. století vytvořila hustá síť několika set městských hrdelních soudů. Za třicetileté války sice činnost hrdelních soudů stagnovala a jejich počet poklesl, po polovině 17. století však došlo k obnově a nadále zde fungoval hrdelní soud v podstatě v každém městě a městečku. Na Moravě tak fungovalo v roce 1729 celkem 201 a v Čechách v roce 1765 dokonce 383 hrdelních soudů. Všechny hrdelní soudy však nebyly schopny plnit zásady hrdelních řádů, proto se přistoupilo po polovině 18. století k jejich zásadní reorganizaci, jež měla vést ke sjednocení výkonu hrdelního soudnictví. V Čechách byla reforma uzákoněna v roce 1765 a z původních 383 soudů zbylo jen 29. Koncem 18. století jich zde bylo již jen 19 a na Moravě pouze 13.

Vrchním odvolacím soudem pro Čechy a Moravu se postupně stal Apelační soud v Praze, což byla královská instituce. Zřídil ho v roce 1548 Ferdinand I., protože chtěl získat kontrolu nad městským soudnictvím. Do jeho čela jmenoval panovník prezidenta (člen panského stavu) a jeho členy bylo původně 13, později 16 apelačních radů. Obecně akceptovatelnou odvolací instancí se stal až v druhé půli 17. a v první půli 18. století. Teprve v roce 1753 byl zřízen i Apelační soud v Brně, kam měla směřovat odvolání z moravských soudů. Rolí apelačního soudu bylo potvrdit či revidovat původní rozsudek a vést o tom korespondenci s městskými radami. (Adamová 1975)

Představitelem soudnictví ve městech (královských i poddanských) byla městská rada, jež se skládala z různého počtu radních (respektive konšelů). Složení rady se sice každoročně obnovovalo, v praxi se však ve funkcích střídali stále ti samí lidé. Z jejich středu byli pro vyšetření těžších zločinů – drobné přečiny řešil rychtář – určení zpravidla dva členové, které doplňoval v poddanských městech ještě zástupce vrchnostenské správy. Výsledky, jež byly prováděny ve vězení za přítomnosti kata a jeho pacholků, zapisoval ve větších městech speci-

alizovaný, tzv. krevní písař, v menších městech to byl městský písař. K aparátu hrdelních soudů patřil ještě „posel právní“, tj. biřic, jenž měl na starosti vězení.

Vlastní vyšetřování bylo tajné a mohlo začít až po té, co byla vznesena žaloba, v níž byl oznámen přečin. Obžalovaný byl zadržen a uvržen do vězení, kde záhy proběhl předběžný výslech bez tortury. Vězení sloužilo v raném novověku k zajištění obviněného po dobu vyšetřování, nebylo zpočátku chápáno jako trest. Podle sociálního postavení obviněného existovaly různé typy vězení. Principiálně se jednalo o lehké vězení pro významnější měšťany, kteří spáchali lehký přestupek. Pro ně byla připravena komůrka na radnici nebo v šatlavním domku na kraji města, která obsahovala postel, měšťan zde měl k dispozici určité pohodlí, mohl zde mít své věci i nábytek. Těžší vězení (tzv. zadní šatlava) bylo určeno pro poddané, tuláky a marginální vrstvy. Tito lidé byli pravidelně zavíráni do klády, v komoře se nacházela většinou jen holá pryčna a netopilo se v ní. Nejtěžší vězení čekalo těžké zločince a vrahy, většinou to byla kobka ve sklepe s otvorem ve stropě, na zemi ležela pouze sláma a denní světlo sem skoro nepronikalo.

Součástí vyšetřování byla až do konce vlády Marie Terezie (1776) také tortura, která byla chápána jako osvědčený způsob nalézání pravdy, respektive dokazování neviny. Jejím cílem nebylo obviněného fyzicky zničit, ale donutit ho vypovědět pravdu o zločinu. Takže pokud trval v průběhu celé tortury na tom, že zločin neprovedl, byla tím vlastně dokázána jeho nevina. Původně neexistovala žádná závazná pravidla mučení a navíc v každém kraji platily jiné zvyky. Principiálně však vždy nejdříve kat ukazoval obviněnému své nástroje a vysvětloval, jak se používají. Pokud se nepřiznal došlo k nasazení nástrojů bez bolestivého utažení. Teprve v třetí fázi se přistoupilo k vlastnímu útrpnému výslechu. Mučení – prováděl ho kat – zbavovalo obviněného cti, takže se řada obviněných přiznávala ještě před útrpným výslechem. Tortura nesměla být použita v případě vyslychání mladistvých, nemocných, choromyslných, starých a těhotných žen, přesto se v literatuře tvrdí, že to byl systém, jenž byl primárně používán proti sociálně slabým vrstvám. (van Dülmen 2001, s. 29-41) Prvním pokusem o systematizaci tortury byla až ustanovení hrdelního řádu Josefa I. v roce 1708, který nakázal, že každé použití mučení musí nejprve na základě podkladů z vyšetřování schválit Apelační soud, tj. mučena byla pouze relativně malá část vyšetřovaných. Josef I. nechal torturu rozdělit do pěti základních stupňů. Jednalo se o 1) vazbu (sešněrování rukou pomocí provazu utahovaného na předloktí), 2) palečnice (drcení prstů), 3) španělské boty (byly nasazeny na nohy a drtily kotník), 4) suché trápení na žebříku (natahování těla za končetiny, bolest působilo vyvracení ramen) a 5) světlé trápení na žebříku (to samé, ale ještě navíc pálení svíčka-

mi na bocích). Teprve pak byl sestaven – někdy po konzultacích s apelačním soudem – rozsudek.

Ve vězení při mučení (Bamberský hrdelní řád 1508) – vlevo klečí kat, vpravo sedí členové městské rady a vše zapisuje krevní písař. Převzato z van Dülmen 2001, s. 30.

Po ukončení takto vedeného vyšetřování následoval teprve samotný soud. Obžalovaný neměl v raném novověku žádného obhájce, protože předmětem zájmu nebyl obžalovaný a jeho motivy, nýbrž hlavně jeho čin. Soud byl na rozdíl od vyšetřování veřejný a sestával zejména ze slavnostního vyhlášení rozsudku a veřejného podrobení se delikventa. Jednalo se tedy v podstatě o čistou formalitu, která důstojným způsobem zpečetila již rozhodnutou věc. Ústřední roli hrálo v poslední den soudu zopakování doznání (ospravedlňovalo žalobu), pak se četl nahlas rozsudek s popisem zločinu a nakonec soudce zlomil před odsouzeným na znamení jeho vyloučení z právního společenství hůl. Soud byl završen hostinou. (van Dülmen 2001, s. 55-64)

Vlevo tzv. světlé trápení na žebříku, obrázek z hrdelního řádu *Constitutio Criminalis Theresiana* (převzato z van Dülmen 2001, s. 31). Vpravo jeden dochovaný žebřík (převzato z německé verze internetové encyklopedie wikipedia).

VI. 3. Prameny pro dějiny kriminality před dobou vlády Josefa II.

Prameny pro výzkum hrdelního soudnictví raného novověku jsou poměrně rozmanité. Kromě obrazových se dodnes dochovaly v nečekaně velkém množství také hmotné prameny. Jedná se například o exteriéry budov katoven (Brandýs nad Labem, Kadaň, Litoměřice), prameny ve formě železných obojků připevněných ke zdem radnice či kostela, dřevěných kůlů, kamenných sloupů nebo speciálních klecí (např. Horní Planá) a zděné základy šibenic (Bečov nad Teplou, Horní Slavkov, Železný Brod). Dále existuje mnoho nástrojů k tortuře, popravčích mečů, cejchů a dalších katovských nástrojů. (Francek – Šimek 1995)

Nejvíce je však pramenů písemných. (velmi užitečný soupis přináší práce Francek – Šimek 1995) Základními normativními prameny pro výzkum dějin kriminality jsou hrdelní zákoníky a syntézy městských práv. První vydávali habsburští panovníci z pozice císařů či vládců jednotlivých zemí „zhora“, druhé se prosadily v praxi v městské společnosti „zdola“. V českých zemích se uplatnily hrdelní soudní řády Karla V. z roku 1532 (tzv. Carolina), Fer-

dinanda III. z roku 1656 (tzv. Ferdinandeia), hrdelní řád Josefa I. z roku 1708 (tzv. Josephina), Marie Terezie z roku 1769 (Constitutio Criminalis Theresiana) a nakonec trestní zákoník Josefa II. z roku 1787. Syntézy městských práv s trestními pasážemi se rozšířily v českých zemích zejména dvoje. První pod názvem *Práva městská* stvořil Brikcí z Licka v roce 1534, druhá vyšla jako *Práva městská Království českého* poprvé v roce 1579 a jejich autorem byl staroměstský kancléř Pavel Kristián z Koldína. V Čechách záhy převládla Koldínova práva, na Moravě byla akceptována až na konci 17. století. Oboje městská práva i první čtyři hrdelní řády zůstávaly principiálně věrné středověkým zásadám hrdelního soudnictví (presumpce viny, trest jako odplata, tortura, systém kapitálních a tělesných trestů...) Teprve zákoník Josefa II. přišel s humanizací trestního práva dle zásad žádný zločin bez zákona a žádný trest bez zákona a odstranil útrpné právo. (Jireček – Jireček 1880; Jireček 1876; Malý 1979)

Titulní strany hrdelních zákoníků Josefa I. (1708) a Marie Terezie (1769).

Převzato z Francek 2005, s. 188-189.

Při praktickém chodu městského hrdelního soudnictví vzniklo velké množství různorodého materiálu, z něhož lze zjistit, jakým způsobem se normy hrdelních řádů a městských

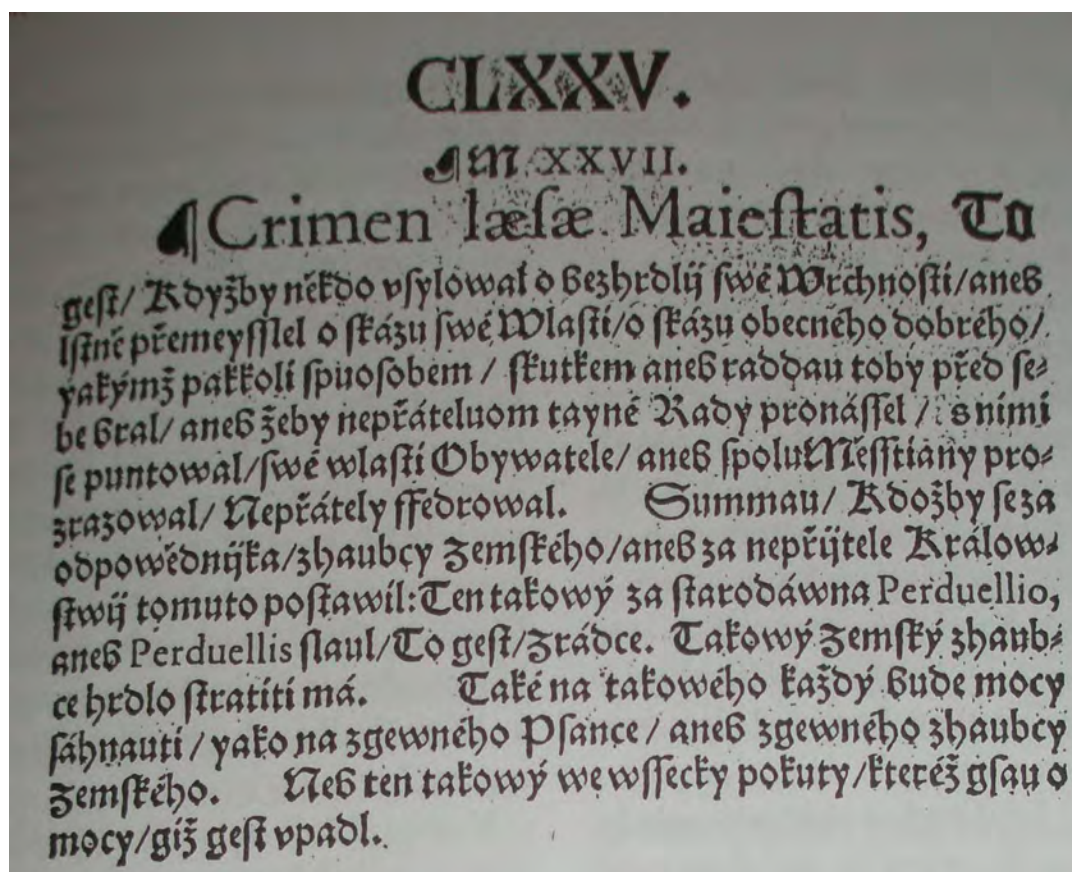
práv prosazovaly v praxi. V první řadě se jedná o tzv. smolné knihy (zvané též černé či krevní knihy). Jejich vedení doporučovala již Koldínova práva a předpokládá se, že byly vedeny při každém soudu, tzn. že jich musely být stovky. Do dnešních dnů se jich dochovalo jen několik desítek. Původně obsahovaly barvitě popisy útrpných výsledků zadržených, a to buď v podobě tzv. interrogatorií (otázky a odpovědi) či pouze tzv. rogatorií (pouze odpovědi). V druhé půli 17. století došlo k proměně zápisů, protože posílilo postavení Apelačního soudu v Praze. Od té doby se smolné knihy staly spíše registry či kopiáři, protože v nich převažují pokyny a rozhodnutí tohoto tribunálu a korespondence s ním. Mnoho smolných knih již vydáno. (Bičík 1969; Bisingerovi 1987; Cironis 1911; Francek 1993; Kytka 1939; Lány 1946, 1947, 1948, Marada 1994; Matouš 1997; Pánek 1977; Renner 1927; Roedl 1993; Štarha – Verbík 1973; Verbík 1971; Verbík 1976; Verbík – Štarha – Knesl 1979 atd.) Smolné knihy je nutné – pokud se dochoval – srovnat s aktovým materiálem, na jehož základě smolné knihy vznikaly, a doplnit o informace z úřední korespondence a dalších městských pramenů (např. radní manuály).

Při výzkumu musí být dále zhodnoceny tzv. ortelní manuály pražského apelačního soudu. Některé případy se totiž dostaly k této odvolací instanci, která musela potvrdit původní rozsudek městského soudu, nebo jej revidovala. Rozhodnutí pak bylo zaneseno do ortelních manuálů. Zápisy v nich jsou sice často velmi stručné a nemůžou nahradit chybějící základní prameny (smolné knihy, aktový materiál v městských archivech či ve velkostatkových fondech...), přesto doplňují poznání problematiky a odkrývají často velmi složitý proces nalézání práva v raném novověku.

V poslední době jsou velmi oceňovány zejména výpovědní možnosti trestně právních pramenů, které vznikly v patrimoniální jurisdikci a jež jsou dnes uloženy ve velkostatkových fondech. Jedná se o vyšetřovací spisy vrchnostenských úřadů, jež zodpovídaly za výkon nižšího soudnictví na venkově, dohlížely na vyšší hrdelní jurisdikci poddanských měst a městeček a zajišťovaly také jejich komunikaci s dalšími účastníky trestního řízení. Nacházejí se zde výsledkové protokoly, korespondence mezi hejtmanem panství a nadřízeným úřadem či přímo majitelem. Tyto prameny jsou velmi vhodné pro analýzu sankční praxe patrimoniálního soudnictví, protože se ukazuje, že velká část případů byla vyřešena vrchnostenskými úředníky a vůbec se nedostala do smolných knih. (Matlas 2007, s. 296)

VI. 4. Druhy deliktů

V raném novověku existovala řada deliktů. Většina z nich má své obdoby i v dnešní době, některé jsou ale typické jen pro hierarchizovanou společnost feudálního režimu. Mezi ně patří například delikty, jež směřovaly proti 1) *ideologickým základům státu* (tj. proti legalizovaným náboženským poměrům, proti monarchickému principu vlády apod.). V předbělohorské době to tedy byly delikty proti dvouvěří, po roce 1627 proti jedinému povolenému náboženství, tj. katolicismu. Kromě kacířství sem patří rouhání se proti bohu (blasthenie). Trestem bylo nejčastěji vyhnání, ke kterému se přidávalo tělesné zneuctění, zejména na tvář či vytržení jazyka. Zařazujeme sem i čarodějnictví, jež bylo považováno za horší než kacířství. Kacíř totiž věří v Boha, sice neortodoxně, ale věří. Čaroděj se však dovolává ďábla, proto i na ně bylo pamatováno kapitálními tresty. (Francek 2005)

Pasáž o zločinu proti majestátu z Koldínových mětských práv:
„Takový zemský zhaubce hrdlo stratiti má.“ Převzato z Francek 2000, s. 99.

Patří sem ale samozřejmě také zločiny proti uspořádání státu, tj. například zrada příslušnosti ke stavovské obci nebo služba ve vojsku nepřátel. Nejhorším světským zločinem byla urážka majestátu (tzv. *crimen laese majestatis*). Pro takové zločince se počítalo se ztrá-

tou hrdla, statků a cti. Jen výjimečně byli potrestáni doživotním vězením. To byl případ nejvyššího hofmistra Království českého Jiřího Popela z Lobkovic v roce 1593. Za své nelegální intriky na zemském sněmu, jejichž cílem bylo donutit panovníka Rudolfa II., aby jej jmenoval nejvyšším purkrabím, byl odsouzen ke ztrátě statků a byl doživotně internován v různých vězeních. (Tomek 1853)

Specifickou kategorií tvoří 2) *delikty proti řádu a bezpečnosti*, kam patří především protivení se státní autoritě, soudům a úřadům. Takové chování mohlo mít několik forem. Mezi nejstarší patří tzv. opověď. Spočívala ve vyhlášení nepřátelství protivníkům a v podstatě se jedná o škůdcovství. Je to pozůstatek středověkých pěstních válek. V raném novověku se již velmi tvrdě trestá, takže po velké vlně opovědí z přelomu 15. a 16. století tento zločin v podstatě mizí. Pomohla tomu také větší důvěra v soudní systém a jeho efektivnost. (Macek 1994, s. 102-114) Středověké kořeny mají i novověké souboje, jež byly sice považovány už v 16. století za pozůstatek středověké krevní msty a měly být také tvrdě trestány, mezi šlechtici se ale v záležitostech cti nadále praktikovaly. Postupně dokonce dostaly svá pevná pravidla a nejvyšší místa je – ačkoliv často končily smrtí jednoho z protivníků – trpěla. Tak například v roce 1707 padl v souboji s Augustem Jáchymem ze Sinzendorfu bohatý moravský šlechtic Leopold Adolf Collalto (1674-1707) a nebyl úřady vůbec potrestán. V Evropě přežívaly souboje až do počátku 20. století. (Jůzlová 2003) Dále sem patří i drobnější delikty, jakými byla třeba velmi rozšířená výtržnost. Jednalo se třeba o násilné zmocnění se práv protivníka, ozbrojené vpády na cizí grunty, bezdůvodné vytasení kordu, bezdůvodné poranění, zbití cizího posla, úmyslné stržení koně, bitky v hostincích apod. Tresty za tyto delikty se lišily kraj od kraje. Do této kategorie lze zahrnout také повалеčství. Týkalo se neusedlých lidí, kteří se nehlásili k žádné vrchnosti a vymykali se tak kontrole.

Zřejmě nejrozšířenější byly 3) *delikty proti vlastnictví*. Většinou byly pevně svázány s výtržností (neoprávněné vniknutí na cizí pozemky) a nabývaly různých forem. Kromě různých typů krádeží v domácnostech (nejčastěji se kradlo šatstvo, hospodářská zvířata a jídlo) sem zahrnujeme také tzv. pych. Jednalo se o krádeže na polích, v lesích, v rybnících, řekách, na loukách atd. Pych se většinou trestal pokutami. Patří sem dále pytláctví, tj. porušení práva myslivosti, jež měly pouze vrchnosti a zakládala si na něm především šlechta. Někdy se stalo, že na cizí grunty zajeli lovit – vědomě či nevědomě – sousední páni. V takovém případě šlechtici nepostupovali hned podle práva a pokoušeli se sousedům nejdříve razantně domluvit. Třeba v roce 1602 napsal Petr Vok z Rožmberka důrazně rytíři Jindřichu Budkovskému, že jeho syn protiprávně provozoval myslivost na rožmberském panství Libějovice a že doufá, že svému synovi dostatečně domluví. Kdyby se to opakovalo, „*vám se tímto psaním opovídám*,

že bych dále toho snášeti nemohl, ni by něco jiného před sebe vzal, což by příjemné nebylo, ale sem k vám té naděje, že k tomu přijíti nedopustíte...“ (SOA Třeboň, Cizí rody, registratura, z Rožmberka, sign. 9c, Netolický kopiář, fol. 125) Obyčejné pytláky ale trestala vrchnost často velmi přísně. Například rožmberský archivář Václav Březan si k roku 1562 poznamenal, že českokrumlovský purkrabí Jakub Krčín „vyhledával také na panství pilně zloděje, kteříž zvěř stříleli, z nichž někteří na hrdle ztrestáni.“ Ze strany Krčínovy se ale nejednalo o nahodilé chování. Také k roku 1581 se dochovala zpráva, že v oboře na Kratochvíli, kde si Vilém z Rožmberka budoval lovcí zámeček ve formě italské vily, byli chyceni nějací pytláci. Krčín je i tentokrát nechal pověsit a okolo obory dal postavit pro výstrahu tři šibenice. (Pánek 1985, s. 191, 308)

Za jeden z nejtěžších zločinů bylo v raném novověku považováno žhářství. Není se tomu co divit, protože většina budov byla ještě v 16. století pouze ze dřeva. Žháři byli podle retributivní idey trestáni upálením. Mezi delikty proti vlastnictví lze zařadit i tzv. faleš. Jednalo se vlastně o různé typy podvodů. Falšovaly se testamenty, mince, pečeti či kvitance, mezi velkostatkovými úředníky se velmi rozmáhala zpronevěra a známe dokonce životní osudy některých defraudantů. (Stejskal 1992; Stejskal 1997; Stejskal – Bastl 1995) V raném novověku se kromě toho rozšířila i lichva, za níž se pokládalo braní vyšších úroků, než bylo stanoveno zákonně. Původně se mohly brát i poměrně velké úroky, ale od roku 1543 byl stanoven maximální úrok pro křesťany pouze na 6% a židé měli povoleno brát nejvýše 10%. (Bůžek 1995, s. 106-116) Všechny tyto delikty se většinou trestaly také na majetku – usvědčení zločinci dostávali pokuty, zabavoval se jim majetek, případně byli v pozdější době delší dobu vězněni.

Významnou kategorii tvořily v raném novověku stejně jako dnes 4) *delikty proti zdraví a životu*. Většinou se jednalo o ublížení na zdraví, jež mívalo několik forem. Mohlo to být tzv. zmlácení („suché rány“, postiženému netekla krev), zranění čili „zsekání“ (tekla krev), nebo různé druhy usmrcení („mord“, „vražda“; viz třeba sadistickou vraždu, kterou spáchal nelegitimní syn císaře Rudolfa II. don Julius de Austria v Českém Krumlově v roce 1608 – blíže Francek 2000, s. 164-166). Ať už bylo úmyslné či neúmyslné, trestalo se dle práva smrtí. Patřily sem také potraty a infanticidium, tj. „zahubení svého neřádně nabytého plodu“. Tyto případy souvisejí zejména s problematickým postavením svobodných a nezámožných měšťanek a venkovanek, které neměly možnost oficiálně přerušit nežádoucí těhotenství. Pokud přišly do jiného stavu, nejenže musely čelit opovržení jako „padlé osoby“, ale pokud se jim dítě narodilo potají a mrtvé (či ho skutečně zabily), pak byly ještě obviněny z vraždy novorozence. Pokud se k činu přiznaly – to byl třeba případ jedné ženy v Kutné Hoře v roce 1560,

jež vyznala, že „zaškrtila sem to dítě a nechala sem ho v hnoji mezi sviněmi a svině je snědly“ –, byly sřaty, vloženy do hrobu a posmrtně jim bylo probodnuto srdce kůlem. Pokud se nepřiznaly, trestu smrti unikly, odsudku společnosti ale zřejmě ne. To byl případ Doroty Amchové z Čechtice na Vlašimsku v roce 1729. Mrtvolka jejího dítěte byla nalezena v lomu. Dorota byla zatčena a vyšetřována, prošla třemi fázemi mučení a stále se nepřiznávala. To, že lpěla na své verzi, že dítě se narodilo mrtvé, jí nakonec zachránilo život. Byla odsouzena „pouze“ k ročnímu trestu nucených prací za mravnostní delikt. Její partner dostal tříměsíční trest nucených prací. Tvrdé tresty za infanticidium byly postupně zmírněny až v druhé půli 18. století. (Francek 2000, s. 117-124; Procházková 1994)

Poslední skupinu pak tvoří 5) *delikty proti osobním právům příslušníků stavovské společnosti*, kterých bylo poměrně hodně. Patřila sem především urážka cti. Spory o čest patřily ke každodennímu kolorytu venkovské, městské i šlechtické společnosti (viz oddíl IV. 3) a řada z nich skončila i před soudem. Většinou vše začínalo typickými slovními urážkami (pro muže „šelma“, „panchart“, „z kurvysyn“; pro ženy zejména „kurva“) a někdy to pak gradovalo užitím fyzického násilí. Takové několikanásobné zhanění většinou vyžadovalo soudní satisfakci, jež byla spojena s omluvou a pokutou. (Čechura 2008, s. 45-71)

Řadíme sem také různé formy deliktů proti manželství jako instituci, tj. především pak bigamii a poměrně časté cizoložství. Podle Koldínových práv by měl být cizoložník popraven a dokonce se muži přiznávalo právo cizoložníka i cizoložnici na místě zabít. Cizoložství – stejně jako ostatní mravnostní delikty – se ovšem těžko dokazovalo. Když se tak ale stalo, pak v praxi většinou nehrozily přísné tresty; cizoložníci vyvázli s peněžitou pokutou, vězením či různými zneuctujícími tresty. Tvrdým trestům byli vystaveni většinou jen nenapravitelní „recidivisté“ a ti, kteří cizoložství spojili s jinými trestnými činy. (Francek 2000, s. 97-102; Matlas 2007)

Velmi rozšířené bylo také smilstvo, tj. pohlavní styk se svobodným jedincem, který k tomu sám svolil. Koldín navrhuje smilníky vymrskat metlami z města. Podle Josefínského hrdelního řádu (1708) se „*obecné kurevství*“ mělo trestat podle místních zvyklostí, pouze „*navyklí smilníci podle velikosti pohoršení a dlouhosti času, tělesnou aneb dokonce hrdelní pokutou ztrestáni býti mohou.*“ (viz obrázek) V praxi skutečně málokdy docházelo k popravám smilníků a občas se dokonce úřady snažili působit preventivně – např. tím, že se pravidelně prohlížely děvečky a dívky, zda-li nejsou těhotné. Smilstvo se tím samozřejmě nevymítlo. Třeba na pardubickém panství byla založena kniha zmrhaných žen a v letech 1662-1670 do ní bylo zaznamenáno na 70 žen! V 18. století byli smilníci často trestáni nucenými pracemi, takže byli na očích společnosti. (Francek 2000, s. 104-110)

§. 27 Co se obecného Kurewstwaj a gineho nenáleží
 tého Smyssenj dotýče / w tom hrdelnj Pokuta ne snadno/
 ani v wyhledawagičnosti Vtrpné Práwo místo má / Vlýs
 brž ti / kterj w tom se dopadnau / podle powahy buď me-
 tlami / wypowieděním / neb Obecnjm djlem dle obyčege /
 (wssak wzdy tak / aby nesslerná Společnost / a Schusty
 gich přetržené byli) wězenjm / pak Penezitau Pokutau
 toliko ti které od negaké Wážnosti gsau/strestánj býti ma-
 gj. Zčkoliw kdyby někdo w takowé Chlipnosti bez pře-
 stánj trwal / též od Práwa / by od-takwé přestal / častěji
 napomenut / neb dokonce potrestán byl / wssak předce ta-
 kowé zanechati by nechtěl / takowj nawykli Smylnjcy po-
 dle welikosti pohorssenj / a dlauhosti času / Tělesnau / aneb
 dokonce Hrdelnj Pokutau strestánj býti mohau. Wčemž
 taky podobnj pohorssliwj Lide / při Wrchnosti časně vdanj /
 a od tud jim přjsné Napomenntj / a Respectivě nahljdnutj
 dané býti má.

Hrdelní zákoník Josefa I. z roku 1708 o smilstvu: „... takowi nawykli Smylnicy podle welikosti pohor-
 šení a dlauhosti času Tělesnau aneb dokonce Hrdelni Pokutau strestáni býti mohau.“

Převzato z Francek 2000, s. 107.

Občas se vyskytovaly také zločiny znásilnění a krvesmilstva (incest). Oba byly pů-
 vodně trestány smrtí (za znásilnění se lámalo kolem, za incest se někdy upalovalo, někdy stí-
 nalo), teprve v 18. století se přistoupilo k nuceným pracím. Znásilnění ale musela žena doká-
 zat (musela se bránit, křičet, mít potřhané šaty, případně krvavé rány). Jen výjimečně žena
 znásilnění nepřežila, jak se to stalo v roce 1570 nedaleko Tábora, kde několik zlodějů potkalo
 mladou děvečku a brutálně ji znásilnili: „... do konopí s ní, s tou děvečkou, a v těch konopích
 sme s ní ... měli činiti všickni tři ..., každej po devětkrát, až nám hned vomdlela a za umrlou
 sme ji vodešli...“ Ke znásilnění také pravidelně docházelo při průtahu vojenských oddílů.
 (Francek 2000, s. 110-115, citát na s. 141).

Čas od času se v raném novověku vyskytl také delikt sodomie, který byl tehdy chápán
 daleko širěji než dnes. Jednalo se nejen o pohlavní styk se zvířetem, ale patřila sem také ona-
 nie, exhibicionismus i tzv. „vlašské sodomství“, což byl termín pro homosexualitu. Všechny
 tyto věci byly považovány za vážné delikty a běžně byly trestány kapitálními tresty. Nejčas-
 tější z nich byl styk se zvířetem, přičemž se většinou jednalo o větší hospodářské zvířectvo,

jakým byly ovce, skot či dokonce koně. Trest v tomto případě postihl obě „strany“ deliktu, nejčastěji se jednalo o upálení sodomity i postiženého zvířete, které ovšem bylo nejprve poraženo a vyvrženo. To se stalo například v roce 1673 Jakobovi Karhanovi z Velké Bíteše. V místní ortelní knize stojí, že tento *„Boha prázdňý člověk hříchu velikého sodomitského jest se dopustil a jak s ženským pohlavím, tak s hovězím a koňským dobytkem ... lehkomylně, násilně ... pokolikráte přirozením svým nešlechtnost a zlý skutky páchatí jest se opovážil...“* Rozsudek byl v této záležitosti standardní. Karhan byl sťat a spolu s jednou zabitou klisnou bylo jeho tělo katem spáleno. (citováno podle Verbík – Štarha – Knesl 1979, s. 80-81; dále srov. Francek 2000, s. 115-117, 145)

VI. 5. Druhy trestů

Trest chápali raně novověcí lidé zcela jinak, než tomu je dnes. Až do konce 18. století byl trest považován za způsob pokání. Měla to být odplata za zločin, jenž porušil stávající normy, a tato odplata měla odstrašit ostatní, aby se podobného chování nedopouštěli. Proto byl trest tzv. zrcadlící, tj. krutý úměrně tomu, jakou škodu jedinec svým přečinem způsobil. Také proto bylo vykonáno velké množství poprav. Nikdy se však nejednalo o slepé násilí. Naopak, výkon trestu byl ritualizovaným chováním, které se řídilo přesně danými pravidly a jež kontrolovala vrchnost. Teprve na konci 18. století se prosadila změna v trestních zákonících. Trest má od té doby být prevencí, nesmí společensky stigmatizovat, musí být společensky užitečný, a proto musí být tresty dopředu fixně stanoveny, aby každý věděl, co ho případně čeká. Proto rapidně ubylo z dnešního pohledu „krutých“ trestů včetně kapitálních. (van Dülmen 2001, s. 8)

V raném novověku existovala zcela jiná typologie trestů než dnes. Principiálně se nejednalo pouze o popravu, nýbrž o celý systém tělesných, peněžitých a zneuct'ujících trestů kombinovaných v případě potřeby s vypovězením ze země a od určité doby též s nucenými pracemi. V praxi tak nebyl často delikvent trestán jedním, ale kombinací více trestů. Od 17. století navíc kapitální tresty představovaly pouze malou část trestů. Dülmen na příkladě města Frankfurtu nad Mohanem ukazuje, že zatímco v posledních 20 letech 16. století připadalo 106 poprav na 180 jiných trestů, tak v letech 1681-1696 to bylo již jen 16 poprav na 151 jiných trestů. O dalších sto let později vycházela ve Würzburgu (pro léta 1784-1788) již žádná poprava na 861 ostatních trestů. (van Dülmen 2001, s. 65)

Hrdelní tresty (1508). Převzato z van Dülmen 2001, s. 169.

Jaké se tedy v raném novověku objevovaly tresty? Svou významnou roli postupně ztrácel trest smrti. Jeho didaktická funkce pomalu ustupovala do pozadí také pro svou neekonomičnost. Vrchnosti se takto nechtěly ve velké míře připravovat o své poddané. Přesto se trest smrti používal až do josefinských reforem. Například smolná kniha města Velké Bíteše z

let 1626-1736 eviduje celkem 46 případů a z toho plná polovina delikventů byla popravena (16 bylo sťato, 3 oběšeni, 2 byli lámáni kolem a 2 se jako sebevrazi oběsili sami – viz Verbík – Štarha – Knesl 1979, s. 241-246). Kapitální trest se mohl vykonávat různými způsoby: záleželo na sociálním postavení (šlechtic prostě nemohl být oběšen, jeho stavu odpovídalo stětí) a na druhu deliktu. Podle toho přibývala různá zosřtení trestu. Nejčastější bylo oběšení na šibenici, dále se stínalo (za vraždy), upalovalo se za živa (čarodějnictví, žhářství), zahrabávalo se za živa (čarodějnictví), zahrabávalo se a probodávalo se zároveň srdce (těžké čarodějky, traviči, matky vraždící novorozeňata), lámalo se kolem (dvojím způsobem – „von oben auf“ či „von unten auf“) či se mohlo vláčet koněm (úkladná vražda). Často byly tyto tresty vykonávány posmrtně. Sociální „zrovnoprávnění“ co se týče formy kapitálního trestu přinesla až gilotina, jež začala být používána – pro všechny lidi nezávisle na stavu – za Francouzské revoluce od roku 1792. Byla to tehdy převratná, „rovnostářská“ novinka: pro společnost, jež byla zvyklá na práci kata a rituální smrt, to nebylo ono. Jeden francouzský historik o tom napsal: „*Fungovala příliš rychle. Zasvištění, rána – a někdy ani neukážou hlavu. Kat se proměnil v primitivního mechanika – jako nějaký posluha tahající za lano od zvonu.*“ (Monestier 1998; Martschukat 2006; citát z práce Schama 2004, s. 639)

Z hlediska myšlení raně novověkých lidí byly velmi významné tresty zneuctující, protože čest (jak bylo řečeno v kapitole IV. 3.) určovala statut člověka ve společnosti. Samotný styk s katem zneuctoval, hanba vyplývala i z toho, když byly na delikventovi použity mučící nástroje, a cti samozřejmě zbavovaly i veřejně prováděné tresty. Lidé se tedy odsuzovali například ke stání na pranýři, který byl obávaným místem hanby umístěným na významném místě obce (náměstí, kostel). Delikventi zde museli stát zejména v době trhů, aby je spatřilo co nejvíce očí. Byli tak vystaveni všeobecnému posměchu okolí, které po nich také házelo výkaly a odpadky. Zajímavý zneuctující trest jednou použili také ve Velké Bíteši. V roce 1668 tam zmírnila vrchnost trest za smilstvo a drobné krádeže tímto způsobem: „...*a jen jednou s malým mečem při mši svaté v kostele klečat a po mši a kázání před kostelem pod krucifixem státi...*“ (Verbík – Štarha – Knesl 1979, s. 78) Kromě toho se v různých krajích s různou intenzitou užívalo také vypalování cejchů, stříhání vlasů, veřejného odprošování, vymrskání z města nebo prohlášení za psance. To s sebou přinášelo zákaz pobytu ve městě či zemi a návrat se trestal smrtí. Dülmen o tom píše: „*Přestože tyto tresty byly pokládány za mírnější, byly jejich účinky leckdy stejně hrůzné jako u trestu smrti. Zpravidla znamenaly vyloučení ze společnosti, takže někdy končily ve svém důsledku stejně rychlou smrtí.*“ (van Dülmen 2001, s. 69-77)

Vlevo lámání kolem (1548) – zřejmě se jedná o krutější způsob „von unten auf“, což znamenalo, že odsouzenému byly nejprve zlámány končetiny a teprve potom mu byl sražen vaz (převzato z van Dülmen 2001, s. 105). Vpravo model gilotiny – „humánnějšího“ popravčího nástroje (převzato z německé verze internetové encyklopedie wikipedia).

Za nejstarší tresty se považují tělesné (zmrzačující) tresty, kterých však od 16. století také postupně ubývalo. Například v již zmíněné smolné knize města Velké Bíteše se takový trest objevil pouze dvakrát a vždy se jednalo pouze o vymrskání metlami. (Verbík – Štarha – Knesl 1979, s. 241-246) Zmrzačující tresty odpovídaly středověkým představám, podle nichž měl být zločinec potrestán na údu, kterým se deliktu dopustil. Tento trest sloužil k označení viníka a jeho zločinu a měl odstrašující účinek. Jednalo se výjimečně o oslepení, daleko častější ale bylo useknutí ruky (za násilnou trestnou činnost atd.), utětí prstů (za křivou přísahu, podvod), řezání uší (to se užívalo ještě v 18. století), vyříznutí či naříznutí jazyka (za rouhání) či veřejné mrskání, které se v některých zemích udrželo až do 19. století. (van Dülmen 2001, s. 71-73)

Od poloviny 17. století byly původní tělesné a kapitální tresty vytlačovány jinými druhy trestů, které principiálně nepodvazovaly ekonomickou aktivitu poddaných, jichž si po třicetileté válce vrchnosti nadmíru cenily. Jednalo se o finanční tresty, stále oblíbenější byly různé formy nucených prací a postupně se v 18. století prosazuje jako alternativní forma trestu také vězení. Zejména nucené práce byly společensky i ekonomicky výhodným trestem, protože v sobě spojovaly vhodnou míru zneuctění a přinášely zároveň užitek vrchnosti či městské obci jako celku. Ve Velké Bíteši se tento trest začal praktikovat sice až od roku 1700, ale od té doby jím byl potrestán každý druhý delikvent. (Verbík – Štarha – Knesl 1979, s. 241-246) Tímto trestem postižení delikventi zpravidla uklízeli několik měsíců až několik málo let město, vyváželi nečistoty z ulic a náměstí, pracovali v panských dvorech, opravovali

rybniční díla, pomáhali při zimním ledování apod., což lze chápat jako možnost nenásilné nápravy pachatelů v jejich přirozeném sociálním prostředí. (Foucault 2000, s. 195-196; Matlas 2007, s. 312)

VI. 6. Trestní normy versus praxe

Historikové se stále spojí o to, zda byl justiční aparát raně novověkých států schopen podstatně přispět k přeměně společnosti z tradiční na moderní a zda mohl vytvářet a upevňovat nové formy chování. Hovoří se o disciplinačním (ukazňovacím) tlaku raně novověkého státu zejména na poddanské obyvatelstvo (viz slovníček za I. kapitolou skript), o výsledcích trestní represe však řada odborníků pochybuje. Hlavním argumentem jim je, že trestní aparát byl neefektivní, protože často existovaly do očí bijící rozdíly mezi hrozícími, skutečně ukládanými a odpykanými tresty.

P. Matlas třeba uvádí na příkladu deliktu cizoložství, že měl být podle platných zákonů trestán kapitálním trestem (Koldínova práva (Jireček 1876), Josefinský zákoník), ovšem na jím zkoumaném panství Hluboká nad Vltavou tak rozhodně cizoložníci trestáni nebyli. Dokládá 70 případů cizoložství (1661-1765), tj. 140 podezřelých, z nichž se ale před soud na panství dostalo pouze 14 osob (10%)! Proč vrchnost – v tomto případě Schwarzenberkové – nevydávali podezřelé soudům a chránili je, se zdá být poměrně jasné. Takové soudní procesy totiž zpravidla trvaly i více jak rok, nakonec je rozhodoval pražský apelační soud, který vynášel dle zákona tresty smrti. Císař je většinou zmírnil na jeden rok nucených prací. Tomu všemu se vrchnost snažila vyhnout z ekonomických důvodů – předně to zatěžovalo její úřednictvo, dále většinou náklady na procesy s chudšími lidmi hradilo panství, respektive sama vrchnost a v neposlední řadě tak ubyla pracovní síla, která mohla být nasazena někde jinde a nemusela zůstat ve vězení. Autor své tvrzení dokládá na několika výmluvných případech, z nichž zmiňuji aspoň jeden. Matěj, syn podruha Jakuba z Malešic, třikrát obtěžkal Uršulu Tupou. Přesto nebyl za svůj třetí delikt nijak přísně potrestán. Adam František ze Schwarzenberku rozhodl, že neměl být vězněn v zámeckém arestu, nýbrž u otce jím zmrhané dívky (kvůli úspoře výdajů za uvěznění!). Po jedenácti týdnech nucené služby u Tupých byl cizoložník z rozkazu knížete poslán domů. Matlas shrnuje: „*Navzdory jeho opakované recidivě, tedy závažné přitěžující okolnosti, pro kterou byl v minulosti již trestán odvedením na vojnu, nejenže nebyl vydán před hrdební soud, ale dokonce nemusel svou vinu ani odpracovat na dominikálním majetku, jak tomu většinou bývalo v podobných případech.*“ Jen málokteré pří-

pady patrimoniální správa sama nevyřešila a nakonec je předala před hrdelní tribunál. Důvody tohoto jednání jsou různé. P. Matlas dochází k závěru, že před tribunál se dostaly pouze ty případy, kde 1) se nedokázaly podvedené protějšky se svými cizoložícími partnery smířit (usmíření bylo polehčující okolností) či 2) se podezřelí nepřiznali a zapírali nebo existovaly závažné rozpory ve výpovědích obviněných. (Matlas 2007)

Rozpor mezi normou a realitou je na tomto příkladu více než zjevný a je evidentní, že vrchnost dávala přednost možnosti nenásilné nápravy pachatelů v jejich sociálním prostředí, a proto v první půli 18. století raději využívala jako tresty 1) pokuty pro ty, kteří na to měli; 2) nucené práce v dolech, v zahradách, na vinicích i při zámku (maximálně ale na tři měsíce, běžně se dávalo 4-6 týdnů), aby mohli delikventi nahradit ztráty, jež společnosti způsobili; 3) úkolové tresty, jejichž cílem bylo dodat vrchnosti nějaký žádaný artikl (ženy vyráběly přízi, muži lékali stavební kámen) a 4) výprask karabáčem. Ten byl sice oficiálně panovníkem zakázaný pro nehrdelní delikty, přesto se v praxi pro smilníky či cizoložníky běžně užíval. Jen málokdy používala vrchnost tvrdších represivních opatření k vynucení poslušnosti a disciplinaci poddaných. Spíše se pokoušela zohlednit sociální a majetkové poměry pachatelů a upevňovala si strategií „dvojitý metru“ – tj. většinou mírnějším či případně nečekaně ostrým postojem – v očích obyvatel svůj obraz spravedlivé a milosrdné vrchnosti. Využívala právě toho, že právní praxe byla zcela nepřehledná a že dopředu nikdo nemohl odhadnout, jaké sankce budou vyneseny. Rozhodnutí vždy záviselo především na samotné vrchnosti, jež posilovala vlastní trestní suverenitu v prostoru svých panství. Na druhou stranu ale i ona do značné míry při disciplinaci poddaných selhávala, protože k nějakému snížení počtu případů smilstva a cizoložstva rozhodně nedocházelo... (Matlas 2011; Matlas 2007)

Vydané prameny:

- BIČÍK, Zdeněk (ed.), *Knihy smolné (Pardubice)*, Hradec Králové 1969.
- BISINGEROVI, M. a Z. (edd.), *Kutnohorský manuál práva útrpného (smolná kniha) 1521-1571*, Práce z Okresního archivu v Kutné Hoře 1987.
- CIRONIS, Petros (ed.), *Kniha černá nebo smolná královského svobodného města Rokycan z let 1573-1630 s přílohou pozdějších čarodějnických procesů*, Rokycany 1911, 1995².
- FRANCEK, Jindřich (ed.), *Chlumecké hrdelní příběhy*, Praha – Litomyšl 1993.
- JIREČEK, Josef (ed.), *Práva městská Království českého a Markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou od M. Pavla Krystyana z Koldína*, Praha 1876.
- JIREČEK, Hermenegild – JIREČEK, Josef (edd.), *M. Brikcího z Licka Práva městská*, Praha 1880.
- KYTKA, J. (ed.), *Smolná kniha města Milevska*, Milevsko 1939, 1993².
- LÁNY, Emil Pavel (ed.), *Kniha černá, jinak smolná města Smidar 1631-1769*, Liberec 1948.
- LÁNY, Emil Pavel (ed.), *Knihy černé jinak smolné při hrdelním soudu v městě Bystrém od r. 1625*, Liberec 1946.
- LÁNY, Emil Pavel (ed.), *Knihy smolné založené Léta 1588 (Dobruška)*, Liberec 1947.
- LÁNY, Emil Pavel (ed.), *Smolná, jinak černá kniha města Solnice 1569-1721*, Liberec 1948.
- MARADA, Miroslav (ed.), *Smolná kniha města Lipníka*, Přešov 1994.

- MATOUŠ, Václav (ed.), *Ortel podle práva. Výsadní hrdelní právo města Dobrušky pro všechna města a vesnice bývalého panství opočenského a smířického v letech 1364-1765*, Dobruška – Rychnov nad Kněžnou 1997.
- PÁNEK, Jaroslav (ed.), *Smolná kniha městečka Divišova z let 1617-1751*, Praha 1977.
- PÁNEK, Jaroslav (ed.), *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků, I-II*, Praha 1985.
- RENNER, J. (ed.), *Knihy černé královského města Rakovníka*, Rakovník 1927.
- ROEDL, Bohumil (ed.), *Smolné knihy města Loun*, Sborník Okresního archivu v Lounech 6, 1993.
- ŠTARHA, Ivan – VERBÍK, Antonín (edd.), *Smolná kniha velkobítešská 1556-1636*, Brno 1973.
- VERBÍK, Antonín (ed.), *Černé knihy práva loveckého na hradě Buchlově*, Brno 1976.
- VERBÍK, Antonín (ed.), *Krevní kniha městečka Bojkovic*, Uherské Hradiště 1971.
- VERBÍK, Antonín – ŠTARHA, Ivan – KNEŠL, Edmund (edd.), *Černá kniha města Velké Bíteše*, Brno 1979.

Literatura:

(tučně jsou vyznačena základní díla, jejichž znalost se předpokládá u státních závěrečných zkoušek)

- ADAMOVIČ, Karolína, *Apelační soud v Českém království v letech 1548-1651*, in: Pocta akademiku Václavu Vaněčkovi k 70. narozeninám, Praha 1975, s. 101-112.
- BASTL, Milan, *Policejní disciplinace a boj s kriminalitou v rožmberském Českém Krumlově*, in: Michaela Kojanová (ed.), *Měšťané, šlechta a duchovenstvo v rezidenčních městech raného novověku (16. – 18. století)*, Prostějov 1997, s. 363-375.
- BŮŽEK, Václav, *Rytíři renesančních Čech*, Praha 1995.
- ČECHURA, Jaroslav, *Kriminalita a každodennost v raném novověku. Jižní Čechy 1650-1770*, Praha 2008.
- ČÍŽEK, Jan, *Hrdelní soudnictví města Náchoda v 16. století*, Stopami dějin Náchodska 4, 1998, s. 9-52.
- van DŮLMEN, Richard, *Divadlo hrůzy. Soudní praxe a trestní rituály v raném novověku*, Praha 2001.**
- FOUCAULT, Michel, *Dohlžet a trestat. Kniha o zrodu vězení*, Praha 2000.**
- FRANCEK, Jindřich, *Čarodějnické příběhy*, Praha – Litomyšl 2005.
- FRANCEK, Jindřich (ed.), *Hrdelní soudnictví českých zemí 16.-18. století*, Pardubice 1996.
- FRANCEK, Jindřich, *Katovské řemeslo v českých zemích*, Hradec Králové 2007.
- FRANCEK, Jindřich, *Zločin a trest v českých dějinách*, Praha 1999.**
- FRANCEK, Jindřich, *Zločin a sex v českých dějinách. Manželské spory a sexuální kriminalita v raném novověku*, Praha 2000.
- FRANCEK, Jindřich – ŠIMEK, Tomáš (usp.), *Hrdelní soudnictví v českých zemích. Soupis pramenů a literatury*, Zámorsk – Pardubice 1995.
- HAVLŮJOVÁ, Martina, *Ženská kriminalita v Čechách ve světle smolných knih (16. – 18. století)*, in: Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice, Série C, Ústav jazyků a humanitních studií 5, 1999, s. 189-211.
- JŮZLOVÁ, Jana, *Mezi hrdinstvím a zločinem: souboje v raném novověku*, in: *Obraz druhého v historické perspektivě II. Identity a stereotypy při formování moderní společnosti*, Praha 2003 (=AUC, Phil. et hist. 1999, Studia historica 52), s. 29-58.
- KELNEROVÁ, Dana, *Sexuální delikvence ve světle smolných spisů. Příspěvek k dějinám sexuality v 16.-18. století*, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, 5, 1999, s. 159-188.
- KREUZ, Petr, *Hrdelní soudnictví města Nymburka v době předbělohorské a jeho výkon*, PHS 33, 1993, s. 53-88.
- KREUZ, Petr, *Několik poznámek k otázce odrazu kriminality v písemnostech soudů předbělohorských Čech (Příspěvek k metodice studia sociálních dějin kriminality v českých zemích raného novověku)*, Documenta Pragensia 23, 2004, s. 123-161.
- KREUZ, Petr, *Poprava jako divadlo práva? K otázce právní relevance popravního rituálu v českých městech doby předbělohorské*, Opera historica 8, 2000, s. 421-457.
- KREUZ, Petr, *Ženy v trestněprávních případech před městským soudem Starého Města pražského v letech 1548-1560*, Documenta Pragensia 13, 1996, s. 101-134.
- MACEK, Josef, *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526). Díl 2: Šlechta*, Praha 1994.
- MALÝ, Karel, *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, Praha 2004.
- MALÝ, Karel, *Trestní právo v Čechách v 15.-16. století*, Praha 1979.**
- MARTSCHUKAT, Jürgen, *Geschichte der Todesstrafe vom 17. bis zum 19. Jahrhundert*, Wiesbaden 2006.
- MATLAS, Pavel, *Delikt smilstva a jeho postih na panství Hluboká nad Vltavou (1661-1765)*, Archivum Trebo-nense 2006, s. 76-96.
- MATLAS, Pavel, *Dvojím metrem. Trestní praxe patrimoniální jurisdikce v raném novověku*, in: Václav Bůžek – Jaroslav Dibelka (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007, s. 291-313.
- MATLAS, Pavel, *Hrdelní soudnictví na panství Hluboká nad Vltavou (1661-1765)*, SAP 57, 2007, s. 4-156.

- MATLAS, Pavel, *Shovívavá vrchnost a neukáznění poddaní? Hranice trestní disciplinace poddaného obyvatelstva na panství Hluboká nad Vltavou v 17. – 18. století, Praha 2011.***
- MONESTIER, Martin, *Historie trestu smrti. Dějiny a techniky hrdelního trestu od starověku po současnost, Praha 1998.*
- PÁNEK, Jaroslav, *Městské hrdelní soudnictví v pozdně feudálních Čechách (Výsledky, problémy a perspektivy studia), ČsČH 32, 1984, s. 693-728.*
- PÁNEK, Jaroslav, *Hrdelní soudnictví města Příbramě v 17. a 18. století (Příspěvek k poznání pozdněfeudálního hrdelního soudnictví v Čechách a k metodice studia jeho dějin), SSH 13, 1978, s. 87-195.*
- PÁNEK, Jaroslav, *Hrdelní soudnictví městečka Neveklova v 18. století (Příspěvek k dějinám pozdněfeudálního hrdelního soudnictví v Čechách a k charakteristice patrimoniálních trestněprávních pramenů), SSH 14, 1979, s. 71-109.*
- PÁNEK, Jaroslav, *Hrdelní soudnictví na Vlašimsku v 16.-18. století (Příspěvek k poznání pozdněfeudálního hrdelního soudnictví v Čechách a k charakteristice jeho sociálně ekonomického zázemí), SVPP 23, 1982, s. 163-197.*
- PETRÁŇ, Josef, *Staroměstská exekuce, Praha 1996³.*
- PROCHÁZKOVÁ, Eva, *Hrdelní soudnictví města Benešova v 16.-18. století, SVPP 21, 1980, s. 211-254.*
- PROCHÁZKOVÁ, Eva, *Hrdelní soudnictví města Berouna v letech 1621-1680, SSH 18, 1992, s. 5-50.*
- PROCHÁZKOVÁ, Eva, *Hrdelní soudnictví města Votic v 16.-18. století (Příspěvek k poznání pozdněfeudálního soudnictví v Čechách a k využití městských pamětních knih jako trestněprávního pramene), SVPP 22, 1981, s. 203-244.*
- PROCHÁZKOVÁ, Eva, *Hrdelní soudnictví městeček Prčice a Sedlce v 16.-18. století, SVPP 24, 1983, s. 239-258.*
- PROCHÁZKOVÁ, Eva, *Hrdelní soudnictví města Miličína v 15.-18. století (Příspěvek k poznání pozdněfeudálního hrdelního soudnictví v Čechách a k charakteristice soudní praxe na rožmberském dominiu), SVPP 26, 1985, s. 249-270.*
- PROCHÁZKOVÁ, Eva, *Postavení delikventa a vězeňská praxe v raně novověkém Berouně (Edice a rozbor zápisů v knize svědomí z roku 1626), SSH 20, 1994, s. 73-87.*
- PROCHÁZKOVÁ, Eva, *Žena a smrt dítěte v soudní praxi raného novověku (Edice a rozbor čechtického útrpného vyznání z roku 1729), SVPP 34, 1994, s. 115-128.*
- ROUČKA, Bohumil, *Poznámka k mapě hrdelních soudů v Čechách v první a druhé polovině 18. století, Právně historické studie 3, 1957, s. 115-135.*
- SCHAMA, Simon, *Občané. Kronika Francouzské revoluce, Praha 2004.*
- SOKOL, Petr, *Hrdelní kriminalita v 16. století a první polovině 17. století (Sonda do života a mentality obyvatel raně novověkého venkova), FHB 20, 2003, s. 7-106.*
- STEJSKAL, Aleš, *Finanční zpronevěry a jejich funkce v politické a kulturní reprezentaci vrchnostenské byrokracie v Čechách na přelomu 16. a 17. století, in: Život na šlechtickém sídle v XVI.-XVIII. století, Ústí nad Labem 1992, s. 82-94.*
- STEJSKAL, Aleš, *Matyáš Fuch z Fuchýřova – kariéra sluhy dvou pánů, HO 8, 1997, s. 22-33.*
- STEJSKAL, Aleš – BASTL, Milan, *Vzestup a pád rožmberského úředníka, HO 6, 1995, s. 118-123.*
- ŠINDELÁŘ, Vladimír, *Paměti pražského kata, Praha 2004.*
- ŠINDELÁŘ, Vladimír, *Příběhy zpod šibenice: hříchy, zločiny a tresty lidu jihočeského v průběhu staletí, Písek 2001.*
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kontracepce, aborty a infanticidia v pramenech předstatistického období, Historická demografie 15, 1991, s. 9-46.*
- TINKOVÁ, Daniela, *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa, Praha 2004.***
- TINKOVÁ, Daniela, *Úvahy nad problematikou „trestního práva“ a „hrdelního soudnictví“ v historii a historiografii, Kuděj 3, 2001, s. 60-67.*
- TOMEK, Wacław Wladiwoj, *Spiknutí Jiřího z Lobkovic r. 1593, ČČM 27, 1853, s. 215-245.*

KAPITOLA VII

RANĚ NOVOVĚKÁ VÍRA A ZBOŽNOST

VII. 1. Základní mezníky náboženského vývoje raně novověkých českých zemí (1500-1800)

České země vstupovaly do raného novověku z náboženského hlediska jako svého druhu rarita v křesťanské Evropě. V první polovině 15. století zde totiž proběhla husitská revoluce, která zasáhla nejvíce České království. Tehdy tu vzniklo utrakvistické (kališnické) náboženství (Čáslavský sněm, 1421), jež bylo po letech bojů uznáno i papežem v tzv. basilejských kompaktátech (1436). Utrakvismus se tak stal první evropskou reformovanou církví – nevyžadoval celibát kněží, připouštěl na mše i malé děti, za bohoslužebný jazyk uznával češtinu a hlavně požadoval přijímání podobojí. Římské církvi byla dále během revoluce odejmuta politická moc – po více jak 200 let pak v Čechách netvořila církev stav na sněmu. Kališníci sice uznávali církevní hierarchii, ale papež jim posléze odmítal jmenovat nového arcibiskupa, a tak došlo k uprázdňení arcibiskupského stolce. Kromě toho zaniklo litomyšlské biskupství, takže byla značně podvázána aktivita katolické strany v Čechách. Na Moravě se vývoj ubíral poněkud jiným směrem – katolická církev zde zůstala stavem, olomoucké biskupství zrušeno nebylo, takže bohatý olomoucký biskup byl i nadále významným činitelem na místním politickém kolbišti. (Šmahel 1993)

V praxi docházelo po skončení husitské revoluce k třenicím mezi utrakvisty a katolíky, papež Pius II. dokonce v roce 1462 zrušil basilejská kompaktáta, ale postavením kališníků v Čechách to vážným způsobem neotřásl, protože zde měla kompaktáta postavení zemského zákonu. Po letech soubojů se dokonce v Čechách prosadila tolerance z nutnosti, když se zástupci obou stran dohodli v Kutné Hoře v roce 1485 na tzv. kutnohorském náboženském vyrovnání, jehož platnost byla později prodloužena „na věčnost“. (Eberhard 1981) Od konce 15. století tedy vedle sebe žili katolíci a utrakvisté v míru a nic na tom nezměnil ani fakt, že z utrakvismu se již v roce 1457 odštěpila radikální odnož zvaná Jednota bratrská. Ta byla původně jen malým náboženským společenstvem, jež se stranilo veřejného života – požadovali návrat k prvotnímu křesťanství a chudobě. Od konce 15. století se bratři

začali více otvírat světu, panovník je ale v roce 1508 tzv. svatojakubským mandátem zakázal. V praxi však žili členové jednoty pod ochranou bohatých šlechticů (zejména na panství Mladá Boleslav a Litomyšl), takže se tolerance většinou týkala i jich. (Říčan 1957; Halama 2003)

K proměně náboženské rovnováhy došlo po vypuknutí reformace v sousedních německých oblastech ve 20. letech 16. století. Pod vlivem Lutherova učení, jež pronikalo hlavně do severních částí zemí Koruny české, tj. do Lužice, Slezska či Krušnohoří, se začali čeští utrakvisté štěpit na dvě křídla. Staroutrakvisté se hlásili k původním kališnickým ideálům a měli tak blízko ke katolictví. Novoutrakvisté se ale více přikláněli k reformované nauce, jak ji specifikoval Martin Luther, a měli velmi zámožné a vlivné zastánce v čele s Janem z Pernštejna. (Hrubý 1939) Kromě toho postupně sílila i Jednota bratrská, která měla čím dále více sympatizantů mezi bohatou českou a moravskou šlechtou a již vedl od roku 1532 její biskup Jan Augusta. Oba posledně zmíněné proudy se dokonce pokusily spolupracovat a snažily se v roce 1543 vytvořit společný projekt církevní reformy, jež by znamenala formální sjednocení a právní ochranu novoutrakvistů a Jednoty bratrské. (Vorel 2005, s. 149-156; Říčan a kol. 1951) Král Ferdinand I. to však na sněmu odmítl a nadále lpěl na dodržování kompaktát, které se mu staly vítaným nástrojem proti rozmáhající se čím dále radikálnější reformaci. Přesto zcela nezabránil rozkvětu reformačních církví a různých sekt. (především novokřtěnců, viz kapitola VI. 8.)

Závažnější pokus o legalizaci nových církví podnikli čeští stavové na sněmu v roce 1575, kdy se už panovník nemohl odvolávat na basilejská kompaktáta, jež byla v roce 1567 vypuštěna ze zemských privilegií. Vytvořili tehdy tzv. Českou konfesi, což byl poměrně složitý kompromis, vzniklý z jednání mezi luterány, českými bratry a staroutrakvisty. Král Maxmilián II. ústně přislíbil její schválení, po korunovaci svého syna Rudolfa II. českým králem se svého slibu vzdal a tisk České konfese zakázal. (Pánek 1991) Široce založenou toleranci se nakonec podařilo v Čechách prosadit až v roce 1609 Rudolfovým majestátem, který přiznal možnost volby náboženství nejen vrchnostem, ale i jejich poddaným. Tento ojedinelý a velmi liberální náboženský zákon ale v praxi fungoval jen do bitvy na Bílé hoře v roce 1620. (Gindely 1858; Glücklich 1917)

Katolické náboženství se již v 15. století stalo menšinovým. Odhaduje se, že katolíci tvořili jen asi 10-15% obyvatelstva k Čechách okolo roku 1600. Nejhůře na tom byli v polovině 16. století, pak se ale po tridentském koncilu (1545-1563) začalo postavení katolíků postupně zlepšovat. Ferdinand I. povolal v roce 1556 do Prahy jezuity, posléze se podařilo obnovit pražské arcibiskupství (1561), od 80. let působili v Praze u dvora císaře Rudolfa II. papežští nunciové a španělští vyslanci, okolo nichž se tvořila nová generace

radikální katolické šlechty (zejména Ditrichštejnové, páni z Hradce, Lobkovicové, Martinicové, Pernštejnové atd.) Další úspěch slavili katolíci v roce 1599, kdy došlo k převratu v zemských úřadech v jejich prospěch. V jejich čele tehdy byl nejvyšší kancléř Zdeněk Vojtěch Popel z Lobkovic. Nástup katolíků byl po roce 1609 sice částečně zpomalen, ale po porážce stavovského povstání (1618-1620) již byl nezadržitelný.

Ačkoliv to tak zpočátku nevypadalo a existovalo několik názorů na to, jak posílit pozice katolíků (arcibiskupů Lohelia a Harracha, jezuitského zpovědníka císaře Lamormaina), rekatolizace byla od druhé půle 20. let prováděna plošně. Nejprve byli vypověděni nekatoličtí kněží a sekty, utrakvistům byla odebrána univerzita v Praze. Od roku 1624 probíhala rekatolizace v královských městech a v roce 1627 došlo i na šlechtu, jež dostala spolu s měšťany královských měst na výběr. Buď bude konvertovat, nebo musí prodat své statky a odejít ze země. (Mikulec 2005) Nové pořádky v náboženské otázce pak byly zákonně zakotveny v Obnoveném zřízení zemském z roku 1627 (pro Čechy), respektive 1628 (pro Moravu). V něm stálo, že jediné povolené náboženství je katolické. Zdá se, že většina lidí se rozhodla konvertovat a zůstat v zemi. Menšina, jež se svého vyznání nechtěla vzdát, odešla do exilu do Uher, Slezska, Saska a některých dalších zemí. (Bobková 1999) Ačkoliv existovaly výjimky (např. Karel st. ze Žerotína: Knoz 2008) a probíhala třicetiletá válka, protireformace postupně nesla své plody. Když se obměnila jedna generace, většina obyvatel byla již katolíky. Dokládají to především velké soupisové akce z roku 1651 – tzv. *Soupis poddaných podle víry a Status animarum*. (Catalano 2008; Čáňová 1979; Čáňová 1992)

Katolická církev postupně dosáhla i dalších úspěchů ve správní rovině. Původně sice pražští arcibiskupové plánovali založení čtyř nových biskupství, byli ale nakonec rádi, že vznikla aspoň dvě, protože zřízení biskupství bylo materiálně velmi náročné. Jednalo se o biskupství litoměřické (1655, prvním biskupem se stal Maxmilián Rudolf hrabě Schleinitz) a královéhradecké (1664, prvním biskupem byl Matouš Ferdinand Sobek z Bílenberka). V Čechách byla navíc v letech 1630-1631 zřízena nová vikariátní organizace a vikáři ve svých obvodech zastupovali arcibiskupa a dohlíželi na chod farností. Všechny požadavky Tridentina však v praxi nefungovaly, protože panovník v zemi nikdy neuznal platnost tridentských dekretů a navíc odmítl provést restituci církevního majetku. Místo toho se musela církev spokojit s dohodou z roku 1630, v níž jí sice Ferdinand II. přiznal náhradou za restituce podíl na solní dani, ovšem tyto peníze na zajištění chodu církve nedostačovaly. Za největší problém se pak celé následující století považovala nedostatečná hustota farní sítě, která ještě na počátku 18. století vykazovala jen dvě pětiny předhusitského stavu! V pozadí této situace stálo též neustálé napětí mezi církví a vrchnostmi, které držely patronátní práva, tj.

rozhodovaly o obsazení beneficií. Realisticky uvažující patroni – jakými byli třeba Schwarzenberkové – se rozhodně nepokoušeli přehnaně rychle obnovovat zaniklé farnosti, jež by neměly dostatečné ekonomické zázemí. To byla práce na několik generací, jak ukazují třeba výzkumy pro Třeboňsko. Tam existovalo v roce 1602 celkem 17 far, které byly ale obsazeny jen 12 faráři, v polovině 17. století tu působilo pouze sedm farářů, pak začal jejich počet postupně stoupat – v roce 1700 tu bylo 10 far, v roce 1750 již 13 a teprve v polovině 19. století dosáhla hustota farní sítě předhusitského stavu, tj. oněch 17 far. (srov. např. Catalano 2008, k Třeboňsku Pumpr 2010, s. 100-106)

Vlastní barokní období (cca 1650-1750) se přes zmíněné problémy stalo svědkem obrovského rozmachu katolické zbožnosti ve všech jejích formách. Vrcholí obliba náboženských bratrstev, poutí a mariánského kultu, je to ale i doba, kdy byl svatořečen původní český světec Jan Nepomucký (1729), jenž se stal vůbec nejpopulárnějším českým světcelem všech dob. Přesto nemůžeme tvrdit, že by země byla úplně celá katolická, protože zejména ve východních Čechách nadále někteří lidé tajně pěstovali tradice protestantských církví. Jejich existence je doložena zejména díky povstání na Opočensku a Smiřicku v roce 1732 (Čáňová 1978; Tischer 1930; Volf 1909), ale také díky emigraci do Slezska a Pruska. (Štěříková 1992; Štěříková 1999; Štěříková 2001)

Již v průběhu vlády Karla VI. se začala projevovat snaha státu zasahovat do náboženských poměrů zemí a kontrolovat církve a její majetek. Poprvé se to ve velkém stalo v roce 1724, kdy vyšla císařská pragmatika, jež přesně určovala způsob správy majetku farních kostelů, na níž se měly nadále podílet jak církevní orgány, tak patroni. O rok později pak byla v Praze zřízena tzv. fundační komise, která měla dohlížet na hospodaření s církevními fundacemi. (Pumpr 2010, s. 20) Stát sice nadále vydával mandáty proti nekatolíkům (zejména v letech 1748, 1754 a 1764), ovšem postupně se změnila státem propagovaná koncepce zbožnosti. Od poloviny století se čím dále častěji objevuje tendence získat obyvatelstvo pro systém tzv. pravé zbožnosti, jež byla do značné míry založena na pracech italského myslitele Lodovica Antonia Muratoriho (1672-1750) z 20. let, které byly ovšem do němčiny a češtiny překládány až po roce 1759, resp. 1778 (zejm. šlo o spis *Della regolata divozione de' Cristiani* (tj. *O pravé křesťanské pobožnosti*), 1723). Muratori ještě projevoval jisté pochopení pro barokní formy zbožnosti, ovšem zřetelně kladl důraz na vnitřní zbožnost, na správné chápání a prožívání mše, na osobní modlitbu a rozjímání. Volal po uměřenosti náboženských projevů a racionálnějšímu přístupu k náboženství. Za základní princip jeho učení lze považovat lásku k Bohu a bližnímu, jež bude založena na činech, a ne na slovech. Činy, tím měl na mysli křesťanskou charitu, která jediná je dle něho cestou ke

spáse. Jinými slovy se měli křesťané více než o vlastní spásu tradičními a dost povrchními prostředky starat o potřebné bližní (staré, nemocné, sirotky atd.), a to jim k dosažení spásy mělo bohatě dostačovat. (Mikulec 2008, s. 154-161) Není tedy divu, že stát postupně prosadil redukci tradičních strategií dosažení spásy – reguloval počty svátků a poutí, omezovalo se zakládání nových klášterů a bratrstev.

Tyto tendence vyvrcholily na konci vlády Marie Terezie a za jejího syna Josefa II., takže např. v roce 1773 byl papežským breve Klimenta XIV. zrušen v Rakousku jezuitský řád (v Čechách, na Moravě a v rakouském Slezsku se jednalo o 20 kolejí, 12 rezidencí, 2 univerzity a 20 gymnázií celkově s 1125 členy; řád byl posléze obnoven v roce 1814). Dále byl na podzim roku 1781 vydán toleranční patent (toleroval za určitých podmínek vyznavače luteránství, kalvinismu a pravoslaví), byla plošně zrušena náboženská bratrstva a byla zavřena přibližně třetina klášterů (v Čechách to postihlo 60 mužských a 13 ženských klášterů s cca 1400 členy, na Moravě pak 34 mužských a 8 ženských klášterů s cca 1100 členy). Týkalo se to zejména těch, které nebyly společensky „prospěšné“. Patřily řádům, které nevyučovaly, nestaraly se o chudé a potřebné, nevěnovaly se nemocným apod., jako byli bosí augustiniáni, pauláni, servité a další. Řeholníci z likvidovaných domů pak měli na výběr: buď si najdou další uplatnění sami (stávali se duchovními, učiteli, přestupovali do jiných řádů, jež nepostihlo zrušení), nebo měli odejít na penzi s roční rentou 300 zl. (Bůžek a kol. 2010, s. 101-119; Melmuková 1999) Zrovnoprávnění ostatních nekatolických náboženství s katolictvím ale přišlo až v druhé polovině 19. století. (Just – Nešpor – Matějka 2009)

VII. 2. Tridentský koncil a jeho význam pro katolickou církev

Úspěchy protestantů v třetině 16. století nutily špičky katolické církve k zamyšlení. Tady se nejednalo o žádné lokálně omezené hereze, to byl zásadní útok na jednotu západní církve a na dogmata, na nichž dosud stála. Bylo zapotřebí kriticky pohlédnout do vlastních řad a přijít s alternativou, jež by byla dostatečně přitažlivá pro loajální katolíky a jež by v budoucnu umožnila získat ztracené duše zpět. Šlo o to reagovat na vznik protestantství, jednoznačně definovat nauku katolické církve ve sporných otázkách a připravit reformu církevní disciplíny a správy. To vše se mělo projednat na tridentském koncilu, který svolal papež Pavel III. roku 1545 do severoitalského biskupského města Tridentu. Původně se ho měli účastnit i protestanti, ale protože nedostali právo hlasovat (mohli se jen účastnit diskuse), do Tridentu nakonec nedorazili. Koncil byl sice dvakrát přerušen, dočasně se dokonce

přestěhoval do Boloně, ale nakonec během svých třech zasedání v letech 1545-1549, 1551-1552 a 1562-1563 splnil předsevzetí a přijal celkem 16 dogmatických dekretů. Papež Pius IV. s nimi souhlasil a v lednu 1564 vyhlásil ustanovení koncilu za závazná pro všechny členy katolické církve. (Jedin 1964; Alberigo 1998, s. 349-383; studie ve sborníku Prodi 2001; znění dekretů je dostupné na internetu, např. na <http://www.documentacatholicaomnia.eu>)

Podstatné bylo, že v Tridentu se dohodlo, že dogma nelze stavět jen na samotném Písmu (jak to požadovali velcí reformátoři Luther a Kalvín), ale že je nutné počítat i se středověkou křesťanskou tradicí. V zásadní otázce ospravedlnění byla zavržena luteránská nauka *sola fide* (pouhou vírou) a naopak bylo potvrzeno, že spásy lze dosáhnout na základě víry a dobrých skutků dohromady. Katolíci tak odmítali tezi, že by člověk pod vlivem milosti měl být zcela pasivní a nečinný. Největší péči věnoval koncil svátostem a potvrdil celkem sedm svátostí (protestanti totiž věří většinou pouze ve dvě – křest a eucharistii), tj. křest, biřmování, eucharistii, svátost smíření, svátost nemocných, manželství a kněžství. Stejně tak se katolíci vyhranili vůči protestantům a označili eucharistii za účast na skutečné Kristově oběti. Podle katolíků je tedy chléb a víno během mše skutečně proměněno v tělo a krev Krista a může to udělat pouze celebrující kněz (reformované církve naopak tvrdí, že chléb a víno jsou jen symboly, že eucharistie je pouhou připomínkou Večeře páně). Taktéž bylo pro katolíky potvrzeno přijímání pod jednou způsobou, podobojí přijímal pouze celebrující kněz. Mohly se ale vyskytnout regionální výjimky – jejich povolení bylo přenecháno jen papeži. Ten tohoto práva využil hned v případě českých utrakvistů (1564; Kavka – Skýbová 1969). Na tridentském koncilu se dále rozhodlo, že svatí vládnou spolu s Kristem na nebesích, takže je věřící mohou prosit o pomoc při komunikaci s Bohem (protestanti to zásadně odmítají). Z důležitých rozhodnutí, která se ovšem v praxi dotkla životů miliónů katolíků, lze zmínit ustanovení, že manželství muselo být nově uzavíráno před knězem. (Grulich 2000)

Zjednodušeně řečeno – katolík po tridentském koncilu věřil v posmrtný život. Měl umírat s pocitem, že v poslední chvíli se o jeho duši svádí zápas mezi andělem a ďáblem. Pokud nevěřil v Boha, žil špatný život a nekonal dobré skutky, spásu si nezasloužil a přišel do pekla. Pokud ovšem žil již život na zemi v pověsti svatosti, pak byla jeho duše přijata na nebesa. Většina lidí ale v sobě za živa kombinovala dobré i zlé a musela se teprve od svého sobectví a špatných skutků před přijetím na nebesa očistit. K tomu sloužil očištec, místo podobné peklu, plné plamenů, kde duše hříšníků procházely obrovskými bolestmi a očištou, která je měla dovést k nesobecké lásce k Bohu. Tyto „chudé duše“ měly naději, že dříve či později bude tento proces očišťování ukončen a že nakonec přijdou na nebesa. Pobyt v očištcích jim mohli zkrátit lidé na zemi (především příbuzní a známí) tím, že se za ně pravidelně

modlili, nechali za jejich duše sloužit mše. Tato víra vznikla již ve vrcholném středověku (Le Goff 2003), k jejímu velkému rozšíření však došlo až po tridentském koncilu v katolickém táboře (nekatolíci toto učení odmítali). V českých zemích slavilo toto učení a praktikování tzv. *via purgativa* (cesty pokání) úspěch zejména v 17. století. (Mařa 2001; Mařa 2007; Malý –Suchánek 2009; Malý 2011)

VII. 3. Potridentští (arci)biskupové v českých zemích

Tridentský koncil nově definoval náplň funkce (arci)biskupů a učinil z nich osoby přímo zodpovědné za postup rekatolizace. Brzy se také objevil konkrétní příklad arcipastýře, jehož vzoru se mohli ostatní preláti přidržovat. Stal se jím milánský arcibiskup Karel Borromejský (1538-1584), který ztělesňoval typ biskupa nezávislého na světské moci. Takový prelát měl rychle prosazovat tridentské dekry do praxe, a proto měl trvale sídlit ve své diecézi. Měl vyžadovat železnou disciplínu kléru (neměl tolerovat porušování celibátu a měl lpět na morální bezúhonosti kněží), pravidelně jej měl kontrolovat tím, že bude svolávat diecézní synody a provádět vizitace jednotlivých far. Protože potřeboval vzdělané kněžstvo, musel založit semináře, které byly zodpovědné za kvalitu kněží. Karlu Borromejskému se to podařilo realizovat téměř v ideální podobě, jeho úspěchy však byly umožněny tím, že se jednalo o italské území (nebyli zde žádní nekatolíci) a navíc se zde příliš nestřetával se státní mocí (Milánsko patřilo Španělsku). V jiných zemích – jak se později ukázalo – nebylo vůbec jednoduché aplikovat jeho postupy. (Catalano 2008, s. 108-109)

To byl také případ českých zemí, kde se na konci 16. století naprostá většina obyvatelstva hlásila k nekatolickým konfesím. Situaci ještě ztěžovalo to, že pražské arcibiskupství nebylo dlouho obsazeno, a když se jej podařilo Ferdinandu I. obnovit, dlouho zápolilo s nedostatkem financí. Jeho původní, středověké statky byly rozchváčeny a jen těžko arcibiskupové sháněli jiné. Navíc církev nebyla v Čechách politickou silou, protože nezasedala na sněmu. Na Moravě byly vyhlídky olomouckých biskupů lepší. Byli stále velmi bohatí a na zemském sněmu byli respektovanými osobnostmi. Proto se jim od počátku dařilo daleko více prosazovat některé tridentské požadavky, i když ani zde to nebylo právě lehké, protože čelili velké převaze protestantské šlechty. Jejich úsilí však postupně neslo plody, jak ukazují četná pojednání o Stanislavu Pavlovském z Pavlovic a Františku z Ditrichštejna. (Jakubec 2003; Balcárek 1990 a 2007)

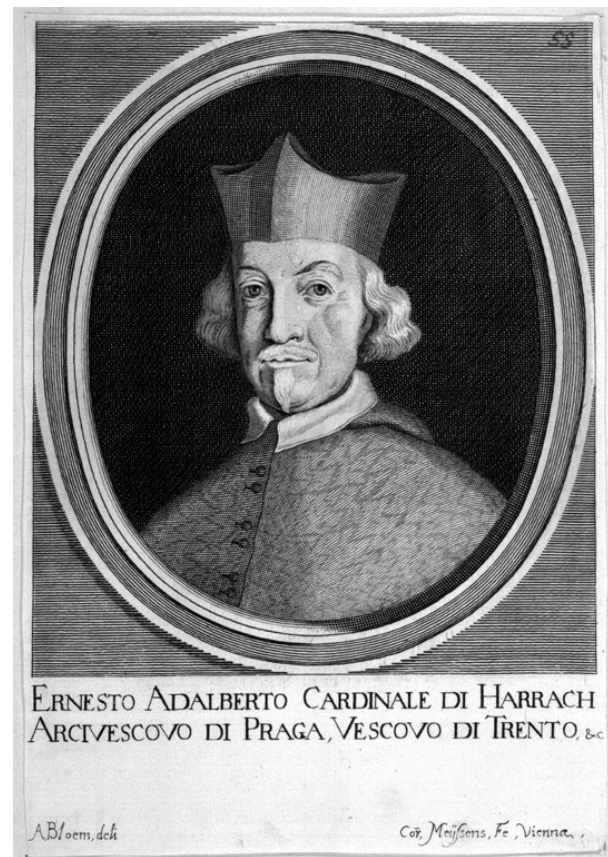
Nejvýznamnější pražští arcibiskupové a olomoučtí biskupové v raném novověku

(srov. jejich krátké medailony v práci Buben 2000)

Léta	pražský arcibiskup	Léta	olomoucký biskup
1561-1580	Antonín Brus z Mohelnice	1553-1565	Marek Khuen
1581-1590	Martin Medek	1565-1572	Vilém Prusinovský z Víckova
1592-1606	Zbyněk Berka z Dubé	1579-1599	Stanislav Pavlovský z Pavlovic
1607-1612	Karel z Lambergu	1599-1636	František z Ditrichštejna
1612-1622	Jan Lohel	1637-1662	arcivévoda Leopold Vilém
1623-1667	Arnošt Vojtěch z Harrachu	1664-1695	Karel z Liechtensteinu- Castelkorna
1669-1675	Matouš Ferdinand Sobek z Bílenberka	1695-1711	Karel Josef Lotrinský
1675-1694	Jan Fridrich z Valdštejna	1711-1738	Wolfgang ze Schrattenbachu
1695-1710	Jan Josef Breuner	1738-1745	Jakub Arnošt z Liechtensteinu- Castelkorna
1713-1731	Ferdinand z Khünburgu	1745-1758	Ferdinand Julius Troyer
1732-1733	Daniel Josef Mayer z Mayernu	1758-1760	Leopold Fridrich z Egkhu
1733-1763	Jan Mořic Gustav z Manderscheidu-Blankenheimu	1761-1776	Maxmilián z Hamiltonu
1764-1793	Antonín Petr Příchovský z Příchovic	1777-1811	Antonín Theodor Colloredo z Waldsee (1. arcibiskup)

Ani po vítězství císaře na Bílé hoře nebyla situace pražských arcibiskupů právě růžová. Zdálo by se, že vše nyní půjde daleko snadněji, když se poměr mezi katolíky a nekatolíky zásadním způsobem změnil, a že Arnošt Vojtěch z Harrachu, mladý kardinál, jednoduše půjde ve šlépějích Karla Borromejského. Praxe však ukázala, jak těžké bylo prosadit tento ideál v habsburské monarchii. Když Harrach v roce 1667 – po více jak 40 letech ve funkci – umíral, nemohl být úplně spokojen. Na jedné straně stál nepopiratelný úspěch: církev se v Čechách opět stala stavem a účastnila se jednání zemského sněmu. Všechny ostatní plány se ale podařilo naplnit jen částečně, přičemž arcibiskup musel svádět neustálé boje s panovnickým dvorem, českými místodržiteli a dokonce i s jezuitským řádem. Habsburkové totiž nikdy neakceptovali tridentské dekry jako zákony ve svých zemích, kde bylo jejich prosazování vnímáno jako zásah do tradičního rozložení sil a nemístná novota (česká šlechta si prostě nepřála, aby byl arcibiskup příliš silný). Arcibiskup zde nikdy neměl k ruce inkvizici, jeho vize rekatolizace také neuspěla, právo vizitovat fary mu bylo odpíráno a

zcizené arcibiskupské statky nakonec také nezískal. Místo toho si vydobyl v roce 1630 tzv. smlouvu o náhradě, v níž mu byl místo starých statků přiřčen výnos ze solní daně. Církev tak byla v podstatě placena státem a nemohla usilovat o zcela nezávislé postavení. Dlouhý boj s jezuitou o dohled nad univerzitou v Praze nakonec také nevyhrál (ale ani úplně neprohrál), protože v roce 1654 vznikla Karlo-Ferdinandova univerzita pod státním dohledem a jezuité zde obsazovali pouze učitelská místa na filozofické a teologické fakultě. Už ve 20. letech prosazoval arcibiskup plán zřídit v Čechách čtyři nová biskupství, ani tentokrát zcela neuspěl. Po letech bojů a shánění majetkového zázemí se podařilo založit pouze biskupství dvě, a to v Litoměřicích (1655) a Hradci Králové (1664). Také původně požadoval založit v každém novém biskupství seminář na výchovu kněžích, zřídil nakonec pouze jediný v Praze, ten byl ale významným plodem jeho snažení.

Významné postavy rekatolizace: František z Ditrichštejna (vlevo) a Arnošt Vojtěch z Harrachu (vpravo). Převzato z Catalano 2008.

Za 40 let jeho episkopátu se ovšem nepodařilo obsadit všechny fary, takže stále existovaly lokality, odkud to bylo na katolickou mši velmi daleko. Uvádí se, že v roce 1666 ještě nemělo 102 farností svého faráře! V habsburské monarchii se tedy biskupové a

arcibiskupové stali spíše než konkurenty státní moci jejími partnery. Čím dříve to lidé jako Harrach pochopili, tím dříve mohli ve spolupráci s místodržiteli realizovat aspoň některé ze svých plánů. Jinak jim totiž hrozilo, že přes odpor lokálních elit nezmůžou vůbec nic. Nakonec tedy katolická církev ve spolupráci se světskou mocí uspěla a podařilo se jim udělat z obyvatel Čech a Moravy katolíky. (viz vynikající analýza Catalano 2008)

VII. 4. Rozmach řádů v českých zemích v 17. a první polovině 18. století

Reformace rozvoji katolických řádů nepřála a její myšlenky zasáhly české země více než markantně. Luteráni i kalvinisté v Říši neviděli v řádech žádný smysl, a tak jejich kláštery nekatoličtí zeměpáni sekularizovali, aby mohli s jejich majetkem nakládat sami. V českých zemích tyto kláštery zanikaly postupně samy, protože je nikdo nepodporoval a neměly navíc dostatek členů. Katolíci ale neztratili pozice úplně všude, a když jim tridentský koncil poskytl duchovní vzpruhu a jasný program, začali postupně posilovat. Vznikaly nejen reformované odnože tradičních řádů (bosí karmelitáni, bosí augustiniáni), jež se vracely k původnímu, drsnějšímu a odříkavějšímu řeholnímu životu, ale také zcela nové řády a řada z nich měla výchovné poslání. Do Čech už v roce 1556 přišli jezuité a od 70. let 16. století se začíná pomalíčkou zlepšovat i situace některých dalších řádů. Hmatatelných úspěchů ale dosáhly katolické řády v Čechách a na Moravě až na počátku 17. století. Jezuité už tu tehdy měli šest kolejí. Nově se tu uchytili kapucíni, kteří stihli vybudovat do stavovského povstání dokonce osm domů! První klášter založili v Praze na Hradčanech v roce 1600, následovaly pak konventy v Brně (1604), ditrichštejském Mikulově (1611), Olomouci (1614), Českých Budějovicích (1614), lobkovické Roudnici nad Labem (1615), Mostu (1615) a Vyškově (1616). (Buben 2006, s. 359-453; Rabas 1937)

Zlatý věk katolických řádů v českých zemích ale nastal až po porážce stavovského povstání a trval asi 130 let, tj. do poloviny 18. století. Z počátku z vítězství Ferdinanda II. nad stavy nejvíce profitovali jezuité, ale díky postupující rekatolizaci se výrazně zlepšila i situace ostatních řádů bez ohledu na to, zda se jednalo o původní středověké nebo nové řády z 16. století. Pozůstatky jejich barokní slávy jsou dosud v krajině jasně viditelné. (Vlček – Sommer – Foltýn 1997; Foltýn a kol. 2005) Každý z řádů ale prošel v českých zemích poněkud jinými osudy, každý se snažil oslovit veřejnost i elity jinými strategiemi a každý koneckonců nabízel poněkud jiný recept, jak se přiblížit Bohu. Na tomto místě nemohou být vzpomenuy všechny řády, a proto jsem vybral pouze čtyři z nich jako *pars pro toto*. Volil jsem je tak, aby se

ukázala právě jejich mnohotvárnost. Bude řeč o františkánech (založeni v 13. století), servitech (taktéž 13. století), paulánech (15. století) a jezuitěch (16. století). Tři jsou řády žebravými (každý má ale trochu jinou řeholi), jezuité jsou pak řeholními kleriky a dosáhli naopak velkého pozemkového bohatství. Jezuité a františkáni patřili mezi ty nejúspěšnější řády v Čechách a na Moravě vůbec (v době největšího rozkvětu zde měli až 1000 členů), servité a pauláni zase reprezentují svým způsobem „průměrně“ úspěšné řády.

VII. 4. 1. Jezuité (*Societas Iesu*)

Jezuité jsou řádem řeholních kleriků, a proto jeho základ tvoří kněží. Jedná se zřejmě o neznámější řád období baroka. Nepatří mezi staré řády, byl založen až v 16. století (1540). U jeho zrodu stál španělský šlechtic Iñigo López z Loyoly (1491-1556), který po svém těžkém válečném zranění (1521) opustil světskou kariéru, navštívil Svatou zemi a studoval teologii. Spřízněné duše našel při studiích v Paříži a spolu s nimi založil Tovaryšstvo Ježíšovo. Od té doby se nazýval Ignácem z Loyoly (svatořečen 1622; viz z Loyoly 2003). Nový řád měl zejména misijní, pastorační (sloužení mší, kázání, udílení svátostí) a výchovné a vzdělávací poslání. Díky tomu se později stal velmi vhodným k obrodě katolické církve v dobách rekatolizace, protože byl ze své podstaty stvořen k šíření katolické víry všemi možnými způsoby a k upevňování katolické zbožnosti v duchu dekretů z Tridentu (nově studie ve sborníku Ohlidal – Samerski 2006). Už v době Ignácovy smrti existovalo skoro 70 řádových domů v 11 provinciích. (Čornejová 1995, s. 9-26)

Do Čech byli jezuité poprvé uvedeni v roce 1556 a zasloužil se o to Ferdinand I. Do Prahy ke sv. Klimentu (původně to byl dominikánský klášter) tehdy přišlo 12 prvních otců, většina z nich pocházela ze Španělského Nizozemí a zatím neuměli česky. Jejich komunikačním jazykem s veřejností se proto nejprve stala němčina. Jezuité ještě téhož roku začali s výukou a postupně si získali spojení mezi místní katolickou šlechtou. Není tedy divu, že již v druhé půli 16. století vzniklo několik jezuitských kolejí i na venkově – právě v rezidencích katolické šlechty (Vilém z Rožmberka je uvedl do Českého Krumlova, Jiří Popel z Lobkovic do Chomutova a Adam II. z Hradce do Jindřichova Hradce). Na Moravě pak záhy jezuité pronikli – díky podpoře olomouckých biskupů – do Olomouce a Brna.

Jezuité prosluli nejen jako misionáři, kteří putovali téměř po celém světě (viz kapitola II. 4. 3.; Kalista 1941; Kašpar 1999), ale také jako výborní pedagogové. Dokázali sami zajistit chod celé sítě škol od gymnázií po vysoké školy s filozofickými a teologickými fakultami, a tak není divu, že již od roku 1562 fungovala jezuitská univerzita v Praze (oficiálního povýšení se dočkala definitivně v roce 1616) a od roku 1573 v Olomouci. Jezuité do svých škol

původně přijímali i nekatolíky. Jejich výuka měla tři stupně – nižší studia (gymnázium) trvala čtyři až pět let, na ně navazovala tříletá artistická (tj. filozofická) fakulta a na závěr se přecházelo na teologickou fakultu (čtyři roky). Výuka byla vždy doplněná o různé soutěže, tělesná cvičení (hry s míčem, kuželky, střelba apod.), deklamace a společně také cvičili divadelní představení, která posléze předváděli veřejnosti. (Bobková-Valentová 2006; Čornejová 1995, s. 59-73)

Freska *Potvrzení regulí jezuitského řádu* v kostele Panny Marie Sněžné v Olomouci. Představuje Ignáce z Loyoly, jak přijímá z rukou papeže Pavla III. bulu, jež stvrdila existenci jezuitů jako řádu (1540). Autorem fresky je Jan Kryštof Handke (po 1743). Převzato z <http://cs.wikipedia.org>

Předbělohorské jezuitské koleje v Čechách a na Moravě

Vznik	Místo	Založení
1556	Staré Město pražské	král
1566	Olomouc	olom. biskup
1572	Brno	olom. biskup
1584	Český Krumlov	šlechta
1589	Chomutov	šlechta
1596	Jindřichův Hradec	šlechta

Za stavovského povstání v létě 1618 museli jezuité Čechy opustit, po Bílé hoře se ale hned vrátili zpět a v roce 1622 jim dokonce panovník předal dosud utrakvistickou Karlovu akademii. Podíleli se pak na rekatolizaci českých zemí a na počátku třicetileté války zažili největší růst své moci – císař Ferdinand II. jim popřával hodně sluchu a jeho zpovědníkem byl tehdy jezuita Vilém Lamormaine, sám autor jednoho z rekatolizačních konceptů. Není tedy divu, že jen v Čechách a na Moravě vzniklo za deset let devět nových kolejí řádu a že se spolu s tím ztrojnásobil jejich počet a že v roce 1623 vznikla samostatná česká provincie řádu! (Čornejová 1995, s. 111-119; nejpodrobněji stále Kroess 1910 a 1938)

Jezuitské koleje, které vznikly v Čechách a na Moravě mezi lety 1623-1651

Vznik	Místo	Založení
1623	Jičín	šlechta
1624	Jihlava	město
1624	Znojmo	šlechta + město
1625	Malá Strana	město
1626	Kutná Hora	šlechta
1628	Nové Město pražské	město
1629	Hradec Králové	město
1630	Klatovy	město
1630	Litoměřice	město
1636	Kroměříž	olom. biskup
1650	Cheb	město
1650	Březnice	šlechta
1651	Telč	šlechta

Počet jezuitů v českých zemích

Rok	Počet členů
1605	180
1623	246
1625	867
1688	925

V jezuitském řádu působilo v českých zemích v 17. a 18. století velké množství učenců v různých oborech. Asi nejznámějším je filozof a teolog Roderigo Arriaga, jenž působil dlouhou dobu v Praze. Svými historickými a hagiografickými spisy se proslavili především Bohuslav Balbín, Jan Tanner či Jan Kořínek (napsal dílo o dějinách Kutné Hory; Stich – Lunga 2000). Členem řádu byl také znalec starší i soudobé literatury Antonín Koniáš (Bílý, ve skutečnosti Kebrle 1996) a svými básněmi proslul Bedřich Bridel. František Haselbauer, vynikající filolog, sestavil zase hebrejský a chaldejský slovník a napsal dílo o gramatice těchto jazyků. V nehumanitních oborech se stále připomínají matematik Jakub Kresa (působil ve Španělsku) či astronom Valentin Stansel, jehož brazilská pozorování se dodnes těší zájmu odborníků. (Čornejová 1995, s. 143-166; Jansen 2004)

Dosud nejlépe jsou prozkoumány životní osudy a dílo Bohuslava Balbína (1621-1688). Zájmu historiků v 19. a 20. století se totiž těšil nejen pro množství historických, genealogických či hagiografických spisů, ale také jako český patriot, jenž sepsal dílko *Obrana jazyka slovanského, zvláště pak českého* (vyšlo latinsky tiskem až v roce 1775). Kdo z českých vlastenců 19. století a nacionálně smýšlejících historiků 20. století by se nepodepsal pod jeho výrok „*Že vlast naše téměř pozbavena jazyka dávného, stalo se netoliko nedbalostí naší, nýbrž též a mnohem více jistých lidí horlivostí a zlou k vlasti volí.*“? (Rejzek 1908, s. 326) Balbín byl ale také učitel. Vyučovat začal v Praze v roce 1642 a postupně učil v různých kolejích po celých Čechách i v Kladsku a mezi jeho žáky se nacházeli i později velmi významní čeští šlechtici. Nejvýznamnější díla sepsal až v 60. – 80. letech 17. století. Nejdříve publikoval práce o slavných poutních místech (*Diva Wartensis...*, Praha 1655; *Diva Turzanensis*, Olomouc 1658; *Diva montis sancti ad Argentitodinas Příbramenses*, Praha 1665) a sepsal oslavný životopis prvního pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic (*Vita venerabilis Aernesti I. Archiepiscopi Pragensis*, Praha 1664). Teprve později se dostal k historickým a genealogickým pracím, mezi nimiž je nejslavnější velká ediční řada *Miscellaneorum historicorum Bohemiae*, která byla rozčleněna na dvě dekády. Zatímco první dekáda vyšla tiskem skoro celá (1679-1688: byly tu díly o české topografii, obyvatelstvu, světcích, dějinách českých knížat a králů či arcibiskupů pražských), druhá zůstala jen v torzu. Měla obsahovat rodopis českých šlechtických rodů. Tiskem vyšly jen první dva díly (1687) s genealogickými tabulkami. Kromě toho ale Balbín vydal některé genealogie separátně. Není divu, že se za svá díla o českých dějinách („...sv. Václave, Vratislavem budiž nám! Navrať Čechám svým slávu dávnou!“) a rodokmeny dočkal uznání a podpory od některých původních českých šlechtických rodů, jako byli Černínové z Chudenic, Lažanští z Bukové, Slavatové, Šternberkové či Valdštejnové. Ne nadarmo visel Balbínův portrét ještě za jeho života

v knihovně pražského paláce rodu Slavatů na Malé Straně! Trochu paradoxní ovšem je, že ve své době byla nejúspěšnější úplně jiná Balbínova práce, a to sbírka epigramů *Examen melissaeum...*, jež vyšla za jeho života dokonce čtyřikrát! (viz informačně bohatý Rejzek 1908; Květoňová-Klímová 1926; sborníky Kučera – Rak 1983 a Bohuslav Balbín 1992)

Jezuité si podrželi významné postavení mezi řády v českých zemích až do poloviny 18. století. (Podlaha 1914) Už v 17. století si ale získali řadu nepřátel. Znamé jsou jejich dlouhodobé spory s pražským arcibiskupem Arnoštem Vojtěchem z Harrachu (Catalano 2008), mnoho pochopení nenacházeli ani u tradičních středověkých řádů (benediktýni, cisterciáci, premonstráti) a napětí vládlo také mezi nimi a jejich konkurencí ve školství, řádem piaristů. Není náhodné, že piaristé (v českých zemích měli první klášter v moravském Mikulově již v roce 1631) se dlouho nemohli uchytit v Praze a že jejich klášter v hlavním městě Čech vznikl až v polovině 18. století. (Bartůšek 2002; Bartůšek 2003; Buben 2008) Opozice proti jezuitskému řádu sílila od poloviny 18. století po celé Evropě. Jejich odpůrci jim především vytýkali, že jezuité kumulovali příliš mnoho pozemkového majetku, měli skoro vzdělávací monopol a usilovali o politickou moc. Modernizující státy nakonec vytáhly do boje s jezuitským řádem, jež dlouho nemohly přinutit k poslušnosti (jezuité nepodléhali panovníkovi, ale poslouchali rozkazy svého ústředí v Římě). Nakonec byl jezuitský řád v roce 1773 papežem zrušen. (Čornejová 1995, s. 202-215; Šotola 2002)

Ačkoliv byl řád na počátku 19. století obnoven v daleko skrovnějším měřítku, české nacionální dějepisectví jezuity později na přelomu 19. a 20. století interpretovalo jako tmáře, kteří se snažili vykořenit českou národní kulturu. Tehdejší odborníci i laická veřejnost (povzbuzována mladočechy) většinou přemrštěně interpretovali pouze vybrané aspekty jejich působení – zejména účast na rekatolizaci či cenzuru knih. Zároveň útočili na jejich „nevlastenectví“ (Balbína brali za svého druhu „čestnou“ výjimku) a v podstatě z nich vytvořili ničitele českých knih a symbol pobělohorského „Temna“. Takové vidění – zdá se – je stále vlastní většině laiků. (Čornejová 1995, s. 216-234)

VII. 4. 2. Františkáni

Františkáni (observanté, bosáci sv. Františka) byli spolu s jezuity vůbec nejúspěšnějším řádem v českých zemích. Jsou však zcela jiní, protože se jedná o žebravý řád, jehož předchůdce byl založen již ve 13. století. Mají v základu stejnou řeholi jako minorité a kapucíni – řeholi sv. Františka. Observanté se oddělili od minoritů až v roce 1517. Mají žít co nejvěrněji podle evangelia a mají zachovávat chudobu a poslušnost. Františkáni jsou žebravým řádem, tzn. že v každodenním životě i v bohatství jednotlivých klášterů by se měli

od jezuitů velmi lišit. Nesměli totiž mít majetek, ani se dotýkat peněz. Život konventu byl financován zejména z almužen. Organizovali tedy pravidelné sbírky ve svém obvodu, při nichž získávali naturálie od měšťanů i venkovanů. Kromě toho ale dostávali také roční deputát od svého fundátora, nebo si mohli přilepšit almužnami za vyučování v ostatních kláštorech či za mešní fundace (sloužili zádušní mše za mrtvé). S penězi manipuloval u františkánů jen tzv. apoštolský syndikus, což byla důvěryhodná světská osoba, jež třeba platila za zásobování konventů, za opravy, za přístavby apod. (Elbel 2001)

První františkánské kláštery v Čechách a na Moravě vznikly po polovině 15. století. Souvisí to s protiutrakvistickými misemi františkána Jana Kapistrána (1451-1452, 1454). Během nich a v následujících několika desetiletích jeho přívrženci založili několik františkánských klášterů s přísnější observancí. Šlechta je pozvala do Bechyně, Jemnice, Jindřichova Hradce, Kadaně či Valtic, kláštery byly ale založeny i v královských městech Plzni, Tachově, Brně, Olomouci nebo Znojmu. Díky podpoře katolíků tyto kláštery na přelomu 15. a 16. století vzkvétaly, takže v roce 1517 existovalo v českých zemích 27 domů. (Hlaváček 2005)

V 16. století ale následuje během reformace veliký úpadek františkánských klášterů v Čechách a na Moravě. Krize dostoupila vrcholu v 70. letech 16. století, kdy po morové epidemii zbylo v Království českém jen 17 řeholníků v pěti domech (v Čechách Bechyně, Jindřichův Hradec a Plzeň, na Moravě Brno a Znojmo). S růstem rekatolizačního tlaku však postupně dochází už před Bílou horou k revitalizaci některých původních fundací (např. 1574 obnovil fundaci v Kadani Jiří Popel z Lobkovic, znovu začaly fungovat kláštery v Olomouci a Tachově) a františkáni se uchytili nově v Praze (1606) i jinde. Největší rozmach ale řád zažil až v letech 1650-1750. Nejvíce – tj. 15 domů – bylo založeno mezi lety 1658-1704. V tomto roce existovalo v Čechách, na Moravě a ve Slezsku celkem 31 domů, v nichž žilo na 1000 bratří.

Počet františkánů v českých zemích

Rok	Počet domů / členů
1517	27 domů / asi 600 členů
1571	5 domů / 17 členů
1658	? / 600 členů
1704	31 domů / 1000 členů
1790	19 domů / 300 členů

V Čechách zakládala františkánské kláštery především šlechta. Byli to třeba Vrtbové ve Voticích (1627), Valdštejni v Turnově (1651), Žďárští ze Žďáru v Hájku u Prahy (1659), Martinicové ve Slaném (1655/1662), Lamboyové v Hostinném (1666), Šternberkové v Zásmukách (1691) či Gallasové v Hejnicích (1691). Na Moravě pak byly v 17. století obnoveny zejména původní středověké kláštery v královských městech. Zcela nejvíce domů však bylo ve Slezsku. Kláštery ve všech třech zemích dohromady tvořily českou provincii sv. Václava (od 1517). V roce 1755 došlo k odtržení slezských konventů na úkor Pruska (vznikla tam samostatná provincie sv. Hedviky). Za josefinských reforem bylo zrušeno jen pět františkánských klášterů, takže v roce 1790 měli stále ještě 19 domů a v nich žilo na 300 bratří. (Buben 2006, s. 227-346)

Kostel sv. Františka Serafínského s klášteřem františkánů v Zásmukách. V kostele se nacházela šternberská rodová hrobka. Převzato z <http://cs.wikipedia.org>.

Proč byli františkáni v českých zemích tak úspěšní? Co vůbec mohli nabídnout svým fundátorům? Klíč k jejich úspěchu zřejmě leží ve dvou základních věcech. Předně nebyli specializovaní na určitou činnost, takže mohli vykonávat misie, kázali, konali exercicie, byli využíváni v duchovní správě, v nemocnicích, vězeních, prostě všude, kde jich bylo třeba. Šlechtickým fundátorům nabízeli zádušní mše, v jejich kostelech mohli mít rodovou hrobku,

ale někdy také vyučovali jejich děti. A za druhé: jejich konventy bylo daleko levnější zřídit a udržovat. Mohli také spravovat poutní místa (Bechyně, Hájek, Kadaň, Olomouc – Elbel 2003) a při konventech navíc vznikala náboženská bratrstva (jen v české provincii je jich doloženo 48, z toho 22 terciářů, 16 opaskových bratrstev sv. Františka a 10 bylo zasvěceno jiným světcům, hlavně sv. Antonínu Paduánskému). První bylo založeno v roce 1629 v Tachově.

Bazilika sv. Františka v Assisi. Převzato z http://en.wikipedia.org/wiki/Francis_of_Assisi

Nejvýznamnějšími řádovými svatými byli v raném novověku sv. František z Assisi (Le Goff 2004), sv. Antonín Paduánský, sv. Jan Kapistrán, sv. Petr z Alcantary a sv. Bernardin Sienský. Řada šlechticů na kavalírských cestách i prelátů, kteří putovali ze Zaalpí do Říma, osobně navštívila zejména místa spjatá se životem a smrtí prvních dvou františkánských světců – Assisi a Padovu. Jejich pobyty dokládají, jak velké oblibě se františkáni ve své době těšili. (Hrubý 1926)

VII. 4. 3. Servité (řád Služebníků Panny Marie)

Servité jsou zcela jiným typem řádu než jezuité či františkáni. Jedná se o poměrně starý řád, který byl založen již ve 13. století v Itálii (Florencie), přesto v českých zemích dlouho významné postavení neměl. Až do roku 1600 víme jen o jednom klášteře tohoto řádu. Založil jej Karel IV. na Novém Městě pražském a v 15. a 16. století se mu vůbec nedařilo a v roce 1554 zanikl. Servité ale po roce 1600 zažili v habsburské monarchii svůj rozkvět. Jen v českých zemích postupně vzniklo dalších osm jejich klášterů a k tomu byl obnoven i původní klášter na Novém Městě pražském (viz tabulka). Počtem klášterů sice nepatří mezi ty zcela nejrozšířenější řády, můžeme je ale považovat za ty, které slavily ve střední Evropě relativní úspěch.

Servitské kláštery v Čechách a na Moravě v raném novověku

Místo	Fundátor	Rok založení / uvedení
Nové Město pražské	Karel IV.	1360/1626
Staré Město pražské	Ferdinand II.	1627
Bílá hora u Prahy	Ferdinand II.	1628/1630
Rabštejn nad Střelou	Pöttingové	1666/1671
Jaroměřice nad Rokytnou	Questenbergové	1675
Nové Hrady	Buquoyové	1677
Králíky	královéhradecký biskup Becker	1696/1710
Veselí nad Moravou	Želečtí z Počenic	1714/1732
Konojedy	Sweerts-Šporkové	1739/1747

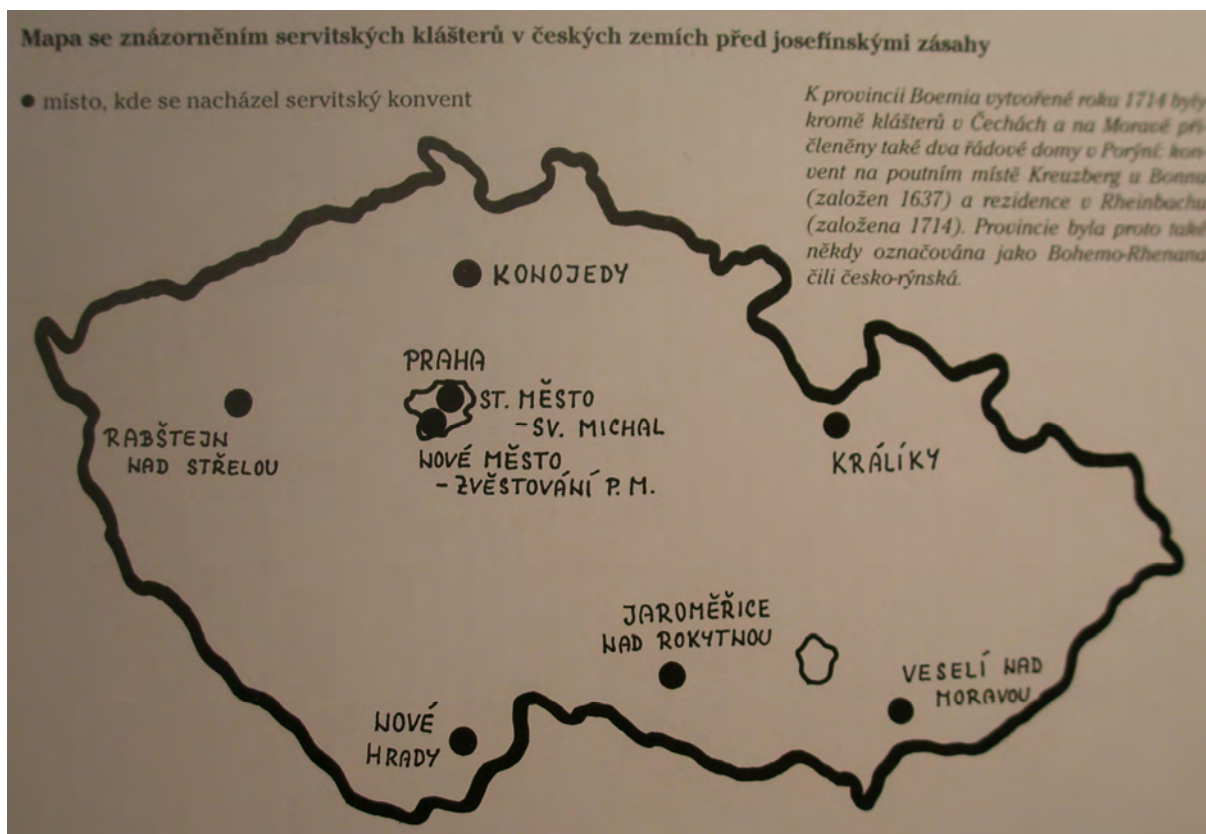
Servité patří mezi žebравé řády se silnou poustevnickou tradicí. Do habsburské monarchie byla importována jeho observantská (přísná) forma vdovou po arcivévodovi Ferdinandu Tyrolském Annou Kateřinou Gonzagovou, jež se sama stala servitkou. První jejich klášter vznikl v roce 1614 v Innsbrucku, další pak z vůle Habsburků v Praze (1626) a v Rossau u Vídně (1638). V Praze se pokoušeli vybudovat velké poutní místo na Bílé hoře, které by oslavovalo vítězství Habsburků nad vzbouřenými stavy. Základní kámen ke konventu Panny Marie Vítězné sice osobně položil v roce 1628 Ferdinand II., ale významné poutní místo zde nikdy nevzniklo. Servité se v této době stylizovali nejen do pozice ochránců habsburské dynastie, ale byli to také horliví propagátoři mariánského kultu (Pannu Marii považovali podle řádové legendy dokonce za svou zakladatelku). Pěstovali hlavně kult Panny

Marie Bolestné (respektive Sedmibolestné; Čapská 2008) a není tedy divu, že při svých kláštorech také budovali loretánské kaple a že se dočkali velkého rozmachu zejména v 17. století, kdy obliba tohoto kultu dosahovala nejvyšší úrovně.

Pohled na servitský klášter v Konojedech (okolo 1770). Jednalo se o vůbec největší servitský klášter v českých zemích. Převzato z Čapská 2005, s. 28.

Teprve v druhé vlně podpořili řád kromě panovníka také šlechtici v Čechách a na Moravě. Většinou však jejich kláštery založili ve svých rezidencích jen členové nově přichozích rodů. Zřejmě se jednalo o výraz loajality k panovníkovi, který je v českých zemích pomohl usadit. To bude pravděpodobně případ Jana Antonína z Questenbergu (1673, Jaroměřice nad Rokytnou), Ferdinanda Buquoye (1677, Nové Hrady) či Jana Šebestiána z Pöttingu (1665, Rabštejn nad Střelou). V několika případech se servité v klášterním kostele starali také o rodinnou hrobku fundátorů (Jaroměřice nad Rokytnou, Nové Hrady, Veselí nad Moravou). Významnější poutní místo spravovali jen u Králík (Hora Matky Boží). Většina jejich klášterů zanikla za vlády Josefa II., do 20. století přetrvali servité pouze v Nových Hradech. (Čapská 2003; Čapská 2005; Buben 2007, s. 257-293)

Převzato z Čapská 2005, s. 34.

VII. 4. 4. Pauláni (*Řád Nejmenších bratří, Ordo minimorum*)

Jako poslední příklad katolických řádů, jež se prosadily na území českých zemí v období baroka, bude představen řád paulánů. Je ve zvoleném vzorku čtyř řádů netypický tím, že byl založen v 15. století (1474). Bylo to v době pozdního středověku, kdy si řada katolíků uvědomovala nutnost reformy církve. Jednu z alternativ předložili právě pauláni, respektive jejich zakladatel sv. František z Pauly (1416-1507). Navazoval na původní františkánskou řeholi, takže i pauláni patří mezi žebravé řády a nepřekvapí, že vznikli v Itálii. Patřili mezi řády s velmi přísnou řeholí – stavěli na poustevnických ideálech (jejich kláštery často stály v ústraní mimo města), uznávali askezi a půst (vůbec nejedli maso, živili se rybami a hlemýždi), rádi se účastnili misí. Řádovým heslem byla „Charitas“ – láska a milosrdenství k druhému. (Mihola 2003)

Okolo roku 1500 se stali velmi módním řádem, který sice zažil největší rozkvět v jižní Evropě, ale dostali se tehdy i za Alpy a i do Čech. Tam vznikly dva jejich kláštery v rožmberském Kuklově (1495) a krajířském Klášteře u Nové Bystřice (1501). Oba ale záhy zanikly. Po útlumu v 16. století se vrátili do českých zemí až v době po roce 1620. Usadili se na Starém Městě pražském (1624), v Brtnici (1624), obnoven byl jejich klášter v Klášteře

(1626), přišli do Vranova u Brna (1633), Světců u Tachova (1639) a Nové Paky (1658). Ve většině případů je hmotně podporovala šlechta, včetně významných a bohatých rodů, jakými byli Lichtenštejnové (ve Vranově u paulánů si dokonce zřídili rodovou hrobku), Collaltové (Brtnice), Slavatové (Klášter) či Tiefenbachové (Nová Paka). Byli také schopni spravovat poutní místa. Pauláni ale nepřežili reformy Josefa II. a jejich kláštery byly v 80. letech 18. století zrušeny. Pauláni se ale v roce 1992 vrátili do Vranova u Brna. (Mihola 2003; Mihola 2008; Buben 2007, s. 294-333)

Paulánský klášter s poutním místem Narození Panny Marie ve Vranově u Brna v roce 1740. V tomto kostele měli hrobku knížata Liechtenštejnové. Převzato z Mihola 2008, s. 82.

VII. 5. Rozmach kultů svatých

Rozvoj veřejného uctívání svatých podpořil zejména dekret z 25. zasedání tridentského koncilu (1563), kde se biskupům a kněžím nakazovalo poučovat věřící o přímluvách světců, o důležitosti jejich vzývání, o úctě k relikviím a o řádném zacházení

s milostnými obrazy. Důraz na obrazy a sochy tu není vůbec náhodný. Soudobí učenci je považovali za nástroj boží všemohoucnosti, protože skrze ně mohl Bůh konat zázraky. Často se věřilo, že takové obrazy jsou prastaré či že pocházejí dokonce od apoštolů, a za zázračné byly někdy považovány i kopie takových obrazů, pokud se jednalo o *vera effigies* (tzv. pravé vyobrazení – takové, které se dotýkalo originálu či autentické relikvie). Na tridentském koncilu byl zdůrazněn didaktický význam těchto uměleckých děl – měly vzdělávat lid ve víře a měly jej také přimět napodobovat životy svatých. Za předměty veřejného kultu ale měly být uznány jen prozkoumané obrazy, které „objektivně“ vykazovaly zázraky (stanovovala se na to komise a kult musel schválit příslušný biskup). Jak důležité byly pro současníky zázračné a milostné obrazy, dokazuje též řada soudobých pojednání. Například Kašpar Arsenius z Radbuzy ve své práci *Pobožná knížka o blahoslavené Panně Marii a přečisté rodičce Syna Božího a o divích, kteříž se dějí před jejím obrazem ve Staré Boleslavi...* (Praha 1629) napsal: „A v pravdě, kdybychom takové památky blahoslavené Panny Marie a přitom těla svatých milých Dědicův našich okolo nás neměli, bojím se, že častokráte bylo by veta po naší víře, po církvi, po naší vlasti, po všem tomto království Českém.“ (Royt 1999, s. 9-27)

Do českých zemí, které byly většinou protestantské, se zvýšený zájem o svaté a jejich kultu postupně dostával od konce 16. století, přičemž relativně nejnáze se do povědomí většiny obyvatel dostávali zemští patroni. Doslova se hovoří o tom, že úctu k českým zemským patronům znovuvzkřísil svými spisy z let 1590 a 1599 Jiří Barthold Pontanus z Breitenberka. Zároveň ale propagoval i mariánský kult, který byl nejvýznamnějším konkurentem kultu českých zemských patronů. Tato situace panovala pak i celé 17. a 18. století, kdy zároveň vycházela jak díla o českých patronech (Plachý, *Životy svatých patronů českých*; Chanovský, *Vestigium bohemiae Pia*; Balbín, *Bohemia sancta* a celá řada dalších), tak o slavných mariánských poutních místech a tamějších zázračných a milostných obrazech (Sartorius, *Marianischer Atlas*; Frosín, *Obroviště mariánského Atlanta...*; Balbín, *Diva montis Sancti...*). Žádný z těchto kultů zcela nezvítězil (sami panovníci uctívali nejen slavné mariánské obrazy, ale i kult sv. Václava nebo sv. Ivana), přesto byla obliba Panny Marie v různých podobách zřejmě nejrozšířenější. (Royt 2001)

Mezi zemské patrony se počítali sv. Václav (nejvýznamnější místa kultu se nacházela v klášteře bosých augustiniánů na Zderaze a ve Staré Boleslavi), sv. Vojtěch (katedrála sv. Víta, kláštery v Břevnově a Broumově), sv. Prokop (kostel Všech Svatých na Pražském hradě, Sázava) a někteří další poustevníci (sv. Ivan a sv. Vintíř), menší oblibě se těšili sv. Cyril a Metoděj a vyloženě regionálně byli uctíváni bl. Anežka Česká, bl. Hroznata, bl. Zdislava

z Lemberka a někteří další. Český panteon v 17. století nově doplnili sv. Norbert (Strahov), sv. Josef (1654) a v 18. století sv. Jan Nepomucký (1721/1729). (Royt 1993)

Kromě zemských patronů dosáhli velké, ale často dočasné, sociálně nebo regionálně omezené popularity protimoroví patroni (sv. Roch, sv. Šebestián, sv. Karel Borromejský...), patroni jednotlivých fakult Karlo-Ferdinandovy univerzity (právníci měli sv. Iva, filozofové sv. Kateřinu...) či zemědělství patroni (sv. Isidor, sv. Vendelín...). Svě vlastní světce měly samozřejmě také jednotlivé řády.

Nikdo z nich ale nemohl konkurovat úctě, jíž se těšila Panna Marie. Souviselo to nejen s tím, že P. Marie Neposkvrněného početí (Immaculata) náležela k tradičním složkám habsburské rodové zbožnosti (*pietas austriaca*), ale také s tím, že tuto úctu šířily staré i nové řády (jezuité, servité atd.), a řada bohatých šlechticů a měšťanů osobně navštívila slavná mariánská poutní místa v Rakousech, Bavorsku a hlavně v Itálii. Odtud si přiváželi devoční kopie místních milostných obrazů a sošek (P. Marie Pomocná, P. Marie Loretánská, P. Marie Sněžná...). Nemůžeme ale také zapomenout na to, že velké úctě se těšily i domácí milostná vypořádání, především staroboleslavské palladium, soška P. Marie Svatohorské, P. Marie Brněnská a Klatovská. (Royt 1999, s. 183-280)

Zlatá doba obliby kultů definitivně skončila za vlády Josefa II. na počátku 80. let 18. století, kdy byly vydány dekrety, jež omezovaly počet náboženských svátků a konání poutí.

VII. 5. 1. Kult sv. Jana Nepomuckého

Jedná se o jeden z nejrozšířenějších barokních českých kultů, který se ale prosadil i za hranicemi Čech, potažmo po celém katolickém světě. Jeho ústřední hrdinou je Jan z Pomuku, který se narodil někdy mezi 1340-1350 v rodině rychtáře poddanského města, později nazvaného Nepomuk. V roce 1370 je uváděn jako *notarius publicus*, člen dvora pražského arcibiskupa Jana Očka z Vlašimě. O deset let později byl vysvěcen na kněze a působil na faře u sv. Havla na Starém Městě pražském. Posléze začal studovat práva v Praze a v italské Padově a po návratu domů se jeho kariéra značně zrychlila. V roce 1387 obdržel titul kanovníka vyšehradské kapituly a o dva roky později se dokonce stal generálním vikářem arcibiskupa Jana z Jenštejna, tzn. že byl jedním z jeho nejbližších rádčů.

Bohužel pro jeho pozemské bytí to bylo právě v době, kdy vrcholilo napětí mezi arcibiskupem a českým králem Václavem IV., kteří vedli například spor o nedotknutelnost církevních imunit. Jenštejn se snažil prosadit, aby duchovní a žáci univerzity nebyli souzeni světskými soudy. Také se s králem nepohodli v záležitosti založení nového biskupství v západních Čechách. Václav IV. rozhodl, že bude nadáno majetkem kladrubskeho kláštera,

s tím ale arcibiskup nesouhlasil, protože to cítil jako omezení svých pravomocí. V té době zemřel kladrubský opat Racek a podle krále se nový opat volit neměl a klášter měl přejít jako nadace novému biskupství. Jenže kladrubští mniši podporovaní Jenštejnem zvolili nového opata bez souhlasu Václava IV. a generální vikář jméno nového opata schválil. Proto si ho dne 10. března 1393 dal král spolu s arcibiskupem předvolat a nechal ho zatknout. Pomuk byl vystaven útrpnému právu, které ale nepřežil. Dne 20. března 1393 bylo pak jeho mrtvé tělo shozeno z Kamenného mostu do řeky Vltavy.

Tam, kde skončila pozemská existence Pomukova těla, se začala rodit legenda. Jejím jádrem je otázka, proč byl Johánek mučen a co že to měl králi prozradit. Už na počátku 15. století se objevily domněnky, že měl prozradit zpovědní tajemství královny Žofie. Z roku 1470 pak pochází zpráva, že se mělo jednat o královninu nevěru. Na konci 15. století se tedy již traduje legenda o neprozrazeném tajemství královny. Neexistuje však jediný pramen, který by Johánka určil jako jejího zpovědníka, navíc vztahy mezi arcibiskupem a králem byly vyhrocené, proč by tedy měl být arcibiskupův člověk v tak důležité pozici u královského dvora? Pro prosazení legendy je též důležitý zásadní omyl, jehož se dopustil ve své *Kronice české* Václav Hájek z Libočan. Ten si spletl datum smrti Johánka z Pomuku a uvedl jej k roku 1383. Z jedné historické osoby tak rázem vznikly dvě – generální vikář Jan z Pomuku, jenž zemřel v roce 1393, a zpovědník Jan z Nepomuku, který údajně zesnul o deset let dříve v roce 1383. Podle Hájka byli navíc oba utopeni. Toto zmýlení mělo obrovský vliv na další historiografii a může za to, že když byl Jan Nepomucký v roce 1729 bulou *Christus Dominus* svatořečen, byl jeho svátek položen ke dni 16. května. Hájkovo pomýlení bylo odhaleno až v polovině 18. století, na rozšíření kultu však již nic nezměnilo.

Kult se totiž již v 17. století – před blahoslavením – rozšířil i mimo Čechy, a to do Bavorska a rakouských zemí. Zásadní pro něj bylo, že údajný mučedníkův hrob byl nalezen v katedrále sv. Víta, kde mu bylo při kanonizaci v roce 1729 také postaveno velké mauzoleum od Johanna Bernharda Fischera z Erlachu. Boj za uznání tohoto mučedníka svedli samozřejmě především čeští stavové a místní církve, kterým již v druhé půli 17. století pomáhal císař Leopold I. Tehdy vzniklo několik tištěných hagiografických spisů o životě, smrti a zázracích Jana Nepomuckého. Snad nejvýznamnější sepsali Bohuslav Balbín v roce 1670 a Jan Ignác Dlouhoveský z Dlouhé Vsi v roce 1668. Oba už uvádějí neuvěřitelné podrobnosti o zázracích Jana Nepomuckého. Mezi šlechtou, která se snažila prosadit kult tohoto mučedníka, sehrál tehdy nejvýznamnější roli Václav Vojtěch ze Šternberka (majitel zelenohorského panství, na kterém ležel Nepomuk). V 70. letech 17. století ale ještě neuspěli, protože papež zatím odmítl mučedníkovu kanonizaci. Teprve když se podařilo sehnat dokumentaci jeho zázraků a

doklady o trvání kultu, mohli čeští patrioti uspět. Beatifikační proces byl nakonec zahájen v roce 1715, k blahoslavení došlo v roce 1721 a svatořečení následovalo v roce 1729. Není se co divit, že na podzim toho roku nadšeně oslavovali svatořečení Jana Nepomuckého nejen Pražané, ale i ostatní ctitelé tohoto mučedníka. (Podlaha 1929) Největší pozornosti se při tom těšila světcova socha na Karlově mostě s pěti hvězdami okolo hlavy (Royt 1993) a nejcennější nepomucenskou relikvií pak byl tzv. světcův jazyk, který byl nalezen při prohledání jeho hrobky. Pro barokní katolíky to byl jasný důkaz toho, že Johánek neprozradil zpovědní tajemství. Dnes ale víme, že se jednalo o zbytek sraženého mozku.

Je zcela jedno, že kult Jana Nepomuckého vznikl z větší části omylem, důležité je, že tehdejší katolíci této legendě věřili a měli ji za prokázanou. A že se jednalo o velmi oblíbený kult, o tom není pochyb. Nejslavnější svatojanské chrámy a kaple dodnes stojí ve Žďáru nad Sázavou (1719-1722, architekt J. B. Santini-Aichl, barokněgotická hřbitovní kaple na Zelené hoře; Horyna 1993; Zahradník 1997), v Nepomuku (dokončen 1660) i jinde. Jan Nepomucký se navíc stal jedním z patronů habsburského impéria, nalezneme ho snad na všech starých mostech, protože je pokládán za vládce vodního živlu a patrona snad všech řemesel spojených s vodou. Jako takový se jeho kult také šířil v 18. století i do zámoří a stal se vůbec nejúspěšnějším původním českým kultem.

Osvícenci ovšem později rozmetali legendu svými „rozumnými“ argumenty, pro české nacionalisty a antiklerikály byl Nepomucký zase jen symbolem habsburského „útisku“ a uměle a lživě vyhnaným kultem, který měl přebít úctu českých nekatolíků k Janu Husovi. Tato interpretace nepomucenského kultu také dodnes mezi laiky přežívá. Vít Vlnas – autor dosud nejlepšího pojednání o Janu Nepomuckém v češtině – to shrnuje takto: *„Šest století českých dějin zabírá nepomucenská problematika a zjevuje se přitom ve stále nových předlohách. Zprvu je dramatickým historickým příběhem o konfliktu mezi mocí světskou a duchovní. Pak se mění v heroickou legendu, ve strhující triumf barokního katolictví. Následuje bravurní exhibice racionalistického ducha s jeho intelektuální virtuozitou a citovým chladem. Nakonec se jako ve stříhovém filmu rychle za sebou střídají oslavy a obrany, vášnivé spory, hrozivá rouhání a po nich už nic než klid a netečnost. Svatojanská legenda patří minulosti. Je však opravdu mrtvá? Není, protože dějiny nemohou být nikdy mrtvé...“* (Vlnas 1993, s. 258)

Socha sv. Jana Nepomuckého v Praze na Karlově mostě a hřbitovní kaple sv. Jana Nepomuckého ve Žďáru nad Sázavou. Všimněte si symbolického použití hvězd na architektuře – byly jedním z Nepomukových atributů. Převzato z <http://cs.wikipedia.org>.

VII. 5. 2. Kult sv. Isidora sedláka v Čechách

Svatoisidorský kult je příkladem zcela jiné úcty. Narodil od Jana Nepomuckého totiž sv. Isidor není původním domácím světce a byl do českých poměrů zprostředkován shora. Lze ho považovat za španělský import, jenž měl za Třicetileté války povzbudit náboženské cítění českých sedláků. Sv. Isidor byl totiž sedlákem, který žil v okolí Madridu na přelomu 11. a 12. století. Podle legendy vykonal řadu zázraků, např. orol pomocí andělů, dokázal zavlažit suchou půdu tím, že objevil nové studně, byl štědrý vůči potřebným a uzdravoval nemocné a umírající.

Byl kanonizován v roce 1622 a stal se patronem venkova. Největší úctě se těšil v západní Evropě, dostal se však i do střední Evropy a latinské Ameriky. Do českých zemí jej zprostředkoval olomoucký biskup František z Ditrichštejna, když nechal svatoisidorskou legendu vytisknout v Mikulově v roce 1630. Sv. Isidor byl i později zobrazován jako štědrý venkovan s porozuměním pro práci a mezi šířiteli jeho kultu se objevili především jezuité. Jeho bratrstva založili např. v Kutné Hoře, Telči, Jindřichově Hradci, Olomouci a Praze. Přes

všechnu snahu špiček církevní hierarchie i jezuitů se však úcta ke sv. Isidoru v českých zemích masivně nerozšířila. (Mikulec 1992)

VII. 6. Náboženská bratrstva (*piae confraternitates*)

V souvislosti se vzestupem úcty ke svatým, s přípravami na smrt a spasení je také nutné chápat obrovskou popularitu, jíž se mezi katolíky těšila v 17. a 18. století náboženská bratrstva. Jednalo se o sdružení, jež byla složená hlavně z laiků, ale i katolických duchovních. Členové konfraternit se scházeli pod vedením kněze v konkrétním kostele před svým oltářem. Svou náboženskou činnost zaměřovala bratrstva na nějaký katolický kult, jehož jméno mělo v názvu, přičemž podstatnou složkou této činnosti byla příprava členů na smrt a posmrtný život – řada z nich totiž byla nadána odpustky. Bratrstva byla většinou určena pro obojí pohlaví a členství bylo dobrovolné. (Mikulec 2000; sborník Jiránek – Kubeš 2005)

V českých zemích existovala bratrstva již od raného středověku a k jejich rozmachu došlo zejména ve 14. století. (Pátková 2000) Po jistém útlumu v 15. a zejména v první půli 16. věku přišla jejich zlatá doba v baroku. Zanikla v roce 1783, kdy je zrušil Josef II. V protestantském prostředí ovšem byla zavržena již Lutherovými nástupci v 16. století. V katolické církvi nastala velká revitalizace bratrstev po Tridentu, který zdůraznil nutnost aktivizovat laiky, a tak se nelze divit, že do českých zemí přinášejí nově pojatá bratrstva hlavně jezuité (1575 Praha-Klementinum, 1592 Český Krumlov, 1602 Jindřichův Hradec atd.), ale i další řády, jako byli třeba augustiniáni (1580 Praha). V současné době je doložena existence více jak 850 bratrstev jen v Českém království (Mikulec 2007), dalších několik set jich pak fungovalo na Moravě. (Maňas 2005; Orlita 2005)

Bratrstva vznikala většinou „shora“, tj. zásahem vrchnosti, která bratrstvo fundovala. (Mikulec 2003) Asi dvě třetiny bratrstev vznikly při farách, jedna třetina pak při klášterech. Dominikáni zakládali růžencová, karmelitáni škapulířová, františkáni bratrstva opasku sv. Františka atd. V Českém království byla zasvěcena především Panně Marii (Neposkvrněné početí, Narození, Zvěstování, Navštívení, Očišťování, Nanebevzetí atd. = 43%), různým světcům (31%, zejména sv. Barbora jako patronka umírajících, sv. Josef, sv. Jan Nepomucký, sv. Anna atd.), Kristovi (19%) a různým smíšeným kultům (7%). (Mikulec 2000, s. 44-50)

Do bratrstev vstupovali lidé z různých důvodů, světských i náboženských, které se často nedají oddělit. Pro věřící katolíky to byl samozřejmě důležitý předpoklad pro vlastní spasení, zároveň ale nemůžeme opomenout, že se jednalo i o velmi prestižní záležitost.

Členství pomáhalo pěstovat žádoucí společenské vztahy a reprezentovat se. Bratrstva byla navíc otevřena téměř každému, byla zde šlechta, měšťané i venkované. „Světské“ stránky věci si byla vědoma i Zuzana Černínová z Harasova, jež sdělovala v roce 1646 svému synovi Humprechtu Janovi: „Nevím, zdaliž jsem ti o tom psala, že jsem se taky do druhýho bratrstva Narození blahoslavený Panenky Marije za šťastný skonání u svatýho Benedikta zapsala. V témž bratrstvu jsou všickni Jich Milosti [=královští místodržící] i se svejma paníma a jinších mnoho vzácných, též Jeho Milost pan kardinál [=Arnošt Vojtěch z Harrachu]. Velice kratičký modlitby s letanií lauretánskou každěj den říkali jsou a v některé obzvláštní dny blahoslavené Panny Marie, též velikonoční a svatodušní outerej hlavní procesí...“ Největší motivací pro vstup ale zůstávalo ulehčení boje o spásu duše. Každý člen bratrstva si totiž mohl být jistý, že se jeho duši po smrti dostane obrovské podpory v podobě mnoha modliteb všech členů a celé řady zádušních mší, čímž si jeho duše mohla výrazně zkrátit utrpení v očistci. Navíc mohli členové za svou činnost v bratrstvu pětkrát ročně získat odpustky přímo od papeže a pobytu v očistci se úplně vyhnout! Důležité také bylo (zejména pro chudší), že bratrstvo se vždy postaralo o pohřeb svého člena. (Mikulec 2000, s. 54-69)

Členové bratrstev měli samozřejmě své povinnosti, které museli pravidelně plnit. Patřily mezi ně modlitby za mrtvé, účast na pobožnostech, poutích, procesích a svátcích bratrstva, a také účast na pohřbech členů. Každý člověk mohl být členem více bratrstev, což byl případ především šlechty, jež bývala členem nějakého bratrstva v hlavním městě a zároveň aspoň jednoho na svých venkovských panstvích. Z toho ale vyplývalo více povinností, které by měli plnit.

Bratrstva bývala někdy také poměrně bohatá. Mívala vlastní bohoslužebné náčiní a výbavu k pohřbům, výjimečně mohla vlastnit i větší sumy peněz a pozemky. Získala je většinou z odkazů svých zesnulých členů. Nejbohatší bratrstva v Čechách byla v Kadani (pozemky v hodnotě 31 000 zl.) a Mostě (za 19 000 zl.). Z roku 1768 pochází zpráva, že čtvrtina bratrstev měla majetek přes 1000 zl., tzn. že většina byla poměrně chudá. Celkově vzato však bratrstva měla před josefínskými reformami majetku téměř za 1 000 000 zl., a to byl také jeden z důvodů, proč je Josef II. zrušil. (Mikulec 2000, s. 115-123; Mikulec 1993)

Bratrstva zanikla v době, kdy se osvícenci pokoušeli zracionalizovat víru, očistit jí od zbytečné pompy a novověkých výmyslů. Tehdy vyvstala potřeba praktické mravnosti, jež by byla obrácená zejména k charitě, a ne ke smrti. Pravou zbožností byla podle osvícenců dobročinnost a tu barokní bratrstva nepěstovala, proto byla v roce 1783 dvorským dekretem zrušena. V letech 1784-1789 pak zasedala komise pro zrušení bratrstev pod vedením hraběte

Prokopa Lažanského z Bukové. Ta zinventarizovala majetek všech bratrstev a rozpustila je. V barokní podobě už nebyla bratrstva nikdy obnovena.

VII. 7. Poutě a život na poutních místech v českých zemích

České země byly doslova protkány sítí poutních míst, jež se samozřejmě těšily různé oblibě mezi místními obyvateli. O nejvýznamnějších poutních lokalitách již byla řeč (viz kapitola II. 1; viz též Royt 1992; Boháč 1995; <http://www.ado.cz/poutni/>), nyní si zase přiblížíme důvody, proč lidé taková místa v 17. a 18. století navštěvovali, ozřejmíme, kdy a jak do nich zavítali, jak vypadaly jejich pobyty a jak bylo takové poutní místo na příval poutníků připraveno a co jim mohlo nabídnout. Nebudeme tu ovšem sumarizovat velké množství výsledků, k nimž bádání o poutních cestách (v poslední době konjunkturální; srov. sborníky Doležel – Kühne 2006; Mihola 2010; z jednotlivců viz zejm. četné práce Markéty Holubové) dospělo, spíše naznačíme hlavní trendy a pokusíme se je ilustrovat na několika méně známých příkladech.

Historikové se shodují, že poutní cesty zažily v barokní době vrchol své obliby, zároveň se ale oproti předchozí době výrazně proměnily. Poutníci se již většinou nevydávali samostatně do dalekých zemí (třeba do Svaté země či do Santiaga de Compostela), nýbrž začali ve skupinách navštěvovat poutní místa v hranicích vlastní země nebo těsně za jejími hranicemi, a to v rámci Tridentinem šířeného ideálu neustálé snahy o zajištění spásy vlastní duše i duší svých blízkých (*via purgativa* – cesta pokání). Už se nemuselo jednat jen o individuální prosebnou či děkovnou pouť provinilých, nemocných či vděčných osob, jejichž prosby ke světcům v nouzi byly vyslyšeny, tentokrát se jednalo také o skupinový jev, kdy se na cestu vydávali lidé třeba z jedné farnosti pod vedením svého duchovního, aby se hromadně vyznávali ze svých hříchů, činili pokání a získali tolik ceněné odpustky, jimiž poutní kostely disponovaly. Do povědomí obyvatel Čech a Moravy se tak nově daleko více dostávali zemští patroni a oblibě se zejména těšila místa s mariánským patrociniem, kde se kromě milostných zobrazení domácího původu nacházely začasť též devoční kopie Panny Marie Pasovské, kopírovány však byly i italské vzory (Panna Marie Loretánská, Panna Marie Klatovská, Panna Marie Sněžná) a dokonce byly reprodukovány celé stavby. Jednalo se např. o multiplikace loretánské Santa Casa, kaple ze švýcarského Einsiedelnu (Ostrov nad Ohří, Radíč), kostela z bavorského Altöttingu (Nová Včelnice – tehdy se jí dokonce říkalo Nový Öttink) či svatyně z Mariazellu (Chlum u Třeboně). Na výstavbě těchto svatyní se daleko více než dříve podílely

místní a okolní vrchnosti, tj. především šlechta a katolické řády, jež poutní místa spravovaly. (Ohler 2000; Royt 1999)

K většině významnějších poutních míst vedly z okolí – především od větších měst – poutní cesty, jež se stávaly svědky meditace, modliteb či pokání, tj. různých forem přípravy na návštěvu vlastního poutního místa. Proto bývaly v barokním období lemovány drobnými stavbami, jako byla Boží muka, kříže, volně stojící plastiky a v nejhonosnějších případech kapličky, u nichž se lidé zastavovali a vykonávali předepsané modlitby. Do dnešní doby se sice žádná taková cesta v úplnosti nedochovala, přesto jsou ještě někde zachovány aspoň jejich zbytky. Například ve středních Čechách existují tři torzovitě dochované poutní cesty – nejstarší z nich (zřejmě nejstarší, která byla lemována kaplemi) spojila již po roce 1647 jezuitskou kolej v Březnici s jezuity nově spravovaným poutním místem Svatá Hora u Příbrami. (Štveráková 2006) Mezi lety 1674-1680 pak vznikla cesta z Prahy do Staré Boleslavi, jíž lemovalo na 44 kapliček. (Ducreux 1997; Pokorný 1999/2000) Nejmladší těchto třech cest z okolí Prahy je ta, která vedla od Strahovské brány do františkánského poutního místa Hájk u Červeného Újezda. Ta povstala v letech 1720-1727 a měla 20 kaplí, z nichž 11 dodnes stojí (a 10 dokonce na původním místě). Takové velké podniky si mohli dovést financovat pouze zámožní lidé – především pražský arcibiskup, významné šlechtické rodiny apod. Většinou byl každý donátorem pouze jedné kaple – v případě cesty do Hájku to byli pro první kapli pražský arcibiskup, druhou sponzoroval nejvyšší purkrabí hrabě Jan Jiří z Vrtby, třetí nejvyšší hofmistr hrabě Antonín Jan z Nostic atd. (Pařízková 2010)

Podobná, i když samozřejmě menší a ne ta honosná poutní cesta vedla také z Českého Krumlova do nedalekého regionálního mariánského poutního místa a zároveň centra farnosti Kájov. Ten byl v barokním období ve správě zlatokorunských cisterciáckých opatů, kteří nechali přístupovou cestu od Krumlova osadit 15 žulovými sloupy, jež byly zakončeny malou kapličkou s železným křížkem. V kapličkách se nacházely malované výjevy jednotlivých růžencových tajemství a poutníci, kteří tudy procházeli a modlili se růženec, mohli už zde získat odpustky. (Prokopová 1999) Lidé samozřejmě mohli chodit do Kájova celoročně, ovšem nejvíce procesí sem směřovalo v říjnu, kdy se o tzv. „zlatých sobotách“ konaly hlavní poutě. „Zlaté“ se jim říkalo proto, že byly spojeny s možností získat největší množství odpustků. A tyto soboty rozhodně lidi z okolí lákaly – např. během roku 1695 se tu napočítalo přes 17600 komunikantů (ti, co přišli k přijímání) a z toho asi polovina, tj. 9000 osob, přijímalo právě o čtyřech říjnových sobotách. Návštěvnost pak ještě vzrostla na počátku 18. století, kdy tu bylo v roce 1712 napočítáno skoro 40000 komunikantů. Vlastní poutní místo bylo sice sídlem farnosti, jež zahrnovala 11 vesnic, ale možná trochu paradoxně stálo mimo

osídlení (podobně bylo koncipováno poutní místo na kopci Křemešníku u Pelhřimova) – v barokní době se skládalo pouze z kostela Nanebevzetí Panny Marie, okolo něhož byl umístěn hřbitov a k němuž byl přistavěn na severní straně malý kostelík Smrti Panny Marie, dále z kapličky se zázračnou studánkou, fary (od roku 1699 v ní byla vestavěna ještě kaple sv. Jana Nepomuckého), hostince, školy a domku pro hrobníka. Největší návštěvnost tu byla – jak bylo napsáno – v říjnu, což je vidět například i z toho, kolik peněz se vybralo na sbírce v pokladničkách, jež byly umístěny u jednotlivých soch světců a u oltářů. Ve všední den to normálně činilo mezi 20 – 40 krejcary, na mariánské svátky to už bylo mezi 5 – 20 zlatými a každou říjnovou sobotu se ve sbírce sešlo až 50 zlatých. Zajímavá je též statistika částek podle konkrétních světců. V roce 1689 bylo nejvíce peněz vybráno u hlavního oltáře Panny Marie (190 zl), dále u oltáře sv. Linharta, ochránce dobytka (56 zl), a pak u sochy sv. Apolonie, jež se považovala za pomocnici při bolestech zubů (53 zl). Poutníky mohlo lákat také to, že zde působilo škapulířové bratrstvo Panny Marie Karmelské, jež mělo v roce 1725 již více jak 1000 členů.

Pohled na kájovský kostel Nanebevzetí Panny Marie a pozdně gotická soška Panny Marie s Ježíškem, jež se nachází na hlavním oltáři kájovského kostela (z doby okolo roku 1450). Převzato

z <http://cs.wikipedia.org>

O tom, že o říjnových sobotách bylo v Kájově velmi rušno, asi nikdo nepochybuje. Nepřekvapí tedy, že si kostel v těchto termínech zajistil účast až 15 různých duchovních, platil 4 až 5 zpovědníků a kazatelů na jednu sobotu a že pontifikální bohoslužby přijížděl vykonat sám opat ze Zlaté Koruny, že tu lidé ve velkém nakupovali růžence i jiné

devocionálie v místním krámku, že se tu vytočilo velké množství piva i jiných nápojů, že bylo neustále plno u studánky a že se sem v říjnu stahovali žebráci z celého okolí. Pořád se ale jednalo především o regionální poutní místo, které lákalo k návštěvě především lidi z okruhu tak max. 30 km, tj. nepřijížděli sem významní šlechtici (mimo krumlovskou vrchnost) a cizinci, jako tomu bylo třeba v případě jezuitského poutního místa Svatá Hora u Příbrami. Není pak také divu, že zatímco Svatá Hora byla nákladně barokně přestavěna, Kájov si zachoval svůj pozdně gotický vzhled. (Prokopová 1997; Prokopová 1998 i jiné práce téže autorky)

Většina poutních míst zažila vrchol obliby v první polovině 18. století, kdy také došlo k zaplnění (snad až k přehuštění, jak svědčí stížnosti na „konkurenci“ nových lokalit) jejich sítě. Kupříkladu v severních Čechách, kde platila za nejvýznamnější poutní místa Bohosudov, Horní Jiřetín či Mariánské Radčice, existovaly v polovině 18. věku další, menší lokality, a to v Jeníkově u Duchcova, Kostomlatech pod Milešovkou, Svaté schody v kostele Nanebevzetí Panny Marie v Krupce, v Trmicích, Zahražanech i jinde. (Kvapil 2000; Honys 2009) I tato místa, třebaže některá nebyla oficiálně uznána, se těšila lokální oblibě. Svědčí o tom třeba analýza zázračných vyslyšení z Jeníkova, kde se v kostele sv. Petra a Pavla nacházela od roku 1673 soška Bolestné Panny Marie a kde se od roku 1701 dochovala evidence zázračně uzdravených (knihy zázraků se dochovaly z mnoha poutních míst – viz Holubová 2002; Prokopová 2004). Prostá statistika dokládá, že prvních dvacet let je podchyceno pouze jedno až dvoje uzdravení ročně a pak dochází k prudkému nárůstu na počátku 20. let s kulminací v roce 1722, kdy bylo zaznamenáno dokonce 143 vyslyšených (většinou z blízkého okolí do 15 km)! Není to asi žádná náhoda, protože cisterciák Augustin Sartorius píše v roce 1717 v souvislosti s úctou k Panně Marii Bolestné z nedalekých Mariánských Radčic (také patřily pod Osek) o „*mariánském šílení*“. Okolní obyvatelé prý hledali u radčické Bohorodičky pomoc snad ve všech zdravotních i jiných problémech. Následně počty uzdravených v Jeníkově poklesly na 15-56 uzdravených ročně (jednalo se především o horečky, nemoci očí, bolesti kloubů, zubů, břicha, dětské choroby apod.) a teprve od 40. let došlo k znatelnému úbytku na několik málo případů ročně. Poslední zmíněné uzdravení pocházelo z roku 1762 a souvisí to asi s tím, že osečtí cisterciáci neměli zájem dlouhodobě budovat více mariánských poutních míst na svém území a dali přednost Mariánským Radčicím. (Honys 2009, s. 60-62)

Obliba poutí v druhé půli 18. věku postupně klesala, ovšem zejména v elitní společnosti a pod vlivem mnoha jevů. Předně se postupně rodila jiná forma zbožnosti, které tehdy říkali „pravá“, jež byla vystavěna na hluboké vnitřní víře oproštěné od přemíry vnějších pompézních projevů, jimiž se projevovala právě barokní zbožnost. „Pravou“ zbožnost

charakterizoval důraz na praktické a společensky prospěšné projevy křesťanské *caritas* (lásky k bližnímu), tj. už nešlo o přehnanou starost o vlastní spásu prostřednictvím relativně jednoduše dostupných odpustků, ale spíše o řešení společenských problémů potřebných lidí. Kritici barokních poutí proto zejména v 80. letech 18. století (anon. (= M. A. Wittola ?), *Gedanken über die Wallfahrten im Oesterreich*, 1781; anon. (= Augustin Zippe ?), *Peregrin Stillwassers geistliche Reisen durch Böhmen*, 1783; Obermayer (= Josef Richter), *Bildergalerie katolischer Misbräuche*, 1784) kritizovali povrchnost modliteb v průběhu poutí, přehnanost votivních darů, artikulovali racionální odpor vůči přemíře zázraků a zejména vystupovali proti příliš snadno odpuštěným hříchům... Samozřejmě pak upozorňovali na výraznou světskou stránku poutnictví – lidé se všude tlačí, neustále si povídají, na nic se nesoustředí, nechodí na poutě pěšky, nýbrž se vozí, opíjejí se, přejíždají se, tancují, páchají různé nemravnosti a dokonce upadají do jiného stavu. Další argument proti barokním poutím pak používali nejen mravokárci, ale především státní úředníci. Poutí podle nich bylo tolik, že zásadně ubíraly čas na práci, a vlastně tak poškozovaly ekonomiku, nemluvě o tom, že se na poutích shromažďovala kromě žebráků také lůza, která tu kradla. (Mikulec 2012) Ze všech těchto důvodů došlo po roce 1750 k postupnému omezování počtu poutí, ty však nikdy nezánikly a v 19. století pak zažily – v jiných poměrech a také s trochu jinou motivací lidí putovat – velké obrození. (Holubová 2003)

VII. 8. Novokřtění v českém prostoru

Z předchozího výkladu by neměl vzniknout dojem, že v českých zemích se během raného novověku prosadilo jen katolické náboženství. V 16. století tomu bylo přesně naopak, protože k nekatolickým vyznáním se hlásila většina obyvatelstva. Někteří dosáhli uznání v Rudolfově majestátu na náboženské svobody, některé nekatolické odnože a sekty však nikdy legalizovány nebyly. To ale neznamená, že v českých zemích neexistovaly. Mezi takovými nejvíce vynikli novokřtění. Říkalo se jim také anabaptisté (z latiny), toufaři či tojffři (z německého Wiederteufer), habáni nebo huteři (podle jednoho z jejich vůdců).

Jednalo se o radikální náboženské hnutí, jež propuklo v roce 1525 ve švýcarském Curychu, ale prosadilo se i v Tyrolsku nebo středním Německu. Od ostatních nekatolických odnoží se odlišovali tím, že požadovali křest dospělých lidí a ne dětí. Protože sami už byli v dětství pokřtěni, stal se symbolem jejich jinakosti druhý, tedy „nový“ křest v dospělém věku. Argumentovali tím, že děti nechápu, čeho se jim křtem dostává, proto nechali

rozhodnutí projít křtem až lidem pozdějšího věku. Kromě toho však hlásali radikální sociální učení a požadovali například rovnost lidí, zrušení soukromého vlastnictví a zespolečnění majetku. Jejich tyrolské komunity, stejně jako tzv. münsterská komuna (1535) byly násilně rozmetány a utopeny v krvi. (Vlnas 2002)

Od druhé poloviny 16. století migrovali na východ, kde se setkávali s vlídnějším přijetím než v německých a švýcarských oblastech. V této době dorazili také na jižní Moravu a do jižních Čech. Nejvčetnějšího přivítání se jim dostalo na moravsko-rakouském pomezí na panství Linhartu z Lichtenštejna v Mikulově (1526). Tento tolerantní velmož dokonce sám přijal druhý křest a umožnil novokřtěncům využívat vlastní tiskárnu. Rozhodně ale nebyl sám – v tolerantním moravském prostředí umožnili novokřtěncům život na svých panstvích i další vrchnosti, a to zejména Žerotínové, Boskovicové, páni z Lipé, Kounicové a další. Podařilo se jim tyto sektáře uchránit i před nevolí krále Ferdinanda I., jenž po svých poddaných požadoval, aby se novokřtěnců zbavili. V jižních Čechách se téměř podařilo králi prosadit svou a perzekuce částečně zasáhla i jižní Moravu (novokřtěnský vůdce Baltazar Hubmaier byl v roce 1528 upálen ve Vídni). (Pánek 1994)

Na Moravě však záhy nastal zlatý věk novokřtěnců, kteří těžili z ochrany místních stavů. Odhaduje se, že v polovině 16. století jich na Moravě bylo asi 12 až 50 tisíc (tj. asi 7-10% obyvatelstva). Na konci 16. století žili v 54 sídlech na 28 jihomoravských panstvích. Nejvíce sídel měli na panství Břeclav (7), Židlochovice (7) a Hodonín (5). Je pravda, že z několika svých sídel odešli, repsektive byli nuceni odejít již před stavovským povstáním, ale jednalo se pouze o dvě lokality na panství Mikulov, jednu na panství Uherský Ostroh a několik dalších. (Pajer 2005, s. 458-459) Ze země byli definitivně vypovězeni až patentem z roku 1622 a postupně tedy odešli. (Winkelbauer 2004) Podobný osud stihl i malé osady novokřtěnců v Čechách (Hluboká nad Vltavou), které přežívaly zejména pod ochranou pánů z Hradce a Rožmberků. Někteří novokřtěnci se v době okolo roku 1600 dokonce objevili na dvorech těchto velmožů (Petr Vok z Rožmberka, Adam II. z Hradce) jako vinaři či lékaři. Nebylo se čemu divit, protože šlechta ráda využívala jejich znalosti, kvalitní výrobky a ekonomický potenciál. (Kovář 1998)

O každodenním životě novokřtěnců se mnoho neví, ale i to málo svědčí o jejich jinakosti (rozhodně patřili mezi okrajové skupiny obyvatelstva). I na jižní Moravě vlastnili kolektivně majetek a žili ve velikých domech, tzv. haushabenech, v nichž se mohlo nacházet 300-1000 lidí. Tyto domy měly společnou pekárnu, kuchyni, nemocnici, lázeň, modlitebnu a obytné místnosti, přičemž od sebe důsledně segregovali obě pohlaví. Vše zásadní v životě měli společné. Nazývali se bratry a sestrami a denní cyklus podléhal kolektivnímu řádu. Měli

i uniformní oděvy. Byli vynikající zemědělci (zejména vinaři) a řemeslníci, měli však zakázáno provozovat neřestná řemesla (kupectví, pohostinství atd.). Nejvíce snad prosluli jejich hrnčíři vyrábějící speciální keramiku, tzv. habánskou fajáns (Kybalová – Novotná 1981), známí byli ovšem i jako železáři díky svým kapesním a vinařským nožům. (Pánek 1994)

Vydané prameny a literatura:

(tučně jsou vyznačena základní díla, jejichž znalost se předpokládá u státních závěrečných zkoušek)

- ALBERIGO, Giuseppe (Hg.), *Geschichte der Konzilien. Vom Nicaenum bis zum Vaticanum II*, Wiesbaden 1998.
- BALCÁREK, Pavel, *Kardinál František z Ditrichštejna (1570-1636)*, Kroměříž 1990.
- BALCÁREK, Pavel, *Kardinál František Ditrichštejn 1570-1636. Gubernátor Moravy*, České Budějovice 2007.
- BARTUŠEK, Václav, *Snahy o založení piaristické koleje v Praze v 17. a v I. polovině 18. století*, *Paginae historiae* 10, 2002, s. 40-71.
- BARTUŠEK, Václav, *Šíření piaristických kolejí a škol v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v 17. a 18. století*, *Paginae historiae* 11, 2003, s. 32-68.
- BĚLINA, Pavel – KAŠE, Jiří – MIKULEC, Jiří – VESELÁ, Irena – VLNAS, Vít, *Velké dějiny zemí Koruny české, Svazek IX. 1683-1740, Praha – Litomyšl 2011.***
- BÍLEK, Tomáš Vojtěch, *Dějiny řádu Tovaryšstva Ježíšova, působení jeho vůbec a v zemích Koruny české zvláště*, Praha 1896.
- BÍLÝ, Jiří (ve skutečnosti ale KEBRLE, J. V.), *Jeziuita Antonín Koniáš. Osobnost a doba*, Praha 1996.
- BOBKOVÁ, Lenka, *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621-1639*, Praha 1999.
- BOHÁČ, Zdeněk, *Poutní místa v Čechách*, Praha 1995.
- Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách*, Praha 1992.
- BUBEN, Milan M., *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*, Praha 2000.
- BUBEN, Milan M., *Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemích. I. díl: Řády rytířské a křížovníci*, Praha 2002.
- BUBEN, Milan M., *Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemích. II. díl, 1 svazek: Řeholní kanovníci*, Praha 2003.
- BUBEN, Milan M., *Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemích. II. díl, 2 svazek: Mnišské řády*, Praha 2004.
- BUBEN, Milan M., *Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemích. III. díl, 1-2 svazek: Žebravé řády*, Praha 2006-2007.
- BUBEN, Milan M., *Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemích. III. díl, 3 svazek: Řeholní klerikové*, Praha 2008.
- BUKOVSKÝ, Jan, *Loretánské kaple v Čechách a na Moravě*, Praha 2000.
- BŮŽEK, Václav a kol., *Společnost českých zemí v raném novověku. Struktury, identity, konflikty, Praha 2010.***
- CATALANO, Alessandro, *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598-1667) a protireformace v Čechách*, Praha 2008.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Soupis poddaných podle víry*, in: *Paginae historiae*, Sborník SÚA v Praze, 1992, s. 69-81.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Status libri animarum pražské arcidiecéze z roku 1651*, SAP 29, 1979, s. 20-55.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Proticírkevní hnutí na Opočensku v roce 1732*, SPVA 4, 1978, s. 133-152.
- ČAPSKÁ, Veronika, *Pod ochranou Panny Marie Bolesné. Servité v českých zemích do josefínských reforem*, Nové Hradky 2005.
- ČAPSKÁ, Veronika, *Narativní obrazové cykly zaalpských servitů a otázka sebepojímání řádu*, in: Ivana Čornejová – Hedvika Kuchařová – Kateřina Valentová (sest.), *Locus pietatis et vitae. Sborník příspěvků z konference konané v Hejnicích ve dnech 13. – 15. září 2007*, Praha 2008, s. 415-433.
- ČAPSKÁ, Veronika, *Vytváření prostoru pro působení servitů v českých zemích v 17. a 18. století*, in: Ivana Čornejová (red.), *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci*, Praha 2003, s. 152-164.
- ČORNEJOVÁ, Ivana, *Tovaryšstvo Ježíšovo, Jezuité v Čechách, Praha 1995 (2. vyd. 2002).***
- ČORNEJOVÁ, Ivana – KAŠE, Jiří – MIKULEC, Jiří – VLNAS, Vít, *Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek VIII. 1618-1683, Praha – Litomyšl 2008.***

- ČORNEJOVÁ, Ivana – KUCHAROVÁ, Hedvika – VALENTOVÁ, Kateřina (sest.), *Locus pietatis et vitae. Sborník příspěvků z konference konané v Hejnicích ve dnech 13. – 15. září 2007*, Praha 2008.
- DOLEŽAL, Daniel – KÜHNE, Hartmut (Hg.), *Wallfahrten in der europäischen Kultur. Tagungsband, 26. – 29. Mai 2004*, Frankfurt am Main 2006.
- DUCREUX, Marie Elizabeth, *Symbolický rozměr poutě do Staré Boleslavi*, ČČH 95, 1997, s. 585-620.
- EBERHARD, Winfried, *Konfessionsbildung und Stände in Böhmen 1478-1530*, München – Wien 1981.
- ELBEL, Martin, *Bohemia Franciscana. Františkánský řád a jeho působení v českých zemích 17. a 18. století, Olomouc 2001.***
- ELBEL, Martin, *Budování poutního místa. Svaté schody při františkánském klášteře v Olomouci*, FHB 20, 2003, s. 215-239.
- ELBEL, Martin, *Česká františkánská provincie sv. Václava (1570-1790)*, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica 29, 2000, s. 83-96.
- FOLTÝN, Dušan a kol., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*, Praha 2005.
- GINDELY, Antonín, *Geschichte der Ertheilung des böhmischen Majestätsbriefes von 1609*, Prag 1858.
- GLÜCKLICH, Julius, *Koncept Majestátu a vznik Porovnání*, ČČH 23, 1917, s. 110-128.
- GRULICH, Josef, „*Slavnostní okamžiky*“ – *svatební a křestní obřad v období raného novověku (Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století)*, Historická demografie 24, 2000, s. 49-82.
- HALAMA, Jindřich, *Sociální učení Českých bratří 1464-1618*, Brno 2003.
- HLAVÁČEK, Petr, *Čeští františkáni na přelomu středověku a novověku*, Praha 2005.
- HOLUBOVÁ, Markéta, *Barokní rezidua v poutích 19. století*, in: Bůh a bohové. Církev, náboženství a spiritualita v českém 19. století, Praha 2003, s. 55-71.
- HOLUBOVÁ, Markéta, *Die Jesuitenresidenz Heiliger Berg bei Pribram in der Barockzeit*, in: Bohemia Jesuitica 1556-2006, Tomus 1, Praha 2010, s. 439-448.
- HOLUBOVÁ, Markéta, *Zázračná uzdravení ve světle svatohorských knih zázraků*, Český lid 89, 2002, s. 217-238.
- HONYS, Vít, *Zázračná vyslyšení z Jeníkova a Kostomlat pod Milešovkou – dvou barokních zapomenutých mariánských poutních míst severních Čech*, Folia Historica Bohemica 24, 2009, č. 1, s. 57-76.
- HORYNA, Mojmir, *Kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře u Žďáru nad Sázavou. Jedinečná architektonická oslava svätce českého baroka*, Zprávy památkové péče 53, 1993, s. 380-387.
- HRUBÝ, František, *Český poutník v Assisi r. 1636*, ČČH 32, 1926, s. 283-298.
- HRUBÝ, František, *Luterství a novoutrakvismus v českých zemích v 16. a 17. století*, ČČH 45, 1939, s. 31-44.
- JAKUBEC, Ondřej, *Kulturní prostředí a mecenát olomouckých biskupů potridentské doby. Umělecké objednávky biskupů v letech 1533-1598, jejich význam a funkce*, Olomouc 2003.
- JANSEN, Bernhard, *Jezuité v přírodních vědách a ve filosofii 17. a 18. století*, Velehrad – Roma 2004.
- JEDIN, Hubert, *Der Abschluß des Trienter Konzils 1562/63*, Münster 1964.
- JIRÁNEK, Tomáš – KUBEŠ, Jiří (edd.), *Bratrstva. Světská a církevní sdružení a jejich role v kulturních a společenských strukturách od středověku do moderní doby. (Sborník příspěvků z III. pardubického bienále, 29. - 30. dubna 2004)*, Pardubice 2005.
- JUST, Jiří – NEŠPOR, Zdeněk R. – MATĚJKA, Ondřej a kol., *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*, Praha 2009.
- KAŠPAR, Oldřich, *Jezuité z české provincie v Mexiku*, Olomouc 1999.
- KAVKA, František – SKÝBOVÁ, Anna, *Husitský epilog na koncilu tridentském a původní koncepce habsburské rekatolizace Čech. Počátky obnoveného pražského arcibiskupství 1561-1580*, Praha 1969.
- KOVÁŘ, Milan, *Novokřtenci na dominiu pánů z Hradce*, Opera historica 6, 1998, s. 387-400.
- KROESS, Adolf, *Geschichte der böhmischen Provinz der Gesellschaft Jesu, 1-2*, Wien 1910-1938.
- KUČERA, Jan P. – RAK, Jiří (edd.), *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*, Praha 1983.
- KVAPIL, Jan, *Augustinus Sartorius: Mariánský atlas, Praha 1717 (koncepte barokního historismu vytvořená osekými cisterciáky) – překlad a komentář*, Ústecký sborník historický 2000, s. 145-166.
- KVĚTOŇOVÁ-KLÍMOVÁ, O., *Styky Bohuslava Balbína s českou šlechtou pobělohorskou*, ČČH 32, 1926, s. 497-541.
- KYBALOVÁ, Jana – NOVOTNÁ, Jana, *Habánská fajáns 1590-1730, katalog*, Praha-Brno 1981.
- Le GOFF, Jacques, *Svatý František z Assisi*, Praha 2004.
- Le GOFF, Jacques, *Zrození očištění*, Praha 2003.
- z LOYOLY, Ignác, *Duchovní deník*, Velehrad – Roma 2003.
- MALÝ, Tomáš, *Christianizace obrazem: Barokní via purgativa jako afektivní internalizace víry*, in: Christianizace českých zemí ve středoevropské perspektivě, Brno 2011, s. 194-227.
- MALÝ, Tomáš, *Smrt a spása mezi Tridentinem a sekularizací. (Brněnští měšťané a proměny laické zbožnosti v 17. a 18. století)*, Brno 2009.

- MALÝ, Tomáš – SUCHÁNEK, Pavel, *Mezi realitou a symbolem. K historické interpretaci (barokního) ztvárnění očištěnce*, in: *Opuscula historiae artium* 53, 2009, s. 53-82.
- MAŇAS, Vladimír, *Náboženská bratrstva na Moravě do josefínských reforem*, in: Tomáš Jiránek – Jiří Kubeš (edd.), *Bratrstva. Světská a církevní sdružení a jejich role v kulturních a společenských strukturách od středověku do moderní doby*, Pardubice 2005, s. 37-77.
- MAŤA, Petr, *Arme-Seelen-Rettung in Pressburg, 1646/47. Mikrohistorie einer Massenhysterie*, in: Rudolf Leeb – Susanne Claudine Pils – Thomas Winkelbauer (Hg.), *Staatsmacht und Seelenheil. Gegenreformation und Geheimprotestantismus in der Habsburgermonarchie*, München 2007, s. 75-97.
- MAŤA, Petr, *Die Renaissance des Fegefeuers im barocken Böhmen*, in: Václav Bůžek – Dana Štefanová (Hg.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001, s. 139-160.
- MELMUKOVÁ, Eva, *Patent zvaný toleranční, Praha 1999.***
- MIHOLA, Jiří, *K podílu paulánského řádu na rekatolizaci českých zemí*, in: Ivana Čornejová (ed.), *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci*, Praha 2003, s. 76-87.
- MIHOLA, Jiří, *K vnitřnímu životu paulánských konventů německo-české provincie v barokní době*, in: Ivana Čornejová – Hedvika Kuchařová – Kateřina Valentová (sest.), *Locus pietatis et vitae. Sborník příspěvků z konference konané v Hejncích ve dnech 13. – 15. září 2007*, Praha 2008, s. 67-105.
- MIHOLA, Jiří (ed.), *Na cestě do nebeského Jeruzaléma. Poutnictví v českých zemích ve středoevropském kontextu*, Brno 2010.
- MIKULEC, Jiří, *Barokní náboženská bratrstva v Čechách, Praha 2000.***
- MIKULEC, Jiří, *Členové a územní dosah venkovského barokního bratrstva (Myslkovice 1736-1760)*, in: Marie Koldinská – Alice Velková (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 310-329.
- MIKULEC, Jiří, *Katolická zbožnost mezi barokem a osvícenstvím*, in: Martina Ondo – Grečenková – Jiří Mikulec (edd.), *Církev a zrod moderní racionality. Víra – pověra – vzdělanost – věda v raném novověku*, Praha 2008, s. 143-163.
- MIKULEC, Jiří, *Kult svatého Isidora sedláka v českých zemích. K působení církve v prostředí venkova v 17. a 18. století*, in: Zdeněk Hojda (red.), *Kultura baroka v Čechách a na Moravě*, Praha 1992, s. 65-84.
- MIKULEC, Jiří, *Náboženská bratrstva – institucionalizovaná zbožnost a smrt*, in: Martin Holý – Jiří Mikulec (vyd.), *Církev a smrt. Institucionalizace smrti v raném novověku*, Praha 2007, s. 163-186.
- MIKULEC, Jiří, *Osvícenci a poutníci. Nešvary barokní poutě očima josefínské doby*, příspěvek na konferenci *Poutě a poutní místa v českých zemích jako téma kulturních dějin*, Potštejn, 19. – 20. dubna 2012 (= VII. pardubické bienále)
- MIKULEC, Jiří, *Zbožná bratrstva při farnostech pražské arcidiecéze a jejich majetkové zázemí před josefínskými reformami*, *Folia historica Bohemica* 16, 1993, s. 171-219.
- MIKULEC, Jiří, 31. 7. 1627. *Rekatolizace šlechty v Čechách*, Praha 2005.
- NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.), *Čeští nekatolíci v 18. století: mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*, Ústí nad Labem 2007.
- OHLER, Norbert, *Náboženské poutě ve středověku a novověku*, Praha 2000.
- OHLIDAL, Anna – SAMERSKI, Stefan (Hg.), *Jesuitische Frömmigkeitskulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570-1700*, Stuttgart 2006.
- ORLITA, Zdeněk, *Olomoučtí jezuité a náboženská bratrstva v 16. – 18. století*, *Střední Morava* 11, 2005, s. 43-54.
- PAJER, Jiří, *Novokřtenci v příznávacích berních listech moravské šlechty*, *ČMM* 124, 2005, s. 451-462.
- PAJER, Jiří, *Sekty moravských novokřtěnců*, *Jižní Morava* 36, 2000, s. 73-89.
- PÁNEK, Jaroslav, *Moravští novokřtenci (Společenské a politické postavení předbělohorských heretiků, sociálních reformátorů a pacifistů)*, *ČCH* 92, 1994, s. 242-256.
- PÁNEK, Jaroslav, *Zápas o Českou konfesi*, Praha 1991.
- PÁTKOVÁ, Hana, *Bratrstvie ke cti božie. Poznámky ke kultovní činnosti bratrstev a cechů ve středověkých Čechách*, Praha 2000.
- PODLAHA, Antonín, *Dějiny kolejí jezuitských v Čechách a na Moravě od r. 1654 až do jejich zrušení, I/1*, Praha 1914.
- PODLAHA, Antonín, *K dvoustému výročí svatořečení sv. Jana Nepomuckého*, *Časopis katolického duchovenstva* 70, 1929, s. 1-16, 153-161, 313-321, 507-517.
- POKORNÝ, Pavel R., *Zmizelá erbovní galerie*, *Heraldická ročenka* 1999/2000, s. 72-126.
- PRODI, Paolo (Hg.), *Das Konzil von Trient und die Moderne*, Berlin 2001.
- PROKOPOVÁ, Zdeňka, *Barokní poutní cesta z Českého Krumlova do Kájova*, *Staré stezky* 4, 1999, s. 48-52.
- PROKOPOVÁ, Zdeňka, *Každodenní život mariánského poutního místa Kájov v letech 1656-1725*, *Jihočeský sborník historický* 66-67, 1997-1998, s. 51-63.

- PROKOPOVÁ, Zdeňka, „*Thaumaturga Cajoviensis*“ (Život barokního poutního místa v letech 1660-1720), in: Celostátní studentská vědecká konference Historie '96, Hradec Králové 1997, s. 123-145.
- PROKOPOVÁ, Zdeňka, *Wunderbücher in der Barockzeit und Wundererhörungen an Marienwallfahrtsorten in Südböhmen*, in: Daniel Doležal – Hartmut Kühne (Hg.), *Wallfahrten in der europäischen Kultur. Tagungsband*, 26. – 29. Mai 2004, Frankfurt am Main 2006, s. 381-393.
- PUMPR, Pavel, *Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách. Na příkladu třeboňského panství na přelomu 17. a 18. století*, Brno 2010.
- RABAS, Vavřinec, *Řád kapucínský a jeho působení v Čechách v 17. století*, Praha 1937.
- REJZEK, Antonín, P. Bohuslav Balbín T. J. *Jeho život a práce*, Praha 1908.
- RICHTEROVÁ, Alena – ČORNEJOVÁ, Ivana (edd.), *Jezuité a Klementinum*, Praha 2006.
- ROYT, Jan (ed.), *České nebe. Katalog*, Praha 1993.
- ROYT, Jan, *Ikonografie svatého Jana Nepomuckého*, Zprávy památkové péče 53, 1993, s. 373-379.
- ROYT, Jan, *Křesťanská pouť po barokních Čechách*, Český lid 79, 1992, s. 323-336.
- ROYT, Jan, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 1999.**
- ROYT, Jan, *Víra, zbožnost s církev. Barokní Pietas*, in: Vít Vlnas (ed.), *Sláva barokní Čechie*, Praha 2001, s. 15-21.
- ŘÍČAN, Rudolf, *Dějiny Jednoty bratrské*, Praha 1957.
- ŘÍČAN, Rudolf a kol. (ed.), *Čtyři vyznání (Augsburské, Bratrské, Helvétské a České)*, Praha 1951.
- SKÝBOVÁ, Anna, *Obnovení pražského arcibiskupství, Antonín Brus z Mohelnice a koncil tridentský*, in: *Pražské arcibiskupství 1344-1994*, Praha 1994, s. 114-128.
- STICH, Alexandr – LUNGA, Radek (edd.), *Jan Kořínek, Staré paměti kutnohorské*, Praha 2000.
- ŠMAHEL, František, *Husitská revoluce I-IV*, Praha 1993; druhé vydání Praha 1995-1996.
- ŠOTOLA, Jaroslav, *Zrušení jezuitského řádu na Moravě v roce 1773*, VVM 54, 2002, s. 260-276, 387-400.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita, *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*, Praha 1999.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita, *Pozvání do Slezska. Vznik 1. českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*, Praha 2001.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita, *Z nouze o spasení. Česká emigrace v 18. století do Pruského Slezska*, Praha 1992.
- ŠTVERÁKOVÁ, Helena, *Křížová cesta z Březnice na Svatou Horu*, in: *Podbrdsko* 13, 2006, s. 89-110.
- TISCHER, František, *O náboženském hnutí na Opočensku roku 1732*, in: *Pekařův sborník* 2, Praha 1930, s. 184-201.
- VLČEK, Pavel – SOMMER, Petr – FOLTÝN, Dušan, *Encyklopedie českých klášterů*, Praha 1997.
- VLNAS, Vít, *Jan Nepomucký, česká legenda*, Praha 1993.**
- VLNAS, Vít, *Novokřtěnci v Münsteru*, Praha 2002.
- VOLF, Josef, *Soupis nekatolíků panství Opočenského z r. 1742*, Praha 1909.
- VOREL, Petr, *Velké dějiny zemí Koruny české. Svazek VII. 1526-1618*, Praha – Litomyšl 2005.**
- WINKELBAUER, Thomas, *Die Vertreibung der Hutterer aus Mähren 1622 (Massenexodus oder Abzug der letzten Standhaften?)*, *Menonitische Geschichtsblätter* 61, 2004, s. 65-96.
- ZAHRADNÍK, Pavel, *Kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře u Žďáru nad Sázavou v 18. století*, in: *Zelená hora u Žďáru nad Sázavou. Příspěvky k dějinám a obnově poutního místa. Příloha časopisu Zprávy památkové péče* 57, 1997, s. 9-20.

KAPITOLA VIII

STRAVA A STOLOVÁNÍ VE STAVOVSKÉ SPOLEČNOSTI ČESKÝCH ZEMÍ V RANÉM NOVOVĚKU

Ani raně novověkého člověka nenasytila pouhá víra, i on byl odkázán na materiální potraviny veškerého světa. Přijímání potravy ovšem bylo v raném novověku u všech společenských skupin ritualizováno, protože se věřilo, že lidé dostávají na stůl dary boží. Z toho důvodu bývalo stolování započato i ukončeno společnou modlitbou a požehnáním. Narozdíl od dnešní doby bývalo stolování vždy důležitou společenskou událostí, jež se řídila jasnými pravidly. Na velkých šlechtických dvorech kupříkladu k jídlu vždy svolávalo vyzvánění speciálního zvonku. Ve stolovacím pořádku švaberského dvora na Třeboni z doby po roce 1615 stojí: „*V 10 hod. dopoledne, navečer ale v 5 hod. má zaznít jídelní zvon, jak je zvykem, a jídlo bude připraveno nejdříve těm, co jedí napřed, totiž služebníkům, chlapcům a kočím*“. Samotný pán Petr ze Švamberka ovšem pojedl později, obědval od 11 hod. a večeřel od 6 hod.¹ Už z toho je patrné, že dalším pravidlem bylo, že člověk musel stolovat se stavovsky stejně postavenými osobami. Další zvyk pak vyžadoval, aby se dodržovaly i rozdíly v pohlaví, tituluře, úřadech, stáří apod. Slavnostní i každodenní stolování tedy symbolicky představovalo hierarchii jedlíků, pro něž bylo prestižní sedět na tom správném místě, které je nadřazovalo množství níže postavených lidí. V praxi to znamenalo, že nejdůležitější místo bylo v čele stolu s pohledem na hlavní dveře. Dále v této hierarchii následovalo místo po pravici toho, kdo seděl v čele, pak po jeho levici, pak druhé zprava, druhé zleva atd. Pokud stolovalo více lidí a muselo se jíst u více stolů, záleželo také na vzdálenosti od nejdůležitějšího stolu. Krásně je to vidět třeba na zasedacím pořádku při korunovaci Karla VI. českým králem v roce 1723 (Hrbek 2010, s. 107). Než se ale k těmto dílčím otázkám dostaneme, představme si nejprve prameny, které mají současní dějepisci stravování k dispozici.

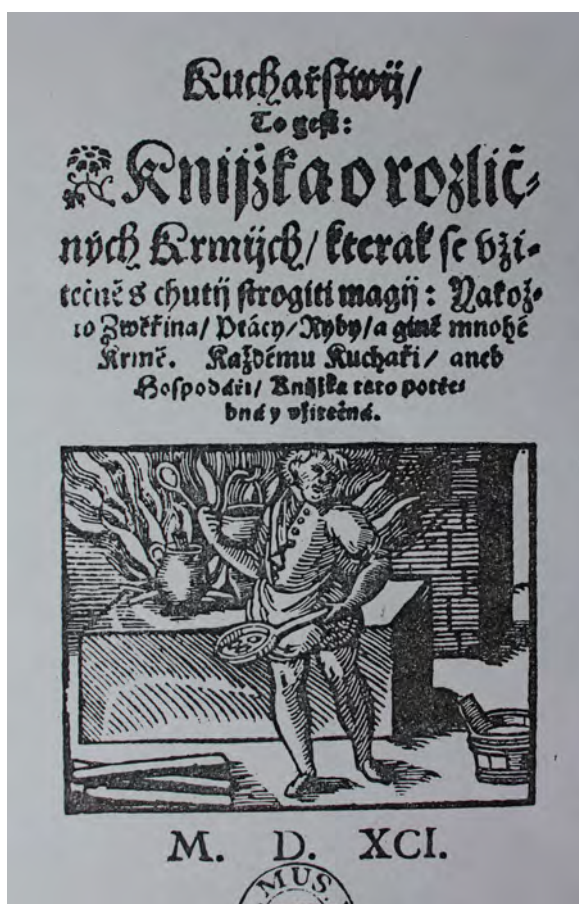
¹ „*Umb 10 Uhr Vormittag, gegen Abent aber umb 5 der halben Uhr soll die Speiseglocke, wie breüchlichen, geleitet unnd vor die Voesser erzlich Diener, Jungen unnd Gutschen angerichtet werden.*“ SOA Třeboň, Cizí rody – registratura, ze Švamberka, sign. 8/11, kart. 2.

VIII. 1. Kuchařské knihy a další prameny k dějinám jídla a stolování

Nejdříve – již v době okolo roku 1900 – upozornili historici na sbírky receptů a kuchařské knihy. V českém prostředí pocházejí nejstarší sbírky kuchařských receptů z 15. století a byly původně rukopisné. Tiskem začaly vycházet teprve v 16. století a v češtině se tehdy objevily celkem čtyři. Tři z nich byly anonymní (1535, 1545), poslední pak stvořil známý alchymista a astronom Bavor Rodovský z Hustřířan (1591). (Tichá 1975; Zíbrt 1927, s. 256-334) Zajímavé pak je, že v 17. století nevyšla česky tiskem ani jedna, takže na další kuchařku si museli zájemci počkat až do roku 1712, nebo mohli zakoupit některé z německy psaných kuchařek – třeba tu z roku 1695, jejíž autorkou byla Eleonora Marie Rozálie Eggenbergová, roz. z Lichtenštejna a jež se jmenovala *Freiwillig auffgesprungener Granat-Apfffel des christlichen Samaritans...* (vyšla znovu v roce 1720; viz Neunteufel 1976). Kuchařky byly už tehdy poměrně rozsáhlé a obsahovaly mezi 200 – 500 recepty. Dedikace tisků vypovídají, že se autoři primárně obraceli na urozené čtenáře a personál jejich kuchyní. Dokonce se ví, že některé tyto tituly se nacházely v knihovnách významných šlechticů, resp. přímo v jejich kuchyních (páni z Hradce!) V 17. století sice kuchařky moc nevycházely, to ale neznamená, že by se recepty dále nešířily. Existují totiž rukopisy manželek některých šlechticů, do nichž si poznamenávaly návody na přípravu různých jídel. Přejímaly do nich část receptů ze starší doby, ale zaznamenávaly tam i řadu novinek a nově se v té době pravidelně objevovaly recepty na sladkosti. Nejznámější z těchto rukopisných sbírek jsou kuchařská kniha Polyxeny Lobkovicové, roz. z Pernštejna (Zíbrt 1927, s. 364-370), *Khochbuech von allerley eingemachten sachen* Kateřiny Volkensdorfové, roz. z Lichtenštejna (Lindorfer 2009, s. 182) či *Koch- und Artzney-Buch* Alžběty Lidmily z Lisova z šedesátých let 17. století. (Zíbrt 1927, s. 487-524; Ratajová 2002, s. 39-46, 127-147) Několik anonymních rukopisných knih pak máme i ze čtyřicátých let 17. věku a z nich je patrné, že si šlechtičny mezi sebou recepty vyměňovaly. (Hrdlička 2000, s. 185-187)

Nejdetajněji byl dosud analyzován rukopis knihy receptů Alžběty Lidmily z Lisova, který byl založen v roce 1661 a vznikl pak postupně v následujících deseti dvaceti letech. Majitelka do ní zapisovala jak česky, tak německy. Na tomto rukopisu lze velmi dobře ukázat, že ženy – šlechtičny si nezapisovaly jen a pouze kuchařské recepty, protože její knihu tvoří také směs receptů na léky pro lidi i zvířata, recepty na kosmetické přípravky nebo návody na výrobu věcí pro domácnost (třeba jak vyrobit barvu). Jedná se téměř výhradně o velmi praktické záležitosti, jež se týkaly každodenního života této šlechtičny. Když víme, že Alžběta

Lidmila porodila 15 dětí, nepřekvapí, že kniha obsahuje recepty věnované péči o ženu v těhotenství, při porodu i při potížích v šestinedělí. Zároveň představuje rukopis tuto šlechtičku jako správnou hospodyní, jež dohlížela na některé sféry hospodářství a zejména pak na chod kuchyně. (Zíbrt 1927, s. 487-524; Ratajová 2002, s. 39-46, 127-147)

Titulní listy dvou českých kuchařek ze 16. století. Vlevo Bavora Rodovského z Hustiřan (1591) a vpravo pak té, co vyšla u Pavla Severina z Kapí Hory (1535)

Kuchařky jsou bezesporu zajímavým čtením, ovšem jejich výpovědní možnosti jsou dost omezené. Protože navíc u rukopisných verzí obsahují především nové a pro majitele neznámé recepty, nemohou úplně přesně zachytit existující kuchařskou praxi. Ukazují tak spíše ideální skladbu jídelníčku, druhy používaných potravin, lze z nich zjistit, v které době se do střední Evropy dostávají nové plodiny ze zámoří, mohou též napovědět, jak vypadala práce kuchaře a jeho pomocníků při vaření konkrétního pokrmu, ale to je tak všechno. Musejí být tedy vždy kombinovány s dalšími typy pramenů.

Ideální podobu chodu kuchyní (tj. nejen v době vaření) zachycují vrchnostenské instrukce pro kuchmistry, kuchyňské písaře a další personál kuchyní. Známe je prozatím ze dvorů posledních Rožmberků (pět kusů), pánů z Hradce, Pernštejnů a Kouniců (vždy po

jedné) z let 1556-1617, přičemž byly většinou vydávány při nástupu nového správce kuchyně, tj. kuchmistra. Většinou instrukce obsahovaly provozní informace a vymezovaly úlohy a povinnosti jednotlivých služebníků kuchyně. Klady důraz zejména na podrobnou evidenci oběhu přijímaných a vydávaných viktuálií a věnovaly se způsobům zásobování sídla potravinami. Jen menší část instrukcí se soustředila na průběh a kulturu stolování na šlechtickém dvoře, jako tomu bylo třeba v případě instrukce, kterou vydal Petr Vok z Rožmberka v roce 1596. (Hrdlička 2000, s. 105-116; instrukci z roku 1596 vydal tiskem Hrdlička 1996)

Další typ pramenů, který také vrhá světlo na chod kuchyně, jsou různé účty. Některé informují o příjmu a vydání konkrétních viktuálií u dvora (např. masa či vína) za delší časové období, jiné pak zachycují spotřebu dvora v jeden konkrétní den, resp. týden. Pokud jsou pak dochovány v řadách, umožní nám nahlédnout do skladby konzumovaných potravin, určit způsoby zásobování panské kuchyně a někdy též obsahují informace o pohybu dvora a jeho kuchyně po rezidenční síti jejího majitele. Výjimečně pak lze dokonce určit jména hostů, kteří u majitele toho kterého dne pojedli. Bohužel se různé typy kuchyňských účtů dochovaly jen v prostředí několika málo šlechtických rodů. Pro druhou půli 16. století jsou v archivech pánů z Hradce či Rožmberků, z první poloviny 17. století jsou u Slavatů a Lobkoviců, z druhé půle 17. věku je známe od Collaltů a z počátku 18. století od Šternberků. (Hrdlička 1993 a 2000, s. 20-24; Kubeš 1999 a 2001; Chocholáč 1994; Franc 2002)

K poznání dějin kuchyní, jídelníčku a stolování se pak samozřejmě využívají i další typy pramenů, a to především inventáře sídel (uvádějí pravidelně zařízení kuchyní, pekáren apod.), stolovací a zasedací pořádky (informují o počtu vydávaných jídel a struktuře dvora) a v neposlední řadě i korespondence a deníkové zápisy. Tam se nacházejí především informace o svátečním stolování a jeho přípravě. (Hrdlička 2000, s. 24-27)

VIII. 2. Kuchyně a jejich personál

Až do konce středověku stály hradní kuchyně většinou samostatně hned vedle obytných paláců a byly centrálně vystavěny okolo otevřeného ohniště. Kouř z nich odváděly několikaboké komíny, které byly umístěny v klenbách kuchyní – buď byl uprostřed jeden, nebo se jich nacházelo více po stranách. Třeba v Jindřichově Hradci byly čtyři komíny v rozích místnosti. Stěny kleneb a komínů byly samozřejmě od pravidelného zatápění zakouřené, a proto se pro tento typ kuchyní vžil název „černá kuchyně“. K vlastní kuchyni

pak musely přiléhat doprovodné prostory pro skladování nádobí, potravin, ale i k ubytování personálu kuchyní. V 16. století se však umístění kuchyní proměnilo. Zapříčinilo to používání krbů, které se klenuly nad ohništi a jež odváděly kouř do daleko menších komínů či kouřovodů, takže se mohly kuchyně přesunout do přízemí obytných budov. Zde je nově doplnily pekárny, paštikárny a další specializované místnosti. S prvním patrem pak kuchyně spojovala úzká točitá schodiště. Zároveň je ale nutné zmínit, že v těch největších rezidencích nejbohatších velmožů se na počátku novověku objevovaly kuchyně dvě, jedna pro potřeby majitele sídla a druhá v předzámčí pro potřeby velkého množství úředníků a dalšího služebnictva. Je to doloženo pro rožmberská sídla Český Krumlov a Třeboň, Jindřichův Hradec pánů z Hradce či Kostelec nad Černými lesy Smiřických ze Smiřic. V městských palácích se ovšem kvůli stísněnějšímu prostoru nacházela kuchyně pouze jedna. (Cejpová 1987; Hrdlička 2000, s. 82-86)

Vyobrazení interiéru kuchyně z knihy *Kuchařství: O rozličných krmích, kterak se výtečně s chutí strojiti mají...*, Praha 1553.

Zařízení kuchyní se lišilo podle rezidence, v které se nacházely. Nejlépe vybavené byly ty, které byly umístěny v místech trvalejšího pobytu pána – inventáře tu pravidelně evidují několik desítek až stovku kusů nádobí a nástrojů. Naopak tam, kam šlechtici zajížděli jen na pár dní v roce, bylo jen to nejnutnější a zbytek si přivezl dvůr s sebou. Nádobí na vaření bývalo především z cínu a železa, mohlo ale být i mosazné či měděné. Život v kuchyních se točil zejména okolo ohniště a velkých stolů, a proto se tu nacházelo množství nástrojů k obsluze topeniště a různé druhy nádob, v nichž se jídlo připravovalo a vařilo. Po stranách pak bývaly skříně, truhly, stěny s věšáky a samozřejmě také kádě s vodou. Potraviny se ovšem většinou přímo v kuchyni nenalézaly, dávaly se do většího chladu do sousedních spíží a sklepů, po ruce musel být i zvláštní sklep na pivo a víno. (detailně Hrdlička 2000, s. 87-96)

Panská kuchyně podle spisu Jana Ámose Komenského *Orbis sensualium pictus quadrilinguis...*, Norimberk 1658. Z jeho popisek vybírám: 4 kuchař, 13 moždíř, 15 struhadlo (třenice), 16 rožeň, 18 rošt, 24 mísy, 25 pláty (široké mísy), 27 sekáč, 30 metla

Skladba kuchyňského personálu byla též závislá na sociálním postavení a majetkovém zázemí konkrétního šlechtice, takže někdo si vystačil s jedním kuchařem a jedním pomocníkem, u Rožmberků a dalších velmožských rodin však zaměstnávali až 18 osob, které měly specializované funkce a panoval mezi nimi jasný hierarchický systém. Většinou se jednalo o muže, ženský živel začal do kuchyní pronikat až od počátku 17. století. V čele stával v předbělohorské době kuchmistr, který dohlížel na práci a životní styl kuchařů,

kuchtíků, kuchyňských pacholat, paštikáře, kuchyňského písaře a dalších pomocníků. Kuchmistr pravděpodobně sám většinou nevařil, spíše se jednalo o úředníka, který pánovi za chod kuchyně jako celku (zásobování, uskladnění, vaření, servírování) zodpovídal. Známe také případ rožmberského kuchmistra Jindřicha Vintíře z Vlčkovic, tedy člověka s predikátem, který využil tuto funkci jako odrazový můstek k další kariéře na dvoře Petra Voka z Rožmberka a stal se pak jeho kancléřem. (Bůžek – Hrdlička 1997, s. 242-244) Rožmberskému kuchmistrovi podléhalo v roce 1593 přímo v kuchyni sedm kuchařů, paštikář, sedm kuchyňských pacholat a čelední kuchař s pacholkem. Zároveň ale dohlížel i na práci některých lidí mimo kuchyni – řezníků, pekaře, stříbrníků a šenků. Kromě toho, že všichni museli kuchmistra poslouchat, měl tento muž i řadu povinností a velkou zodpovědnost. On to byl, kdo měl na starosti vytváření či dohled nad vytvářením účtů, které by evidovaly veškeré nákupy poživatin a jejich pohyb v rezidenci. Musel tedy mít jasnou představu o oběhu potravin, o jejich přebytku či nedostatku, musel zajistit jejich pravidelný přísun z trhů, ale i z panských podniků. Jen on měl pak mít v držení klíče od příslušných skladů s potravinami. Každý den večer pak měl pána informovat o aktuálních problémech v kuchyni. Tak aspoň definují jejich povinnosti instrukce. V praxi se ovšem často stávalo, že kuchmistr převáděl některé své povinnosti na podřízené – účty mohl vytvářet kuchyňský písař, spižírnu měl pod dohledem některý z kuchařů. Také se v pramenech objevují stesky nad tím, že kuchaři pána okrádají o potraviny, živí lidi, kteří na to neměli nárok, pouštějí do spižíren a sklepů ty, kteří tam neměli co dělat, apod. Takovým lidem se hrozilo nejdříve domluvou velmože, posléze vězením a nakonec i propuštěním od dvora. (Hrdlička 2000, s. 96-119)

VIII. 3. Konzumované potraviny

O proměně druhů konzumovaných potravin ve sledovaných 300 letech nejsme detailně zpraveni skoro pro žádnou vrstvu společnosti. Nejlépe je však prozkoumáno šlechtické prostředí na přelomu 16. a 17. věku, a to především díky obsáhlé disertaci Josefa Hrdličky z roku 2000. Pramennou základnu mu poskytly především fondy pánů z Hradce, Rožmberků, Lobkoviců, Kouniců a některých dalších rodů. (Hrdlička 2000)

Podle jeho výzkumů bylo základní potravinou na šlechtických dvorech jednoznačně maso, jehož velká konzumace odlišovala šlechtické prostředí od nižších vrstev společnosti, jež nebyly zvyklé mít maso na stole každý den. Největší oblibě se těšilo maso hovězí, údajně tvořilo dvě třetiny až čtyři pětiny všeho konzumovaného masa. Méně se již jedlo telecí,

skopové či vepřové, zato se ve velkém jedla drůbež – kuřata, slepice, kapouni, husy, ale i z Ameriky importované krůty a krocani (tehdy se jim říkalo „*slepice a kouhout indiánskej*“). Na jídelníčku se pravidelně objevovali také drobní lesní ptáci. Pro šlechtu byla typická též konzumace zvěřiny – té ale nebylo většinou příliš mnoho a patřila přednostně na stoly pána a jeho rodiny, protože se opět jednalo o jeden z distinktivních rysů jídelníčku šlechty. Zmíněné druhy masa však nemohly být konzumovány každý den, protože minimálně tři dny v týdnu se tehdy „světily“ jako postní a navíc existovaly i jiné doby půstu – například celé předvelikonoční období nebo advent. Proto se na stoly šlechty velmi často dostávalo i rybí maso a raci. Ryby se jedly říční, rybníční (hlavně kapři a štiky), ale i mořské – od konce 16. století se do střední Evropy dováželi sledi, tresky, platýsi, jeseteři, vizy – čerstvé, uzené i naložené „v láku“. Lososi se nemuseli dovážet, protože táhli řekami až do Čech, aby se na jejich horních tocích vytřeli. Tam je čekali lovci a ve velkém je chytali. (Hrdlička 2000, s. 188-197)

V raném novověku patřilo mezi velmi oblíbené potraviny ve vyšších vrstvách koření, jež bylo tehdejšími lékaři považováno za zdraví prospěšné. Doporučovala se především konzumace zázvoru a skořice, ve velkém však kuchaři 16. a první poloviny 17. století používali také pepř, šafrán, hřebíček a muškát. Všechny tyto druhy koření se však dovážely ze zámoří (pepř z Indie, šafrán z Malé Asie, hřebíček a muškát z Indonésie...) a byly poměrně drahé, takže si je ve velkém mohli dovolit pouze bohatí lidé. Existují doklady, že na významných šlechtických dvorech se zmíněných druhů koření spotřebovalo i několik málo desítek kilogramů ročně. Nové druhy koření se pak začaly ve střední Evropě šířit v průběhu třicetileté války – jednalo se zejména o rozmarýn a bobkový list (Hrdlička 2000, s. 200-201, 205)

Poměrně často pracovali šlechtičtí kuchaři již v 16. století se subtropickým ovocem. Nejrozšířenější byly citróny, pomeranče, často se konzumovaly i olivy, fíky, pistácie či mandle. Samozřejmě je doplňovali domácími druhy ovoce různých odrůd – třeba třešňi rozlišovali v rožmberské kuchyni na konci 16. století na osm druhů, jablek znali šest druhů, višňi pak tři... V druhé polovině 16. století postupně na šlechtických dvorech stoupala spotřeba cukru a také rostla pestrost jeho používání. Cukrovinek se totiž začalo dělat velké množství – z této doby známe nejen bonbóny s různými příchutěmi, ale i tzv. „*malované konfekty*“, tj. cukrovinky upravované do různých podob – figurálních i s rostlinnými motivy. (Hrdlička 2000, s. 202-204, 206-208; Mintz 1987)

Velmi rozšířené bylo také pečivo, mezi nímž jednoznačně dominoval chléb, který tehdejší lidé chápali jako základní potravinu, protože se jednalo o „dar Boží“. Na šlechtických

dvorech se pekł zejména žitný chléb, poddanští pekaři pak dodávali především bílý pšeničný. V době pústů se pak konzumovaly i preclíky a žemle (bílého pečiva se ale v 16. století mnoho nejedlo) a příležitostně se pekly dorty, piškoty, koblihy, koláče a někdy i oplatky. K výrazné změně ovšem došlo v průběhu třicetileté války, kdy došlo mezi šlechtou k významnému rozšíření konzumace bílého pečiva, protože se začaly ve velkém péci rohlíky. Souvisí to s objevem kvalitnějších pivních kvasnic. (Hrdlička 2000, s. 210-212)

Vinař (resp. klíčník) napouští víno ze sudů do konve. Dřevořez pochází z knihy *Vinice, v jakém položení má býti...*, Praha 1563.

Nechme nyní stranou další standardní potraviny – mléko, sýry, vejce, kuchyňské přísady, zeleninu apod. – a přesuňme se k nápojům. Za základní lze považovat pivo a víno. Piva se vyráběly dva základní druhy, a to bílé (pšeničné) a tmavé (ječné), jež mívalo méně alkoholu a nahořklou chuť. (Janáček 1959) Na šlechtické dvory se dostávalo pivo buď z vlastních panských pivovarů, nebo se dováželo z některých královských měst. Na konci 16. století bylo proslulé rakovnické pivo, Balbín pak zmiňuje pro dobu okolo poloviny 17. století kvality piva klatovského. U dvora posledního Rožmberka se pravidelně pily tři druhy piva a – jak to bylo v této době běžné – čím výše stál člověk na sociálním žebříčku, tím lepší a

kvalitnější pivo dostával. Řadoví služebníci – jedno zda muži či ženy – dostávali tzv. řídké pivo (méně kvalitní tmavý typ), resp. tzv. „špajsbír“, členky fraucimoru, nejvýznamnější dvořané a sám velmož a jeho rodina pak pili bílé pivo. Zajímavá je spotřeba piva – v roce 1593 se u dvora Petra Voka z Rožmberka v Českém Krumlově nacházelo 227 placených služebníků a dvořanů a těm se mělo denně vydávat maximálně 700 litrů piva (asi 3 litry na osobu), což znamená, že ročně se u tohoto dvora spotřebovalo okolo čtvrt miliónu litrů pěnivého moku!

Poněkud jiná situace pak panovala u vína, protože se jednalo o nápoj, jenž byl určen téměř výhradně šlechtici, jeho příbuzným (i neplnoletým dětem a těhotným ženám!) a nejvyšším hodnostářům jeho dvora, ostatní se k němu mohli dostat jen při slavnostních příležitostech. Zjednodušeně řečeno – pití vína dělalo šlechtice a odlišovalo vyšší sociální vrstvy od nižších. Navíc nebylo víno jako víno, protože panovaly velké cenové rozdíly mezi domácími a dovozovými víny z Porýní, Rakous či Uher. Kdo na to měl, nechal si ve velkém dovážet kvalitní vína z ciziny, protože podle kvality konzumovaného vína byl posuzován hostitel a jeho společenská úroveň. Třeba na dvoře posledního Rožmberka se jen v letech 1607-1608 (za 50 týdnů) spotřebovalo v porovnání s pivem „pouze“ 18000 litrů vína, přičemž většina ho pocházela z rakouského Retzu, Klosterneuburgu, dále pak z Prahy a také se mezi nimi našlo rýnské víno. Páni z Hradce na tom byli a konci 16. století stejně. (Hrdlička 2000, s. 213-217)

Pokud rekapitulujeme změny ve skladbě jídelníčku v letech 1550-1700 (pro následující století se tématem v České republice systematicky nikdo nezabýval), zjistíme, že základní potravinou zůstalo maso (především hovězí), nadále se konzumovaly sladkovodní ryby. České země tehdy stále tradičně přijímaly impulsy ze sousedních zemí – z německých zemí, Polska či Uher, ovšem to se začalo od poloviny 16. století postupně měnit. Na stůl se častěji dostávalo nejen subtropické ovoce, ale i potraviny ze zámoří. Většina se do střední Evropy dostávala z Itálie a ze Španělska – jednalo se o broskve, meruňky a melouny, jejichž konzumace je doložena již okolo roku 1600 a které se spolu s pomeranči, citróny a dalšími citrusovými plodinami od 17. století pěstovaly na každém významnějším šlechtickém dvoře v tzv. oranžériích (samostatné budovy ve formě luxusních skleníků, jež se nacházely v zahradách zámků). Ze zámoří si cestu na šlechtické stoly velmi brzy našly také krůty a krocani, v kuchařkách zaznamenáváme od poloviny 16. století také přítomnost španělských pokrmů – např. se jedná o tzv. *Olla podrida*, která se v kuchařkách pravidelně označuje jako „španělská polévka“, což byla zvláštní kombinace různých druhů dušeného masa a zeleniny. (Hrdlička 2000, s. 218-220; Lindorfer 2009, s. 182-185)

Ne všechny zámožské novinky však pronikaly do Španělska a potažmo i do střední Evropy stejně rychle, jak je patrné na dějinách rajčat. (Grewe 1987; Schmidt 1995; Quilley – Beynon 2006) Ta byla dlouhou dobu považována za jedovatá a na Pyrenejském poloostrově se začala běžně používat až před polovinou 17. století. Do střední Evropy pak byla jejich cesta ještě komplikovanější – ještě v druhé polovině tu byly používány většinou jen jako vzácná dekorativní rostlina. Když v roce 1689 navštívil Ferdinand Bonaventura z Harrachu vídeňské kapucíny, spatřil rajčata na oltáři. Žádal mnichy, aby mu aspoň jedno dali k jídlu, ovšem oni to odmítli s tím, že jsou přece jedovatá. Na druhou stranu ale právě v této době některé šlechtické rody, které měly kontakty do Španělska a jejich členové pobývali za Pyrenejemi, rajčata do střední Evropy dovezli a používali je v kuchyni. Manželka zmíněného Harracha Johanna Terezie, roz. z Lambergu žádala svého muže, když působil jako vyslanec v Madridu, aby jí přivezl sazenice rajčat, „*protože mi velmi chutnají a už vím, jak se mají připravit na španělský způsob*“ („*Dan sie schmeckhen mir haubt woll, ih weiß schon wie manß kockhen duet auff spanisch*“). Johanna Terezie totiž v mládí pobývala jako dvorní dáma v Madridu a navíc měla později ve vlastnictví dvě španělské rukopisné kuchařky. Harrachové ovšem patřili v tomto smyslu mezi pionýry pojídání rajčat, tuto potravinu ovšem nekonzumovali jen pro její chuť, ale využívali jí jako symbol – symbol své zámožnosti, sociálního postavení a kosmopolitního životního stylu. (Lindorfer 2009, s. 179-181)

V poslední čtvrtině 17. století však do šlechtické kuchyně ve střední Evropě vtrhla doslova jako uragán francouzská kuchyně. První recepty na přípravu francouzských dortů a paštik sice známe již z doby před polovinou 17. století, ale ve větší míře se začaly novinky z Francie přebírat až od 70. let. Francouzskou kuchyni tehdy od té středoevropské odlišovala především existence mnoha omáček a používání másla a šlehačky při přípravě jídel. (Cowan 2007) Ani tehdy to ale nebylo bezproblémové a všude stejně rychlé, jak ukazuje případ rodiny Ferdinanda Bonaventury z Harrachu. Když se jeho žena Johanna Terezie vrátila v roce 1676 z Madridu do Vídně, přivezla s sebou na manželův příkaz francouzského kuchaře. Jak se brzy ukázalo, nebylo to z důvodu, že by Harrachům více chutnala francouzská kuchyně, ale čistě z prestižních pohnutek. Johanna Terezie si totiž v následujícím roce na kuchaře manželovi neustále stěžovala – kromě toho, že jí nechutnalo, mu vytykala, že špatně spravuje kuchyni, plýtvá potravinami, je líný a dokonce prý krade. Manžel ale její lamentace přecházel a v červnu 1677 dokonce poslal ženě do Vídně druhého francouzského kuchaře! Tuto jeho aktivitu je potřeba vidět v kontextu toho, že v této době najal více francouzského personálu – Francouzi působili jako jeho kočí, komorníci či holič. Evidentně se hrabě Harrach snažil být in, ovšem vyvolával tím výhrady nejen své ženy, ale i jejího prošpanělsky orientovaného otce.

(Lindorfer 2009, s. 186-188; Pils 2002, s. 117-124) Ačkoliv se ale ozývaly kritické hlasy, Harrach své rozhodnutí nezměnil, protože se tak v této době chovali i ostatní významní šlechtici. Francouzská kuchyně tedy na konci 17. století dobyla šlechtické domácnosti ve střední Evropě, a i když se dále v následujícím století výrazně proměnila, stále zůstávala primárním vzorem stolování urozených ve střední Evropě. (Lenderová 1999)

Pronikání francouzských novinek ve stejné době doprovázelo objevení pití čaje, kávy a čokolády, které se staly další „zbraní“ urozených v symbolickém boji o sociální přednost a kulturní hegemonii. Takovou ikonou šlechtického životního stylu období baroka se stala především čokoláda, o níž v roce 1677 Johanna Terezie Harrachová prohlásila: „... *dnes jsem pila španělskou čokoládu, připadala jsem si jako v nebi, tak skvěle chutnala*“ („... *heindt hab ich von der spanischen zocolate genomen, hab woll klaubt ich sein im himble, so woll hadt es mir geschmeget...*“). S čokoládou se jako první Evropané seznámili Španělé při dobývání říše Aztéků. Už v roce 1520 psal Hernán Cortés králi Karlu V. o rostlině kakao, které si domorodci prý cení natolik, že ji požívají jako platební prostředek. Během druhé půle 16. století a následujícího věku pak vznikla řada pojednání o čokoládě, která zdůrazňovala její léčivé účinky, takže se nelze divit, že pro její pověst a sladkou chuť s mnoha příchutěmi se stala vyhledávanou pochoutkou. Protože ale byla velmi drahá, konzumovali ji hlavně urození, kteří byli odkázáni na dovoz kakaových bobů z Ameriky, jehož objem postupně vzrůstal. Píše se, že mezi lety 1650-1770 vzrostl export kakaa z Nového Španělska do Evropy z 28 tun na 3000 tun ročně. Ve Španělsku se konzumace čokolády mezi šlechtici rozšířila nejpozději do roku 1620, ve střední Evropě pak samozřejmě až později. (Coe – Coe 1996; Lindorfer 2009, s. 162-164)

První doklad o tom, že by nějaký středoevropský šlechtic popíjel čokoládu, spadá do roku 1644 a týká se arcibiskupa Arnošta Vojtěcha z Harrachu, kterému ji podal jeho španělský známý v Římě. V prostředí Harrachů se pak tato informace velmi rychle rozšířila a sám arcibiskup v podstatě uvedl tento nápoj také do Čech, kde jej podával svým hostům již v roce 1645. Popisuje nejen jeho chuť, ale též jeho léčivé účinky, jež na něm vyzkoušel jeho lékař. Ačkoliv se mezi soudobými učenci vedly velké debaty o pozitivěch a negativěch pití čokolády a někteří urození proti její konzumaci horlivě brojili, nastoupený trend byl jasný a čokoláda se mezi středoevropskou šlechtou po polovině 17. století postupně rozšířila. Její zásoby však byly velmi omezené a přístup k nim měli jen někteří šlechtici – kupříkladu císařští vyslanci v Madridu, kteří se stali důležitými prostředníky v její distribuci mezi přátele a známé. Dokládá to zejména korespondence Ferdinanda Bonaventury z Harrachu, jenž byl ambasadorem ve Španělsku od roku 1674. Z jeho účtů také vyplývá, jak moc drahá taková

čokoláda byla – podle údaje z roku 1674 nechal vyrobit cca 3,5 kg čokolády, což ho přišlo na skoro 5400 realů. Pro srovnání – za malbu od El Greca zaplatil ve stejné době 450 realů! V druhé půli 17. století tedy byla čokoláda ve střední Evropě velmi luxusním zbožím, jež si mohli dovolit jen nejbohatší. Pití čokolády z porcelánu pak v první polovině 18. století patřilo mezi jeden ze základních poznávacích znaků šlechtického životního stylu a máme je doložené pro mnoho šlechtických rodů. (např. Franc 2002) Teprve po roce 1725 v habsburské monarchii vznikly první specializované čokoládovny a byla nastoupena cesta ke zlevnění tohoto produktu a jeho rozšíření i mezi měšťanské vrstvy, kde se pití čokolády etablovalo v průběhu druhé půle 18. století. (Lindorffer 2009, s. 167-177; Polleross 1992)

Na závěr je ještě potřeba upozornit, že relativně nejsložitější cestu na stoly našich předků měly brambory, které nepatřily celý raný novověk ke klíčovým potravinám a základem stravy – především neurozených – se staly až na konci 18. století. Rostlina pochází z jižního Peru, kde byly brambory (incky *papa*, španělsky *patata*, z toho anglicky *potato*) domestikovány na vysokých náhorních plošinách z divokých forem asi 5000 let před Kristem. První Evropané, kteří se do těchto oblastí dostali, byli opět Španělé, kteří zde ve 30. letech 16. století dobyli říši Inků a záhy potom přivezli brambory do Evropy, kde je doložena jejich existence okolo roku 1570 na dvoře španělského krále Filipa II. Odtud se pak šířily po celé Evropě, pro nás je zajímavé, že je znal i Rudolf II., který strávil část mládí ve Španělsku, i někteří čeští šlechtici (třeba Vilém Slavata). Také k této plodině se stejně jako k rajčatům dlouho přistupovalo s nedůvěrou (hlízy obsahují jedovaté látky – hlavně ve slupce a klíčcích), a pokud se konzumovala, pak jako rarita a na sladko. Věkem brambor se pak stalo 18. století, kdy jejich pěstování začali ve velkém zavádět osvícenští panovníci. Fridrich II. je propagoval po roce 1740 v Braniborsku a Prusku a právě odtud se rozšířilo jejich pěstování také do Čech (všimněte si, že české *brambory* pochází z německého *Brandenburg* = *Braniborsko*). Skutečný boom v pěstování brambor však přineslo až 19. století, kdy právě jejich dostupnost přispěla k výraznému nárůstu evropské populace. (Kutnar 2005; Zuckerman 1998)

VIII. 4. Zásobování

Podle výzkumů několikrát zmíněného Josefa Hrdličky a Jiřího Kubeše se potraviny dostávaly na šlechtické dvory pěti různými způsoby. Menší část pocházela 1) z přírodních zdrojů (voda, zvěřina, ryby), druhově velmi omezené byly potraviny 2) z poddanských dávek (vedeny byly v urbářích – ječmen, oves, mák, vejce, drůbež, sýry). Relativně zanedbatelné –

co do objemu – bývaly 3) dary, jež ale zase měly naprosto klíčový symbolický význam a pomáhaly utužovat sociální vazby mezi dárce a obdarovaným. Takto se na stůl dostávala zvěřina, sladkovodní ryby, ovoce či víno a pivo. Největší část viktualií ovšem v předbělohorské době jednoznačně pocházela 4) z vrchnostenských podniků na panství a zbytek se musel 5) kupovat od vlastních poddaných, kupců ve velkých městech či dokonce na zahraničních trzích. (Hrdlička 2000, s. 32-79; Kubeš 1999)

Vrchnostenské hospodaření bylo v raném novověku velmi rozsáhlé a na velkých panstvích tvořilo promyšlený systém. Nejdůležitější postavení mezi panskými podniky na dominiu měly poplužní dvory s ovčínou, dále mlýny, rybníky, pivovary, také samozřejmě vinice, obory či zahrady. Zde se všude produkovaly potraviny, které pak velmož odebíral za režijské ceny, protože se jednalo o jeho podniky. Z těchto zdrojů pocházela většina obilí, vepřového a hovězího dobytka a drůběže, másla a sýrů, kde byly rybníky, měl velmož i stabilní přísun různých sledkovodních ryb. Z pivovaru odebíral několik typů piva, z vinic přicházelo víno, ze zahrad rozličné ovoce atd. Z vlastních zdrojů tedy páni zajistili v podstatě všechny základní druhy potravin.

Šlechta ale představovala společenskou elitu, a tak si jen se standardními potravinami nemohla vystačit. Její jídelníček se vyznačoval přítomností luxusních poživatin, které se v Čechách a na Moravě nevyskytovaly. Takové artikly si nemohli tedy sami vyrobit, a museli se proto spolehnout na dodávky od kupců z vlastních měst či od různých známých. Někdy dokonce žádali jen konkrétní oblíbený artikl, se kterým měli zkušenosti ze starší doby. Tak například žádal Petr Vok z Rožmberka svého bývalého úředníka a netolického erbovníka Jana Benýdka z Veveří na počátku 17. století několikrát o netolické pivo či hrušky, které mu kdysi tolik chutnaly. Rožmberský vladař tehdy psal: *„Vypravuji k tobě dva posly s putnami pro ty hrušky, jichž si mi na košť odeslal. A ačkoliv dosti dobré jse mi zdají, však nejsa to ty, o kderýchž jsem tobě psal, neb dobře-li jse pamatuji, správu jsi mi na onen čas dával, že jse takových vonných a libé chuti hrušek tehdáž, když v voboře před morem bytností jsem byl, při některým sedlským člověku okolo Lhenic aneb ve Lhenicích mi optal...“* (SOA Třeboň, Cizí rody – registratura, z Rožmberka, sign. 9c, netolický kopiář, fol. 353v-354)

Z citovaného dopisu je patrné, jak takové dodavatelsko-odběratelské vztahy probíhaly. Požadovaný artikl (ovoce, víno, pivo, ryby apod.) se nejprve poslalo na ochutnávku, a pokud velmožovi chutnalo, dal pokyn k realizaci větší objednávky a případnému vyjednávání o ceně. To se nezměnilo ani o století později, jak je patrné z denních kalendářových záznamů hofmistra hrabat Swéerts-Sporcků jménem Tobiáš Antonín Seeman. Dne 20. ledna 1741 dostal Seeman od svého panstva dopis od jistého barona z Lindenfelsu, ve kterém nabízel

Swéerts-Sporckům dodávku různých druhů tokajského vína. Druhého dne ráno byl vyslán k baronovi posel s láhvemi, aby přinesl víno na ochutnávku. Posel se vrátil za dva dny se vzorky na ochutnávku (23. 1.). Hrabě a hraběnka pozvali k slavnostní ochutnávce i místního faráře, aby se vzájemně poradili, zda víno a případně kolik zakoupit. Tokajské jim evidentně zachutnalo, ovšem baron Lindenfels chtěl poměrně hodně peněz, takže hrabě Swéerts-Sporck navrhnul nižší ceny, za něž by víno odebral (25. 1.). Definitivně se dohodli až o den později. (Knihovna Hospitalu Kuks, inv. č. 6986, kalendář z roku 1741, zápisy z konce ledna)

Někdy ale ani místní kupci a známí nebyli schopni dodat vše, co urození požadovali, a proto se museli čas od času vypravit šlechticí úředníci na slavné zahraniční trhy a přivést odtud tolik žádané potraviny. Takovým způsobem se dostávaly do jejich kuchyní kromě hovězího masa z Uher také luxusní zahraniční vína (rakouská, uherská – páni z Hradce a Slavatové pro ně jezdili pravidelně do rakouského Retzu i jinam), koření ze zámoří, různé lahůdky, sůl, mořské ryby a ve velkém i subtropické ovoce. Z jižních Čech a Moravy se úředníci významných šlechtických rodů vydávali mezi lety 1550 a 1650 na proslulé svatobartolomějské trhy do Lince, kde nabízeli své zboží kupci ze severní Itálie. (Bůžek 1989) Mnoho takových potravin ale bylo dostupných i v Praze, ze severních Čech se jezdilo za nákupy do Drážďan.

Zcela jiný logistický případ než zásobování hlavní venkovské rezidence (Českého Krumlova, Jindřichova Hradce či Třeboně) představovalo zajištění přísunu potravin do městského paláce. Jak psal v roce 1601 Petr Vok z Rožmberka svému kancléři Vintřovi před příjezdem do Prahy: *„dej všechny pokoje v domě mém spraviti a což tak k příjezdu mému zapotřebí bude, to časně poruč opatřiti, něco chleba pro čeládku mou spécti i piva bílého do sklepů dáti stáhnouti. Podle toho o to víno [...] s jeho milostí panem z Kolovrat nepomíjej jednati.“* Kdyby se ale víno od pana z Kolovrat nepodařilo zakoupit, pokračuje Rožmberk, *„přičiň jse k tomu, aby vždy některé vědro příhodného vína pro truňk můj jse opatřiti i ovsu [...] pro koně mý mohlo dostati“.* (SOA Třeboň, Cizí rody – registratura, z Rožmberka, sign. 22e)

Nastíněný zásobovací problém nabýval na důležitosti zejména po roce 1550, protože v souvislosti s částečnou urbanizací životního stylu šlechty začali někteří šlechtici pobývat ve městech větší část roku, významní dvorští a zemští úředníci pak v hlavních městech trávili dokonce většinu roku. (Mařa 1999; Prchal 2011) V Praze, Brně či Vídni se totiž šlechtici často nacházeli daleko od svých statků, takže zásobování potravinami z vlastních zdrojů (které na venkově převažovalo) začalo být časově i organizačně dost náročné. Přesto se tento problém šlechtici snažili vyřešit a „své“ potraviny do měst dopravit.

Měli v podstatě dvě možnosti. Buď je tam za nimi lidé z jejich panství pravidelně – i když to trvalo i několik dní – vozili po souši či po vodě. Známe třeba list nejvyššího kancléře Viléma Slavaty z 1. srpna 1629, v němž žádá svého hejtmána v Telči, aby mu poslal do Vídně pivo: „*Pošlete nám sem s neděle příští dva sudy bílého piva, toho tuplovaného, jak se nyní v Studený vaří, a nařídte, aby s ním v noci jeli, tak aby ve dne od velkého horka se nepokazilo...*“ (SOA Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, Rodinný archiv Slavatů, inv. č. I 99, kn. č. 16). Páni z Hradce i Rožmberkové zase posílali potraviny nejen vozy, ale také na vorech po Vltavě. Nakládali je většinou v Purkarcu nedaleko Hluboké nad Vltavou a plavili je do Podskalí těsně před Prahu či dokonce až ke Kamennému (= Karlovu) mostu. (Scheufler 1957, s. 18-19 i jinde) Další možností bylo zakoupit takové statky, jež se necházely v bezprostřední blízkosti města či jich mohli využívat z titulu své funkce. Nejvyšší purkrabí Vilém z Rožmberka takto dopravoval potraviny do Prahy ze statku Libeň, jeho mladší bratr Petr Vok měl statek Vokovice, páni z Hradce Košíře a Nové Butovice, Lobkovicové dováželi zásoby z Nelahozevsí, v 18. století jsme zase dobře zpraveni o tom, jak hrabata Swéerts-Sporckové vysílali vozy s vikuáliemi do Prahy z nedaleké Lysé nad Labem (cesta trvala tři hodiny) apod.

Nikdy však nemohli dovézt vše, a tak museli hodně potravin nakupovat přímo ve městě, a proto se jejich pobyty v zemských metropolích oproti bydlení na venkově výrazně prodražovaly. Postěžoval si na to již bohatý Jan z Pernštejna, když psal 11. ledna 1542 Kunrátovi z Krajku: „*Nenadál jsem se, abych tak dlouho v Praze měl býti, neb dnes šest neděl jest, jak jsem z Pardubic vyjel [...], tolikéž jsem se zachovati musil a rozkaz J[eho] K[rálovské] M[ilos]ti vyplniti, kdež při osobě své jiného oužitku neznám než takový, že jsem se mnohým tím prodlením velmi pokazil a měsíc sobě vyprázdnil...*“ (Dvorský 1902, s. 105-106). Ve městě ale šlechtici zase na druhou stranu poskytl obživu velkému množství obchodníků a kupců, kteří nabízeli drahé dovozové potraviny. Petr Vok z Rožmberka takto okolo roku 1600 dlouhodobě nakupoval nejen vzácné potraviny u kupce italského původu Herkula da Novy, jenž byl také dvorským dodavatelem Rudolfa II.

VIII. 5. Stolování

Už bylo řečeno, že samotné stolování odráželo hierarchickou podobu raně novověké společnosti, takže zviditelňovalo a vlastně stále znovu potvrzovalo společenské postavení konkrétních strážníků. Záleželo na tom, kde se nacházel jídelní stůl a na jaké místo se u tabule

člověk usadil. Protože o lepší místa u stolu mohl vzniknout konflikt (prestižnější bylo sedět na hierarchicky vyšších místech), reglementovali raně novověcí králové a šlechtici podobu usednutí k tabuli v tzv. zasedacích pořádcích. Vyhotovovaly se u příležitosti jak výjimečných slavnostních hostin (jako byly třeba korunovační bankety, oslavy narozenin, křtin atd., kde se počítalo s účastí vzácných hostů), tak pro každodenní stolování ve dvorské společnosti.

Tu druhou variantu dobře dokládají nejen instrukce, ale zejména různé zasedací a jídelní pořádky z prostředí Rožmberků, olomouckých biskupů, Švamberků, Kouniců a Lobkoviců z let 1550-1650. Vyplývá z nich, že kuchmistři či jiní vysocí úředníci vlastnili seznamy osob, jež patřily ke dvoru a jimž se vydávala jídla z panské kuchyně. Na tento seznam mohl být někdo napsán jen se souhlasem velmože a správné rozesazení pak kontrolovali pověření úředníci po roznesení polévky. Pokud někdo seděl na nesprávném místě, byl okamžitě napomenut a vyzván k odchodu. Protože byly dvory renesančních velmožů poměrně rozsáhlé, stolovalo se pravidelně i u více jak deseti stolů. Třeba Viléma z Rožmberka zasedalo v roce 1557 ke 14 stolům (Český Krumlov), 227 příslušníků dvora Petra Voka z Rožmberka v roce 1593 dokonce k 20 stolům (Český Krumlov), u Petra ze Švamberka se jedlo po roce 1615 u 13 stolů (Třeboň), Polyxena Lobkovicová z Pernštejna zase umístila ve 20. letech 17. století svých 80 lidí k devíti stolům (palác v Praze na Hradčanech). K tabulím většinou zasedali lidé podle svého zaměstnání u dvora a podle své důležitosti v hierarchii dvora. Například u zmíněné Polyxeny obsadili první stůl nejvýznamnější úředníci – správce domu, sekretář, osobní lékař, kaplan, alchymista a dalších pět osob, ke druhému usedlo 15 pážat, komorníků a hudebníků, ke třetímu osm lokajů, ke čtvrtému sedm lidí z kuchyně, k pátému kuchtíci, kuchyňské pomocnice a vrátný. U šestého se nacházelo 19 osob od koní, u sedmého ženy z fraucimoru a osmý patřil osobním služebníkům kněžny. Poslední stůl byl pro služebníky úředníků. (Hrdlička 2000, s. 153-174)

Zasedací pořádky ovšem vznikaly i pro slavnostní hostiny, protože se při nich scházeli lidé, kteří běžně dohromady nestolovali, a bylo nutné stanovit systém jejich usednutí tak, aby to nevyvolalo spory. Tak například v roce 1557 se slavil v Českém Krumlově přínos Kateřiny Brunšvicé, první manželky Viléma z Rožmberka, a při té příležitosti se hodovalo na čtyřech místech. Nejvýznamnější stolovníci se sešli ve velké místnosti přímo v prvním patře obytné části zámku, kde se nacházely dvě rozsáhlé tabule, každá složená z pěti stolů. První tabule nesla název „*knížecí*“, byla vyvýšená, tedy nejdůležitější, a jedli u ní mladí manželé a doprovázeli je nejvýznamnější hosté z řad české aristokracie. Celkem se o ně staralo 52 služebníků. Druhá skupina jedla v pokojích fraucimoru (zřejmě v druhém patře zámku), kde se usadily dámy z doprovodu Rožmberkovy manželky. Třetí skupinu tvořily opět ženy, ale

tentokrát z doprovodu urozených hostů. Ty pojedly v tzv. „břevnové světnici“. Poslední část účastníků se stravovala ve „velké čelední světnici“, jednalo se zřejmě o personál. (Hrdlička 2000, s. 256-258)

Panská hostina – představa autora dřevorezů v práci Jana Ámose Komenského *Orbis sensualium pictus quadrilinguis*, Leutschoviae 1685 (přetisk vyšel v Praze 1989), s. 116-117. Komenského komentář zní takto (transkribováno): „Kdy hotují hostinu, bývá stůl přikrytý koberci (čalouny) 1 a ubrusem 2, od kredencířův na to kladu talěře (tanýře) 3, lžky 4, nože 5 a vidličky 6, ručnický (servetky) 7, chléb 8 z sloničkou 9. Potravý jídla přinášejí na mísách 10, paštety 19 na širokých mísách. Hosté od hospodáři uvedeni 11, umývají ruce z kohoutka (lavatěru) 12 aneb z nálevky 14, nad umývalnicí 13 aneb medenicí 15 a utírají ruku ručnickem 16, potom sedají k stolu na stolicích 17. Správce (dělič) 18 rozbírá potravý a rozdává. Mezi pečité (pečeně) dávané bývají 19 vortcačky na mísečkách 20. Šenkýř 21 nalívá nápoje ze džbána 25 aneb z kanvy 26 aneb z flaše 27 do pohárův (kufel) 22 a sklenic 23, které stojí na credenci (polici) 24 a podává hospodáři, který hostinu stroj 28, který hostem připije.“

Mezi nejvýznamnější hostiny patřily ty, které se konaly po korunovacích nových panovníků, protože při nich hodovali nejvýznamnější lidé konkrétní země. Třeba při banketech po říšských korunovacích, jež se od druhé poloviny 16. století konaly nejčastěji v

radnici ve Frankfurtu nad Mohanem, se také usedalo k jídlu v několika místnostech. V hlavním sále mohli hodovat pouze nový římský císař, kurfiřti, kteří jej zvolili, a říšská knížata. Zástupci říšských měst či ženy kurfiřtů a knížat pak pojedli ve vedlejších místnostech. Navíc i v hlavním sále byla jasně patrná říšská hierarchie, protože se nezasedalo k jedné velké tabuli, ale k samostatným stolům. Nejvýše na zvláštním pódiu zasedal sám císař, tři až pět stupňů pod ním se nacházely stoly kurfiřtů uspořádané do jakési „podkovy“, o další stupeň níže pak usedla říšská knížata, jejichž počet se v průběhu novověku postupně snižoval. (Kubeš 2009, s. 65-69; o banketech po českých korunovacích blíže Hrbek 2010, s. 104-110)

Zasedací pořádek při korunovační hostině císaře Maxmiliána II. v roce 1562. Z obrázku jsou patrné hierarchické rozdíly mezi císařem, kurfiřty a knížaty. Foto archiv autora.

Korunovační hostina Leopolda I. ve Frankfurtu nad Mohanem dne 1. srpna 1658.
Převzato z Kubeš 2009, s. 163.

Při stolování samozřejmě nešlo jen o rozesazení strážníků, ale také o to, jak se u stolu chovali, s kým, jak a o čem se bavili. K životnímu stylu nejen předbělohorské české a moravské šlechty patřily třeba excesy v jídle a pití, jakož i pijácké závody. (Hrdlička 2000, s. 232-237; Bůžek 2000) Odborníci hovoří o tom, že tento „demonstrativní konzum“ měl své racionální opodstatnění, o tom, že přemíra jídla, koření a pití byla distinktivním znakem, jenž byl jasným poznávacím znamením světa urozených. Jednoduše řečeno znamenal velký konzum šlechtickou kvalitu, protože to bylo něco, na co nižší vrstvy neměly. O tom se můžeme dozvědět více z pramenů osobní povahy, tj. z deníků, pamětí a korespondence, kde se nachází řada dokladů o nemírném holdování alkoholu. Konstatují to cizinci, kteří navštívili střední Evropu. Angličan Fynes Moryson píše: „Muži v Čechách pijí pokud možno víc než Němci a všeobecně se více oddávají obžerství ... přitom jedí mnohokrát denně a takřka neustále sedí u stolu.“ (cituje Bůžek a kol. 2002, s. 261) Jeho slova potvrzují i domácí. Typické je třeba vyjádření mladého Václava Vratislava z Mitrovic, které se váže k roku 1591 a k jeho vzpomínkám na cestu do Turecka. Vratislav se svých pamětech podívoval vybraným způsobům muslimů a srovnával to s poměry ve své vlasti: „To jest jinačejší kratochvíl

rytířská nežli u nás, nebo když my se dobří přátelé shledáme, jiného nic před sebe nebereme, nežli že jeden druhého nesmírně pitím a žraním nutíme a užereme, a spadne-li kdo, jsa ožralý, ze schodů, nad tím, že jsme ho tak spravili, obzvláštní potěšení máme a tomu se smějeme.“ (Bejblík 1977, s. 50) Takové výroky ale nemůžeme mravokárně vnímat a vykládat jen jako dokumentaci velkých nešvarů, protože pro šlechtice nebylo důležité jen to, kolik toho kdo vypil, ale také s kým pil, protože podle toho se pak u stolu mluvilo na různá témata, probíraly se – často dost zásadní – novinky od dvora a tyto neformální a velmi uvolněné kontakty přispívaly k budování přátelství i jiných důležitých vazeb mezi šlechtici. Jinými slovy: Dostatek dobrého jídla a pití a společnost urozených a mocných dělaly šlechtice šlechticem.

Literatura a prameny:

(tučně jsou vyznačena základní díla, jejichž znalost se předpokládá u státních závěrečných zkoušek)

- Státní oblastní archiv Třeboň, Cizí rody – registratura, ze Švamberka, sign. 8/11, kart. 2, stolovací a jídelní pořádek dvoru Petra ze Švamberka z doby mezi lety 1615 a 1620.
- ANTONÍN, Luboš, *Bílé zlato: historie cukru v kostce*, Nymburk 2006.
- BEJBLÍK, Alois (ed.), *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic*, Praha 1977.
- BERANOVÁ, Magdalena, *Tradiční české kuchařky. Jak se vařilo před M. D. Rettigovou*, Praha 2001. (slabé!)
- BŮŽEK, Václav, *Die Linzer Märkte und die Kultur am Hofe der letzten Rosenberger*, Historisches Jahrbuch der Stadt Linz 1989, s. 11-44.
- BŮŽEK, Václav, *Pijácké zábavy na dvorech renesančních velmožů. Ambras – Bechyně*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*, České Budějovice 2000, (= Opera historica 8), s. 137-161.
- BŮŽEK, Václav – HRDLIČKA, Josef a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997.
- BŮŽEK, Václav a kol., *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002.
- CEJPOVÁ, Miroslava, *Nástin vývoje české hradní kuchyně*, Archeologia historica 12, 1987, s. 367-374.
- COE, Sophie D. – COE, Michael D., *The True History of Chocolate*, London 1996.
- COWAN, Brian, *New Worlds, New Tastes: Food Fashions after the Renaissance*, in: Paul Freedman (ed.), *Food: The History of Taste*, Berkeley 2007, s. 196-231.**
- DVORSKÝ, František (ed.), *Dopisy pánův Jana a Vojtěcha z Pernšteina*, in: Archiv český 20, Praha 1902, s. 105-106.
- FRANC, Martin, *Knihy kuchyňských účtů z let 1705-1706 z fondu Šternberk-Manderscheid jako pramen k dějinám aristokratických dvorů (Několik předběžných poznámek)*, SAP 52, 2002, s. 257-277.
- GREWE, Rudolf, *The Arrival of the Tomato in Spain and Italy: Early Recipes*, The Journal of Gastronomy 3, 1987, s. 67-82.
- HRBEK, Jiří, *České barokní korunovace*, Praha 2010.
- HRDLIČKA, Josef, *Hodovní stůl a dvorské společnost. Strava na raně novověkých aristokratických dvorech v českých zemích (1550-1650)*, České Budějovice 2000.**
- HRDLIČKA, Josef, „...kuchyni svou k správě tobě poroučím“. *Kuchyňský personál v rezidencích posledních pánů z Hradce a Rožmberků*, JSH 65, 1996, s. 148-169.
- HRDLIČKA, Josef, *Příspěvek ke studiu kuchyňských účtů pánů z Hradce ve druhé polovině 16. století*, Opera historica 3, 1993, s. 215-219.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Collaltovské kuchyňské účty z 2. poloviny 17. století. Příspěvek ke studiu šlechtické každodennosti*, Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity, C 41, 1994, s. 45-53.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Návštěvy u nejvyššího zemského komorníka. Dvůr a hosté Františka Antonína hraběte Collalta v Brně koncem 17. století*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*, České Budějovice 1999 (= Opera historica 7), s. 575-595.
- JANÁČEK, Josef, *Pivovarnictví v českých královských městech v 16. století*, Praha 1955.
- KOMENSKÝ, Jan Ámos, *Orbis sensualium pictus quadrilinguis*, Leutschoviae 1685 (přetisk vyšel v Praze 1989).

- KRÁMSKÝ, Stanislav – FEITL, Josef, *Kniha o čokoládě: historie výroby čokolády a cukrovinek v českých zemích*, Praha 2008.
- KUBEŠ, Jiří, *Rosenbergica I. Rožmberské „kuchyňské“ účty. Možnosti a využití*, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities 7, 2001, s. 17-24.
- KUBEŠ, Jiří, *Trnitá cesta Leopolda I. za říšskou korunou (1657-1658). Volby a korunovace římských panovníků v raném novověku*, České Budějovice 2009.
- KUBEŠ, Jiří, *Zásobování sídel Petra Voka z Rožmberka potravinami (1592-1602)*, JSH 68, 1999, s. 255-289.
- KUTNAR, František, *Malé dějiny brambor*, Pelhřimov 2005.
- LENDEROVÁ, Milena, *Proměny francouzské tabule v 18. století*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*, České Budějovice 1999 (= Opera historica 7), s. 655-676.
- LINDORFER, Bianca Maria, *Cosmopolitan Aristocracy and the Diffusion of Baroque Culture: Cultural Transfer from Spain to Austria in the Seventeenth Century*, Florence 2009.
- MAŤA, Petr, *Soumrak venkovských rezidencí. „Urbanizace“ české aristokracie mezi stavovstvím a absolutismem*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Aristokratické rezidence a dvory v raném novověku*, České Budějovice 1999 (= Opera historica 7), s. 139-162.
- MENNELL, Stephen, *Die Kultivierung des Appetits. Die Geschichte des Essens vom Mittelalter bis Heute*, Frankfurt am Main 1988.**
- MINTZ, S. W., *Die süße Macht. Kulturgeschichte des Zuckers*, Frankfurt am Main – New York 1987.
- MONTANARI, Massimo, *Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě*, Praha 2003.**
- NEUNTEUFEL, Herta, *Kochkunst im Barock. Aus der Welt der steirischen Küche um 1686*, Graz 1976.
- PETRÁŇ, Josef a kol., *Dějiny hmotné kultury II/1-2*, Praha 1995-1998.
- PILS, Susanne Claudine, *Schreiben über Stadt. Das Wien der Johanna Theresia Harrach, 1639-1716*, Wien 2002.
- POLLERROSS, Friedrich, *Spanische Chocolate und Indianische Cabinete. Köstlichkeiten aus der Neuen Welt und exotisches Ambiente*, in: Friedrich Pollerross – Andrea Sommer-Mathis – Christopher F. Laferl (Hg.), *Federschmuck und Kaiserkrone. Das barocke Amerikabild in den habsburgischen Ländern*, Wien 1992, s. 105-124.
- PRCHAL, Vítězslav, *Sídlo a jeho pán. Rezidenční strategie hraběte Františka Karla Swéerts-Sporcka ve druhé čtvrtině 18. století*, Theatrum historiae 9, 2011 (v tisku).
- QUILLEY, Stephen – BEYNON, Huw, *From Andean Weed to Culinary Staple: The Assimilation of the Tomato into Anglo-American Economy and Culture*, Food and history 4/1, 2006, s. 169-220.
- RATAJOVÁ, Jana (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova, Rodinné paměti*, Praha 2002.
- SCHEUFLER, Vladimír, *Voroplavba na Vltavě v období předbělohorském*, Československá ethnografie 5, 1957, s. 18-42.
- SCHMIDT, Peer, *Der Anbau amerikanischer Nahrungspflanzen in Europa (16. – 19. Jahrhundert)*, Jahrbuch für Geschichte von Staat, Wirtschaft und Gesellschaft Lateinamerikas 32, 1995, s. 57-105.
- THOMOVI, Soňa, Zdeněk a Michal, *Příběh čaje*, Praha 2002.
- TICHÁ, Zdeňka (ed.), *Bavor Rodovský z Hustiřan, Kuchařství, to jest knížka o rozličných krmích*, Praha 1975.
- ZÍBRT, Čeněk, *Poctivé mravy a společenské řády při jídle a pití po rozumu starých Čechův*, Praha 1890.
- ZÍBRT, Čeněk, *Staročeské umění kuchařské*, Praha 1927.
- ZUCKERMAN, Larry, *The Potato: How the Humble Spud Rescued the Western World*, London 1998.

KAPITOLA IX

V zajetí přechodových rituálů: šlechtické křty, svatby a pohřby v raném novověku

IX. 1. Životní cyklus a přechodové rituály

Stejně jako dnes i v období raného novověku se život člověka odehrával v několika uzavřených etapách, které se neustále opakovaly a jejichž náplň v průběhu jednotlivých generací zůstávala téměř neměnná. Běh lidského života, bez výjimky začínající narozením a končící smrtí, byl v zásadě stejný pro všechny společenské vrstvy. Sedlák přicházel na svět v porodních bolestech jako rytíř, chudšas neznal tajemství smrti a posmrtného života stejně jako zámožný aristokrat. Každý byl jednou dítě, každý musel projít dospíváním, aby pak strávil většinu života v dospělosti, a ti, kteří se toho dožili, poznávali stav stáří.

V každém prostředí, tj. i v tom šlechtickém, byla většina základních událostí životního cyklu vysoce ritualizována. Nezásadnější role přitom připadla křtinám, svatbám a pohřbům, jež představovaly v rytířských tvrzích a na panských sídlech tradicemi utvářené obřady (historici by řekli přechodovými rituály), které se v průběhu staletí jen pomalu vyvíjely a jež pomáhaly překročit jedinci z jedné etapy života do druhé, kde už po něm okolí vyžadovalo jiné chování přiměřené jeho současnému stavu. Jinak řečeno – dospělý už musel vypadat trochu jinak než dítě (šaty, doplňky oděvu, úprava vlasů a v případě mužů i vousů) a musel se také jinak chovat.

Musíme si ale uvědomit, že ritualizované nebyly pouze základní události životního koloběhu, ale i roční a denní cykly. Roční cyklus členily šlechticům zejména pravidelné politické události (v předbělohorské době třeba zasedal zemský sněm ve fixních termínech čtyřikrát ročně), náboženské zvyklosti (oslava církevních svátků) či hospodářské termíny (pololetní uzavírání účtů o sv. Havlu a sv. Jiří, viz kapitola IV). Rituálně pojatý však byl i denní cyklus. V něm patřila nejdůležitější role rituálům spjatým s pravidelnou konzumací potravin, tj. s obědy a večeřemi (viz kapitola VIII. 5.), ale rituálně probíhalo také vstávání a uléhání (vzpomeňme na slavné *lever* a *coucher* francouzského krále Ludvíka XIV.) a další pravidelně se opakující okamžiky každodenního života. Každodenní rituál však byl také často narušován nekaždodenním vybočením a postupnými obměnami rituálů. Jednotlivec však nad

smyslem rituálu příliš neuvažoval a spíše ho naplňoval bezděčně. Právě očekávaným přístupem k průběhu jednotlivých rituálů včetně těch přechodových se jedinec stával součástí širšího společenství, jež pak akceptovalo jeho postup do další fáze lidského života.

Z hlediska kulturní antropologie se každý přechodový rituál (termín zavedl Arnold van Gennep již v roce 1909; viz Gennep 1997), během něhož člověk překonává pomyslný práh a vstupuje do nové etapy své existence, skládá ze tří následných fází, přičemž však každý přechodový rituál ze své podstaty více zdůrazňuje některou ze svých součástí. Jedná se o 1) odlučovací (preliminální), 2) pomezí (prahovou) a přijímací (postliminální či slučovací) fázi. Principiálně vzato se v průběhu odlučovací fáze jedinec vyčleňuje z předchozího společenského stavu. Odlučovací fáze je nejvíce zdůrazněna v průběhu pohřebních obřadů. Mrtvé tělo procházelo očistnými rituály omývání a balzamování, také pohřební průvod je klasickým rituálem vyčleňování se ze společenství živých, nesmíme ale zapomenout, že mrtvé tělo je až do vlastního pohřbu udržováno v takovém stavu, že připomíná živého. (blíže kapitola IX. 4.) Na druhém pólu stojí rituály přijímací, které včleňují jedince do nového, zatím nepoznaného společenského stavu. Jejich zdůraznění je zřetelné především u křestního obřadu, protože úkony prováděné knězem při tomto iniciačním obřadu směřují hlavně k přijetí novorozence do širšího společenství křesťanů. (kapitola IX. 3.) Za klasickou součástí inkorporační fáze mohou být ale pokládány také všechny hostiny, které završovaly křestní, svatební i pohřební slavnosti, v případě svateb sem patřil i tzv. přínos. (viz kapitola IX. 2.) Na pomezí těchto dvou etap přechodového rituálu se nachází jakási mezní či prahová fáze, během níž se dočasně jedinec nachází mezi svým starým a novým stavem, jakoby mimo existující sociální čas a právě předepsané rituální chování ho tímto „neznámým mořem“ pomůže provést.

Gennepovu teorii, jež byla původně vystavěna na studiu různých mimoevropských kultur, následně rozpracovali další autoři, kteří zdůraznili, že se dá vztáhnout i na středověkou a raně novověkou evropskou společnost. Tímto směrem se vydal například Victor Turner, jenž se zabýval zejména prahovou fází přechodových rituálů a jejich veřejnou funkcí u mocných tehdejšího světa. Turner razil teorii, že rituál se skládá ze čtyř segmentů: 1) porušení obvyklých sociálních vztahů (tzv. breach), 2) krize, v jejímž průběhu se narušení předchozích norem dále rozšiřuje (crisis), 3) obnovení, neboli provedení veřejného rituálu (redressive action) a konečně 4) reintegrace do nového sociálního prostředí (reintegration). Toto pojetí přechodového rituálu dokáže dobře vysvětlit, proč panovníci, vysocí církevní hodnostáři a šlechta využívali veřejného inscenování přechodových rituálů k potvrzení svého

společenského postavení a moci. (Turner 1974, s. 38-42; u nás pracuje s jeho teorií Král 2004, s. 22)

IX. 2. Svatby ve šlechtickém prostředí

Manželství bylo v raném novověku považováno – na rozdíl od středověku s jeho důrazem na celibát a panenství – za ideální způsob života, k němuž měl směřovat každý člověk. Vstup do manželství byl proto velmi zásadním krokem v lidském životě, neboť se rozhodovalo o tom, jakým směrem se bude nadále vyvíjet osud jedince. Jednalo se o zcela klíčový okamžik, protože manželství byla až na ojedinělé výjimky nerozlučitelná a šlo tedy o celoživotní záležitost. Svatba byla navíc považována za stěžejní přechodový rituál, po jehož dokončení se muž i žena definitivně ocitli ve světě dospělých. (Lenderová a kol. 2009, s. 96-99; Ratajová – Storchová 2009, s. 736-737)

Sňatek představoval zásadní zlom v lidském životě i z jiného důvodu. Kupříkladu žena jako panna byla pod právní ochranou svého otce, resp. stanoveného poručníka. Teprve až po vyslovení manželské slibu nabyla váženého postavení ve společnosti a podle statusu svého muže jí byla okolím prokazována úcta. (Bastl 2000, s. 152-158) Jan Thadeus Meziříčský v jednom spisu jasně stanovoval: „*Prohlédajíc na to, že on jest hlava její a že cokoli ona má mezi lidmi poctivosti, vážnosti aneb i důstojnosti a vyvýšenosti, to vše od manžela svého jako měsíc světlost a jasnost od slunce bere.*“ (Ratajová – Storchová 2009, s. 382) Muži vnímali tento přechod nejinak, protože teprve ženatý muž byl v raném novověku považován za muže v pravém slova smyslu.

Podle preskriptivních spisů vzniklých ve druhé polovině 16. a první polovině 17. století v českých zemích, v nichž autoři popisují správně fungující manželství, byl svazek manželský ustanoven samotným Bohem již v ráji, když Adamovi z jeho žebra vytvořil pomocnici a společnici Evu. Manželka je tudíž darem od samotného Boha a muž se má modlit za to, aby mu byla dána dobrá žena. Tento dar je součástí Božího záměru, který by měl každý křesťan přijmout s pokorou. Ženy neměly žádné právo volby své životní cesty a toto vyžadování slepé poslušnosti bylo odůvodněno tím, že přirozená povaha ženy vyžadovala ochranu rodiny a právě provdáním pozbyla péče své původní a stala se součástí nové rodiny. Za ženu vždy jednal a rozhodoval muž, ať již to byl nejdříve otec či později manžel. Původně se tedy jednalo o etický důvod, kdy si rodina osvojila povinnost postarat se o to, aby se žena provdala za takového muže, který by jí poskytl srovnatelné živobytí a ochranu jako rodina, kterou

opouštěla. (Ratajová – Storchová 2009) Ačkoliv *Obnovené zřízení zemské* zakazovalo rodičům nutit své potomky do sňatku (Mařa 2004, s. 622), zejména vůči dívkám i nadále panovalo tvrdé právo příbuzných, kteří rozhodovali o všech zásadních věcech, jež se týkaly sňatku. (Kozáková 1926, s. 14)

Velká část svateb se konala v chladnějších částech roku, tj. v období po sklizni a velmi oblíbené byly zejména zimní termíny, kde hrála prim doba karnevalu. (Mařa 2000) Od druhé poloviny 16. století se šlechtici sjížděli na společenskou sezónu do „hlavních měst“, tzn. k panovnickému dvoru do Prahy, resp. později do Vídně, ale i také do zemských center – Prahy, Brna či Olomouce, kde se bavili plesy, divadlem, vyjížděkami na saních či lovem (tzv. urbanizace). Jednu z pravidelných slavností tohoto období představovaly šlechtické svatby. Ernst Rüdiger ze Starhembergu psal v únoru 1685 z Vídně: „*Jinak nyní nikdo nemyslí na nic jiného než na masopust. Dnes má svatbu Auersperg, zítra má přínos, v úterý bude Černínova svatba, ostatní dny masopustu jsou už také všechny zabrané...*“¹ (Renner 1890, s. 56)

Průměrný sňatkový věk u šlechty sice dosud nikdo nespočítal, ale do prvního sňatku vstupovali muži většinou o něco málo starší než ženy – bývalo jim mezi 20 a 30 lety, mívali po kavalířské cestě, ze které se vraceli, když dosáhli plnoletosti (podle Obnového zřízení zemského to bylo 21 let), a museli být aspoň nějak majetkově zabezpečeni. Ženy pak bývaly v principu o něco mladší, a když se poprvé vdávaly, bylo jim okolo 20 let. To ale neznamená, že by mezi manželky nemohly existovat i větší věkové rozdíly. Příkladem může být např. Vilém z Rožmberka (1535-1592), jenž byl ženat dokonce čtyřikrát. Další sňatky realizoval zejména proto, že mu žádná manželka nepovila potomka. Když se ženil poprvé, bylo mu 22 let a jeho vyvolená byla o něco málo starší. Když vstupoval do manželství naposledy, přesáhl už padesátku a jeho nevěstu zdobila dvacítká (viz tabulka 1). Přesto nakonec ani ona neprodila kýženého potomka, a protože na tom byl mladší Vilémův bratr Petr Vok podobně, Rožmberkové v roce 1611 vymřeli. (Pánek 1989)

Tabulka 1: Čtyři svatby Viléma z Rožmberka

Sňatek	Věk Vilémův	Věk nevěsty	Rozdíl
1557 Kateřina Brunšvická	22	23	1
1561 Žofie Braniborská	26	19	7
1578 Anna Marie Bádenská	43	15	28
1587 Polyxena z Pernštejna	52	20	32

¹ „*Sonsten denkt mann aniezo nichts als auf den fasching. Heind ist des Aurspergs hochzeid, morgen die heimmfierung, amm Erchdag des Tschernins seine; die üwerige dege des faschings seind auch alle ausgedeilet...*“

Vilém z Rožmberka samozřejmě není jediným šlechticem, jenž vstupoval do manželství ve vyšším věku. Třeba Jindřich Hýzrle z Chodů se ženil v roce 1644 už po třetí a bylo mu dokonce 69 let. Jeho nastávající Eleonora Alžběta z Donína měla teprve něco přes dvacet. I přes velký věkový rozdíl spolu měli ještě jedno dítě, což sám Hýzrle považoval za zázrak. (Petráňová 1979) Na druhé straně bylo také časté, že si stará vdova brala mladého kavalíra, o čemž svědčí třeba slavný případ Albrechta z Valdštejna, jehož první ženou se stala Lukrécie Nekšová z Landeku. (Janáček 1978, s. 74-84)

V těchto svazcích nešlo většinou o nějaký hlubší cit, ale o promyšlenou strategii, protože sňatek vždy znamenal výrazné rozšíření příbuzenstva, když k pokrevním „přátelům“ (rozuměj příbuzným) přibyli ti sešvagření. Šlo vsuktu o mnoho – hrálo se o zisk statků (pokud byla manželka dědičkou), velké věno, k zahzení nebylo získat vlivného tchána, jenž zastával významné pozice u dvora či v zemské správě, důležití mohli být též švagři a další příbuzní ze strany manželky atd. (Mařa 2004, s. 605-640) Proto historici často hovoří o tom, že takto vznikaly rodové aliance, jež pak spolupracovaly na prosazení společných zájmů. V předbělohorské době tak například vznikla vazba mezi posledním Rožmberkem, jeho synovcem Janem Zrinským ze Serynu a Volfem Novohradským z Kolovrat, jehož dceru si vzal právě Rožmberkův synovec. Pán z Kolovrat tak doufal, že udrží svůj vliv na mocného Petra Voka a že jeho dcera a její manžel získají něco z velkého rožmberského dědictví, poslední Rožmberk zase získal vlivného přímluvce v Praze, kde se kvůli svému vyznání nemohl zdržovat. (Bůžek 1996) V druhé polovině 17. století se zase prosadila u dvora Leopolda I. tzv. ditrichštejnská frakce, jejíž členy navzájem poutalo příbuzenské pouto, jež bylo umožněné zejména tím, že kníže Ferdinand z Ditrichštejna měl hodně sourozenců a později i vlastních dětí, jež oženil a provdal do nejvýznamnějších rodin v habsburské monarchii. (Smíšek 2009, s. 341-388)

Za hlavní zásadu sňatkové politiky šlechty v raném novověku se považovalo vybírat si nevěstu z vlastního stavu, v ideálním případě zvolit ženu z rodiny titulárně vyšší. Maximálně se na počátku novověku sneslo, že si muž z panského stavu vzal rytířku. Pak platila zásada, že žena se po muži šlechtí, tj. přejala jeho titul, jak se stalo např. při prvním sňatku knížete Václava Eusebia z Lobkovic. Tento mocný muž si chtěl vzít o dost méně urozenou rytířku, ovšem velmi bohatou vdovu Johanu Myškovou ze Žlunic. Protože to ale bylo v jeho kruzích považováno za něco naprosto nepřijatelného (přeskočil by hned několik titulárních stupňů), dosáhl ještě před vlastní svatbou toho, že byla povýšena na hraběnku s titulem „von Sternstein“. (Wolf 1869, s. 39-40) Pobělohorská knížata se ale takto z principu nechovala a naopak se snažila navázat příbuzenská pouta s výše postavenými šlechtici – ideálně z řad staré

říšské šlechty. Schwarzenbergové – například – vybrali jednu nevěstu z řad hrabat ze Sulzu, Lobkovicové z řad knížat z Nassau-Hadamaru či markrabat Bádensko-Bádenských, již zmíněný Václav Eusebius z Lobkovic pak měl za druhou ženu landkraběnku z Falc-Sulzbachu. (Mařa 2004, s. 613-614; Smíšek 2009) Šlechta, jež frekventovala habsburský dvůr a honosila se zejména hraběcím titulem, se však většinou snažila vybrat manželku z tohoto prostředí, a tak se orientovala na dvorní dámy císařovny či císařovny vdovy, mezi nimiž se nacházely především dcery všech významných dvorských i zemských hodnostářů, a dvůr tak vlastně sloužil jako sňatkový trh. (Keller 2005; Heiss – Bastl 1996) Úplně všechny urozené slečny se tu však nikdy neprovdaly, protože některé z nich zvolily zcela jiný další osud. Vilém Slavata o tom v roce 1631 psal: „*Neb ... vidí se, že jest tu [v císařském fraucimoru, pozn. J. K.] dobré cvičení, poněvadž netoliko odtud dobře se vdávají, ale také k sloužení Pánu Bohu odtud do klášterův panenských se dávají...*“ (Tischer 1883, s. 310)

Od 20. let 17. století bylo další zásadou, že se brali dva lidé stejného vyznání. Pro českou a moravskou šlechtu to znamenalo, že museli být katolíky. Doba tolerantního soužití konfesí byla sice pryč, přesto i z tohoto pravidla se občas nalezla výjimka. Jisté svobodě se těšila právě říšská knížata, jež si mohla vzít nekatolickou manželku. Ona zmíněná landkraběnka z Falc-Sulzbachu byla luteránkou a zůstala jí až do konce života. Lobkovic se zavázal, že jí v praktikování náboženství nebude omezovat, ovšem protože působil na vídeňském dvoře Leopolda I., nemohli spolu manželé dlouhodobě pobývat (císař ze sňatku dvakrát nadšený nebyl a pobyt luteránky ve Vídni by s sebou nesl mnohá úskalí). Manželé Lobkovicovi tedy žili stabilně odloučení a Václav Eusebius navštěvoval ženu zejména na říšských statcích jen jednou až dvakrát ročně. (Mařa 2004, s. 614) To ale byla naprostá výjimka, protože většina manželských párů byli v této době katolíci.

Při výběru nevěsty se vždy sledovalo také majetkové hledisko, protože vzít si chudého člena panského stavu mohlo přitahovat tak maximálně bohatého rytíře, jenž toužil vydat se po cestě za tituly. Proto si chudý, ovšem ambiciózní Valdštejn vzal starou, ale jedinou dědičku velkého majetku, Petr Vok z Rožmberka se zase oženil s majitelkou velkých statků Kateřinou z Ludanic, poslední jejího rodu.

Neměl by ale vzniknout dojem, že všechny svazky byly pouze plodem chladného kalkulu, protože pokud již nežili rodiče mladého šlechtice, často si vybíral manželku i podle svého, tj. sledoval kromě standardních požadavků také krásu dotyčné dámy a řídil se osobními sympatiemi. V této souvislosti se dokonce mluví o „lásce“ v moderním slova smyslu, tj. o citu doprovázeném okouzlením mládím a krásou, což potvrzují i starší šlechtici. Například Ernst Rüdiger ze Starhembergu byl v listopadu 1684 na návštěvě u nejvyšší

hofmistryně císařovny vdovy ve Vídni, „*kde jsem také spatřil slečnu Terezku, která je krásná jako anděl, takže pan major, až sem přijede [tj. její snoubenec hrabě Auerperg], musí okamžitě umřít láskou*“.² (Renner 1890, s. 49) Podobně se ale vyjadřovali i sami mladí šlechtici. Zdeněk Brtnický z Valdštejna obhlédl v roce 1603 několik šlechticů, oslovila jej ale teprve Magdalena z Thurnu, jež pobývala v domě Jana Rudolfa Trčky. Ve svém deníku píše o jejich prvním setkání toto: „*Bohové nechť to v dobré obrátí!*“ Po jedné z dalších návštěv si pak zapsal: „*Obědval jsem u pana Trčky. Po obědě se mi přihodilo podle onoho řeckého citátu, že z vidění vychází čin. Z pohledu vyrostla láska, neboť jsem pozoroval znamení, která mi toho šťastného dne naznačila vznešená hraběnka Magdalena z Thurnu, byl jsem zasažen šípy Cupidovými, pobídnut ostruhami Venušinými a ovládla mne láska k ní. Bůh buď přízniv začatému.*“ (Mařa 1996)

Na druhou stranu je ale nutné podotknout, že pokud byl naživu šlechticův otec, mladík mohl na samostatnou volbu své nastávající většinou zapomenout. Svědčí o tom například konflikt, jenž vypuknul okolo výběru nevěsty v případě Adama Františka ze Schwarzenbergu. Jeho otec Ferdinand spřádal plány na alianci s říšskými rody Rietberků, později také Bentheimů a Arenberků. Jeho horkokrevný syn však na to nedbal a tajně dal manželský slib i prsten Marii Karolíně hraběnce Althannové, s níž se seznámil během pobytu v Římě. To ale jeho otce tak rozzuřilo, že se obrátil na císaře Leopolda I. a ten na jeho žádost prohlásil v červenci 1701 tento sňatek za neplatný, poručil zničit prsteny i dopisy obou snoubenců a mladý Schwarzenberg dostat navíc pokutu ve výši 40 000 zl. Otec pak svého syna z rozhodování o jeho budoucí manželce zcela vynechal a vybral mu Eleonoru Amálii z Lobkovic, dceru vládnoucího lobkovického knížete a vévody zaháňského Ferdinanda Augusta. (Swiderová 2011, s. 359)

Pokud si šlechtic a jeho rodina vybrali nevěstu, dostalo se ke slovu ritualizované chování a postupovalo se podle osvědčených tradic. Hlavními etapami svatebního rituálu byly výprosy, zásnuby, sepsání svatební smlouvy, vlastní svatba a konečně přínos. Ale vezměme to pěkně popořadě. Vyhlédnout si nevěstu ještě neznamenalo, že ji pak šlechtic získal, protože i na straně ženy rozhodovala (pokud to tedy nebyla již vdova) většinou rodina v čele s rodiči a, pokud již nebyli na světě, poručníky – tj. strýci, bratry apod. Nápadník tedy musel nejprve zjistit, jak se na jeho volbu budou dívat tyto lidé. Mohl se jich optat sám ústně, nebo mohl jednat přes prostředníka a to jsou ony zmíněné výprosy. Prostředníka využil v prosinci 1685 Otto Heinrich z Hohenfeldu, který si vyhlédl Kateřinu ze Starhembergu a poslal za jejím

² „*wo ich auch die freile Teresl gesehen habe, die schen wie ein engel, also das der herr maior, wann er kommen wird, unfellbar for liew sterwen mues...*“

otcem svého známého a zároveň jezuitu Františka Antonína z Ditrichštejnu. Starhemberg tehdy přátelům psal: „... náš hrabě z Hohenfeldu mi předevcírem vyjevil po otci Ditrichštejnovi svůj zájem o mou dceru Katku a prosil mne, abych mu dovolil ucházet se dále o její náklonnost“.³ (Renner 1890, s. 97) Naopak již zmíněný Zdeněk Brtnický z Valdštejna neváhal a svěřil se se svými úmysly osobně Marii Magdaléně Trčkové, do jejíž fraucimoru jeho vyvolená patřila. V obou případech pak proběhlo jednání mezi těmi, co rozhodovali, a po poradě se nápadníci dozvěděli výsledek. U Trčků to v roce 1603 bylo rychlé a jednoznačné. Hned následujícího večera mladá Thurnová „všemi vyzývána k tanci, projevila laskavost, lásku a přízeň jen ke mně. Doprovázel jsem milovanou domů“. (Mařa 1996) U Starhembergů to o nějakých osmdesát let později trvalo trochu déle, protože otec si vyžádal stanovisko svých příbuzných a přátel, dopředu jim ale oznamoval, že proti tomu vůbec nic nemá, protože tento kavalír vyhovuje svým „původem, prostředky a kvalitami“. Když posléze nápadník zjistil, že jeho volbě nestojí nic v cestě, přišli jeho jménem požádat oficiálně otce o ruku dcery jeho zástupci. A jednalo se o velmi významné a mocné muže ve vídeňské dvorské společnosti: hlavními vyjednaváči byli nejvyšší komorník císaře a zemský maršál Dolních Rakous a jako svědkové se dostavili knížata Ditrichštejn, Eggenberg a Schwarzenberg a při té příležitosti se již dojednávaly podrobnosti svatební smlouvy, jež se vždy před vlastní svatbou uzavírala.⁴ (Renner 1890, s. 97-99) Do třetice – velké váhání ze strany dívky doprovázelo rozhodování v případě zájmu přebohatého Heřmana Jakuba Černína z Chudenic o Marii Josefu Slavatovou v roce 1686. Jeden zdroj blízký Slavatům o tom napsal: „... věc něco drsněji šla, neb se slečna z počátku žádnou věcí k manželstvu resolvirovati nechtěla. Až potom vážnými důvody přemožena, vůli svou urozeným rodičům odevzdala.“ (Teplý 1933, s. 18) A poslední příklad: u středně zámožné rodiny Harbuval von Chamaré z východních Čech naopak padlo rozhodnutí téměř okamžitě. Jan Ludvík a jeho manželka Anna Barbora přišli na Štědrý den roku 1763 požádat Marii Barboru z Valdštejna o ruku její dcery Johanky pro svého syna Jana Antonína. Svolení se jim dostalo ihned a hned druhý den se strany dohodly na znění svatební smlouvy. (Janáčková 2009, s. 90)

Když bylo jasné, že obě strany jsou s volbou spokojeny, nic nebránilo postoupit do další fáze svatebního rituálu, kdy se o chystaném sňatku dozvěděla veřejnost. Této části se říkalo zasnoubení. V případě Zdeňka Brtnického z Valdštejna následovalo již 14 dní po výprosech a

³ „...befinde ich mich obligirt ihnen parte zu geben, das unser graf von Hohenfeld forgester mirh durch den pater Dietrichstein seine intention gegen meiner dochter der Katterl had erefnen lassen und mich ersuechet ihme zu erlauwen, das er sich umm ihre affection ferner bewerwen derfe.“

⁴ „Weilen ich nun sowoll ann dem haus, mittlen, noch qualitteten der person dises cavaliers einiges bedenken gefunden, als habe ich diese seine intention nicht anderst als gerne sehen und in gedachtes begeren verwilligen kennen...“

proběhlo na venkovském sídle v Žehušicích. V jeho deníku stojí: „...vyjednal jsem si rozhovor s Trčkou, abych směl nabídnout své služby hraběnce z Thurnu... Po obědě na začátku tance zakázal jsem se v službu panně slečně ... a na znamení své lásky k ní jsem jí daroval prsten a ona mi vyznala svou náklonnost. A tak jsem pocítil velkou přízeň Venuše a strávil den v dobré náladě.“ (Maťa 1996) Vlastní zásnuby vždy musely obsahovat vyslovení manželského slibu a předání prstenu přede svědky. (viz třeba Swiderová 2011, s. 359)

Již jsme zmínili, že někdy v této době se sepisovala svatební smlouva (mohlo to být hned po výprosech, či o něco později), jež představovala pro obě strany velmi závažný dokument, a proto se vždy u jejího podpisu sešly všechny významné osobnosti z obou rodin. Na jednu stranu byla výhodná pro ženicha, protože novomanželka mu přinášela jisté věno. U šlechty se jednalo o několikatisícové částky, jež nebyly vůbec k zahození. V případě zmíněné Starhembergové otec souhlasil s částkou 2 000 zl., u knížat to ale bývalo i 10 000 zl. a více; Vilém z Rožmberka dostal v případě první manželky v roce 1557 dokonce 20 000 zl. Vyplacením této sumy se dcera odpoutala od rodiny svého otce a zařadila se do rodiny svého manžela. (při nevyplacení věna mohly vzniknout vážné rozepře mezi manžely – viz Swiderová 2011) Ideální samozřejmě pro šlechtice a jeho rodinu bylo, když pak se svou manželkou dlouho žil a přežil ji, protože pak získal ono věno a nemusel finančně moc tratit. Svatební smlouvy ale byly výhodnější pro ženy, resp. správně řečeno pro ženy, jež se staly vdovami. Právě na ně totiž především myslely a kvůli případnému předčasnému úmrtí manžela byly sepisovány. Nová rodina se totiž pak musela o vdovu postarat a zajistit jí důstojné životní podmínky. Proto manžel musel vždy věno pojistit (tzv. obvěnit) na svých statcích, od počátku 17. století se pak rozšířil zvyk ze sousední říše obdarovat po svatební noci novomanželku tzv. jitřním darem, dále se pak vdova měla těšit z jistého obnosu určeného na dopravní prostředky, dávala se jí roční apanáž, příspěvek na bydlení (resp. se jí určovalo, kde může bydlet) a případně další věci. Zmíněný Starhemberg si v roce 1685 velmi pochvaloval, že jeho dcera bude zaopatřena velmi dobře: 2 000 zl. mělo být obvěněno stejně vysokou sumou, jitřní dar měl být též ve výši 2 000 zl., dále pak měla Kateřina pro případ ovdovění dostat 3 000 zl. na cestování, kočár se šesti koni, 4 000 zl. roční apanáže, byt a ještě dalších 2 000 zl. na chod domácnosti. (Renner 1890, s. 99)

Vlastní svatební obřad následoval již krátce po sepsání svatební smlouvy a konal se – až na výjimky – v domě nevěsty. Zdeněk Brtnický z Valdštejna si musel počkat na svatbu přes zimu, ženil se nakonec až v květnu 1604 ve Světlé nad Sázavou a svatbu vystrojili Trčkové, kteří se o Magdalenu z Thurnu jako o sirotka starali. (Maťa 1996) U Starhembergů bylo vše rychlejší, protože nápadník chvátal a chtěl vše stihnout ještě před masopustem. To se sice

nezvládlo, ale svatba se posunula jen o několik týdnů a proběhla na konci února 1686, takže od oznámení Hohenfeldova úmyslu Starhembergovi (18. 12. 1685) až po svatbu (20. 2. 1686) uběhly pouhé dva měsíce. (Renner 1890, s. 98, 104) U aliance Černín – Slavata to bylo podobné – zasnuby se konaly 10. 11. 1686 a svatba pak 12. 1. 1687. (Tischer 1933) U Harbuvalů von Chamaré to vypadlo velmi podobně – výprosy proběhly 25. 12. 1763 a sňatek následoval 27. 2. 1764. (Janáčková 2009, s. 90)

Svatby mohly trvat jeden až několik dní, záleželo na sociálním postavení rodin, ale i konkrétních okolnostech (válka, mor, doba smutku apod.). Na jedné straně se tak vyskytují svatby, jež nepřitáhly tolik pozornosti, na druhé straně pak existují takové, které reflektovalo mnoho lidí a počty účastníků šly do stovek. Mezi ty první patřila třeba již zmíněná svatba Otto Heinricha z Hohenfeldu s Kateřinou ze Starhemburgu ve Vídni v roce 1685: podle svědectví nevěstina otce „*u toho nebyl nikdo jiný než jen svědkové a i mezi nimi chyběl pan nejvyšší komorník, protože mu nebylo úplně dobře...*“ (Renner 1890, s. 104) Na druhém pólu pak stojí třeba svatby Viléma z Rožmberka z let 1557 a 1561, když si bral říšské kněžny Kateřinu Brunšvickou, resp. Žofii Braniborskou. Druhý sňatek a všechny s ním spojené oslavy tehdy zabraly jeden celý týden (14. – 21. 12. 1561). Jádrem však od poloviny 16. století začaly být církevní obřady. Pro katolíky stanovil povinnost uzavřít sňatek před knězem tehdy probíhající Tridentický koncil, luteráni však v této době též vyžadovali přítomnost kněze. Po církevním sezdání vše pokračovalo hostinou a tancem. Teprve v pozdních nočních hodinách se Vilém a Žofie odebrali do společné ložnice, aby za účasti nejvznešenějších hostů prožili svatební noc. Po prvním manželském spojení se Žofie odebrala do matčina pokoje a Vilém do své nedaleké ložnice. Zde je nutné podotknout, že žena musela vstupovat do svého prvního sňatku jako panna (u muže se panictví z logických důvodů nevyžadovalo). Tato klauzule byla dokonce zakotvena přímo v českých zemských zřízeních: „*by která panna panenství svého nezachovala a to se vpravdě shledalo, má konečně svůj díl a statek ... ztratiti*“. Jen výjimečně bylo toto pravidlo porušeno, důsledky pak ale byly pro dotyčnou slečnu velmi přísné, jak svědčí případ Elišky Kateřiny Smiřické, která po avantýře s poddaným kovářem ztratila nárok na dědictví po svém otci a bratrech. (Francek 2005) V případě zmíněné druhé nevěsty Viléma z Rožmberka se nic podobného nestalo, a tak se po svatební noci opět konaly ráno bohoslužby, kde berlínský probošt sejmul nevěstě věnec z hlavy a tím ji symbolicky přijal do stavu vdaných paní. V pokoji nevěstiny matky se pak předávaly všechny dary novomanželům, včetně toho jitřního, který Vilém slíbil ve svatební smlouvě. Společnost si pak prohlížela vystavené nevěstino věno a dary. Následovalo převléknutí a další hostina s tancem až do rána. (Bůžek – Hrdlička a kol. 1997, s. 86-88)

Celý svatební rituál pak završoval tzv. přínos, jenž byl formálním uvedením nevěsty do rezidence ženicha. V předbělohorské době to byla poměrně náročná akce, protože šlechta pobývala z valné části na venkově, tzn. že se musela novomanželka s velkým doprovodem a slávou doprovodit z jednoho zámku na druhý, jenž ležel třeba i přes celé království. Uvítání v sídle ženicha pak také nebylo ponecháno náhodě a slavilo se, proto chvíli trvalo, než se vše řádně připravilo. Také proto někdy uplynul mezi svatbou a přínosem delší čas. Třeba Vilém z Rožmberka slavil první svatbu na konci února 1557 v Mündenu, odjel od novomanželky po dvou týdnech a její přínos do Českého Krumlova v doprovodu cca 250 osob se konal až v říjnu toho roku. Když se ženil podruhé, bylo to v Berlíně v půli prosince 1561 a přínos proběhl v únoru 1562. (Bůžek – Hrdlička a kol. 1997, s. 80-89) V druhé půli 17. století ve vídeňské dvorské společnosti či v zemské metropoli v Praze už probíhalo vše daleko jednodušeji – jednoho dne se konala svatba v paláci rodiny nevěsty a hned druhého dne proběhl přínos do domu, který patřil ženichovi.

Nejpodrobnější zprávy o šlechtické svatbě z doby vrcholného baroka se dochovaly v případě sňatku Heřmana Jakuba Černína z Chudenic a Marie Josefy Slavatové, jenž proběhl ve slavatovském paláci v Praze v Ostruhové (dnešní Nerudově) ulici na Malé Straně dne 12. ledna 1687. Dopoledne snoubenci odjeli společně na mši, doma se mezitím svěřily šaty nevěsty. Ženich pak poobědval se svým nastávajícím tchánem, aby pak odjel k sobě a vyzkoušel si své šaty. Teprve v 5 hodin večer přijel zpět do slavatovského paláce, kde se oblékl do svatebního šatu a zároveň se ustrojila i nevěsta. Jen ozdoby na jejích šatech – diamanty, klenoty, stužky a sedm loktů (cca 4 m) dlouhá vlečka prý stály 100 000 zl. Pro ilustraci – tolik stál luxusní palác! V tomto hávu pak nevěsta setrvala až do třetí hodiny ráno. Mezi 6. a 7. hodinou večerní se sjeli do paláce pozvaní hosté a všichni dohromady vyrazili osvětleni mnoha pochodněmi ke karmelitánům, kde měl proběhnout svatební obřad. Nejprve jeli významní šlechtici na koních, pak následoval vůz s ženichem (seděli v něm i jeho bratr, nastávající tchán a nejvyšší purkrabí), nejluxusnější a zcela nový kočár nevěsty jel hned v závěsu (v něm seděly též všechny tři manželky pánů z předchozího vozu). Pak přijížděli jako družbové opět dva šlechtici na koních a po nich se objevily další vozy s manželkami těch, co jeli v čele průvodu. Když dojeli ke kostelu, vedli oba snoubence k hlavnímu oltáři. Promluvil k nim generál karmelitánů a shodou náhod také strýc nevěsty P. Karel Felix Slavata v jedné osobě, pak následoval kopulační obřad, zpívaná litanie, krátké vystoupení na loutnu a konečně požehnání s přijímáním.

V půl deváté bylo v kostele hotovo, a proto se všichni vrátili do slavatovského domu, kde byla ve velkém sále, speciálně pro tuto příležitost vyzdobeném, připravena svatební

hostina a kam přišli ještě další urození hosté, kteří obřad nestihli, např. pražský arcibiskup Jan Fridrich z Valdštejna. Před devátou se už nosilo na stůl – zejména studená a umělecká jídla – a úderem deváté se všech 58 hostů usadilo na svá místa – údajně tam stálo na 40 malých a velkých stolů. V sále se ale ještě navíc nacházeli osobní sluhové, každý host však mohl mít nejvýše jednoho. Všichni prý byli unešeni velikými ozdobenými nádobami plnými cukroví a ovoce z Janova. Účastník hostiny z řad slavatovského personálu o tom otevřeně psal: *„Poněvadž pak některé nádoby a z těch jedna veliká tak byla umělecky [postříbřeným a pozlaceným] kvítím opletena, že různé figury představovaly, což hostům, zejména dámám, velikou radost působilo, nevydržela ... tato paráda dlouho, neboť každý chtěl věděti, co v nádobě je, a každý ... nedočkavě se zvláštním uspokojením ji obíral – do půlnoci z těchto konfektů a řídkých napodiv květinových podob nezůstala na stole ani jediná, každý z hostů, aby něco domů přinesl, řídil se heslem rapite capite, neboť smeškal-li se, oťrel hubu.“* Po jídle se část hostů rozloučila a odjela domů, ostatní ale zůstali až do třech hodin ráno. Před třetí se nevěsta dovolila rodičů, zda by se mohla vzdálit. Otec ji tedy předal ženichovi a veřejně k němu pronesl „otcovskou řeč“. Ženich za to poděkoval, přijal od něj nevěstinu ruku a pak rodiče i novomanželé odešli do svých pokojů. Mladí směřovali do nedaleké alkovny, jež byla pro tuto příležitost vybavena zcela novou a luxusní postelí podle francouzské módy.

Ráno 13. ledna si samozřejmě novomanželé trochu přispali a vstávali, když už byl starý Slavata v práci na Pražském hradě. Oba se oblékli do krásných šatů, nevěsta se přizdobila navíc novými klenoty, kterých jí prý ženich dal spolu s několika pařížskými šaty den před svatbou celou truhlu. Oblékali se až do půl druhé, kdy už se tchán vrátil z práce a také se převlékl do nových šatů. Všichni dohromady pak sešli ke kočárům a s několika málo hosty jeli na mši svatou do loretánské kaple na Hradčanech a odtud pak do černínského domu U zlaté koule, kde se konala další hostina až do půlnoci. Teprve pak se konal přínos, když se novomanželé Černínovi přesunuli do černínského domu na Malé Straně a celá svatba tak skončila. Autor popisu svatby si na závěr jen posteskl, že vše mohlo být ještě krásnější a veselejší, kdyby nedlouho předtím (v prosinci 1686) nezemřela císařovna vdova Eleonora Gonzagová. Kvůli tomu se musel dodržovat předepsaný smutek a svatba se tak musela obejít bez hudby a tance. Tak jako tak, po několika dalších hostinách, kdy k sobě Černínovi po osm dní zvali nejvýznamnější zemské úředníky, začal novomanželům běžný život. (vše podle Tischer 1933)

IX. 3. Těhotenství, porod, křest a jeho role ve šlechtickém prostředí

Základním cílem manželství bylo přivést na svět potomky a řádně je vychovat. Pokud byli oba manželé zdraví, pak byla jen otázka času, kdy žena poprvé otěhotní. Protože pak v raném novověku nebyla známa žádná spolehlivá antikoncepce, protože by ji tehdejší lidé z principu stejně nepoužívali a protože tehdejší šlechtičny své děti nekojily, zakrátko po porodu už byly většinou opět těhotné. A tak to šlo pořád dokola – svět raně novověké šlechtičny ve věku cca 20 – 45 let byl světem permanentní gravidity (viz tabulka 2), potratů a porodů, které neustále zhoršovaly jejich zdraví. Skvěle vypadající padesátnice, jež se tváří na třicet, by tenkrát člověk opravdu nepotkal.

Tabulka 2: Doba těhotenství vybraných českých a moravských šlechtičen⁵

Manželský pár	Trvání svazku	Počet dětí	Trvání gravidity
Jan ml. Popel z Lobkovic a Anna z Bibrštejna	1535-1554 (19 let)	13 dětí	cca 520 týdnů z 1000 (52 %)
Vratislav z Pernštejna a Marie Maxm. Manrique de Lara	1555-1582 (27 let)	20 dětí (otce přežilo 8)	cca 800 týdnů z 1350 (59 %)
Jindřich Michal Hýzrle z Chodů a Anna ze Šanova	1597-1612 (15 let)	9 dětí	cca 420 týdnů z 780 (54 %)
Matyáš Arnošt Berchtold z Uherčic a Polyxena Zuzana z Mansfeldu	1662-1678 (16 let)	11 dětí	cca 450 týdnů z 824 (55 %)
František Karel Berchtold z Uherčic a Ester Isabella Pražmová z Bílkova	1686-1705 (19 let)	13 dětí	cca 520 týdnů z 969 (54 %)

V praxi to znamenalo, že šlechtičny rodily každý rok až rok a půl a některé dokázaly během dospělosti povít i 20 potomků (dospělosti se však vždy dožilo jen cca jedna třetina až jedna polovina dětí!), jak je vidět třeba na příkladu nejvyššího kancléře Království českého Vratislava z Pernštejna a jeho španělské choti Marie Maxmiliány Manrique de Lara. To byl samozřejmě extrém, v praxi ženy většinou rodily tak desetkrát a občas se dokonce vyskytly výjimky z druhé strany – to když některé ženy zůstaly z různých důvodů bezdětné, resp. se jim za celý jejich dlouhý život narodil potomek třeba jen jeden. To se přihodilo dvakrát vdané Polyxeně z Pernštejna (1566-1642): se stárnoucím Vilémem z Rožmberka za poslední čtyři roky jeho života neotěhotněla, pak žila nějaký čas jako vdova. Když se podruhé vdala,

⁵ Je však nutné si uvědomit, že tato čísla jsou minimální, protože do nich není započítána doba těhotenství, jež byla předčasně ukončena potratem. O takových událostech se většinou nic nedozvíme, můžeme na ně však usuzovat z větší proluky mezi porody. Navíc hraje roli i to, že ke konci sledované doby už manželky stárly a proluky mezi těhotenstvími se zvětšovaly, tj. po svatbě by se procento podílu gravidity a ne gravidity vyšplhalo ještě výše – až k 75 – 80 %.

tentokrát za Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic, kýžené dítě ne a ne přijít. Nakonec porodila až ve vysokém věku skoro 43 let synka Václava Eusebia (1609). Bylo to vymodlené dítě a nutno říci, že bez něho by neexistovali dnešní Lobkovicové, kteří jsou všichni do jednoho jeho potomky. (Bůžek a kol. 2002, s. 271)

Těhotenství tedy bylo téměř každodenní součástí života dospělých šlechticů. Ženy ho zažívaly na vlastní kůži a muži je prožívali též, bavili se o něm se svými přáteli, informovali se o něm ve vzájemné korespondenci, vždyť se mohl narodit pokračovatel rodu, mohlo ale dojít i ke komplikacím. Z počátku se říkalo, že jsou ženy „v naději“, v pozdějších fázích těhotenství se již mluvilo o jejich „břichu“. Např. Anna Hradecká z Rožmberka informovala manžela Jáchyma z Hradce, jenž pobýval u panovnického dvora, v roce 1556 takto: „...já se svým břichem zdráva a čerstva sem, i to děťátko ve mně“. O dva roky později opět manžela seznamovala s tím, že se má dobře „i se svým břichem, neb již co to těsto kyne“. (Bůžek a kol. 2002, s. 272)

Jak se těhotenství blížilo k závěru, začali být všichni v okolí nervózní a neustále vyzvídali, jak se nastávající matka má. Obávali se zejména dlouhého přenášení. (Bůžek a kol. 2002, s. 273, 275) Ernst Rüdiger ze Starhembergu, který netrpělivě očekával oznámení o narození potomka svého přítele Gundakara ze Starhembergu v roce 1684, si dokonce v takové situaci dovolil typicky mužskou uštěpačnou poznámku na adresu rodičky: „... řekněte paní hraběnce, že se má příště naučit lépe počítat a nenechává nás tak dlouho čekat na potěšující zprávu o jejím šťastném porodu...“⁶ (Renner 1890, s. 13, 15)

Když pak proběhlo vše, jak mělo, okamžitě manželé informovali všechny známé, jako to udělal Jáchym z Hradce v roce 1557. Tehdy v dopisech psal: „Pán Bůh všemohoucí včerejšího dne manželce mé šťastně pomoci a nám dceru dáti ráčil.“ Pokud ale žena potratila, či porod dopadl špatně, vysvítal sice z řádků manželů i kondolujících příbuzných smutek, ovšem na druhou stranu je v nich vždy patrné smíření s boží vůlí. Například rytíř Václav Vilém Cetenský z Cetně napsal do rodinných pamětí v roce 1680 toto: „Léta Páně 1680 devátýho Novembris z božské milosti znovu jest má nejmilejší Anna Barbora začala těhotná bejti, a to synáčkem. Od 1681 roku, 12. Januari nato Pán Bůh ráčil jí spolu se mnou metličkou navštívit, že ten nosící plod potratila. Bohu se tak líbilo a vedle jeho svatý vůle se stalo, od kteréhož všechno dobrý pochází i zase k němu přichází. Za kteréž všeliké dobrodiní nám všem činící buď jeho svatý jméno na věky věkův chváleno. Amen.“ (Svobodová 2003-2004, s. 392) Členové vyšší šlechty to vnímali stejně „rozumně“ – psali o čistých a hříchy

⁶ „der gräfin lasse ich sagen, sie solle ein anderes mall besser rechnen lernen und uns nicht so lang warten lassen auf die erfreiliche zeitung ihrer glicklichen niderkunft, zu der ich noch einmall million gelik winsche.“

vezdejšího světa neposkvrněných duší, jež si bůh vyžádal (takové šly rovnou do nebe, což bylo pro věřícího křesťana velké ulehčení), případně o malých andílčích, kteří už jsou na nebesích. (Renner 1890, s. 21)

Obr. 1: Porod na dřevorytině z roku 1567 (Bůžek a kol. 2002, s. 275)

Vlastní porod představoval velkou zátěž především pro ženu a ženský svět ve šlechtické rezidenci, protože muži se ho v této době vůbec neúčastnili, a to dokonce ani ne lékaři, protože až do 18. století rodily zkušené porodní báby. (Bůžek a kol. 2002, s. 273-276; o porodnických příručkách Melkesová 1999; o lékařích v 18. století Doležal 2001; Lenderová 2006) Těm byl sice znám i císařský řez, ale používal se pouze k záchraně dítěte, žena se tehdy nechala vykrváct. Po porodu byla žena položena do postele pro šestinedělku („*kindelbetterin*“) a v té době byla považována za nečistou. Děti přebíraly najaté kojné (Kopička 2005), takže rodičky své děti – narozdíl od dnešní doby – nemusely tehdy v podstatě vůbec vidět a mohly se soustředit pouze na sebe. Šestinedělí pak bylo ukončeno tzv. úvodem, rituálem v kostele, při němž se šlechtična slavnostním přijímáním zbavila své nečistoty a mohla se vrátit zpátky do běžného života. (Bůžek a kol. 2002, s. 277)

Děti byly v té době už dávno pokřtěny, protože křest následoval v nělikolika málo dnech po porodu (viz tabulka 4: u Berchtoldů to bylo max. tři dny po narození). Výjimečně se vykonal až po dvou třech týdnech. Pokud hrozila novorozenci smrt, pak se naopak prováděl provizorní křest a tímto úkolem byla pověřena porodní bába (viz dcerka Terezie z tabulky 4: po porodu a nouzovém křtu hned zemřela). Bylo totiž velmi důležité, aby děťátko nezemřelo

jako pohan, protože pak by se jeho duši nedostalo spásy. Pokud se ale dítě těšilo zdraví, pak se mohlo chvíli počkat, aby se připravil slavnostnější křest – připravovala se hostina, doplňovaly se zásoby jídla a pití a sháněli se prestižní kmotři. (Bůžek a kol. 2002, s. 277-280)

Křest, i když odlišně chápaný v katolickém a evangelickém prostředí, byl oficiálním vstupem dítěte do křesťanského společenství. Obřad se obvykle prováděl – jak je patrné z tabulky 3 – v některém z kostelů ve městě, kde rodiče právě pobývali (Praha, Brno, Olomouc, Vídeň, krajská města), pokud zůstávali na svém venkovském sídle, pak v zámecké kapli, a to za přítomnosti křtícího kněze, rodičů a zpravidla třech kmotrů – více jich bylo jen ve výjimečných případech u vysoké šlechty. Kněz ponořil děťátko do nádoby se svčnou vodou a tradiční formulí mu přiřkl jméno a uvedl ho do křesťanského světa. Po obřadu pak následovala hostina. Kupříkladu křtiny vymodleného syna Lobkoviců Václava Eusebia se konaly v Praze 2. února 1609 a z jejich reflexe v deníku Adama mladšího z Valdštejna je patrné, jak bylo důležité uspořádat hostinu pro velmi významné kmotry. Typické je, že vlastní církevní obřad Valdštejn vůbec nezaznamenal: „*Dnes byly křtiny syna pana kanclíře [tj. Zdeňka Vojtěch Popela z Lobkovic]. Arcikníže Leopold [Pasovský] byl kmotrem na místě Jeho Milosti císařské [Rudolfa II.] a jedl tam, i my, jiní kmotrové. Dnes dal křtiti syna nejvyšší pan kanclíř, říkají mu Václav Eusebius František, bylo nás mnoho kmotrů. Jedli jsme tam s Jeho Milostí arciknížetem všichni.*“ (Koldinská – Mařa 1997, s. 155)

Tabulka 3: Potomci Matyáše Arnošta Berchtolda z Uherčic (1632-1678) a Polyxeny Zuzany z Mansfeldu (sň. 5. 6. 1662): jejich narození a kmotři⁷

Jméno dítěte	Datum nar.	Místo křtu	Kmotři
1. Marie Kateřina Magdalena	21. 3. 1663	sv. Štěpán, Vídeň	kníže Johann Weikhard z Auerspergu, jeho žena Marie Kateřina z Losensteinu, Marie Magdalena Mansfeldová roz. Törring
2. Franz Karl Josef Anton	24. 5. 1664	sv. Štěpán, Vídeň	kníže Johann Weikhard z Auerspergu, jeho žena Marie Kateřina z Losensteinu; Pavel Sixt Trautson
3. Marie Anna Františka	2. 10. 1666	zám. kaple Police	Jan Antonín z Questenberku a jeho žena
4. Marie Kateřina Barbora	5. 4. 1668	zám. kaple Police	Franz Benedikt Berchtold a jeho žena Zuzana Eleonora roz. von Zollern
5. Marie Isabella Tereza	20. 9. 1669	far. kostel Znojmo	kanovník Thomas von Selessin a další
6. Marie Markéta Magdalena	1. 1. 1671	zám. kaple Police	Jan Antonín z Questenberku a jeho žena
7. Ferdinand Ernst Johann	19. 5. 1672	zám. kaple Police	Franz Benedikt Berchtold a jeho žena Zuzana Eleonora roz. von Zollern
8. Marie Agnes Tereza	11. 1. 1675	zám. kaple Police	Franz z Mansfeldu a další
9. dcerka	15. 6. 1676	?	?
10. Franz Ernst Ignaz	18. 8. 1677	?	?
11. Pavel Michael Jan	25. 1. 1679	Znojmo	Michael z Althannu a jeho žena

⁷ MZA Brno, Rodinný archiv Berchtoldů, inv. č. 217, kart. 32, pamětní kniha Berchtoldů.

Jak je patrné z předchozího citátu i tabulky 3, na osoby kmotrů se u šlechty kladl velký důraz. Důležité bylo sehnat – zejména u nejstarších potomků mužského pohlaví – pokud možno co nejurozenější a nejmocnější kmotry, kteří by nad dítětem drželi ochrannou ruku v případě, že by rodiče předčasně zemřeli. U nejvýše postavených osob – jak tomu bylo třeba u zmíněných Lobkoviců – se snažili rodiče získat jako kmotry členy panovnické dynastie, u níže postavených šlechticů (třeba u zmiňovaných moravských Berchtoldů) pak byl u prvních dvou křtů kmotrem člen knížecí rodiny, tehdy velmi vlivný Johann Weikhard z Auerspergu. Záleželo ovšem též na tom, kde se dítě narodilo, protože pokud se tak stalo na venkovských statcích, museli rodiče na získání tak prestižních kmotrů rezignovat a byli velmi rádi, když se toho ujali příbuzní či přijel někdo z jejich urozených sousedů z okolí. Je to vidět na příkladech Berchtoldů (tabulky 3, 4 a 5), kteří zvolili za kmotry dalších dětí buď své příbuzné (Berchtold, Mansfeld, Aichbüchel), nebo sousedy (Questenberg z Jaroměřic, Althann z Jaroslavice a Vranova nad Dyjí, Jankovská z Vlašimi pobývala na Bítově a Jemnici, de Souches z Jevišovic). Mnoho šlechtických dětí ale nemělo tak významné a urozené kmotry vůbec. Ve zkoumaném vzorku dětí Matyáše Berchtolda z Uherčic je to případ dcery Marie Isabelly Terezy, jež se narodila ve znojenském domě Berchtoldů a hlavním kmotrem (tzv. levans) jí byl církevní hodnostář v hodnosti kanovníka. Někdy ale – obzvláště v barokním období a u mladších potomků – však zbožní rodiče úmyslně vybrali za kmotry osoby z řad vlastních poddaných z venkova, resp. dokonce i zcela neznámé žebráky (tabulka 4 a 5).

S otázkou kmotrů je také úzce spjata problematika volby jména pro novorozence, jež byla vnímána jinak než dnes, protože volbou jména se do jisté míry – zvláště u těch nejurozenějších a členů panovnické dynastie – předurčovala jeho budoucnost. Tak třeba císař Karel VI. v dospělosti jednoznačně vnímal své nejdůležitější křestní jméno jako závazek, protože se neustále srovnával se svým slavným předchůdcem na císařském trůně Karlem V. a řadu věcí pak chtěl udělat tak, jak to kdysi provedl on. Oba byli španělskými králi, oba se stali císaři apod. Tato snaha ovlivňovala i relativně nepodstatné detaily, jako byl způsob vjezdu do Frankfurtu nad Mohanem, když tam v roce 1711 přijel na svou císařskou korunovaci. Jeho předchůdce to kdysi absolvoval koňmo a Karel VI. požadoval uprostřed mrazivého prosince s odkazem na tento vzor totéž. Protože ho ale museli doprovázet kurfiřti a někteří z nich byli starší a vymlouvali se na chatrné zdraví, musel ze svého požadavku ustoupit a vjet do města v kočáře. (Kubeš 2009, s. 34, 47)

Volba jmen šlechtických potomků tedy byla brána velmi vážně a odrážely se v nich různé strategie. Předně se jména dětí vybírala podle významných předků a nejbližších příbuzných. Třeba u Rožmberků se jednoznačně „dědila“ jména Petr, Vok či Oldřich (např.

Petr Vok Volf z Rožmberka se jmenoval po svých dědech a jednom strýci), u pánů z Hradce se pak užívala jména Adam nebo Jindřich a zajímavé je, že tuto tradici převzali po vymření pánů z Hradce po meči v roce 1604 jejich dědicové z rodu Slavatů z Chlumu a Košumberka – také u nich pozorujeme v 17. století preferenci jmen Adam, Oldřich a Jáchym... Z tabulky 3 je pak patrné, že se křestní jména mohla dávat také podle kmotrů a kmoter. Třeba hned první dcera Matyáše Berchtolda Marie Kateřina Magdalena získala jména po obou dvou svých významných kmotrách, jeho poslední synek pak měl druhé křestní jméno po kmotrovi Michaelovi z Althannu.

Tabulka 4: Potomci Františka Karla Berchtolda z Uherčic (1664-1720) a Ester Isabelly roz. Pražmové z Bílkova (sň. 2. 5. 1686): jejich narození, data křtů a kmotři⁸

Jméno	Datum narození	Datum křtu	Místo křtu	Kmotři
1. Leopold Ernst Joachim	28. 1. 1687	30. 1. 1687	far. kostel Znojmo	Jan Jáchym Slavata s ženou, žena Maxe ze Starhembergu a baron Karel Leopold Geyer
2. Max Franz Joachim	7. 2. 1688	9. 2. 1688	zám. kaple Police	žena generála Maxe ze Starhembergu, Johanna Alžběta Jankovská z Vlašimi a baron Karel Leopold Geyer
3. Karel Josef Joachim	10. 3. 1689	10. 3. 1689	zám. kaple Police	Johanna Alžběta Jankovská z Vlašimi, Franz Benedikt Berchtold
4. Ferdinand Rudolf Joachim	7. 3. 1690	8. 3. 1690	zám. kaple Police	Johanna Alžběta Jankovská z Vlašimi a baron Karel Leopold Geyer
5. Franz Anton Joachim	10. 3. 1691	11. 3. 1691	zám. kaple Police	Franz z Mansfeldu s ženou, žena Maxe ze Starhembergu, Johanna Alžběta Jankovská z Vlašimi, baron Karel Leopold Geyer s ženou
6. Anna Ludovica Maria	30. 7. 1692	2. 8. 1691	zám. kaple Police	Johanna Alžběta Jankovská z Vlašimi, baron Karel Leopold Geyer s ženou
7. Anna Johanna Maria	13. 8. 1693	15. 8. 1693	zám. kaple Police	Johanna Alžběta Jankovská z Vlašimi, Karel Leopold baron Geyer
8. Heinrich Eusebius	9. 9. 1694	10. 9. 1694	zám. kaple Police	Johanna Alžběta Jankovská z Vlašimi, Karel Leopold baron Geyer
9. Hans Bernhard Juda Tadeas Joachim	26. 10. 1695	27. 10. 1695	zám. kaple Police	žebřák a žebračka
10. Anna Karolina Maria	4. 4. 1697	7. 4. 1697	zám. kaple Police	Karel Leopold Geyer s ženou
11. Terezie	16. 9. 1698	16. 9. 1698	nouzový křest	žádní
12. Hermann Joachim	16. 9. 1699	17. 9. 1699	zám. kaple Police	žebřák a žebračka
13. Adam Ignaz Erasmus Joachim Desiderius	27. 3. 1701	27. 3. 1701	zám. kaple Police	žebřák a žebračka

Na tendenci volit tradiční jména pak po celou dobu, zejména však v 17. a 18. století, narážel opačný trend, který velel dávat potomkům jména módní. Dnes se některé matky nechávají inspirovat právě aktuálními seriálovými hrdiny, tehdy však módu určoval panovnický dvůr, takže byla stále více populární jména panovníků. Například prvorozený syn Humprechta Jana Černína z Chudenic a jeho italské manželky Diany Marie, kteří snili o uplatnění u vídeňského dvora, obdržel roku 1653 jméno Jan Ferdinand Leopold. Zatímco první bylo tradiční rodové jméno, jímž

⁸ MZA Brno, Rodinný archiv Berchtoldů, inv. č. 217, kart. 32, pamětní kniha Berchtoldů.

se honosil jeho dědeček i otec, další dvě byla po českém králi Ferdinandu III. a arciknížeti Leopoldovi, kteří byli malému chlapci za kmotry. Obecně vzato – v 17. století se mezi šlechtici doslova roztrhnul pytel s „habsburskými“ jmény Rudolf, Matyáš, posléze pak zejména Ferdinand, Leopold a Josef. (Bůžek a kol. 2002, s. 278)

Tabulka 5: Potomci Adama Ignáce Berchtolda z Uherčic (1701-1786) a Marie Anny roz. z Aichbüchelu (1706-1774; sň. 17. 10. 1723): jejich narození a kmotři⁹

Jméno	Datum nar.	Místo křtu	Kmotři
Ignaz Mattheus Josef Johann Nepomucký	21. 9. 1724	zám. kostel Police	Christian Josef z Aichbüchelu a jeho žena Tereza Polyxena roz. z Antlau
Terezie Marie Anna Regina Johanna Nepomucena Eligia	7. 9. 1725	zám. kostel Police	Christian Josef z Aichbüchelu a jeho žena Tereza Polyxena roz. z Antlau
Antonia Maria Anna Johanna Nepomucena Eligia Eusebia	14. 8. 1726	zám. kostel Police	Christian Josef z Aichbüchelu a jeho žena Tereza Polyxena roz. z Antlau
Marie Anna Johanna Nepomucena Eligia Antonia	17. 1. 1728	zám. kostel Police	matka otce a švagr Karel Rudolf z Aichbüchelu
Karolina Johanna Nepomucena Marie Anna Eligia Johanna	24. 5. 1729	zám. kostel Police	matka otce a hrabě de Souches (znojemský krajský hejtman) na místě švagra Karla Rudolfa z Aichbüchelu (studoval v Salcburku)
Leopold Anton Johann Nepomucký Eligius Evaristus	26. 10. 1731	kostel v Želeticích	princ Leopold Norský, vévoda Šlesvicko-Holštýnský s ženou Marií Alžbětou, roz. z Lichtenštejna
Rudolf Anton Franz Johann Nepomucký Romanus Eligius	28. 2. 1733	zám. kostel Police	matka otce a bratr Franz Josef Berchtold na místě švagra Karla Rudolfa z Aichbüchelu (byl stále na kavalírské cestě)
Josef Johann Nepomucký Bonifác Norbert Eligius	5. 6. 1735	zám. kostel Police	dva chudí: Simandel z Kojatic a Peringerová z Police
Johann Nepomucký Mathias Josef Eligius Gabriel Nicolaus Johann Regis Alfons Petr z Alcantary	23. 2. 1738	zám. kostel Police	dva chudí: Simandel z Kojatic a Peringerová z Police
Franz de Paula Petr a Pavel Josef Johann Nepomucký Eligius	29. 6. 1739	zám. kostel Police	dva chudí: Simandel z Kojatic a Peringerová z Police
Ferdinand Malachias Hubert Josef Johann Nepomucký Eligius a Filip	2. 11. 1740	zám. kostel Police	dva chudí z Dančovic: Filip Princ a Maria Elisabeth Luitzová
Michael Ludwig Josef Johann Nepomucký Franz de Paula Wenzel Eligius	29. 9. 1743	zám. kostel Police	dva chudí z Dančovic: Filip Princ a Maria Elisabeth Luitzová
Marie Wilhelmina Francisca Michaela Johanna Nepomucena Josefa Anna Eligia	28. 9. 1746	zám. kostel Police	Filip Princ z Dančovic a Anna Luchsová z Plačovic

A nesmíme zapomenout ani na poslední tendenci, pro níž bylo typické dávat křestní jména podle nebeských patronů. Buď to mohly být tehdy obecně velmi slavné kulty Panny Marie, její matky sv. Anny, sv. Františka, v první půli 18. století pak sv. Jana Nepomuckého, sv. Františka de Pauly a dalších, nebo se přihlíželo ke jménu svěťce, jenž měl na den narození právě svátek. Je třeba typické, že všechny dcery, jež se narodily po polovině 17. století katolickým Berchtoldům, dostaly první jména Marie (viz tabulka 3), že o generaci později měly všechny první jméno Anna

⁹ MZA Brno, Rodinný archiv Berchtoldů, inv. č. 217, kart. 32, pamětní kniha Berchtoldů.

(tabulka 4) a konečně v další generaci v první půli 18. věku obdrželi synkové i dcerky vždy jedno z křestních jmen po sv. Janu Nepomuckém (tabulka 5).

Ukázkovým případem různých strategií při volbách křestních jmen je křest jistého Leopolda Ignáce Josefa Baltazara Františka Feliciána Habsburského alias pozdějšího císaře Leopolda I. v roce 1640. Ten získal svá křestní jména takto: první a klíčové znělo Leopold a získal jej po legendárním světcí a bábenberském markraběti Leopoldu III. (1073-1136). Tím se odkazovalo na první držitele rakouských zemí z rodu Babenberků, přičemž zmíněný Leopold proslul jako kolonizátor země a zakladatel několika klášterů včetně Klosterneuburgu. Naopak druhé jméno ukazovalo, jak se Habsburkové staví k náboženství – Ignácem byl totiž míněn sv. Ignác z Loyoly, zakladatel jezuitského řádu a patron rekatolizačních snah rodu. Josef odkazoval na Pěstouna Páně, Baltazar bylo podle novozákonního mudrce, Františkem byl míněn sv. František z Assisi, zakladatel žebravého řádu františkánů, a konečně jméno Felicián dostal na paměť toho, že se narodil na jeho svátek. Jako by se volbou těchto jmen předurčovalo, že tento synek jednou bude velmi zbožným katolíkem, starostlivým a moudrým ochráncem, správcem a rozmnožitelem své říše. (Mikulec 1997, s. 10)

IX. 4. Smrt a pohřeb urozených

Výchovu a vzdělávání šlechty shrnujeme na jiném místě (kapitola II. 4. 4.; podrobněji pak Bůžek a kol. 2002, s. 283-303; Holý 2010), zde tedy pouze konstatujeme, že šlechtické děti bez rozdílu pohlaví strávily prvních přibližně šest let svého života ve fraucimoru, tj. pod dohledem ženské části dvora. Teprve pak byla výchova pohlavně oddělena a hoši přešli pod dohled mužů – preceptorů a dalších učitelů. Buď se pak učili doma, nebo odcházeli na své první školy. Dívky ovšem nadále zůstávaly ve fraucimoru. Zatímco mladíci čím dále častěji směřovali na univerzity a dokončili své vzdělání a zrání kavalírskou cestou, dívky dospívaly na dvorech svých rodičů a ty z nejvýznamnějších rodin pak jako dvorní dámy u panovnice ve Vídni. U habsburských dvorů a v hlavních městech jednotlivých zemí se pak okolo dvaceti let věku cesty mužů i žen opět protnulý, aby tak vznikla další generace manželů a manželek, přišly na svět další děti a v ideálním případě pak po dlouhém a plodném životě plném starostí o vlastní spásu (viz kapitola VII. 2.) přišla jejich poslední hodinka, na kterou se správný křesťan připravoval celý život. V raném novověku by jednoznačně souhlasili se Senecou, jenž tvrdil, že *„Není těžšího umění jako života, neboť po všeckem věk náš musíme se učiti umíratí.“*

Obr. 2: Poslední okamžiky knížete Filipa Hyacinta z Lobkovic v roce 1734 (převzato z Helclová 2006, s. 85)

V souvislosti s raným novověkem mluvíme o fenoménu „dobré smrti“. Ideálem bylo jí dosáhnout, tj. nezemřít třeba nečekaně při nehodě na lovu, nebo jako oběť moru, jenž masově a anonymně rozsával zkázu. Taková smrt byla pro člověka raného novověku nečestná, protože mu neumožnila správně a podle všech pravidel zemřít. „Dobrá smrt“ vyžadovala zemřít pomalu, duchovně i organizačně připraven, tj. za asistence kněze zvládnout poslední potřebné duchovní úkony (zejména zpověď a svaté přijímání), ale mít i sepsanou závěť, požadovalo se ovšem také zesnout v kruhu rodiny ve vlastním sídle, přesně jak dokládá unikátní obraz *Smrt Jaroslava Bořity z Martinic* z doby po roce 1649 (publikován ve Vlnas 2001, s. 387-388) nebo třeba mědirytina lobkovické provenience, jenž zachycuje smrt knížete Filipa Hyacinta z Lobkovic v roce 1734. (obr. 2) Podle soudobé zprávy, jež evidentně vychází z dobově uznávaného kánonu „dobré smrti“,

zesnul ve svém paláci ve Vídni v 55 letech krátce před Vánoci. Byl delší dobu vážně nemocný a připoutaný na lůžko. Manželka sice povolala významné lékaře, ti však knížeti nebyli sto pomoci, a tak se jeho stav dále horšil. Proto byl 19. prosince povolán dvorní kazatel a jezuita Bittermann, jenž Lobkovice vyzpovídal a zaopatřil svatým pomazáním. Knížeti se údajně hned ulevilo a ráno 20. prosince byl v lepším stavu, navečer se ale jeho stav prudce zhoršil, a tak se okolo 10. hodiny sešli okolo jeho lože blízcí příbuzní se zmíněným knězem. Prý se společně začali v pokleku modlit za přivolání nejsvatější hodinky šťastné smrti a sotva modlitbu dokončili a vzhledli k loži, Lobkovic v poklidu zemřel. (Helclová 2006, s. 78; k dobré smrti obecně Král 2004, s. 61-75)

K dobré smrti patřilo i včasné vyřízení pozemských záležitostí, mezi nimiž se dbalo zejména na rozdělení majetku a zaopatření nezletilých vhodnými poručníky. Obojí se dalo zvládnout sepsáním testamentu (tehdy by řekli kšaftu), k čemuž museli mít urození před rokem 1627 povolení panovníka (tzv. mocný list), po vydání Obnoveného zřízení zemského už tak mohli učinit bez jeho vědomí. Poslední vůle ale musela být sepsána v dobrém fyzickém a duševním stavu, za což ručili podepsaní svědkové. Testament se samozřejmě mohl za určitých podmínek i zrušit, pozměnit či doplnit (prostřednictvím tzv. kodicilů). Po smrti se příbuzní obratem měli sjet a seznámit se co nejdříve s obsahem poslední platné verze kšaftu. Podle Obnoveného zřízení zemského totiž musel být vepsán do 12 týdnů od smrti do desek zemských a další lhůty platily pro případ, že by někdo chtěl obsah testamentu soudně napadnout. To se stávalo poměrně často, ale tento příběh už sem nepatří. (Král 2004, s. 82-116; dále Král 2002, kde je i edice mnoha kšaftů z let 1550-1650)

Funerální rituály se až na výjimky podstatně lišily v ženském a mužském světě české a moravské aristokracie. Zdá se, že smrt mužského příslušníka rodu, hlavy rodiny, byla vnímána mnohem intenzivněji než skon manželky nebo dokonce úmrtí malého dítěte. Je to vidět třeba na době mezi okamžikem smrti a samotným pohřbem. Ta se v případě mužského úmrtí mohla protáhnout až na několik měsíců. Například Vilém z Rožmberka byl pohřben až téměř za čtyři měsíce, v případě jeho bratra Petra Voka se čekalo pět měsíců a pohřeb císaře Rudolfa II. následoval dokonce až po osmi měsících. U šlechticů šlo naopak o velmi krátkou dobu, většinou pouze o několik dnů, maximálně týdnů. Anna Hradecká z Rožmberka, manželka nejvyššího kancléře Jáchyma z Hradce a sestra nejvyššího purkrabího Viléma z Rožmberka, tj. žena stojící téměř na vrcholu tehdejšího společenského žebříčku, byla pochována už po 12 dnech od své smrti. Třetí manželka Viléma z Rožmberka, Anna Marie Bádenská, zemřela v Třeboni 25. dubna 1583 a pohřbena byla v Českém Krumlově za devět dní, tj. 3. května téhož roku. Zajímavé je, že se přesto na její pohřeb stačil dostavit její bratr s manželkou, kteří měli statky poměrně daleko v říši. Doba mezi smrtí ženy a jejím pohřbem se

výrazně nelišila ani v protestantském prostředí. Tak například manželka Karla staršího ze Žerotína, Kateřina Anna z Valdštejna, byla v roce 1605 pohřbena během tří týdnů od své smrti, Polyxena Šternberková z Valdštejna, jež zemřela při porodu dítěte 6. března 1620, byla pochována v Postoloprtech téměř přesně za měsíc, 5. dubna téhož roku. Spíše výjimkou byl v tomto ohledu skon manželky Petra Voka z Rožmberka Kateřiny z Ludanic, která zemřela v Českém Krumlově 22. června 1601, ale do rodinné hrobky pánů z Rožmberka ve vyšebrodském cisterciáckém klášteře byla pochována až za cca devět měsíců 29. března 1602. Do té doby rakev s jejím tělem ležela v nově zbudované hrobce v protestantském kostele sv. Trojice v Českém Krumlově. Tuto prodlevu však vysvětluje rozhodnutí Petra Voka prodat Český Krumlov císaři Rudolfovi II. a s tím spojená starost o budoucnost protestantského kostela. Z toho důvodu se Petr Vok po nějaký čas trvajícím váhání rozhodl opustit vybudovanou hrobku a uložit ostatky manželky, stejně jako v budoucnu své, do tradičního pohřebiště rodu ve Vyšším Brodu. (Král 2004, s. 220-221)

Důvodem zmíněného rozdílu v intervalech mezi smrtí a pohřby aristokratů a jejich manželek byla hlavně časová náročnost příprav na dostatečně reprezentativní rozloučení se zemřelým velmožem. Pohřeb aristokrata, který zastával politické funkce ve správě země, nebyl nikdy pouze soukromým rodinným rozloučením, ale spíše stál na pomezí rodinných a veřejných slavností. Zde se muselo demonstrovat vědomí šlechtické kontinuity; staré odcházelo a nová krev – ideálně syn zesnulého – se prezentovala v očích společnosti reprezentativní přípravou pohřbu a dokazovala tak připravenost vydat se ve šlépějích předků. V případě vymření nějakého starobylého rodu to platí dvojnásob, protože na jeho tradici navazovali dědici z jiného rodu, kteří však umně pěstovali kult svých předchůdců a jako by si přivlastňovali jejich zásluhy a tím se v očích veřejnosti postaršovali. Na pány z Hradce (vymř. 1604) cílevědomě navazovali Slavatové z Chlumu a Košumberka, v jejichž žilách kolovala přes Lucii Otýlii (dcera Adama II.) krev pánů z Hradce. (Mařa 1998) Podobně to bylo u Lobkoviců, kteří se cítili být přes paní Polyxenu dědici Pernštejnů (vymř. 1631), jen k tradici Rožmberků (vymř. 1611) se hlásilo hned několik rodů, protože v poslední generaci neměli ani mužské ani ženské potomky. Většinu statků ale zdělili Švamberkové, kteří se již na pohřbu ostentativně představili jako nástupci pánů erbu červené pětilisté růže. Symbolika tehdy mluvila jasně: v případě úmrtí posledního mužského potomka rodu se při smutečním obřadu v kostele zlámal erb vymřelého rodu, byl shozen z kazatelny a místo něj se pak poukazovalo na erb dědiců, kteří prostřednictvím velkolepé funerální slavnosti hodlali upozornit na svou osobu.

Naproti tomu smrt ženy, jakkoliv tragicky byla někdy vnímána, nevyžadovala tolik pozornosti celé stavovské společnosti a byla uzavřeným rodinným setkáním s nejbližším okruhem přátel. Až na výjimky, které představovaly funerální slavnosti žen, jež měly ve stavovské společnosti zvláštní postavení (např. pohřeb Polyxeny Lobkovicové z Pernštejna, o němž bude řeč níže), neplnila smuteční slavnost u žen reprezentativní funkce a jejím prvotním úkolem byla „poslední služba“ zemřelé, tj. uložení mrtvého těla k poslednímu odpočinku do rodinné hrobky. V některých případech se smutečního obřadu z rozličných důvodů nezúčastnili dokonce ani nejbližší příbuzní. Tak na pohřbu první manželky Adama mladšího z Valdštejna Alžběty chyběly všechny její děti, zatímco posledního rozloučení s Polyxenou Šternberkovou z Valdštejna se pro pracovní zaneprázdnění a složitou situaci v zemi (pohřeb se konal v dubnu roku 1620, tj. uprostřed stavovského povstání) nemohl zúčastnit její otec a sourozenci. (Král 2004, s. 220-222)

V raném novověku se postupně proměnily strategie šlechty ve volbě místa posledního odpočinku. Od konce středověku bylo běžné, že se – stejně jako u panovnických dynastií – přesunuly z periférních klášterů do hlavních venkovských rezidencí, což vyhovovalo právě tehdy, pokud šlechta dlouhodobě pobývala na venkově, jako tomu bylo v 16. století, a toužil zde výrazněji reprezentovat své mocenské postavení. Rodová hrobka totiž byla vynikajícím médiem, jež šířilo žádoucí informace (urozenost, starobylost apod.). Nacházely se ve farních, u katolíků postupně stále častěji v klášterních kostelech nebo někdy i v zámeckých kaplích. Bývaly v privilegovaném místě pod kněžištěm, na něž měl ve středověku právo pouze klérus, nebo v klenuté kryptě pod boční kaplí kostela. Většinou je krášlily skvostné figurální mramorové či z jiných materiálů vyrobené náhrobky (Jan Hasištejnský z Lobkovic v Kadani, Vojtěch z Pernštejna v Pardubicích) nebo alespoň epitafy, které oslavovaly osobu, společenské postavení a zásluhy zesnulého. Ve výjimečných případech vznikala náročně koncipovaná mauzolea, jež vybuodovali třeba Redernové ve Frýdlantě či Salhausenové v Benešově nad Ploučnicí. (Ariès 2000, 1, s. 349-353; Král 2004, s. 235-258; k Redernům Svoboda 2001)

Jen málokterý z nejbohatších šlechticů se v polovině 16. století nechal pohřbít mimo své statky nebo dokonce v hlavních městech království a markrabství. Například z patnáctky největších pozemkových vlastníků v Království českém v roce 1557 se pouze jediný nechal pohřbít v Praze ve sv. Vítu. Byl jím nejvyšší purkrabí Jan mladší Popel z Lobkovic († 1570). Ostatní spočinuli na svých venkovských statcích, nejčastěji právě v hlavní venkovské rezidenci (Vilém z Rožmberka v Českém Krumlově, Vilém Trčka z Lípy v Opočně, Jáchym z Hradce v Jindřichově Hradci, Jiří ze Šlejnic v Rumburku, Zachariáš z Hradce v Telči,

Burian Trčka z Lípy ve Světlé nad Sázavou, Bohuslav Felix Hasištejnský z Lobkovic v Chomutově apod.). (Kubeš 2005, s. 169-175)

V druhé polovině 17. století lze již zaznamenat částečně jinou situaci, neboť někteří urození se rozešli s funerální tradicí budovanou jejich nekatolickými předky a do země se přistěhovala a zbohatla zde řada cizí šlechty, jež budovala v tomto prostoru svá vůbec první pohřebiště. Z šestnáctky největších pozemkových vlastníků v Království českém k roku 1655 šest rodin zbudovalo hrobky nebo se alespoň nechalo individuálně pohřbít v hlavních městech, tj. v Praze v metropolitním chrámu sv. Víta (Černínové, Šlikové, Šternberkové, Valdštejnové: Podlaha 1920, s. 15-32;) nebo i v jiných pražských kostelech – v augustiniánském sv. Tomáši na Malé Straně, u kapucínů na Hradčanech, u jezuitů na Starém Městě atd. Podobnou tendenci lze spatřit též ve Vídni, kde je ale možné nalézt především hroby významných jednotlivců z českých zemí než rodové hrobky. Ti, kteří si toto místo posledního odpočinku vybrali, většinou prezentovali svou sounáležitost se zdejším habsburským dvorem, a proto se nechali pohřbít v kostelech blízko Hofburgu. Jednalo se o Colloredy, Ottavia Piccolominiho či některé Valdštejny. Na Moravě vybudovali někteří šlechtici rodinné hrobky v Brně. Patřili mezi ně třeba Kolovratové, Kounicové (oba rody u dominikánů), Raduitové de Souches (farní kostel sv. Jakuba) a další. Tento proces byl podpořen zejména urbanizací urozených vrstev, které pobývaly od konce 16. století stále více v hlavních městech, kde hlavy rodin trávily hodně času prací v různých zemských a zeměpanských úřadech (v případě Vídně i dvorských) a kde vyrostly reprezentativní paláce, jež se také staly jejich domovem. (Kubeš 2005, s. 171-172; Knoz 2005)

Většina nejbohatších však nedržela krok s tímto vývojem a stále dávala přednost pohřebištím zřízeným na venkově, kde se nacházely zejména v centrech fideikomisů. Využívali tak symbolických možností, jež toto umístění nabízelo, aby posílili význam svých hlavních venkovských rezidencí, které se stávaly jedním z nejdůležitějších reprezentačních pomníků jejich trvajících moci a vlády nad rozměrnými pozemky. Právě ony byly základem jejich společenského postavení a zde mohli vládnout téměř neomezeně. Tuto strategii zvolili z šestnáctky největších vlastníků v roce 1655 například Buquoyové (Nové Hrady), Gallasové (Hejnice u Frýdlantu), Lichtenštejnové (Vranov u Brna), Lobkovicové (Roudnice nad Labem), Slavatové z Chlumu a Košumberka (Jindřichův Hradec), obě větve Trauttmansdorffů (Horšovský Týn, Litomyšl) a podobně se chovala celá řada dalších významných tradičních či nově usazených rodin knížecího i hraběcího stavu. (Kubeš 2005, s. 173-174)

Na tomto místě je nutné podotknout, že v praxi většinou nebyli členové šlechtických rodin pochováni jen do jediné společné hrobky, protože každý z nich míval pro cílenou

reprezentaci rodiny odlišný význam. Zejména manželky a nedospělé děti, které zemřely mimo místo, kde se nacházela hrobka, nebyly nikam převáženy. Pro jejich poslední odpočinek vybral pán domu často méně reprezentativní pozice ve svatostáncích ležících nedaleko od místa jejich skonu. I zde mohl být instalován náhrobek či epitaf, který připomínal jejich bytí a smrt. Když například František Arnošt Šlik zřizoval ve své závěti v roce 1672 rodinnou hrobku v kapli sv. Václava ve sv. Vítu v Praze, požadoval, aby do ní kromě něj byla uložena také jeho manželka, dočasně pohřbená v původní šlikovské hrobce v kostele sv. Anny v Plané. Jejich čtyři děti, jež zemřely a byly pochovány ve Vídni (nejstarší syn v minoritském sv. Kříži, ostatní tři ve sv. Štěpánu), však měly zůstat ve svých stávajících hrobech. Šlik pouze zavazoval své dědice, aby jim nechal zhotovit odpovídající náhrobky s erbem a jejich jmény. (SOA Zámorsk, Rodinný archiv Šliků, inv. č. 382, kart. 36, závěť Františka Arnošta z 27. 10. 1672) Podobně se chovali téměř všichni ostatní šlechtici. Nejvýznamnější členové rodu, kteří dosáhli různých stavovských povýšení, vykonávali důležité úřady či se jinak ve společnosti prosadili, byli většinou uloženi do hrobek umístěných v hlavních městech nebo v hlavních venkovských rezidencích. Zejména jim mohla honosně prezentovaná paměť na život a skutky předních šlechticů přidávat na lesku a zvětšovat dosavadní povědomí společnosti o sociálním postavení toho kterého rodu.

Vlastní pohřební slavnosti a jejich proměny budou představeny na několika příkladech. Nejprve pohledme na konec 16. století do rodiny pánů z Hradce, a to konkrétně na pohřby nejvyššího komorníka Markrabství moravského Zachariáše z Hradce (1527-1589) a jeho synovce a nejvyššího purkrabí Království českého Adama II. z Hradce (1549-1596). Oba se zabývali před smrtí trochu jinými myšlenkami. Zachariášovi bylo již přes šedesát a dva roky před smrtí opustil kvůli zdravotním potížím veřejné funkce a dožíval na svém celoživotním díle, renesančním zámku v Telči. Mohl se zabývat úvahami o smrti a zejména osudu své linie rodu pánů z Hradce, protože nakonec zůstal bez mužského potomka a měl jen jednu dceru. Zemřel 6. února 1589. To Adam II. měl zdravotní problémy už od mládí, protože se za bojů s Turky nakazil od markytánek tzv. uherskou nemocí (lues). Tato choroba ho tak soužila, že na konci života už nemohl chodit ani hýbat rukama a trpěl křečemi; pokud někde potřeboval (a jako nejvyšší purkrabí musel vyřizovat mnoho záležitostí) služebníci jej nosili na speciálních nosítkách. Nakonec zemřel ani ne padesátiletý ve svém pražském paláci na Malé Straně v noci z 23. na 24. listopadu 1596. (Král 1998)

Organizace pohřbů se vždy ujímali dědicové většinou z řad nejbližších příbuzných. Zachariáše z Hradce tedy pohřbíval jeho synovec Adam II. a o jeho pohřeb se zase postarali pozůstalá vdova Kateřina Hradecká z Montfortu a syn Jáchym Oldřich z Hradce. První fáze

pohřebních příprav byla v obou případech poněkud odlišná, protože jeden zemřel na statcích a druhý v zemské metropoli, hrobky však v obou případech byly na venkově. Zachariáš zemřel v Telči, kde se v zámecké kapli Všech svatých nacházelo místo určené za jeho hrobku a sám Zachariáš se postaral o adekvátní výzdobu kaple: nechal ji vyzdobit motivy probuzení k novému životu v nebeském Jeruzalémě. Na začátku tedy stačilo vystavit mrtvé tělo (samozřejmě již bez tělesných orgánů a nabalzamované) pána z Hradce do této kaple. (srov. obraz s výstavem mrtvého těla Jana Jiřího Clary-Aldringena z roku 1702 – publikováno ve Vlnas 2001, s. 387) V případě Adama II. to bylo složitější, protože jeho tělo mělo podle přání zesnulého nakonec přijít do hrobky v kostele Nanebevzetí Panny Marie v Jindřichově Hradci. Tzn. že rakev s jeho ostatky musela být nejprve převezena z Prahy na venkov, což se stalo ve dnech 10. – 14. prosince 1596. Tehdy ji smuteční průvod o 176 koních s řadou urozených hostů – např. zde byl Petr Vok z Rožmberka – převezl spolu s ostatky Adamovy dříve zesulé dcery Anny Kateřiny a synka Viléma Zachariáše po trase Benešov, Miličín a Soběslav až na místo vlastního pohřbu. Další rozdíl mezi oběma zkoumanými případy byl v době, která uplynula mezi úmrtím a vlastním pohřbem. Zatímco Zachariáš byl pohřben po třech měsících za účasti mnoha urozených hostů, s Adamem II. se do země poněkud spěchalo – proběhl již 19. prosince 1596. (Král 1998)

Jinak bývaly pohřby této doby ve šlechtických kruzích relativně podobné. Při přípravách se všichni včetně služebníků oblékli do černého (šily se ve velkém tzv. smutky), objednávaly se svíčky, vznikaly smuteční básně a proslovy, vydávány byly pamětní mince, zvali se smuteční hosté z řad zemských hodnostářů i okolního rytířstva (Král 1999), doplňovaly se zásoby jídla a pití, vypůjčovali se kuchaři ze sousedství a připravovalo se ubytování pro všechny pozvané. V den pohřbu se pak musel hlavně sestavit pohřební průvod, jenž měl rakev doprovodit ze zámku do kostela, kde se konala pohřební slavnost a kde se pak ukládalo tělo do hrobky. Složení smutečního konduktu odráželo hierarchii tehdejší společnosti – rakev se totiž nacházela přibližně v půli a nejdůležitější osoby musely jít okolo ní. Třeba v případě Adama II. v roce 1596 šli v čele žáci místního jezuitského gymnázia, následováni svými učiteli jezuity (Adam II. je před pár lety povolal do města), pak byly umístěny máry s rakví, za nimiž přicházeli nejbližší příbuzní mužského pohlaví, nejvýznamnější hosté a celý průvod uzavírali poddaní. V kostele pak kromě mše zaznělo hlavně pohřební kázání. V případě Zachariáše z Hradce ji přednesl jeho dvorní kaplan Zikmund Domináček z Písnice, na pohřbu Adama II. se ho ujal pražský jezuita Stephetius – v obou případech pak kázání vyšla tiskem, jak bylo tehdy obvyklé. (obecně o pohřbech Král 2004; o pánech z Hradce Král 1998; k pohřebním kázáním Pavlíčková 2008)

Po skončení slavnosti v kostele či kapli následovala vždy smuteční hostina, na níž se museli hosté přesunout zpátky na zámek, kde se stolovalo v největších místnostech u několika velkých stolů. Nikoho asi nepřekvapí, že i při hostině se dodržoval přísný zasedací pořádek. (viz kapitola VIII. 5.) Kupříkladu při hostině po pohřbu Adama II. seděl v čele hlavního stolu ten nejurozenější host, tj. Petr Vok z Rožmberka, který byl stanoven též poručníkem nezletilého dědice Jáchyma Oldřicha z Hradce. Po jeho pravici zasedl zástupce císaře Rudolfa II. Václav Berka z Dubé, po levici pak nejvýznamější účastník z řad zemské vlády, Kryštof Popel z Lobkovic a pak následovali ostatní hosté. Na hostinách se probírala řada věcí, zejména se však diskutovalo o závěti zesnulého, protože v řadě případů bylo už tehdy jasné, že se stane otázkou sporu mezi dědici a příbuznými. To se stalo v případě závěti Zachariáše z Hradce, protože zesnulý odkázal panství Telč synovci Adamovi II., manželce a jediné dceři pak odkázal nově získaná panství Polná a Přibyslav včetně svého nábytku a klenotů. Jenže hned po jeho smrti postupoval synovec Adam II. proti jeho požadavkům a veškerý majetek prohlásil za svůj. Následoval dlouhý rodinný spor, který byl vyřešen až v roce 1594. (Vodičková 2008)

Pro druhý příklad posledního rozloučení se posuňme do doby okolo poloviny 17. století a podívejme se tentokrát na pohřeb významné ženy, jenž v sobě nesl snad všechny rysy typické pro mužské funerální slavnosti. Je to pohled do roku 1642, kdy zemřela a byla pohřbena úctyhodná pětasedmdesátiletá vdova Polyxena Lobkovicová z Pernštejna (1566-1642). Pro tuto dobu je poměrně typické, že zesnula ve svém domě v Praze, že prý do poslední chvíle nepřijímala ze světských osob nikoho jiného než svého jediného syna Václava Eusebia a že jako příkladná katolička barokní doby přijala poslední pomazání dne 19. května od oblíbeného karmelitánského duchovního, přičemž průběh tohoto aktu nesl nádech zázračnosti. Kněžna prý při přijímání posledního pomazání přestala mluvit a nemohla odpovídat na otázky, spojené se svátostí posledního rozhřešení. To se napravilo teprve tehdy, když si navlékla škapulír karmelitánského bratrstva, jehož byla členem. Zcela vysílená zemřela Polyxena v tichosti (jak jinak) v devět hodin dopoledne 24. května 1642. (Mařa 2004)

Ještě týž den nařídil její jediný syn, na jehož bedrech zůstala starost o zařízení reprezentativního posledního rozloučení s první dámou království, aby celý následující týden bylo vždy ve tři hodiny odpoledne zvoněno v kostelech na lobkovických panstvích. O skonu kněžny mimo to na rozkaz Václava Eusebia ve třech následujících dnech jednu hodinu denně informovaly zvony na zámku v Roudnici nad Labem, ve třech kostelech na Pražském hradu, v jednom kostele na Hradčanech, v pěti kostelech na Malé Straně, dvaceti třech kostelech ve

Starém Městě pražském a v devíti kostelech v Novém Městě pražském. Celková suma, která se vydala na zvonění, činila přes 236 zlatých.

Poslední rozloučení s paní Polyxenou, jež probíhalo podle vzoru pohřbu s nejvyšším purkrabím Adamem ml. z Valdštejna, jež se konalo o čtyři roky dříve, bylo naplánováno do chrámu sv. Víta na Hradčanech. Tam se ve dnech 8. až 10. července 1642 – a to byla novinka v katolickém potridentském prostředí – konaly třídní pohřební liturgie nad zesnulou, tzv. exekvie. Ty se většinou odehrávaly na významných místech, kde byla naděje, že se sejde dostatek vhodných hostů. Tak například když zesnula kněžna Sofie Agnes Ditrichštejnová z Mansfeldu (1619-1677) na svém statku Šluknově v lednu roku 1677, exekvie se konaly tři dny od Popeleční středy, tj. od 3. března, v hlavní venkovské rezidenci Ditrichštejnů, moravském Mikulově! (MZA Brno, Rodinný archiv Ditrichštejnů, kart. 455, fol. 17-18)

Proluka mezi úmrtím a exekviemi byla z logistického hlediska velmi vítána, neboť i v případě kněžny Polyxeny získali lobkovičtí úředníci čas několika týdnů k přípravě všeho podstatného. V chrámu sv. Víta začali malíři, truhláři, tesaři a další řemeslníci se stavbou tzv. *castra* (jedn. č. *castrum*) *doloris*. Tento „smuteční stánek“ či luxusně vyzdobený altán nad katafalkem s rakví zemřelého či zemřelé se v českém a moravském aristokratickém prostředí začal postupně objevovat na přelomu 16. a 17. století. (viz obr. 3 a 4; dále dva příklady ve Vlnas 2001, s. 389; blíže pak Helfertová 1974 a Popelka 1994) Malovaná dřevěná kostra *castra doloris* kněžny z Lobkovic byla dozdobena stříbrem, karmazínem, zlatohlavem a černým plátnem. Po stranách smutečního stánku se nacházelo sto velkých malovaných erbů. Smutečně byl vyzdoben celý interiér chrámu sv. Víta. Hlavní oltář byl potažen černým sukem a viselo na něm pět vyšívaných (pravděpodobně pernštejnských a lobkovických) erbů. Šest vybraných osob rozvěsilo černé sukno i na všechny vedlejší oltáře a pernštejnskou kapli, rozprostřeli ho na zem a potáhli i některé stolice k sezení. Jeden vyšívaný erb visel i na kazatelně, z níž se řečníci loučili s paní Polyxenou.

Večer 7. července se vydal smuteční průvod z pernštejnského domu na Hradčanech do nedalekého svatovítského chrámu. Mrtvé tělo zesulé kněžny bylo neseno na márách, jež obklopovalo čtyřicet osob v černých pláštích a kloboucích se svícemi v rukou. Osm pomocníků neslo podstavky, na něž se měly máry položit v případě nutnosti odpočinku. Přes rakev byl přehozen aksamitový přikrov se stříbrným křížem a po stranách smutečních nosítek viselo šest vyšívaných erbů. Za márami šel pravděpodobně syn zesulé Václav Eusebius. Pro dvanáct nejvýznamnějších hostů byla připravena speciální smuteční rouška přes obličej. Rakev byla v chrámu položena na katafalk pod *castrum doloris* a dalšího rána začaly tři dny trvající smuteční obřady, jež měli na starosti příslušníci svatovítské kapituly.

Obr. 3 a 4: Castra doloris markraběte Ludvíka Viléma Bádenského v Rastattu z roku 1707 (vlevo) a kardinála Damiána Huga ze Schönbornu v Bruchsalu (cca 1743)

Exekvie začínaly každého dne v osm hodin ráno. Šest rytířů bylo knížetem z Lobkovic pověřeno, aby byli v chrámu za „*hospodáře*“, tj. aby organizačně zajistili zdárný chod posledního rozloučení. K účasti na smutečních obřadech byli vyzváni nejpřednější osobnosti království, v čele s hrabětem Heřmanem Černínem z Chudenic, nejvyšším hofmistrem Vilémem z Talmberka, Jindřichem Slavatou z Chlumu a Košumberka, Václavem Michnou z Vacínova, nejvyšším písařem Přibíkem Jeníškem z Újezdu či nejvyšším mincmistrem Oldřichem Adamem Popelem z Lobkovic. Okolo *castra doloris* a na všech oltářích hořely speciálně připravené svíce, jež měly vydržet po celou dobu tří dnů, kdy se smuteční obřady konaly. Posledního rozloučení se v svatovítském chrámu účastnili i blíže neuřčení „*muzikanti, kteří by ... za ty tři dny muzicírovali*“. Po celou dobu exekvií byla chudým lidem rozdávána před kostelem sv. Tomáše v Praze almužna.

Konkrétní průběh liturgických obřadů během exekvií je možné představit na jiném a téměř o sto let pozdějším příkladě. Z českého pohřebního kázání oblíbeného kralického faráře a rady olomouckého biskupa Antonína Josefa Dresera *Život nesmrtelný vysoce osvícenej a vysoce urozenej paní, paní Maximiliány Marie Beatricis, Sv. Římské říše rozené kněžny z*

Liechtensteinu, ovdovělé hraběnky z Rottalu (vyšlo tiskem v Olomouci 1741) vychází najevo, že exekvie za Maxmiliánu Marii Rottalovou z Lichtenštejna proběhly v hlavní venkovské rezidenci rodu Rottalů v Holešově ve dnech 16. – 18. května 1741. Z kázání lze vyvodit, že dědic František Antonín Rottal si vyžádal opravdu pompézní obřad a vynaložil hodně finančních prostředků na to, aby se lidé se zesnulou kněžnou rozloučili s odpovídající důstojností. První den exekvií, konaných ve farním kostele v Holešově, sloužil mši svatou osobně nejvyšší moravský duchovní, olomoucký biskup Jakub Arnošt z Lichtenštejna-Kastelkornu. Poté bylo prosloveno německé pohřební kázání, jehož přípravou a přednesem byl pověřen Jan František Hertl, děkan kostela sv. Mořice v Kroměříži. Na závěr zazpíval slavné requiem Otto Honorius, hrabě z Egkhu a Hungersbachu, probošt olomoucké kapituly. Druhý den bylo na pořadu zmíněné Dreserovo české kázání, slavné requiem pak měl Leopold II. Fridrich, hrabě z Egkhu a Hungersbachu. Poslední den exekvií proběhlo requiem v režii hraběte Maxmiliána z Hamiltonu. „*K závěrce pak tej všechnej slavnosti Sacrum Votivum de Beata, aneb slavnou spívanou mši o Panně Marii měl z vrchu opáčený kazatel Antonín Josef Dreser.*“ (Horáková 2011, s. 28-29)

Ale vraťme se k Polyxeně Lobkovicové z Pernštejna: stejně jako většina šlechticů měla být i ona pochována po boku svého manžela. Tělo bývalého nejvyššího kancléře Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic spočinulo v roce 1628 v kapucínském klášteře v Roudnici. Proto se po pražských smutečních obřadech vydal pohřební průvod z hlavního města království do Roudnice, vdovského sídla zemřelé Polyxeny. Rakev s tělem byla naložena na vůz táhnutý šesti koňmi. Koně byli přikryti dekami z černého sukna a okolo vozu šlo 60 poddaných z roudnického panství s černými kuklami a svícemi v rukou. Za vozem s mrtvým tělem jelo šestispřeží Václava Eusebia z Lobkovic následované dalšími šesti smutečními kočáry s rodinou zemřelé, fraucimorem, duchovními a hospodářskými úředníky. Průvod uzavíraly dva „*kočárky*“ s kuchaři a stolníky, kteří měli připravit v Roudnici smuteční hostinu.

V Roudnici nejdříve 16 osob ve vypůjčených černých pláštích odneslo kněžnu do místního smutečně vyzdobeného kostela, kde bylo vystaveno. Také v kapucínském klášteře, který založila sama Polyxena, se oltáře a stěny potáhly černým sukem s křížem. Reprezentační povinností pozůstalých bylo vybavit příslušníky a dvora a některé hosty smutečními šaty. Celý obřad byl na Roudnici zakončen smuteční hostinou. Na ní bylo z Moravy přivezeno osm věder starého vína, zatímco tohoroční víno, stejně jako světlé a hořké pivo, se nakoupilo přímo v Roudnici. Na stolech se objevilo hovězí, telecí i skopové maso, pokrmy ze slepic, kapounů, kuřat a ryb. Vybranější potraviny jako cukr, lemnouny či slanina, spolu s cínovým

nádobím, sklenicemi a ložním prádlem pro smuteční hosty přivezli formané na pěti vozech z Prahy. (popis pohřbu podal Král 2004, s. 222-224)

Třetí příklad pohřbu pochází sice také z lobkovického prostředí, ale tentokrát se posuneme do první poloviny 18. století, konkrétně na počátek roku 1735, a podíváme se na poslední rozloučení s knížetem Filipem Hyacintem z Lobkovic. Už jsme si řekli, že zesnul 20. prosince 1734 ve Vídni a jeho tělo bylo obratem omyto, otevřeno a nabalzamováno. Ještě o tom nebyla řeč, ale srdce a další vnitřní orgány nemohly nikdy vydržet delší dobu, takže se vyňaly a pohřbily brzy samotné ve zvláštních nádobách (kanopách). V případě knížete z Lobkovic to bylo dne 24. prosince v benediktýnském kostele u Skotů (Schottenkirche) ve Vídni, který patřil mezi šlechtou k oblíbeným. Tělo však patřilo podle poslední vůle do rodové hrobky, o níž již víme, že se nacházela v Roudnici nad Labem. Proto bylo oblečeno do prostého řádového kapucínského obleku a převezeno do Čech, kam dorazilo se smutečním průvodem 27. prosince večer a slavnostně bylo vystaveno v zámecké kapli na katafalk, kde pak zůstalo dva dny vystaveno pro veřejnost – to nesmělo nikdy chybět, protože se tak všem mohlo dokázat, že zesnulý umřel podle očekávání a v pořádku. Tím se zamezovalo jakýmkoliv pochybám a zároveň se tím začal budovat „druhý život“ sociálního těla zesnulého v paměti současníků i budoucích. (tzv. teorie dvou těl, viz Král 2004, s. 172 s odkazem na slavnou práci Kantorowitzovu) U těla se držela pravidelně vyměňovaná stráž a neustále se u něj nacházeli místní kapucíni, kteří se modlili za spásu knížecí duše. Mezitím započaly na lobkovických panstvích čtyři týdny smutku doprovázené pravidelným vyzváněním, úředníci logisticky zajišťovali nadcházející funerální slavnost (zdobili zámeckou kapli, připravovali *castrum doloris*, šily se obleky, nakupovaly se svíce, připravovaly proslovy, zásobovalo se jídlem atd.), jež se měla odehrát již 30. prosince.

Toho dne navečer se před kaplí zformoval pohřební kondukt a za zpěvu chorálů byla rakev s knížetem bez účasti jeho rodiny (zastupoval ji tu knížecí štolmistr, protože malému dědicovi bylo teprve 11 let) nesena do blízkého kapucínského kláštera do kostela sv. Václava. Zde ji přejali kapucíni a donesli ji do honosného *castra doloris*, jež bylo vystaveno jen pro tuto příležitost, ovšem byly k němu – s ohledem na nedostatek času – použity části castra z pohřbu předchozího knížete Ferdinanda Augusta z roku 1715. Po několika čtených a zpívaných modlitbách a proneseném smutečním kázáním bylo tělo sejmuto z lešení a uloženo do dvou do sebe zapadajících rakví, nejprve dřevěné vnitřní a potom cínové vnější. Pak byla tato schránka snesena dolů do lobkovické hrobky k předkům knížete Filipy Hyacinta. Následovala obvyklá smuteční hostina a teprve na počátku ledna 1735, konkrétně ve dnech 3. – 5. ledna, proběhly tradiční třídní exekvie se zádušními mšemi a modlitbami. Opět se

konaly u kapucínů, kde ještě stálo castrum doloris, tentokrát ale jen se symbolem knížecí rakve. Nakonec je ještě nutné dodat, že tím vlastně pohřeb zcela neskončil, protože se pak pravidelně držely vzpomínkové a výroční mše za zesnulého, což se někdy protáhlo i na několik let. Tím se mimo jiné nadále budovala paměť na zesnulé Lobkovice a potažmo na jejich celý starobylý rod, jehož sláva se tak nezapomínala a přetrvávala po generace. A to je něco, co je typické jen pro šlechtu, jež vnímala čas zcela jinak než soudobý člověk. (Helclová 2006)

Vydané prameny a literatura:

(tučně jsou vyznačena základní díla, jejichž znalost se předpokládá u státních závěrečných zkoušek)

ARIÈS, Philippe, *Dějiny smrti, 1. Doba ležících; 2. Zdivočelá smrt*, Praha 2000.

ARIÈS, Philippe, *Geschichte der Kindheit*, Wien 1977.

BASTL, Beatrix, *Eheliche Sexualität in der Frühen Neuzeit zwischen Lust und Last. Die Instruktion des Fürsten Karl Eusebius von Liechtenstein*, Archiv für Kulturgeschichte 78, 1996, s. 277-301.

BASTL, Beatrix, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien – Köln – Weimar 2000.

BASTL, Beatrix, *Wan Ich nur bei dier sein mecht/würden mier alle beschwerden leichter. Zur Bedeutung von Ehe und Liebe innerhalb des Österreichischen Adels der Frühen Neuzeit*, Unsere Heimat 66, 1995, s. 4-14.

BASTL, Beatrix – HEISS, Gernot, *Hofdamen und Höflinge zur Zeit Kaiser Leopolds I. Zur Geschichte eines vergessenen Berufsstandes*, in: Václav Bůžek (ed.), *Život na dvorech barokní šlechty (1600-1750)*, České Budějovice 1996 (= Opera historica 5), s. 187-266.

BOLOGNE, Jean-Claude, *Svatby. Dějiny svatebních obřadů na Západě*, Praha 1997.

BRABCOVÁ, Petra, *Kojenecká a dětská úmrtnost v brněnské svatopetrské farnosti v 18. století*, Vlastivědný věstník moravský 57, 2005, s. 184-190.

BŮŽEK, Václav, *Aliance Rožmberků, Zrinských ze Serynu a Novohradských z Kolovrat na počátku 17. století*, Jihočeský sborník historický 65, 1996, s. 10-25.

BŮŽEK, Václav – HRDLIČKA, Josef a kol., *Dvory velmožů s erbem růže. Všední a sváteční dny posledních Rožmberků a pánů z Hradce*, Praha 1997.

BŮŽEK, Václav – HRDLIČKA, Josef (edd.), *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*, in: Václav Bůžek (ed.), *Poslední páni z Hradce*, České Budějovice 1998 (= Opera historica 6), s. 145-272.

BŮŽEK, Václav – HRDLIČKA, Josef – KRÁL, Pavel – VYBÍRAL, Zdeněk, *Věk urozených. Šlechta v českých zemích na prahu novověku*, Praha – Litomyšl 2002.

DENZLER, Georg, *Zakázaná slast. Dva tisíce let křesťanské sexuální morálky*, Brno 1999.

DOLEŽAL, Antonín, *Od babictví k porodnictví*, Praha 2001.

van DÜLMEN, Richard, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16. – 18. století), 1. Dům a jeho lidé*, Praha 1999.

FRANCEK, Jindřich, *Příběh tajné lásky. Eliška Kateřina Smiřická a její sexuální skandál*, Praha 2005.

van GENNEP, Arnold, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997.

GRULICH, Josef, *“Slavnostní okamžiky” – svatební a křestní obřad v období raného novověku (Závěry tridentského koncilu a pražské synody ve světle jihočeských matričních zápisů z 2. poloviny 17. století*, Historická demografie 24, 2000, s. 49-82.

von HEIGEL, Karl Theodor, *Die Brautwerbung des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden und des Prinzen Eugen von Savoyen 1689-1690*, Sitzungsberichte der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse 1901, s. 609-659.

HELCLOVÁ, Eliška, *Úmrtí a pohřební slavnost knížete Filipa Hyacinta z Lobkovic roku 1734*, Podřipský muzejník 2, 2006, s. 77-86.

HELFERTOVÁ, J., *Castra doloris doby barokní v Čechách*, Umění 22, 1974, s. 290-307.

HOLÝ, Martin, *„Čehož sem také při ní, panně šlechtičně, aby mě za manžela sobě oblíbila, vyhledávati neobmeškal.“ Sňatky české a moravské šlechty na prahu novověku (1500-1620)*, in: Martina Halířová

- (red.), Oznamuje se láskám našim... aneb Svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí, Pardubice 2007, s. 7-18.
- HOLÝ, Martin, *Zrození renesančního kavalíra. Výchova a vzdělávání šlechty z českých zemí na prahu novověku (1500-1620)*, Praha 2010.
- HORÁKOVÁ, Dana, *Antonín Josef Dreser a jeho kazatelská činnost v první třetině 18. století*, Olomouc 2011, bakalářská práce FF UP.
- JANÁČEK, Josef, *Valdštejn a jeho doba*, Praha 1978.
- JANÁČEK, Josef, *Ženy české renesance*, Praha 1996.
- JANÁČKOVÁ, Pavla, *Deníky Marie Jany hraběnky Harbuval von Chamaré (1722-1792)*, *Theatrum historiae* 5, 2009, s. 85-111.
- KALISTA, Zdeněk (ed.), *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.
- KELLER, Katrin, *Hofdamen. Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*, Wien – Köln – Weimar 2005.
- KELLER, Katrin – CATALANO, Alessandro (Hg.), *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598-1667)*, 7 dílů, Wien – Köln – Weimar 2010.
- KLABOUC, Jiří, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.
- KNOZ, Tomáš, *Grablegen und Grabkapellen des mährischen Adels von der Renaissance bis zum Barock. Thesen zur Problematik*, in: Mark Hengerer (Hg.), *Macht und Memoria. Begräbniskultur europäischer Oberschichten in der Frühen Neuzeit*, Köln u. a. 2005, s. 449-482.
- KOLDINSKÁ, Marie – MAŤA, Petr (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602-1633*, Praha 1997.
- KOPIČKA, Petr, *Kojné pro děti Heřmana Jakuba Černína z Chudenic*, in: *Confluens* 1, 2005 (= Sborník historických a vlastivědných prací z Mělnicka), Mělník 2005, s. 80-91.
- KOZÁKOVÁ, Anděla, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926.
- KRÁL, Pavel, *Pohřby posledních pánů z Hradce*, in: Václav Bůžek (ed.), *Poslední páni z Hradce*, České Budějovice 1998 (= *Opera historica* 6), s. 401-512.
- KRÁL, Pavel, *Mezi životem a smrtí (Testamenty české šlechty v letech 1550-1650)*, České Budějovice 2002.
- KRÁL, Pavel, *Ronšperské setkání. Švamberský pohřeb jako místo politické komunikace předbělohorské šlechtické společnosti*, *Jihočeský sborník historický* 68, 1999, s. 291-309.
- KRÁL, Pavel, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004.**
- KUBEŠ, Jiří, *Reprezentační funkce sídel vyšší šlechty z českých zemích (1500-1740)*, České Budějovice 2005, nepublikovaná disertační práce.
- LEDVINKA, Václav, *Šlechtická svatba v Praze roku 1579 (K charakteru aristokratických slavností české renesance)*, *Documenta Pragensia* 12, 1995, s. 105-113.
- LENDEROVÁ, Milena, *Od porodní báby k porodní asistentce*, *Theatrum historiae* 1, 2006, s. 129-154.
- LENDEROVÁ, Milena a kol., *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.**
- LIŠKA, David, „Oznámiti mohu, že jest pán dobrý, poctivý...“ *Příspěvek k předsvatebním rituálům raně novověké šlechty na příkladu korespondence Jana Diviše ze Žerotína*, *Jižní Morava* 42, 2006, sv. 45, s. 253-268.
- MAŤA, Petr, *Karneval v životě a myšlení raně novověké šlechty*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*, České Budějovice 2000 (= *Opera historica* 8), s. 163-189.
- MAŤA, Petr, *Polyxena Lobkovická z Pernštejna na cestě do barokního nebe (K projevům karmelitánské zbožnosti v českých zemích)*, in: Jaroslav Pánek (usp.), *Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací žáků a přátel věnovaný profesoru Josefu Petráňovi*, Praha 2004, s. 387-406.
- MAŤA, Petr, *Rituál zasnub v deníku renesančního kavalíra*, *Dějiny a současnost* 18, 1996, č. 6, s. 11-15.
- MAŤA, Petr, *Svět české aristokracie (1500-1700)*, Praha 2004.**
- MAŤA, Petr, *Zrození tradice (Slavatovské vyústění rožmberského a hradeckého odkazu)*, in: Václav Bůžek (ed.), *Poslední páni z Hradce*, České Budějovice 1998 (= *Opera historica* 6), s. 513-552.
- MELKESOVÁ, Miroslava, „...ku pomoci a odlehčení těžkých trápení těhotných paní...“ (*Lékařské knihy a porodnické instrukce 16. století*), *Historický obzor* 10, 1999, s. 122-128.
- MIKULEC, Jiří, *Leopold I. Život a vláda barokního Habsburka*, Praha – Litomyšl 1997.
- MORUS [= LEWINSOHN, Richard], *Světové dějiny sexuality*, Praha 1992.
- MUIR, Edward, *Ritual in Early Modern Europe*, Cambridge 1997.
- NÁCOVSKÁ, Pavla, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně-dějinného a historicko-demografického poznání (Kutná Hora 1550-1600)*, *Historická demografie* 21, 1997, s. 37-72.
- PÁNEK, Jaroslav, *Poslední Rožmberkové. Velmoži české renesance*, Praha 1989.
- PAVLÍČKOVÁ, Radmila, *Triumphus in mortem. Pohřební kázání nad biskupy v raném novověku*, České Budějovice 2008.

- PETRÁŇOVÁ, Lydie a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979.
- PODLAHA, Antonín, *Ilustrovaný průvodce metropolitním chrámem svatého Víta v Praze*, Praha 1920.
- POPELKA, Liselotte, *Castrum Doloris oder „Trauriger Schauptatz“: Untersuchungen zu Entstehung und Wesen ephemerer Architektur*, Wien 1994.
- RATAJOVÁ, Jana – STORCHOVÁ, Lucie (edd.), *Žena není přišera, ale nejmilejší stvoření boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009.
- von RENNER, Victor (Hg.), *Vertrauliche Briefe des Grafen Ernst Rüdiger v. Starhemberg an seinen Vetter den Grafen Gundacker von Starhemberg aus den Jahren 1682-1699*, 2 díly, Wien 1890-1891.
- SIGLOVÁ, Tereza, *Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563-1652*, in: Martina Halířová (red.), *Oznamuje se láskám našim... aneb Svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí*, Pardubice 2007, s. 27-45.
- SLÁDEK, Miloš, *Poznámky k problematice českých pohřebních kázání 16. a 17. století*, Literární archiv 27, 1994, s. 191-208.
- SMÍŠEK, Rostislav, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009.
- SMÍŠEK, Rostislav, *Šlechtic a sňatek ve druhé polovině 17. století. Sňatkové strategie Jana Adolfa a Ferdinanda ze Schwarzenberku*, Folia Historica Bohemica 24, 2009, č. 1, s. 167-198.
- SVOBODA, Milan, *Redernský monument ve Frýdlantu v Čechách jako hmotný pramen pro poznání dějin posledních příslušníků frýdlantské linie Redernů*, in: Michaela Hrubá – Petr Hrubý (usp.), *Renesanční sochařství a malířství v severozápadních Čechách, Ústí nad Labem 2001*, s. 191-215.
- SVOBODOVÁ, Milada, *Rodinná kronika Václava Viléma Cetenského z Cetně a jeho potomků z let 1677-1769 v rukopise XXIII F 93*, Miscellanea Oddělení rukopisů a starých tisků 18, 2003-2004, s. 388-399.
- SWIDEROVÁ, Kristina, *Adam František a Eleonora Amálie ze Schwarzenberku. Příčiny a průběh jejich manželské krize v letech 1710-1722*, Theatrum historiae 9, 2011, s. 357-374.
- TEPLÝ, František, *O nádheře vrchnostenské svatby*, Československý zemědělec 15, 1933, s. 18-20.
- TISCHER, František (ed.), *Dopisy Viléma hraběte Slavaty Jaroslavu Bořitovi hraběti z Martinic z let 1631 a 1632*, Sborník historický 1, 1883, s. 305-322.
- TURNER, Victor, *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*, Ithaca 1969.
- TURNER, Victor, *Drama, Fields and Metaphores*, London 1974.
- VAŠICA, Josef (ed.), *Smrtí tanec, Barokní poesie*, Praha 1941.
- VLNAS, Vít (ed.), *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*, Praha 2001.
- VOCELKA, Karl, *Habsburgische Hochzeiten 1550-1600. Kulturgeschichtliche Studien zum manieristischen Repräsentationsfest*, Wien – Köln – Graz 1976.
- VODIČKOVÁ, Drahomíra, *Spor o dědictví Zachariáše z Hradce v letech 1589-1594*, in: Jiří Kubeš – Radmila Pavlíčková (edd.), *Šlechta mezi realitou a normou. Miscellanea ze studentských prací k dějinám raného novověku*, Olomouc – Pardubice 2008, s. 63-93.
- VOREL, Petr, *Aristokratické svatby v Čechách a na Moravě v 16. století jako prostředek společenské komunikace a stavovské diplomacie*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Slavnosti a zábavy na dvorech a v rezidenčních městech raného novověku*, České Budějovice 2000 (=Opera historica 8), s. 191-206.
- VOREL, Petr, *Pernštejnská svatba v Prostějově roku 1550*, Časopis Matice moravské 114, 1995, s. 139-162.
- WOLF, Adam, *Fürst Wenzel Lobkowitz, erster geheimer Rath Kaiser Leopold's I. 1609-1677*, Wien 1869.

Přílohy

A) Základní edice pramenů k dějinám raného novověku

0. Velké ediční řady pro dějiny raného novověku a edice základních právních dokumentů – v 19. století jich bylo několik začato, ale nebyly dotaženy do konce. Přesto se jedná o úctyhodné počiny.

Archiv český od 1840 (založil František Palacký a kolegové), dodnes vydáno přes 30 svazků – zde vydávána nejstarší korespondence, úřední knihy atd.

Sněmy české od léta 1526 po naši dobu, 1-15, Praha 1877-1941 (sv. 4, 1574-6; 5, 1577-80; 6, 1581-5; 7, 1586-91; 8, 1592-4; 9, 1595-9; 10, 1600-4; 11, 1605).

JANÁČEK, Josef – POLIŠENSKÝ, Josef – KOČÍ, Josef – ČECHOVÁ, Gabriela a kol. (edd.), *Documenta Bohemica bellum tricennale illustrantia*, Praha 1971-1981.

ROUBÍK, František – LÍVA, Václav a kol. (edd.), *Regesta fondu militare Archivu Ministerstva vnitra RČS v Praze I-VIII*, Praha 1937-1957.

TOBOLKA, Zdeněk V., *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století, II/1-8*, Praha 1939-1965.

STERNECK, Tomáš (ed.), *Historica Třeboň 1526-1547. Listy, listiny a jiné prameny k politickým dějinám období zrodu habsburské monarchie. I. Písemnosti z let 1526-1535*, Praha 2010.

JANIŠ, Dalibor (ed.), *Moravský zemský sněm na prahu novověku. Edice Památek sněmovních z let 1518-1570. I. Památky sněmovní I*, Praha 2010.

JIREČEK, Hermenegild (ed.), *Obnovené právo a zřízení zemské dědičného království Českého 1627*, Praha 1888.

JIREČEK, Hermenegild (ed.), *Obnovené zřízení dědičného markrabství moravského 1628*, Brno 1880.

JIREČEK, Hermenegild – JIREČEK, Josef (edd.), *M. Brikiho z Licka Práva městská*, Praha 1880.

JIREČEK, Hermenegild – JIREČEK, Josef (edd.), *Zřízení zemská Království českého XVI. věku*, Praha 1882.

JIREČEK, Josef (ed.), *Práva městská Království českého a Markrabství moravského spolu s krátkou jich summou od M. Pavla Krystyana z Koldína*, Praha 1876.

1. Vyprávěcí – tj. kroniky – středověký fenomén, přežívající do období baroka v nejvyšších sférách, po 1700 přesun do městského a poddanského prostředí. Nejvýznamnější vydané jsou:

JANÁČEK, Josef (ed.), *Pavel Skála ze Zhoře, Historie česká. Od defenestrace k Bílé hoře*, Praha 1984.

JANÁČEK, Josef (ed.), *Sixt z Ottersdorfu, O pokoření stavu městského léta 1547*, Praha 1950.

KAMPER, Zdeněk (ed.), *Kronika mladoboleslavská od mistra Jiřího Bydžovského sepsaná*, Ml. Boleslav 1935.

KOLÁR, Jaroslav (ed.), *Marek Bydžovský z Florentina, Svět za tří českých králů*, Praha 1987.

KOLÁR, Jaroslav (ed.), *Václav Hájek z Libočan, Kronika česká*, Praha 1981.

PÁNEK, Jaroslav (ed.), *Václav Březan, Životy posledních Rožmberků, I-II*, Praha 1985.

REZEK, Antonín (ed.), *Jan Beckovský, Poselkyně starých příběhů českých, díl druhý (1526-1715)*, 3 svazky (1526-1607, 1608-1624, 1625-1715), Praha 1879-1880.

RYBA, Bohumil (ed.), *Pavel Stránský, O státě českém*, Praha 1953.

TONNER, Eduard (ed.), *Pavel Stránský, O státě českém*, Praha 1893.

TICHÁ, Zdeňka (ed.), *Kroniky válečných dob. Lamentací země moravské*, Praha 1975.

2. Prameny osobního charakteru – deníky, cestovní deníky, autobiografie, paměti, dopisy. Objevují se právě od počátku raného novověku a zažívají velký rozmach. Vydaná je jen malá část z nich.

2A Osobní a cestovní deníky:

BINKOVÁ, Simona – POLIŠENSKÝ, Josef (edd.), *Česká touha cestovatelská. Cestopisy, deníky a listy ze 17. století*, Praha 1989.

- CATALANO, Alessandro (komentoval), *Heřman Jakub Černín: Deník z cesty po Itálii (přeložila Eva Krátká)*, Souvislosti 13, 2002, č. 3-4, s. 113-123.
- CATALANO, Alessandro, *Italský deník kardinála Arnošta Vojtěcha z Harrachu a bouřlivý rok 1638 (pasáže z deníku přeložila Helena Mahlerová)*, Souvislosti 13, 2002, č. 3-4, s. 29-45.
- ČAPSKÁ, Veronika – MARKOVÁ, Veronika (edd.), *Gabriela Sobková z Kornic, provdaná ze Spens-Booden. Deníkové rodinné záznamy (1785-1808)*, Praha 2009.
- KELLER, Katrin – CATALANO, Alessandro (Hg.), *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598-1667)*, 1-7, Wien – Köln – Weimar 2010.
- DURAJOVÁ, Miroslava – SMÍŠEK, Rostislav (Hg.), *Hieronymus der Ältere Schlick: Das Tagebuch. Eine Selbstdarstellung aus den Jahren 1580-1582*, České Budějovice 2008.
- HRDLIČKA, Josef, *Deníkové záznamy jindřichohradeckého měšťana Jiříka Pavlovského z počátku 17. století*, JSH 72, 2003, s. 137-174.
- HRUBÝ, František, *Lev Vilém z Kounic, barokní kavalír*, Brno 1987.
- KOLDINSKÁ, Marie - MAŤA, Petr (edd.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602-1633*, Praha 1997.
- KOPIČKA, Petr (ed.), *Deníky roudnického hejtmána Blažeje Albína z Weisenberku z let 1611 a 1625*, Praha 2003.
- KUBEŠ, Jiří (ed.), *Kryštof Václav z Nostic, Deník z cesty do Nizozemí v roce 1705*, Praha 2004.
- KUBEŠ, Jiří, *Diplomaticko-úřední cesta generálního válečného komisaře Leopolda Antonína Josefa hraběte Šlika z Pasounu a Holiče (1663-1723) po středoněmeckých dvorech v roce 1706*, VSH 11, 2002, s. 41-84.
- KUBEŠ, Jiří, *Trnitá cesta Leopolda I. za říšskou korunou (1657-1658). Volby a korunovace ve Svaté říši římské v raném novověku*, České Budějovice 2009, s. 225-287. (edice deníku z cesty Františka Karla I. Libštejnského z Kolovrat do Frankfurtu nad Mohanem v letech 1657-1658)
- MENTBERGER, Václav (ed.), *Z deníku Jana Josefa hraběte z Vrtby*, 21. ročenka Národopisného musea Plzeňska ze rok 1939, Plzeň 1940.
- TISCHER, František, *Heřman hrabě Černín z Chudenic. Obraz ze života a činnosti jeho*, Praha 1903.
- VOREL, Petr, *Vídeňský deník rytíře Dvoreckého z roku 1559*, FHB 19, 1998, s. 7-36.

2B Cestopisy

- BOČKOVÁ, Hana (ed.), *Oldřich Prefát z Vlkanova. Cesta z Prahy do Benátek a odtud potom po moři až do Palestiny*, Praha 2007.
- ERBEN, Karel Jaromír (ed.), *Kryštofa Haranta z Polžic a Bezdržic a na Pecce etc. Cesta z Království českého do Benátek, odtud do Země svaté, Země judské a dále do Egypta...*, I-II, Praha 1854-1855.
- ERTL, V. (ed.), *Příhody Václava Vratislava z Mitrovic*, Praha 1927.
- GRUND, Antonín (ed.), *Cestopis Bedřicha z Donína*, Praha 1940.
- PRÁŠEK, Justin Václav (ed.), *Martina Kabátніка Cesta z Čech do Jerusalema a Kaira r. 1491-1492*, Praha 1894.
- SLAVÍK, František Augustin (ed.), *Cesta pana Lva z Rožmitála po západní Evropě roku 1465-1467*, Telč 1890.
- STREJČEK, Ferdinand (ed.), *Jana Hasištejnského z Lobkovic Putování k svatému hrobu*, Praha 1902.

2C Autobiografie (= „paměti“):

- BRŇOVJÁK, Jiří a kol. (edd.), *Kryštof Bernard Skrbenský z Hříšně, Paměti hornoslezského barokního šlechtice*, Český Těšín – Opava – Ostrava 2010.
- DVORSKÝ, Jiří, *Pražské paměti Jana Piláta Rakovnického z Jenštejna 1575-1605*, PSH 7, 1972, s. 161-172.
- HRDLIČKA, Josef (ed.), *Autobiografie Jana Nikodéma Mařana Bohdaneckého z Hodkova*, České Budějovice 2003.
- JIREČEK, Josef (ed.), *Paměti Viléma hraběte Slavaty od l. 1608 do 1619, I-II*, Praha 1866-1868.
- MENČÍK, Ferdinand (ed.), *Paměti Jana Jiřího Haranta z Polžic a z Bezdržic od roku 1624 do roku 1648*, Praha 1897.
- MIKULEC, Jiří (ed.), *Mikuláš Dačický z Heslova. Paměti*, Praha 1996.
- PÁNEK, Jaroslav, *Paměti českého šlechtice z poloviny 16. století ("Sarmacie" Jana Zajíce z Házmburka)*, FHB 14, 1990, s. 17-98.
- PETRÁNOVÁ, Lydia a kol. (edd.), *Příběhy Jindřicha Hýzrla z Chodů*, Praha 1979.
- PETRŮ, E. – PRAŽÁK, E. (edd.), *Mikuláš Dačický z Heslova, Prostopravda-Paměti*, Praha 1955.
- PRAŽÁK, Eduard (ed.), *Mikuláš Dačický z Heslova, Paměti*, Praha 1975.
- RATAJOVÁ, Jana (ed.), *Alžběta Lidmila z Lisova, Rodinné paměti*, Praha 2002.
- REZEK, Antonín (ed.), *Paměti Mikuláše Dačického z Heslova 1-2*, Praha 1878-1880.

- REZEK, Antonín (ed.), *Paměti generála řádu křížovnického Jiřího Pospíchala z l. 1661-1680*, VKČSN 1880, s. 139-160.
- SKOPEC, J. (ed.), *Paměti Františka J. Vaváka z let 1770-1816, I-III*, Praha 1908-1915.
- STICH, Alexandr – LUNGA, Radek (edd.), *Jan Kořínek, Staré paměti kutnohorské*, Praha 2000.
- SVOBODA, Milan, *Jáchym Ulrich z Rosenfeldu: Hejtmán v mikrosvětě autobiografie ze 16. století*, in: *Pax bello potior*. Sborník věnovaný doc. PhDr. Rudolfu Andělovi, CSc., Liberec 2004, s. 126–154.
- TICHÁ, Zdeňka (ed.), *Paměti válečných dob*, Praha 1975.
- ZUKAL, Josef, *Paměti Václava st. Lichnovského z Voštic. Zpráva o neznámém spisovateli českém*, Věstník Matice opavské 16, 1908, s. 50-58.

2D Osobní i úřední korespondence:

- BŮŽEK, Václav – HRDLIČKA, Josef, *Rodinný život posledních pánů z Hradce ve světle jejich korespondence*, OH 6, 1998, s. 145-272 (edice 83 dopisů).
- DVORSKÝ, František (ed.), *Dopisy Karla z Žerotína (z let 1591-1610)*, AČ 27, 1904, s. 1-562.
- DVORSKÝ, František (ed.), *Dopisy pana Viléma z Pernštejna z let 1480-1521*, AČ 16, 1897, s. 1-72; AČ 17, 1899, s. 541-547.
- DVORSKÝ, František (ed.), *Dopisy pana Zdeňka Lva z Rožmitálu z let 1508-1535*, AČ 7, 1887, s. 1-200 (do 1520); AČ 8, 1888, s. 161-320 (1520-6); AČ 9, 1889, s. 1-120 (1526); AČ 10, 1890, s. 121-240 (1526-8); AČ 11, 1892, s. 1-120 (1530-3); AČ 12, 1893, s. 112-189 (1532-5).
- DVORSKÝ, František (ed.), *Dopisy pánův Jana a Vojtěcha z Pernštejna z let 1509-1548*, AČ 20, 1902, s. 1-276, s. 526-535.
- DVORSKÝ, František (ed.), *Zuzana Černínová z Harasova. Dopisy české šlechtičny z polovice 17. století*, Praha 1886.
- DVOŘÁK, Max (Hg.), *Briefe Kaiser Leopold I. an Wenzel Euseb Herzog in Sagan, Fürsten von Lobkowitz 1657-1674*, Archiv für österreichische Geschichte 80, 1894.
- HRUBÝ, František (ed.), *Moravské korespondence a akta z let 1620-1636 I-II*, Brno 1934-1937.
- KALISTA, Zdeněk (ed.), *Korespondence císaře Leopolda I. s Humprechtem Janem Černínem z Chudenic I*, Praha 1936.
- KALISTA, Zdeněk, *Korespondence Zuzany Černínové z Harasova s jejím synem Humprechtem Janem Černínem z Chudenic*, Praha 1941.
- MAREK, Pavel (ed.), *Svědectví o ztrátě starého světa. Manželská korespondence Zdeňka Vojtěcha Popela z Lobkovic a Polxyeny Lobkovické z Pernštejna*, České Budějovice 2005.
- MENDLOVÁ, E. – MENDL, B., *Ze zimního království, Dopisy Fridricha Falckého královně Alžbětě z let 1619-1620*, Praha 1919.
- PRIBRAM, Alfred F. – LANDWEHR von PRAGENAU, Moriz (Hg.), *Privatbriefe Kaiser Leopold I. an den Grafen F. E. Pötting 1662-1673 I-II*, Wien 1903-1904.
- SCHULZ, Václav (ed.), *Korespondence hraběte Václava Jiřího Holického ze Šternberka*, Praha 1898.
- SCHULZ, Václav (ed.), *Korespondence jezuitů provincie české z let 1584-1770*, Praha 1900.
- SCHULZ, Václav (ed.), *Listář kolleje jezuitské u sv. Klimenta na Starém Městě pražském z let 1628-1632*, Praha 1899.
- ŠŮLA, Jaroslav, *Hospodářská korespondence Václava Králíka, komendátora novoměstského panství, s Walterem hrabětem z Leslie v letech 1635-1643*, Stopami dějin Náchodska 4, 1998, s. 177-210.
- ŠEBESTA, Eduard (ed.), *Dopisy J. Tadeáše Hubatia z Kotnova hraběti F. V. Trautmannsdorfu 1741-1744*, Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy 3, 1922, s. 5-110.
- TISCHER, František (ed.), *Dopisy konzistoře podobojí z let 1610-1619*, Praha 1917-1925.
- TISCHER, František (ed.), *Dopisy Sylvie hraběnky Černínové, rozené Caretto-Millesimovy, s chotěm jejím Heřmanem hrabětem Černínem z Chudenic z let 1635-1651*, VKČSN 1908, Praha 1909, 108 s.
- TISCHER, František (ed.), *Dopisy Viléma hraběte Slavaty Jaroslavu Bořitovi hraběti z Martinic*, SH 1, 1883, s. 305-322; SH 2, 1884, s. 32-37, 92-98; SH 3, 1885, s. 193-202, 283-292, 360-364; SH 4, 1886, s. 352-363.
- URBÁNKOVÁ, Libuše (ed.), *Povstání na Moravě v roce 1619 (z korespondence moravských direktorů)*, Praha 1979.
- VOREL, Petr (ed.), *Česká a moravská aristokracie v polovině 16. století, Edice register listů bratří z Pernštejna z let 1550-1551*, Pardubice 1997.

3. Normativní prameny – poddanské policejní řády, panské instrukce, edice téměř neexistují.

- ČECHURA, Jaroslav, *Instrukce panství Častolovice z let 1626-1631*, ČNM-řada historická, 163, 1994, s. 25-33.
- ČERNÝ, Václav, *Hospodářské instrukce, Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV.-XIX. století*, Praha 1930.

HRDLIČKA, Josef, "...kuchyni svou k správě tobě poroučím." *Kuchyňský personál v rezidencích posledních pánů z Hradce a Rožmberků*, JSH 65, 1996, s. 148-169 (edice kuchmistrovské instrukce posledního Rožmberka z roku 1596).

KALOUSEK, Josef (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1627-1698*, AČ 23, 1906, s. 1-564.

KALOUSEK, Josef (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1698-1780*, AČ 24, 1908, s. 1-564.

KALOUSEK, Josef (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1781-1850*, AČ 25, 1910, s. 1-748.

KALOUSEK, Josef (ed.), *Dodatek k řádům selským a instrukcím hospodářským 1388-1779*, AČ 29, 1913, s. 1-558.

VOREL, Petr, *Hofmistrovská instrukce Vratislava z Pernštejna z roku 1555*, VSH 6, 1997, s. 165-182.

4. Evidenční prameny – edice prvních velkých soupisových akcí v českých zemích, především jde o katastry, soupisy obyvatel, zpovědní seznamy, berní rejstříky, desky zemské apod.

RADIMSKÝ, Jiří – TRANTÍREK, Miroslav (edd.), *Tereziánský katastr moravský*, Praha 1962.

CHALUPA, Aleš – ČECHURA, Jaroslav – RYANTOVÁ, Marie (edd.), *Berní rula 8-9. Kraj boleslavský*, Praha 2001.

KALINA, Tomáš (ed.), *Moravské zemské desky 1480-1566, II. Kraj brněnský*, Praha 1950.

KOLLMANN, Josef, *Berní rejstříky a berně z roku 1567*, SAP 13, 1963, s. 169-246.

LÍVA, Václav, *Berní rula 3., Pražská města*, Praha 1949.

MARAT, František, *Soupis poplatnictva 14 krajů v Království českém z roku 1603*, VKČSN roč. 1898, Praha 1899, s. 1-130.

MATĚJEK, František (ed.), *Moravské zemské desky 1567-1642, III. Kraj olomoucký*, Praha 1953.

MATĚJEK, František (ed.), *Lánové rejstříky Brněnského kraje z let 1673-1675*, Praha-Brno 1981.

MATĚJEK, František (ed.), *Lánové rejstříky Hradišského kraje z let 1669-1671*, Uherské Hradiště 1984.

MATĚJEK, František (ed.), *Lánové rejstříky Jihlavského a Znojemského kraje z let 1671-1678*, Praha-Brno 1983.

MATĚJEK, František (ed.), *Lánové rejstříky Olomouckého kraje z let 1675-1678*, Olomouc 1994.

PEŠÁK, Václav, *Berní rejstříky z roku 1544 a 1620*, Praha 1953.

ROHLÍK, Miloslav (ed.), *Moravské zemské desky, kraj brněnský 3*, Praha 1957.

SEDLÁČEK, August, *Rozvržení sbírek a berní roku 1615 dle uzavření sněmu generálního nejvyššími berníky učiněné*, VKČSN 1869, Praha 1870.

ŠIMÁK, Josef Vítězslav, *Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z let 1671-1725, I-XV*, Praha 1909-1938.

+ a celá řada dalších (vnitroinstitucionálních – urbáře, účty, pozemkové knihy, trestně právní prameny, inventáře, obrazové prameny, hmotné atd.)

B) Významné internetové stránky pro kulturní historiky

<http://biblio.hiu.cas.cz> (bibliografická databáze Historického ústavu AV ČR, obsahuje bibliografii od roku 1990, je v ní možné jednoduše dohledat nejen všechny práce školy Annales a dalších zahraniční historiků, které vyšly v češtině, ale také všechny studie českých historiků)

<http://www.wikipedia.org> (nejlepší „volná“ encyklopedie, nejobsáhlejší je její anglická verze)

<http://www.mapy.cz> (zde jsou dostupné kromě současných i některé historické mapy)

<http://www.sehepunkte.de> (vynikající německý recenzní měsíčně vycházející časopis on line nejen pro raný novověk)

<http://www.bibliothek.uni-augsburg.de/dda/index.html> (digitální archiv dokumentů z fondů Univerzitní knihovny v Augsburgu; jsou zde přístupné například noviny *Augsburgische Ordinari Postzeitung*, různé letáky z let 1577-1631, 1678-80 včetně letáků o stavovském povstání 1618-1620, dále různé staré tisky včetně slavného 21 svazkového díla *Theatrum Europaeum* z let 1646-1738)

<http://www.manuscriptorium.com> (systém zpřístupňující na internetu informace o historických knižních a rukopisných fondech české provenience; plný přístup mají jen držitelé licence, je mezi nimi například Univerzitní knihovna UPa)

<http://www.rudolstaedter-arbeitskreis.de/> (stránky Rudolstädter Arbeitskreis zur Residenzkultur e. V.)

<http://resikom.adw-goettingen.gwdg.de/index.php> (stránky Akademie der Wissenschaften zu Göttingen Residenzen-Kommission, Arbeitsstelle Kiel)

<http://www.univie.ac.at/Geschichte/wienerhof/> (stránky projektu Patronage und Klientelsysteme am Wiener Hof, Institut für Geschichte, Universität Wien)

<http://www.vd17.de> (Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts)

<http://www.zedler-lexikon.de/> (digitalizovaná verze encyklopedického díla Johann Heinrich ZEDLER, *Grosses vollständiges Universal Lexikon Aller Wissenschaften und Künste*, Bd. 1-64 + 4 Ergänzungs-bände, Leipzig – Halle 1732-1754)

<http://darkwing.uoregon.edu/~rbear/courtier/courtier.html> (stránky University of Oregon; nachází se tu anglická verze Dvořana: This English translation of *The Book of the Courtier* is that of Sir Thomas Hoby (1561) as edited by Walter Raleigh for David Nutt, Publisher, London, 1900, and partakes of the virtues and faults, as may be, of that edition. It was transcribed by Richard Bear at the University of Oregon during the summer of 1997.)

www.dejas.cz (od léta 2003 stránky, kde nalezneme časopis Dějiny a současnost)

www.souvislosti.cz (časopis Souvislosti, 4 čísla ročně)

<http://susi.e-technik.uni-ulm.de:8080/meyers/servlet/index> (Meyers Konversations Lexikon)

<http://www.historicum.net/themen/hexenforschung> (stránka projektu o dějinách čarodějnictví s lexikonem)

<http://www.iwp.uni-linz.ac.at/lxe/sektktf/bb/HyperBourdieu.htm> (stránky o francouzském sociologovi Pierru Bourdieuovi, vytvořili je pracovníci Johannes Kepler Universität v rakouském Linci)

<http://www.marcbloch.fr> (oficiální stránka Asociace Marca Blocha věnovaná životu a dílu toho historika)

<http://www.uni-tuebingen.de/IfGL/akih/akih.htm> (oficiální stránka Arbeitskreis interdisziplinäre Hexenforschung, hlavním organizátorem je prof. dr. Sönke Lorenz)

http://en.wikipedia.org/wiki/Max_Weber (anglická verze obsáhlé stránky ve Wikipedii o Maxi Weberovi)

<http://www.bibleserver.com> (stránka o Bibli a její historii, která též obsahuje celou Bibli v různých jazycích včetně českého)

<http://www.documentacatholicaomnia.eu> (stránka, kde naleznete celé znění dekretů Tridentina)

<http://vokabular.ujc.cas.cz> (Vokabulář webový. Webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny)